

84
C-96

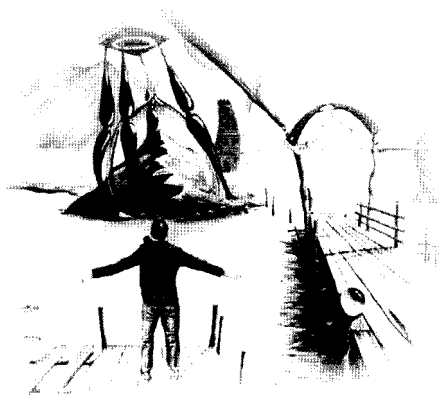
Хайриддин СУЛТОН

УЧ ЮЗ ОЛТМИШ ТУРТ КУН

Хайриддин СУЛТОН
УЧ ЮЗ ОЛТМИШ
ТУРТ КУН

Бугунги ҳикоялар
Бурунги ҳикоялар
Мозийдан ҳикоялар

ТОШКЕНТ
«O'ZBEKISTON»
2019

Қўлингиздаги ушбу китобда таниқли адиб Хайриддин Султоннинг турли йилларда ёзилиб, ўзига хос шаклда тартиб берилган ўттиз битта ҳикояси жамланган.

Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ ёзувчиси, раҳматли Саид Аҳмад аканинг таъбири билан айтганда, тўпладан ўрин олган асарларда тасвирланган одамлар ниҳоятда аниқ, мукамал образ даражасига етган бадий қиёфалардир. Бу қиёфалар гўё моҳир рассом томонидан аслига қараб чизилган гўзал сувратлар каби таассурот қолдиради.

КИТОБ ДЕГАНИ АНА ШУНДОҚ БЎЛСА

Кечадан бери ёзувчи Хайриддин Султоннинг «Йўқчилик ва тўқчилик» китобини ўқияпман.

...Раҳматулла билан Нозимахон иккови фарзандлари — Беҳзод билан Элзоднинг бири биридан ширин гапларига андармон бўлиб, ҳар қандай қийинчиликка қарамай, умидлар билан, орзулар билан яшайдилар.

Бу асарни ниҳоятда тотув, меҳр-муҳаббатга йўғрилган оила тўғрисидаги дoston деб аташга тилим бормайди. Достонларда икки севишганни бир-биридан жудо қиладиган ёвуз кучлар бўлади.

Бу оила шу қадар мустаҳкамки, уни мутлақо емириб бўлмайди. Эр-хотинни боғлаб турадиган муҳаббат занжирига ҳар куни бир узилмас ҳалқа уланиб бораверади.

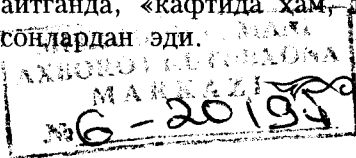
Олди-қочди романларга ўрганган китобхон, оббо, бўёғи диққатвозликка ўхшайди-ку, дейиши мумкин.

Ўқувчининг китоб олдидаги, муаллиф олдидаги масъулияти унинг сабр-бардоши билан баҳоланади. Биз ёнидан бепарвогина ўтиб кетган, орқамиздан мунғайиб қараб қолган биргина сўз вақтики келиб бу қилимишимизни юзимизга солади.

Қовушгандан бўён икки фарзанд кўргунча кўрпа кўтариб ижарама-ижара кўчиб юрган, ижарахўр кампирнинг зуғумларига чидаб яшаган шу оилага ниҳоят кўп қаватли «дом»дан уч хонали уй тегди.

Бор бисоти, йиққан-терган «мулки» битта таксининг юкхонасига жо бўладиган рўзгор бу уйларга урвоқ ҳам бўлмасди. Уйларни улар ўртасидаги меҳр-муҳаббат тўлдириб турарди.

Эр-хотин ишдан қочмайдиган, деҳқон тили билан айтганда, «кафтида ҳам, довонида ҳам курти бор» инсонлардан эди.

Нозимахон аввалига машинка босиб пул топади. Чеварликка ўқиб, бу ҳунарнинг нозик томонларини эгаллагач, «Мошинкачи Нозимахон» бўлиб оғизга тушади. Шаҳарнинг бойвучча аёллари фақат унга кийим тиктирадиган бўлиб қоладилар.

Раҳматулла эса илмий ишини ташлаб, армияда ортирган шофёрлик ҳунарига қайтади. Энди у қайсидир идоранинг «Раф» автобусини миниб идора ходимларини ишга обориб, ишдан опкелиб юради. Бу идорада Виктор Андреевич — Витя амаки деган кўли гул дуррадгор ишлар эди.—Кўп ичганидан икки марта ранда тортганидаёқ, ҳансираб қолар, бақувватроқ, қобилгина ёрдамчи излаб юрарди. Раҳматулла билан Витя амаки шу жойда топишиб қолишди. Одамларнинг гапларига қараганда, Витя амаки велосипеддан тортиб атом бомбасигача тузата олар экан.

Витя амаки Раҳматуллани ёнига олди. Шаҳарда пулнинг сассиғига ётолмайдиган бойваччалар тоза ҳаво олиш учун катта маблағ сарф қилиб тиклаган дала боғларида Витя амакига фин ҳаммоми қурдирадилар. Виктор Андреевичдек ҳаммом қурадиган устани топиб бўлмасди. У жуда сахий, ҳалол одам эди. Тушган пулни Раҳматулла билан тенг бўлишарди. Раҳматулла ишга қизиқиб кетиб уйга кам келадиган, кўпинча кийим алмаштиришгагина келадиган бўлиб қолган эди.

Витя амаки Раҳматулланинг уйини кўргани келганда сахийлиги тутиб, дала ҳовлидаги ишларни вақтинча тўхтатиб, Раҳматулла билан шу уч хонали уйни таъмирлашга киришиб кетади.

Нозимахон усталарнинг оғзига ёқадиган таомлар пишириб турди. Қандоқки бўёқ ёки материал керак бўлса, зумда ҳозир қилди.

Қирқ кун деганда шу пайтгача киргани ютаман деб оғзини очиб турган учта хона нодир музей залларига ўхшаб кўзни яйратадиган ҳолга келди. Деворларга арабий гиламлар осилди. Болгар, югослав, немис меbellари хоналарни чинакам музейга айлантирди.

Нозимахон билан Раҳматулла орзу қилган ҳамма ниятларига етдилар. Хатто сутранг «Жигули» ҳам олдилар. Раҳматулла бола-чақасини шу машинада яқин атрофдаги кишлоққа олиб борди. Тоғларни, охири кўринмайдиган узумзорларни, анжирзорларни кўрсатди.

Энди эр-хотиннинг армони қолмади.

Уй тўйи Нозимахон ўйлаганидан ҳам зиёда бўлди. Бунини Муаттар Зокировна, Лобархону Сусанна Владимировналарнинг кўзларидан билди. Сусанна Владимировна унинг қулоғига, эртага уйда бўлинг, телефончилар келишади, пул-мул бериб ўтирманг, ўзим рози қилганман, дейди.

Бешинчи қаватдагилар ҳам шунча йил «дом»да бирга яшаб биринчи марта ўз оёқлари билан зиналарни босиб Нозимахонлар «этажи»га қадам изи қилдилар.

Улар бешинчи қаватдан чиқинди ташласалар тўппатўғри ахлат машинасига тушар, ўша заҳотиёқ пашша кўндирмай олиб кетиларди.

Ўзлари ҳам лифтда ғир этиб, эшиги очиқ тайёр турган машина кучоғига келиб тушардилар.

Ноз-неъматлардан столларнинг бели майишиб кетди. Самарқанду Марғилондан қариндош-уруғлар, ёр-биродарлар, Раҳматулланинг бир эмас, учта ишхонасидан келганлар ва Нозимахоннинг мижозлари учта хонани тўлдирдилар.

Нозимахон бахтиёр эди.

Раҳматулланинг отаси кетар чоғи: «Хай, омон бўлинглар. Уйинг худди магазинга ўхшаб кетибди. Ҳозир замон тўқчилик, ҳамма нарса бор, сизлар йўқчиликни кўрмагансизлар... Лекин йўқчиликка бардош берса бўлади-ю, тўқчиликка... билмадим-да», деди тагдор қилиб.

Уйқусиз кечалар, бирваракай уч идоранинг хизмати, югур-югури Раҳматуллани ҳолдан тойдирган эди. У ўтирган жойида мудраб кетар, оғир зил қовоқларини кўтаришга ҳам ҳоли қолмасди.

Ана шундай оромсизлик, уйқусизлик, тинимсиз меҳнат ўз ишини қилди. Раҳматулла катта йўл бўйида, машина ичида бу оламдан кўз юмди. У йўқчилик

билан тўқчилик оралиғида тагига етиб бўлмас сирли оламни ташлаб кетди. Нозимахон марҳумнинг йигирмасига икки юз кило гуруч дамлаб етти маҳаллага ош бермоқчи...

Катта еб, катта ичиб ўрганган, хар қадамда пул топадиган Нозимахон беш минг сўмлик бриллиант тақадиган, шу билан ҳаммадан бадавлатлигини намойиш қиладиган аэропорт кассири кепатасига тушиб қолмасмикан, «тўқчилик» деб аталмиш оролнинг фуқаросига айланиб кетмасмикан, деган бир андиша ўқувчини ўйлатиб қўяди. Тўқчиликнинг офир синовларига бошида эри йўқ Нозимахон дош бера олармикан...

Тупканинг тагидан учиб келган лайлак ҳам эри йўқ хотиннинг томига тезак ташлар экан. Хусни бир жаҳон бойвучча тул хотин кимларнинг иштаҳасини қўзғатмайди? Атрофида лабини ялаб, сўлагини ютиб тамшанадиганлар кўпайиб кетмасмикан?

Қолаверса, бошқа давлатнинг дахлсиз жойидек бешинчи қават уни ўз қомига тортиб кетмасмикан?..

Бу уч хонали «музей» Раҳматулла билан файзли эди. Энди бу муздеккина хоналарда Нозимахон қандок яшайди? Унинг ўзи қанча меҳнатлар билан, қанча орзулар билан, қанча меҳр билан ташмалаб келган шу буюмларининг бирига айланиб қолмасмикан?..

Энди у дунёда энг ҳалол, энг покиза инсон — Раҳматулла ёди билан яшайди. Отаси жонидан суйган шу сабийларни унга ўхшаган қилиб тарбия қилади. Нозимахоннинг эндиги умри шу болалар билан, Раҳматулла хотираси билан ўтади. Шу болалар билан овунади.

Нозимахон ёнида эри, бағрида болалари билан масъуд ўтказган кунларни эслаганда мижжаларида туриб қолган ёшларни киприк қокмай тутиб турарди.

Бундай меҳр-вафо билан йўғрилган юракни энди ҳеч ким забт қилолмасди.

Ушбу китобга кирган «Дўстим Эсонбой», «Фуломгардиш», «Бир оқшом», «Уч юз олтмиш тўрт кун», «Бадантарбия» ҳикоялари ҳам аввал тилга олинган

воқеаларнинг мантикий давомидек, айни чоғда уларда янги-янги инсонлар тақдири пайдо бўлади.

Ушбу китобга кирган асарлар ёзилаётганда яна бир ёзувчи, Хайриддин Султоннинг қадрдон дўсти, хизматдоши, маслакдоши Мурод Муҳаммад Дўст ҳам ўз ҳамюртлари ҳақида «Галатепаликлар» туркумига кирган қиссаларини ёзган эди.

Албатта, Хайриддин билан Мурод икки хил ёзувчи.

Хайриддин ўйчан, теран мулоҳазаю мушоҳадалари билан Муроддан ажралиб туради. Мурод эса гоҳ узиб оладиган, гоҳ ўқувчини яйратадиган нимтабассум билан ёзади.

Барибир уларнинг асарларида баъзан ошкора, баъзан пинҳона бир яқинлик сезилиб туради.

«Дўстим Эсонбой» ҳикоясини ўқиганингизда қандайдир бир майин ёруғлик, одамга хуш ёқадиган мулойимлик танингизга сингиб кетаётгандек бўлади. Яхши одамлар борлигидан ёзувчининг қувончи, меҳри барқ уриб туради. Эсонбой сингари инсонларга ишониш, уларга суяниш жуда зарурлигини таъкидлайди адиб.

Эсонбой одам ажратмайди. Ҳаммамиз бир одаммиз, дейди. Бу тушунча унинг ҳаёт тарзига айланиб кетган.

«Бир окшом» деб аталган мунг тўла ҳикоя қанчалар гўзал, қанчалар таъсирли, қанчалар фожеий!

Ҳикоя қаҳрамонининг икки кўзи кўр. Ҳамма уни Қори ака дейди. Орқаворатдан эса «Кўрқори» деб атайти.

У одамлар орасида бўлишни истайди. Худо берган жиндеккина овози билан (уни овоз демаса ҳам бўлади) тўй-ҳашамларда даврага тушиб қўшиқ айтгиси келади. Унга ҳадеганда гал беравермайдилар. Гали келганда эса «Яшанг, қори ака, сиздан бошқа ҳеч ким ўлмасин» деб очикдан-очик мазах қиладилар. «Қори ака, қисқароқ қилинг, даврани жудаям музлатворманг» деб кўнглини ўкситадилар.

Худо урганни пайғамбар ҳассаси билан туртади, деганларидек, Қорининг мияси шикастланган, ақли ҳам кирарли-чиқарли эди. Таъна-дашномларга парво

қилмай ашуласини айтаверади. «Э, жўнатвор, тўртта қатламани бериб» деган гаплар унга таъсир қилмайди, «Ишқингда мени волаю ҳайрон яратибдур...» деган ўзи севган кўшиққа маст-аласт йигитлар қулоқ солмайди-лар: «Нима қиласиз бунақа мужмал кўшиқларни айтиб, бизга «Елпесе»ни айтинг...»

«Биров – Худонинг бандаси, биров – банданинг бандиси» деб пичирлайди у. Уйига қайтаркан, ирғай ҳассасини чертиб, ўша хирқироқ, ёқимсиз овозда аста хиргойи қилади:

Эй сарвиноз, гулшани боғи малоҳатингни...

Ғам-андухга, ҳасрат-надоматларга тўла бу ҳикояни ўқиб дил-дилимдан Қори акага ачиниб кетдим.

Қайси гуноҳи учун одамларнинг таъна-дашномларига қолиши керак? У ҳеч кимнинг дилини оғритмаган. Ахир, у одамларга интиляпти. Мен ҳам шулар сафида бўлсам, деяпти. Одамлар эса унинг кўксидан итариш-япти.

Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» қиссасида худди Қори акага ўхшаган эси кирарли-чиқарли бўлиб қолган девонани «Одамнинг чиқиндиси бўлмайди» деб, ўзига мос хизмат топиб берган.

Қорини ҳақорат қилаётганларга ҳеч ким «қўйинглар, шу ҳам Худонинг бир ожиз бандаси» демайди.

Унга бўлган бу хил муносабатлардан мижжаларимда ёш тўпланиб қолди.

«Чайладаги тўрт эркак» ҳам, «Онамнинг юрти» ҳам, «Уч туп хурмо» ҳам шунчаки ёзилган ҳикоялар эмас, моҳир рассом томонидан «асли»га қараб чизилган сувратлардир.

«Уч юз олтмиш тўрт кун» ҳикоясини қандоқ айтиб беришни билмайман. Бу ҳикояни Хайриддин авжи кучга тўлган, авжи завқи танига сиғмай қолган пайтда ёзган бўлса, ажабмас.

Нихоятда фаол ижод қилаётган адабиётшунос дўстим билан яқинда гаплашиб қолдим. «Нега «Йўқчилик ва тўқчилик» китобини тилга олмайсизлар, нега уни тарғиб қилмайсизлар?» деб таъна қилганимда у: «Бу

асарлар тўғрисида ўз вақтида фикр билдирганмиз», деб жавоб қилди.

Ажаб! «Ўз вақтида» дегани нима дегани? Агар газета мақоласи тўғрисида сўз кетаётган бўлса бошқа гап эди. Газета мақоласи бир кунда эскиради. Ўз вақтида фикр билдирмасангиз, кечикиб қоласиз.

Ахир, «Йўқчилик ва тўқчилик» ниҳоятда гўзал, хаяжон ва дард билан ўқиладиган санъат асари-ку!

Бу асарнинг дунёга келганига кўп йиллар бўлган бўлиши керак, лекин мен шунча вақт ўтиб, бирон марта эсланганини билмайман.

Адибнинг «Ё, Жамшид!», «Олис «Артек» ҳақида хотиралар», «Кўнгил озодадур» асарларида тасвирланган одамлар ниҳоятда аниқ, ниҳоятда эсда қоладиган, мукаммал образ даражасига етган киёфалардир.

Хайриддин Султонга катта шуҳрат келтирган «Бобурийнома» китоби тўғрисида сўз айтмоққа чоғим келмайди.

Бу ҳақда китоб муаллифи билан йўл азобини бирга тортганлар айтсин.

Жазирамаларда бир култур сувга зор бўлган, миналар кўмилган далалардан жон ховучлаб ўтган, қароқчиларга чап берган, Андижондан то Маккаи мукаррамагача минг хил тўсиқ, минг хил қаршиликлардан елкама-елка ўтганлар гапирсин.

Навоий бобомиз, Бобур Мирзо, Ал-Фарғоний, Ҳусайн Бойқаро, оташнафас Машраб, Лутфийларнинг қабртошларини топиб, уларнинг руҳларини шод қилган дўстларимиз гапирсин.

Хайриддин ким билан гаплашса, ўша заҳотиёқ қачон, қаерда, нима тўғрида сўзлашганини албатта дафтарчасига ёзиб қўяди. Ҳатто ўша одамнинг алоҳида белгиларини ҳам чизиб қўяди.

Унинг бу одати ҳали-ҳануз давом этипти.

Баъзан уни телеэкранда турли мажлисларда кўриб қолганимизда ҳам албатта қўлида дафтарча ва қалам бўлади. Доимо бир нималарни ёзиб ўтиради.

Биз тилга олган асарлардаги қаҳрамонлар ҳам қиё-
фаси «асли»га қараб чизиб олинган кишилардир.

Уйда, Паркентдаги ҳовлисида сақланаётган ўнлаб,
балки юзлаб дафтарчалар унинг бисоти, бойлигидир.
Бу варақлардан, Худо унга умр берсин, Хайриддин
ҳали қанчалаб ажойиб асарлар яратади, деб ишонаман.

Саид АҲМАД,

Ўзбекистон Қаҳрамони,

Халқ ёзувчиси

2006 йил

Бугунги ҳикоялар

ДЎСТЛАР

Байрам арафасида бир киши анчадан буён кўрмаган дўстининг ҳузурига борди. Дўсти янги, яп-янги ўзбек бўлиб, у эса эски, ҳаддан ташқари эски ўзбек эди.

Ҳол-аҳвол сўрашилгач, дўстлар ўртасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

– Мана, Латипжонип, бу йилнинг ҳам бошига етдик, – деди Янги ўзбек ноутбукида ўйин ўйнар экан.

Эски ўзбек дўстининг янги одат чиқарганини, яъни, унинг исми қолиб, фамилиясини оҳанжама қилиб чақиришга ўтганини пайқади. Лекин ичидаги туйғуни култ этиб ютиб, унинг гапини маъқуллаган бўлди.

– Ўтганиям бор бўлсин, одамни чарчатди.

– Нега чарчатади? – деб сўради Янги ўзбек.

Эски ўзбек шу саволни кутиб турган эди, ҳасратидан чанг чиқди.

– Нарх-навони кўрмайсанми, осмонга сапчийди, ўғилга пальто оберай деб кеча Ипподромга борсам, эчкининг думидек калта бир матоҳни эллик минг, дейди.

Янги ўзбек дўстига ҳамдардлик билан бокди:

– Тўғри айтасан. Мен ҳам байрамга майда-чуйда олиб қўяй деб, «Дюти-фри»га кирган эдим. Сингапурдан келган оддий виски саккиз юз доллар! Илож қанча, мажбур бўлиб икки яшик олдим.

– Яшиги саккиз юзми? – деди Эски ўзбек анграйиб.

– Қанақа яшиги, бир шишаси! – деди дўсти жаҳл билан, худдики бунга у айбдордек.

Эски ўзбек бош ирғади.

– Одамларда ҳам инсоф қолмади. Ишхонамизда туппа-тузук ошхона бор эди, хўжайинлар шуни ёпиб ресторан очган, туркларга ижарага бериб. Уйдан егулик опкелиб овқатланиямиз. Шунақаям бўладими, ахир!

Янги ўзбек сигарет тутатди, қўлларини ёзиб керишди:

– Гапирма. Инсофнинг «и» ҳарфи қолмади. Э, итга овқат берадиган вақт бўпти-ку... Зўр ит, аммо-лекин. Ньюфауленд. Лондондан опкелганман. – У шундай деб

қўл телефонини олиб рақам терди. – Алё! Ким бу? Ҳа, ўтирибсизларми? Уста келдими? Қайси бўларди, учинчи қаватга эшик қўядигани! Паркетчилар кеча кетдику, шуниям билмадингизми!.. Бўпти, ишлайверсин. Графга овқат бердингларми? Йўқ, холодильникдагини берманг, музлаган гўшт кучукнинг ошқозонини бузади. Ҳозир шопир свежий гўшт оборади, ўшандан бера-сиз. Мени ҳеч ким сўрамадими? Бўпти. – Телефонни ўчираркан, «Дура!» деб ўзича ғудраниб қўйди. Сўнг дўстига юзланиб, изоҳ берди. – Ҳеч домработницага ёлчимаяпман. Аввалгиси ўғри эди, бунисининг томи кетган. Хайдасаммикан, деб турибман.

– Хотининг қаёқда, Санобар?

– Санами? Болалар билан курортда-ку.

– Қаерда?

– Антальяда.

– Антальянг қаер?

– Антальяниям билмайсанми? Турцияда-да.

– Туркия дегин.

– Ҳа, Турция деяпман-ку... Яхши эсимга солдинг, телефон қиладиган пайтим бўлиб қопти. Санадан нақ балога қоламан-а! Йўқ, ҳали ярим соат бор экан, Сана ҳозир ухляпти.

– Қачон келишади? – деб сўради Эски ўзбек.

– Икки ҳафтадан кейин. Ўтган ҳафта бориб келдим, уч кунга. Жаннатнинг ўзи. Хўш, Латипжонип, ўзинг қалайсан? Мундоқ хабар олай ҳам демайсан.

Эски ўзбек ўнғайсизланиб, кулимсиради.

– Энди... Бзовта қилмай дейман, ишинг кўп. Вақтинг ҳам йўқ, биламан.

– Тўғри айтасан, вақт умуман йўқ. Тунов куни тоғам телефон қилиб келмоқчи бўлган эди, қабул қилмадим.

– Нега?

– Э, мени бекорга йўқлармиди! Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур! Биламан-ку, буларнинг дардини!

– Тоғанг... Хайдар аками?

– Ўша-да, тоғам ўнтами мени!

– Бечора, сени яхши кўради. Сен туфайли биз ҳам қанча зиёфатини еганмиз. Қай бир йили операция бўлганингда тепангда икки ҳафта турган эди, эсингдир.

– Эсимда, – деди Янги ўзбек. – Лекин энди бир замонда яхшилик қилганман, деб одамни миниб олиш шарт эмас... Хўш, курсдошларни кўриб турасанми? Мен, масалан, минг йил бўлди, бирортасини кўрмайман.

– Биз ҳам камроқ кўришамиз. Яқинда Баҳромжонни кўрдим. Сенга салом деди.

– Ҳа, қалай у дарвеш? Ҳалиям уйланмадимми?

– Э, нега уйланмайсин? Ўшлик бир қизга уйланган, иккита қизчаси бор. Айтгандек, Шаҳрихонга тўйига бирга борувдик-ку, эсингдан чиқдимми?

– Қайдам, – деб елка қисди Янги ўзбек.

– Баҳромнинг иши ёмон эмас, бош технолог эди. Фақат... икки ойча бўлди, хотини вафот этди.

– А, ўлдими?

– Рак, ўпкасидан... Жўрамиз иккита бола билан қолди.

– Да-а... ужас, – деди Янги ўзбек. – Нима-чи, ҳалиги... ҳаҳ, отинг қурғур бор эди-ку, чироқчилик...

– Шойимқулми? – деб эслатди Эски ўзбек.

– Ҳа-ҳа, ўша.

– Шойимқул шу ерда, юрибди. Ишхонасидан қискартиришга тушибди, деб эшитаман.

– Уй-пуй олганмиди ишқилиб?

– Йўқ, мени билишимча, ижарада яшарди.

– Шунча йил Тошкентда лайлак ҳайдаб юрган экан-да, битта кулба орттирмаган бўлса!

– Чилонзорда квартираси бор эди, хотини билан ажрашгандан кейин уйни болаларига ташлаб кетди-да.

– Э, бўшашган! – деб астойдил ачинди Янги ўзбек. – Бировга ялиниб юргунча ер-пер олиб, бошлаб участка қурволмайдими?

Эски ўзбек дўстига ажабланиб қаради.

– Участка қуриш осонми?

– Тўғри, осонмас, – деди Янги ўзбек. – Лекин қуриш керак. Мана, мен қурдим-ку, кўриб турганинг-дек, ўлиб қолганим йўқ.

– Сенинг йўлинг бошқа, – деб жилмайди Эски ўзбек.

– Нега бошқа бўлар экан? Сен бунақа большевикча гап қилма, хўпми? Инсониятнинг йўли битта – бозор йўли.

– Тўғри, лекин...

– Лекин-пекини йўқ! Ўйлайсанки, ё менга осонми? Мана! Ўлганда осон бўлади! – деди Янги ўзбек тўсатдан қизишиб.

– Сенга осон деяётганим йўқ.

– Демасанг ҳам... ичингда шундоқ деб турибсан! Ё нотўғрими? Қани, нотўғри дегин-чи! – Телефон жиринглади. – Да! – Янги ўзбек русча гапиришга ўтди: – Лара, сенмисан? Ҳа, асал, нима дейсан?.. Мен ҳам соғиндим. Йўқ, куёнчам, ҳозир боролмайман. Кечқурун... кечқурун деяпман-ку. Мен сенга кейинроқ кўнғироқ қиламан. Кечирасан, ҳозир олдимда чет эллик партнерлар бор, переговордаман. Бўпти! – Телефонни қўйиб, Эски ўзбекка қараб кўз қисди. – Зўр нарса! Энди ўн еттига кирган. «Ц-1»дан жой қилиб берганман. «Управляющи»м Пётр Моисеевични танийсан-ку, Ваксманн, холаси Израилга кўчиб кетаётган эди, уч хонали квартирасини обердим. Бир юз олтмиштага тушди ўзиям.

– Бир юз олтмиштанг... бу қанча бўлади? – деб сўради Эски ўзбек, нега сўраётганини ўзи ҳам тушунмай.

Янги ўзбек унга тикилиб, уф тортди:

– Латипжони-и-ип! Нимага довдирайсан? Гапниям белига тепдинг... Ҳа, сал қимматроқ бўлди-ю, ну, ничево, бир кеча қилган роҳатингга арзийди. Сен, албатта, мени пулни ердан супуриб олади, деб ўйласанг керак?

– Нега энди, – деди Эски ўзбек ва дилидаги фикри фош бўлганидан беихтиёр қизариб кетди.

– Ҳамманг шундай деб ўйлайсан, – деб илжайди Янги ўзбек. – Мана, мисол учун сени олайлик: сен қанча ойлик оласан?

– Ну, ўзимга етади.

– Йўқ, ростини айтавер, кўркма, мен налоговой инспектор эмасман.

– Нега кўрқар эканман, ўттиз саккиз минг сўм оламан.

– Хўш, шу ўттиз саккиз мингнинг ҳаммасини уйингга опкетасанми, ахир?

Эски ўзбек унга хайрон бўлиб қаради.

– Нима деганинг бу? Албатта уйимга опкетаман, мени бошқа хотиним йўқ-ки...

– Ана, кўрдингми! Мен ойига, грубо олганда, бир миллион атрофида–төпаман. Лекин топганимнинг ҳаммасини уйга опкетмайман. Опкетолмайман. Бизнинг ишимизда арифметика чўткий – фақат олиш, қўшиш, кўпайтириш эмас, бўлиш биринчи ўринда туради, билдингми? Бўлишиш керак. Бу ёқда кўча бор, «крыша» бор, керак одамлар бор. Хуллас, шу миллиондан ўзимга қолса, юз минг сўм қолади, тушундингми? Яъни, юз минг уйга опкетиш учун миллион топишим керак. Миллион топиш учун ҳар куни минг ўлиб, минг тирилишим керак, Латипжонип! Масалан, сен неча соат ухлайсан?

– Тўйгунимча.

– Ана, кўрдингми? Мен бўлса, суткасига бор-йўғи тўрт соат ухлайман.

– Нега, уйкусизлик дардинг борми? – деб сўради Эски ўзбек ачиниб.

– Вақтим йўқ ухлашга! – деб бакириб юборди Янги ўзбек. – Бир соат ортиқча мизғиб қолсанг – тамом, ҳаммасидан айриласан! – Яна телефон жиринглади. – Алё? Ҳа, Норникель, сенмисан? Хўш, бордингми? Нима деяпти? Йўқ, алюминни нархи тушиб кетяпти, тезда акцияларни сотиш керак. Бугуноқ учиб кет Красноярга. Билмадим, бу сенинг проблеманг. Таможняга кимни юбординг? Эплайдими у латтачайнаринг? Бўпти, мен Пётр Моисеевични юбораман. Менга қара, никель бўйича «провал» бўлса, калланг кетади, тушундингми, калланг! Ўша идиотни тикиштирмай тур ҳозир, кейин гаплашамиз! – Телефонни ўчираркан, Эски ўзбекка

тушунтирди. – Менеджерим. Оти Норқобил, лекин биз «Норникель» деймиз. Полвон ўзи, каратѳдан чўрний пояс. Лекин сал эси камрок, иш буюриб, орқасидан ўзинг югуриб юришинг керак.

Эски ўзбек ҳорғин бош ирғади. Шу билан дўстлар суҳбати (агар уни суҳбат деб бўлса) поёнига етгандек бўлди. Бунн биринчи бўлиб Эски ўзбек сезди.

– Мен бораи энди, – деди у ниҳоят. – Байраминг муборак бўлсин, бола-чақанг билан омон бўл.

– Бўпти, – деди Янги ўзбек. – Ҳа, айтмоқчи, гапингни айтмадинг-ку?

– Қайси гапни?

– Тортинмасдан айтавер, мени биласан-ку...

– Гапим шу... сени табриклашга келувдим, – деди Эски ўзбек баттар ажабланиб.

– Уни-ку, эшитдим, ахир, бирор хизмат бордир бизга?

– Хизмат йўқ, – деди Эски ўзбек, – қандай хизмат бўлсин...

Янги ўзбек бу ташриф сабабини хануз англаб етмасдан хайрон эди.

– Менга қара, ёрдам-пордам керак бўлса, айтавер, уялишнинг ҳожати йўқ.

– Худога шукур, – деди Эски ўзбек. – Худога шукурки, ҳеч нарса керак эмас.

– Ўзинг биласан, – деди Янги ўзбек елка қисиб.

– Хўп, майли, бўлмаса, – деди Эски ўзбек ва ўрнидан туриб, унга қўл чўзди.

Янги ўзбек уни эшиккача кузатиб қўяр экан, ҳамон боши қотиб ўйлар эди: «Нима илтимоси бор экан-а?».

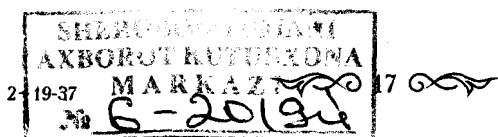
Остонада хўшлашдилар:

– Хайр.

– Хайр.

Сизга ҳам хайр, ўқувчим. Дўстларингиз билан кўришиб тулинг.

1999

ШЛЯПА

Хамма гап шляпадан бошланди. Йўф-э, жудаям шляпадан эмас, аталадан бошланди шекилли.

Бузрукхўжаев диққати ошиб, токчадан «Прима» кутисини олди, тамакидан сарғайиб кетган бармоқлари титраб, лабига папирос қистирди. Аччиқ тутун димоғига ўрмалаб, хаёли чувалашди.

Аниқ эсида, якшанба куни, ғира-шира тонг қоронғусида, ҳали сўфи обдастасини қўлига олмасидан, Бузрукхўжаев уйқудан турди, ҳовлига тушиб, яккам-дуккам юлдузлар милтираб турган осмонга қаради. Юз-қўлини ювиб, ҳовлининг этагидаги айвон лабига борди, томоқ қириб йўталди, бир зум ўйланиб тургач, келинини чақирди:

– Орзи, тур, бозор тарқаб кетмасин тагин...

Рўпарадаги кунгай уйда чироқ ёнди, дераза қия очилиб, Орзибунинг уйқусираган, норози овози эшитилди:

– Вой, ота, нима бало, бозор тушингизга кириб чиқдим, ҳали эрта, беш ҳам бўлмабди-ку?

– Ҳа-а, сенга бешни боғлаб қўйганми, ётаверасанларми ғафлат босиб, бўл тезроқ.

Бузрукхўжаев хонасига қайтиб кирди, электр чойгумни токка улаб, сув қайнатди, кейин токчага суяб қўйилган эски тошойна орқасидан кўҳна чарм ғилофли «Жилет» устарасини олди. Обдан ҳафсала билан юзига кўпик суртиб, соқол-мўйловини эринмай қиртишлади. Бу устарани эллик биринчи йили Москвада, раҳбар ходимларнинг уч ойлик малака ошириш курсига борганида олган эди, немиснинг моли асл бўларкан, мана, эллик йилдан буён қилт этмасдан, садоқат билан хизмат қилиб ётибди.

Бу орада тонг ёришди, Орзибу ҳам эран-қаран ўрнидан туриб ҳовлига тушди, челақнинг даранглагани, сигирнинг маърагани эшитилди.

Бузрукхўжаев эгнига кишилиқ кийимини – йўл-йўл чизикли енги узун қўйлак, унинг устидан носранг

френч ва шимни, оёғига қийналиб бўлса-да, ялтирок хром этигини кийди. Чап оёқ ўлгурнинг тиззадан пастти аранг букилади — эски осколканинг асорати. Қирқ тўртинчи йили Будапешт остонасида мина портлаб, парчалари ўнг елкаси билан чап сонини мажақлаб юборган, бошига ҳам темир зарралари қадалиб қолган эди.

Бундай вазиятда ҳар қандай одам тил тортмай ўлиши муқаррар эди, аммо нима учундир Бузрукхўжаев ўлмади, жони қаттиқ экан, госпиталда олти ой ётиб, баданидаги темир-терсаклари билан уйга қайтди.

Кейинчалик райкомда, облисполкомда ишлаганида, ҳукумат касалхоналарига аъзо бўлган вақтларида қанча-қанча дўхтирлар осколкаларни олиб ташлаш керак, деб туриб олишди, аммо Бузрукхўжаев кўнмади, қўрқдими, ирим қилдими — буниси фақат ўзига аён. Қачонки, шу тўғрида сўз очилса, «Булар менинг ичимдаги орден-медалларим», деб гапни ҳазилга буриб қўя қоладиган бўлди. У баданидаги мина парчалари билан тинч-тотув, аҳил-иттифоқ бўлиб яшашга, бир-бирининг ички ишларига аралашмасликка келишиб олгандек эди гўё: улар буни безовта қилмасди, бу — уларни.

Кийиниб бўлгач, Бузрукхўжаев дераза олдидаги лиқиллаб қолган эски стулга ўтирди, кўзойнагини бурни устига кўндириб, френчининг кўкрак чўнтагидан занжирли соатини олди, қопқоғини очиб қаради: беш ярим. Бу, Орзибу хаамири ачимаган хотин экан, қачон тайёр бўлади-ю, қачон йўлга тушишади! Ҳали чой ҳам дамламаган бўлса керак.

Худди шу вақт бирданига, ҳеч қутилмаганда унинг атала ичгиси келиб қолди. Кўз ўнгида ҳиди бурқираб турган, қайноқ атала қуйилган катта сопол коса намоён бўлди, ҳатто коса ичидаги гулдор ёғоч қошиқни ҳам аниқ-тиниқ кўрди, иштаҳаси билан бирга беихтиёр чиройи ҳам очилиб кетди. Раҳматли Зулайҳо аталани қандоқ зўр пиширар эди, Бузрукхўжаевнинг уйига Тошкентдан келадиган казо-казо меҳмонлар ҳам атай шу овқатни буюриб ичишар эди. Бир марта шахсан ўртоқ Камоловнинг ўзлари ҳам бошқа бирорта овқатга

қўл урмасдан бир коса аталани пок-покиза тушириб, «Жаннатнинг таоми бўпти, лекин», деб мақтаган эдилар.

Нихоят, ҳовлида Орзибу кўринди, атрофга кўлоблатиб сув сепиб, супуришга тушди. Бузрукхўжаев деразани кия очиб сўради:

– Завтракка нима қияпсан?

Умр бўйи шу «нонушта», «эрталабки чой» деган сўзларга ҳеч ўрганолмади. Ўттизинчи йилларда, раб-факда ўқиб, ётоқхонада турган пайтидан бошлаб «завтрак» деган сўз унинг тилига бамисоли елимдек ёпишиб қолган эди.

– Хали ҳеч нараса қилганим йўк, – деди Орзибу чимирилиб.

– Юмшоққина атала қилиб берсанг-чи? Қўй гўшти борми?

Орзибу қўлидаги супургини тап этиб ерга ташлади.

– Вой, аталангиз нимаси, шу замонда биров атала ичадими? Қай бир йили роддомда ётганимда онам бир товоқ қилиб пишириб оборибди, бир қошиқ ҳам овзимга олмаганман.

Бузрукхўжаев индамади-ю, лекин дарҳол ўйлади: бечора, атала пиширишни билмаса керак.

– Онанг ўргатмаган экан-да, – деди жаҳл билан.

– Ўргатган, нимага ўргатмас экан, – деди Орзибу тилини бермай. – Шу тобда бу атала ўлгурни қачон пишираман-у...

– Ҳа, бўпти, нима бор завтракка?

– Кечаги мошкичиридан қолгани бор, ўшани иси-тарман.

Бузрукхўжаев индамади. Лекин ич-ичидан кўзгалиб келган тўфонни бостириш осон кечмади.

«Шу замонда биров атала ичадими?» эмиш! Эй, одамзод, нега замонга тирғаласан, замонда нима айб.

Бир куни таомлар ўзаро бахслашиб қолишибди. «Мен ҳаммангдан зўрман, – деб мақтанибди норин, – энг азиз меҳмонга мени тортишади». «Йўк, мен ҳаммангдан зўрман, – дебди палов, – бежиз мени

паловхонтўра дейишмайди». Бир чеккада мунғайиб ўтирган аталанинг жаҳли чиқиб кетибди. «Бекор айтибсанлар, – дебди у, – ҳаммангдан ҳам мен зўрман – уруш пайти ҳамманг қочиб кетиб, дастурхонда битта ўзим қолганман».

Бузрукхўжаев бу ривоятми, нақлми – нима бўлсаям, доно гапни келинига айтиб ўтирмади – атала-умоч қадрини билмаган нодон кимсага ҳайф, деб билди.

Дейдиларки, инсон у дунёга ўзи билан ҳеч нарса олиб кетмас эмиш. Лекин Бузрукхўжаев аниқ биладики, раҳматли Зулайҳо унинг ҳаётига маъно бериб турган жуда кўп нарсани ўзи билан олиб кетди.

Раҳматли уни Худо деб биларди – сажда қилиб сиғинмасди, холос. Эрининг сўзи унинг учун ҳукм, ҳукми – қонун эди.

Зулайҳонинг оламдан ўтганига ҳам, мана, йигирма йилдан ошди. Орада Бузрукхўжаевнинг бошига яна талай мусибатлар тушди – тўрт ака-ука, икки қизи, бир ўғлидан жудо бўлди. Бу айрилиқлар наинки инсон, туяни ҳам, филни ҳам букиб ташларди, лекин Бузрукхўжаев синмади, тўкилмади – тақдир ишига кўнди. Кўнмаганида не иложи бор эди? Жонни Оллоҳ берар экан, олиш ҳам ўзининг қўлида. Шундай жўн, жайдари фалсафа билан ўзини овутиб, Бузрукхўжаев мана энди салкам юз ёшга яқинлашди. У таниган-билган қанча-қанча қариндош, дўсту бегоналар, ёшу қари инсонлар аллақачон бу ёруғ дунёни тарк этиб, абадий масканларидан жой олдилар. У эса... Кўз – бутун, қулоқ – соғ, ақл-ҳуши жойида, йиллар ўтган сари хотираси ўткирлашса ўткирлашдики, сусайгани йўқ. Нафақат шу қишлоқ, шу туманнинг, балки бутун вилоятнинг тирик афсонаси, тирик тарихига айланиб қолган Бузрукхўжаев ҳаётидан нолимас, лекин гоҳо-гоҳо тобора зеркиб бораётганини сезар эди. У ўзининг инсоний ўлчовлардаги ниҳоятда узун умри давомида онгли яшаб келаётганининг сир-асрори ҳақида ортиқча бош қотириб ақлини чарчатмас, ҳар бир кун, ҳар бир соатни шукроналик билан кутиб олса-да, бари

бир ич-ичидан ўлимнинг совуқ нафасини яққол сезиб, хис қилиб турар эди. Ўлим ўзининг йўқликдан иборат моҳияти билан, яъни, «Кейин нима бўлади?» деган бешафқат, жавобсиз саволи билан унинг қалбини ваҳимага соларди.

Бузрукхўжаев хўрсиниб ўрнидан турди, оч қоринга яна папирос тутатди. Бермаснинг оши – пишмас. Бировнинг, ҳатто ўз зурёдларинг қўлига қарам, боқиманда бўлиб қолишдан оғир азоб йўқ экан бу дунёда.

Ваҳоланки, бир пайтлар, минг-минглаб одамлар унинг бир оғиз сўзига мунтазир бўлиб, амрига сўзсиз итоатда турган дамларда бундай гаплар қаёқда эди? Бугунгидек эсида, Фарҳод канали қурилишида у иш-бошилардан бири эди, қўл остида беш минг одам бор эди. Қайнаб-тошган, чарчаш нима, шубҳа, иккиланиш нима – мутлақо билмайдиган ўт-олов чоғлари эди. Ҳафта-ўн кунда бўлиб турадиган митингларда баланд трибунага чиқиб ваъз айтганида, «Жонажон юртимиз учун, отамиз Сталин учун...» деб гулдурсаган товуш билан ҳайқирганида, ўзига тикилиб турган тумонат оломонни кўрганида беихтиёр бутун вужуди титраб, руҳи бамисоли арши аълога кўтарилиб кетгандек туюлар эди.

Ниҳоят, етти яшар эвараси Ортикхўжа эшикдан бош суқиб, уни чойга чақирди. Бир уй бўлиб, гангир-гунгур чой ичишар экан, Бузрукхўжаев ўғли Ботирга шикоят қилди:

– Чап кўзимга парда тушган, ўрисчасига катаракта дейди, ўзим биламан. Кеча Азиз дўхтирга оборди. Катта бир кабинетда бир малакасос ўтирган экан, дардимни топиш ўрнига, энди, қаричилик, ота, дейди. Мана, сен ўқиган одамсан, айт, қаричилик деган диагноз борми?.. Хе, ўша сенга диплом бериб дўхтир қилиб қўйганнинг...

– Майли, ота, кўлим бўшаса, Тошкентдаги катта дўхтирларга оборарман, – деди Ботир бепарво чой хўшлаб.

Бузрукхўжаев ҳафсаласи пир бўлиб қўл силтади. Билмади, бу бола кимга ўхшади! Бўшашган, латтачай-нар – ҳўкиз туққанида оборасан!

Икки пиёла чойни куруқ ичиб, Бузрукхўжаев ўрнидан кўзғалди, дарвоза олдида турган набираси Азиз «Нексия»нинг эшигини очиб, уни орқа ўриндикқа ўтказди. Орзибу олдинга ўтирди.

Жўналди.

Орзибу йўл бўйи чакаги чакагига тегмай, ўғлига нималарнидир жавраб борар, Бузрукхўжаев эса ойнадан ташқарига тикилганча лип-лип ўзгариб бораётган манзаралардан кўз узмасдан ўтирар эди.

Машина ўнг томондаги икки қаватли мактаб биноси олдидан ўтиб, шаҳарга кетадиган катта йўлга қараб бурилди.

Бу мактабни бир вақтлар Бузрукхўжаев қурдирган. Бунга кўп замонлар бўлди. Пенсияга чиққанидан кейин бундоқ қараса, шу туманда ўнлаб мактаб қурдирибди-ю, ўзининг маҳалласида мактаб йўқ, неварачеваралари қишин-ёзин лой кечиб, ўн чақирим нарига қатнар экан. Унинг маҳалласига ваъда қилинган мактаб эса пойдевори қўйилганича туя гўшти еб ётарди.

Бузрукхўжаев чидаб туrolмади, умри бино бўлиб тақмаган орден-медалларини тақиб, райкомга, райисполкомга борди, обкомга, облисполкомга кирди. Ҳамма жойда уни иззат-икром билан кутиб олишар, куюқ чойга қўшиб куюқ ваъдалар билан сийлашар, аммо ой ўтар, йил ўтар – мактабнинг битишидан дарак бўлмас эди. Чолнинг орден-медалларини шалдиратиб келавериши жонига тегди шекилли, охири облисполком раиси Қамбаров онт ичиб, уни ишонтирди: «Қулмат ака, агар ўлмасам, шу ёзга мактаб албатта битади, лентасини иккаламиз бирга қирқамиз», деди.

Бузрукхўжаев унинг гапига ишонмаса-да, чиқмаган жондан умид, сабр қилишга қарор қилди. Бу орада баҳор ўтди, ёз, кейин куз ўтди, мактабга бирорта гишт қўйилмади, аксинча, пойдевори нурай бошлади.

Бир куни Бузрукхўжаев унинг даврида бош врач бўлиб ишлаган Холматовнинг неvara тўйига борди. Дарвоза олдидаги ясоғлик стол ортида савлат тўкиб папирос тутатиб ўтираркан, юзига қайғули тус бериб: «Қамбаров ҳам бандаликни бажо келтирибди, эрталаб жанозаси экан», деди. Бу гапни эшитиб, кўпчилик ачиниб юзига фотиҳа тортди, бировлар, Қамбаровнинг куни кеча отдек юрганини эслаб ҳайрон бўлди, баъзилар умрининг омонатлиги, бандасининг ҳоли шу эканини айтиб, мархумнинг адресини суриштиришга, шошилиб бошқаларга хабар қилишга тутинди.

Бузрукхўжаев «положенный» уч пиёла арман коньягини нўш айлаб, ошни еб, тўйдан иззат-икром билан қайтди. Шляпасини, кителини ечиб, дам олгани ичкарига кирди. Бирор соатлар чамаси мизғиган бўлса керак, туйқус ёнбошидаги қизил телефон қаттиқ жиринглади.

– Бузрукхаджаев эшитади, – деди у. У етмиш йилдан буён эски амалдорлик одатига кўра, телефон қўнғироқларига шундай деб жавоб қайтарарди.

Трубка бирдан «портлади».

– Эй, сиз қанақа бемаъни одамсиз ўзи?! Нима деб ёлғон тарқатиб юрибсиз?! Бировга ўлим тилагунча ўзингизга умр тиланг!

Бузрукхўжаев сочининг учидан товонигача яйраб, товуш чиқармасдан кулди:

– Ким бу? – деб сўради атай уйқусираган овозда.

– Ким дейди-я яна! Сиз ўлдига чиқарган Қамбаровман.

– Ие! Астаффирулло, ё қудратингдан! – деди Бузрукхўжаев ростакмига ажабланиб. – Нима бало, у дунёдаям телефон бор эканми?

– Менга қаранг, ўртоқ Бузрукхўжаев, – деди Қамбаров «ўртоқ» деган сўзга вазоҳат билан урғу бериб, – бу қилмишингиз учун ҳали тегишли жойда жавоб берамиз!

– Э, аввал сиз менга қаранг, ўртоқ Қамбаров, – деди Бузрукхўжаев айна оҳангда, – осмонга сапчмасдан ўпкани босиб олинг! Мен инсоннинг лафзига ишонадиган одамман. Бундан саккиз ой бурун ол-

дингизга борганимда, ўлмасам, мактаб ёзга битади, деганмидингиз-йўқми? А?

Трубкадан Қамбаровнинг нимадир деб гудрангани эшитилди.

– Мактаб битмаганидан кейин сизни ўлди, деб ўйлабман-да, мен нодон. Ўлмаганингизни қайдан билай, мен бир қари пенсионер бўлсам...

Қамбаров ортиқ чидолмади, шарақ этиб трубкини қўйиб қўйди.

Бечора орадан уч ой ўтиб, ҳақиқатан ҳам ўлди. Ўлимига эса ишдан кетиши сабаб бўлди. Бундай амалдорларнинг жон томири тагидаги креслосига боғланган бўладими, ким билсин... Майли, Худо раҳмат қилган бўлсин, боқибёғам бўлса ҳам, ёмон одам эмас эди.

Машина дўқ этиб чуқурга тушиб, қаттиқ силкинди.

– Вой, единг-ку мошинани, кўзингга қарасанг ўласанми?! – деб жаврашга тушди Орзибу.

– Э, йўлни қаранг, ойи, абжағи чиқиб ётибди. – Азиз норози тўнғиллади.

– Қаерга келдик, «Северний маяк»ками? – деб сўради Бузрукхўжаев ойнадан ташқарига тикилиб.

– Нима у «Северний маяк»?

– Э, «Северний маяк»ниям билмайсанми? Карисларнинг колхозичи? Раиси Дмитрий Пак ошнам эди-ку, уйимизга ҳам минг марта келган? – деди Бузрукхўжаев ажабланиб.

– Вой, ота, қай замондаги гапларни айтасиз-а. Карис ошнангизнинг ўлиб кетганига... ўттиз йилдан ошиб кетди-ю! Азиз у пайтда туғилмаган бўлса... У колхоз ҳам аллақачон йўқ бўлиб кетган. Бу жойни ҳозир Саид Ваққос ота қишлоқ фуқаролар йиғини дейди, – Орзибу яна тўнғиллашга тушди.

– Кўп жаврама. Ошнам ўлиб кетганини билмай ўлибманми? Ўтган куни таклифнома олдим, мана. – Бузрукхўжаев кителининг чўнтагидан шапалокдек ялтироқ қоғоз олиб, келинига кўрсатди. – Дмитрий Тимофеевичнинг юз йиллиги бўлар экан... Бугун ўн тўққизми? Ҳа, индинга. Бориш керак.

– Ха-а, шунинг учун бозорга отланиб қолибсиз-да. Ўзим ҳам айтдим, – Орзибунинг қошлари чимирилиб, тор пешонасида чуқур ажинлар пайдо бўлди. – Пул ўлгурнинг чўғи камроқ эди-да.

Бузрукхўжаев таклифномани чўнтагига жойлаб, Орзибуга синчиклаб тикилди.

– Қўрма, шляпага етадиган пул бор ўзимда. Ўтган куни Нормат чўлоқ пенсиямни бериб кетган.

– Ота... – Орзибу бир зум тараддудланиб қолди. – Ота, энди шу шляпа ўлгурни қўйиб, ўзимизнинг бахмал дўппилардан-кийсангиз нима қилади, а? Сизнинг ёшингизда...

– Бахмал дўппини миллионерлар кияди, биласанми?

– Вой, сизнинг миллионердан қаерингиз кам? Пенсиянгни ўзи салкам миллион сўм бўлса, – деди Орзибу.

– Гапни кўпайтирма, шляпани қаерда сотади? – деб сўради Бузрукхўжаев унинг гапини эшитмагандек.

– Мен қайдан билай, манов қоқвошингиз билмаса... Хой, Азиз, сен шаҳарда юрасан-ку, қаерда шляпа сотади?

– Шляпа... «Мама, папа, шляпа!» – деб хиринглаб кулди Азиз. – Ҳозир ҳеч ким шляпа киймайди.

– ЦУМда сотармикан? – деди Бузрукхўжаев ўйланиб.

– Вой, ҳозир «цум-гум»лар қолмаган, ота, ҳаммаси аллақайси гўрга гум бўлиб кетган, – деди Орзибу. – Агар Кадишев бозорида бўлмаса...

– Ҳайда Кадишевга! – деб амр қилди Бузрукхўжаев.

Кадишев бозорини бошдан-оёқ кезиб чикдилар. Кепка, шапка, беретка, фуражка, бейсболканинг минг бир тури қалашиб ётибди, аммо шляпа – анқонинг уруғи экан.

– Мана шу бейсболка сизга ўлиб қолади, – деди Азиз илжайиб, пешонасига «Манчестер Юнайтед» деб ёзилган шапкани бобосига узатар экан. – Битта кийиб кўринг.

– Аҳмоқ бўлма, – деди Бузрукхўжаев аччиқланиб. – Кетдик бошқа дўконга.

– Эсиз. Лекин ниҳоятда «крутой» бўлиб қолардингизда.

Бузрукхўжаевнинг жаҳли қўзиб келаётганини сезган Орзибу билдирмасдан ўғлининг билагини чимчилади.

Кадишев бозоридан кейин Чорсуга борилди, ундан чикиб ТТЗ бозорига йўл олишди. Қанча-қанча дўкон, «бутик», «маркет»ларга бош суқишди. Йўқ, ҳеч қаерда йўқ эди шляпа деган матоҳ.

– Вой, ордона, арзанда бўлмай ўлсин! – деб чакаги тинмасди Орзибунинг. – Ота, чарчаб ҳам кетгандирсиз, нима қилдик, қайтамизми, а?

– Тўхта, ана, «Головной убор» деб ёзиб қўйибди, шу магазинга ҳам бир кирайлик. – Бузрукхўжаев зиркираб оғриётган оёқларини аранг судраб, ўн беш метрлар наридаги дўконга қараб юрди.

Ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги, оқ-сарикдан келган хушрўй сотувчи жувон уларнинг илтимосини эшитиб, таассуф билдирди:

– Ҳозир бунақа молларга умуман харидор йўқ. – У шундай деб Бузрукхўжаевга курси қўйиб берди. – Ўтиринг, отахон, дам олволинг. Мана, бир пиёла чой ичинг.

Бузрукхўжаев иссиқ чой хўплаб, аъзойи бадани яйраб кетди.

– Умрингдан барака топ, қизим. Илоё, касбу корингга барака берсин, – деб дуо қилди.

– Айтганингиз келсин, – деди жувон фотиҳага қўл очиб, Орзибуга юзланди. – Опа, сиз ҳам ўтиринг. Энди... бизада шляпа йўғ-у, лекин яхши ондатра, норка телпаклар бор. «Обманка»сиям бор, «ушанка»сиям. Қорақўл кубанкаларимиз бор, жуда чиройли...

– Вой, отажонимда унақа қалпоқлари тиқилиб ётибди, – деди Орзибу тантиқланиб, – тўқсон ёшлик юбилейларида роса падаркага келган.

«Э, ўл, тилёғлама бўлмай!» – деди Бузрукхўжаев ичида ва қовоғини солиб олди.

Жувон уларга ишонқирамай қаради.

– Отахоннинг ёшлари... нечада?

– Худо умр берса, янаги йил юзга кирадилар отажоним, – деди Орзибу гердайиб.

– Юзга?! – Жувон беихтиёр қалқиб кетди, лекин дарҳол ўзини қўлга олиб, Бузрукхўжаевнинг кифтларига қўлини тегизиб тавоф қилган бўлди. – Табаррук инсон экансиз, илоё, бизлар ҳам сизнинг ёшингизга етайлик.

– Омин! – деб гапни қисқа қилди Бузрукхўжаев. – Энди, қизим, сизнинг таниш-билишларингиз кўп, ўзингизда бўлмаса, уларда бордир, бизга битта шляпа топиб бермасангиз бўлмайди. Узоқ жойдан келдик.

– Вой, жоним билан, отахон! Хозир... хозир... Марғубахон опадан сўрайлик-чи, балки у киши билар. – У қўл телефонини олиб рақам тера бошлади. – Тўғри айтасиз, илгари бу шляпа ўлгур ҳамма дўконда босилиб ётарди... Алё? Жавоб бермаяптилар-ку. Балки мол опкелгани Туркияга кетгандирлар. Опажон, Ипподромдаги қарис бозорига бормадингларми?

– Бордик, қарис бозор ҳам, ўрис бозор ҳам қолмади. Нимага бу зорманда дефицит бўлиб кетдйкин, а? – Орзибу сумкасини титкилаб, шохи рўмолчасини олиб, ўзини елпий бошлади. – Отажоним бир умр амалдор бўлиб ўтганлар, шунинг учун шляпага ўрганиб қолганлар-да.

– Тўғри, илгари ҳамма шляпа киярди. Менинг раҳматли адам ҳам заводда оддий ишчи эдилар, лекин шляпа кийиб юардилар. Алё, Кларахон, салом, ўртоқжон, бормисиз? Нима, беш юзталик еврога ўхшаб кўринмай кетдингиз? А, тушунарли, майли, ўртоқжон, кейин бемалол гаплашамиз, ҳозир битта шляпа ниҳоятда зарур бўлиб қолди... Жуда нозик бир клиентим илтимос қияптилар-да. А, тушунарли, кимда бўлиши мумкин, а? Изабеллада бормикин? А, у фақат женский шляпкалар... Тушунарли, ўртоқжон. Сардорчикка салом. Хўп, хўп... Аксига олиб, Кларада ҳам йўқ экан.

– Айтдим-ку, заводига ўт тушган бу матохнинг! – деб гап маъқуллади Орзибу. – Эсизгина, шунча овора бўлди-а!

Бузрукхўжаев муроди ҳосил бўлмасидан туриб бу ердан чикиб кетишни ўйлар экан, яна танига оғриқ кирди.

– Битта-яримта шляпа сўраб келадими ўзи?

Жувон бош чайқади.

– Мен ўн беш йилдан буён шу бозорда савдо қиламан, эслолмайман биров шляпа сўраганини...

– Нега, қизим? – Бузрукхўжаев бу масаланинг сабабига қаттиқ қизиқиб қолди.

– Ким билади дейсиз, – деди сотувчи жувон елка қисиб, – балки шляпа киядиган одамлар қолмагандир, балки ... шляпага лойиқ бошлар қолмагандир. – У шундай деб ўзи пикирлаб кулиб юборди.

Бузрукхўжаев ҳам илжайди, Орзibunинг ёрдами билан амаллаб ўрнидан туриб олди.

– Ҳа, қизим, сиз ҳам кўрган экансиз-да, андижонлик бир қора бола бўларди, телевизорга чикиб дўппи тўғрисида шунақа шеър ўқирди. У бечораям раҳматли бўлиб кетибди.

– Жойи жаннатдан бўлсин, – деди жувон ва узр айтди: – Отахон, кечирасиз, сизга ёрдамим тегмади-я...

– Вой, сингилжон, қайтага биз сизни шунча овора қилдик, савдодан қолдирдик, кечирасиз, – деди Орзибу.

Бозордан чикиб, машинага ўтиргач, Бузрукхўжаев қисқа буйруқ қилди:

– Ҳайда. Уйга.

Она-бола енгил тортиб, бозордан олган нарсаларини юкхонага жойладилар.

Шаҳардан чикиб олгач, Бузрукхўжаев хотиржам тортиб, кўзини юмди. Бу ёнига Азизнинг ўзи олиб кетаверадди, минг марта ўтилган йўл – аввал Сариқишлоқ келади, кейин Қизилсой, Баландқия, Жўраовул, Кўкмачит...

Чарчаган экан, иссиқ элителиб, бирпасда мизғиб қолибди. Бир маҳал Орзibunинг шанғиллаган овозидан уйғониб кетди:

– Вой, ота, туринг, шляпа ўлгурингиз мана шу магазинда бор экан.

– Қаерга келдик? – деб сўради Бузрукхўжаев машинадан тушаркан.

– Билмадим, қоронғи тушиб қолибди. Азиз сув оламан, деб шу магазинга кирувди, кўриб қопти.

Хира чироқ шуъласи аранг ёритиб турган, зинасига қопланган мармар плиткалар кўчиб ётган бу кўримсиз қишлоқ дўконида вақт гўё тўхтаб қолгандек – ўтган асрнинг саксонинчи йилларидан буён ҳеч нарса ўзгармаган эди.

Бузрукхўжаев бундаги муҳитни дарров таниди. Сельпога қарашли, «Аралаш моллар магазини» деб аталадиган бундай савдо дўконларини... ўх-хў, унинг ўзи қанчасини қурган! Уларда нон, макарон, туз, консерва, кир совун билан бирга фуфайкаю этиклар, пақир ва белкураклардан тортиб эгар-жабдуқ, арқон ва михгача аралаш-куралаш сотиларди. Ажабо, бу магазин замон эврилишларидан, хусусийлаштириш жараёнларидан қандай омон қолди экан? Худдики, кимдир биров, ақлли бир одам бу дўконни социализм даврининг музейи сифатида сақлаб қолгандек.

Не кўз билан кўрсинки, тўрдаги пештахтада ўнғача шляпа қалашиб ётибди!

Юзига хуснбузар тошган, қулоғига қулоқчин такиб олган йигирма ёшлар чамасидаги йигит уларга парво ҳам қилмасдан, телефонда гап сотишни давом эттирарди. Лекин Бузрукхўжаев унга вазоҳат билан бир тикилган эди, шошиб-пишиб салом берди.

– Шляпани ол, – деб амр қилди Бузрукхўжаев. – Ҳаммасини кўрсат.

Шляпалар, гарчи бир энлик чанг босиб ётган, бу ерга келганига йигирма-ўттиз йил бўлган бўлса-да, бусбутун, энг муҳими, куя емаган эди. Ўша – нафақат Бузрукхўжаев, балки Политбюро аъзоларию артистлардан тортиб раисларгача, экспедиторлардан тортиб қишлоқ ўқитувчиларигача савлат тўкиб киядиган фетр шляпалар шундоқ кўз олдида қаторлашиб турибди.

Бузрукхўжаев биттасини олиб Орзибуга узатди. Орзibu сумкасидан рўмолча чиқариб, шляпанинг ичташини артар экан, димоғига чанг кириб, акса урди.

Бузрукхўжаев шляпани шошилмасдан кийиб кўрди. Эллиқ еттинчи, ўзининг размери, лоппа-лойик келди. Бояги сотувчи жувон бекор айтибди – шляпага лойик бош, мана, бор экан-ку! Ҳа, бош омон бўлса, шляпа топилади.

Шляпани кийиб олгач, Бузрукхўжаев бутун вужудида қадимий бир куч ва иштиёқ сезд.

– Қанча нархи бунинг?

Магазинчи йигит ўйланиб қолди:

– Билмадим, нархини онам билмаса... Бу ўзи «уценка» бўлган мол, кўнглингиздан чиқариб бериб кетаверасиз.

Орзibu шляпани ва ташаббусни ўз қўлига олиб, савдолашишга киришди:

– Энди, ука, бунингиз эскириб, чириб кетибди-ю... Пуф деса тўзиб кетади. Унинг устига, «уценка» бўлган экан, икки-уч минг сўм берсак, етар?

Бузрукхўжаев ҳайрон бўлиб, Орзибуга тикилди. Эси жойидами бу хотиннинг? Икки-уч минг сўмга ҳозир гугурт ҳам бермайди-ку? Ё берармикан? Ҳа, мана бу ичидаги ёрлиғига нархини ёзиб қўйибди-ку: **«Шляпа чешская, фетровая, цена – 27 р. 55 коп.»** деб! Ўша замонда 60 копеек – 1 доллар турарди, демак, бу пулни долларга чақадиган бўлса, тахминан, 45 доллар бўлади. 45 долларни бугунги сўмга ҳисобласа, буям тахминан 366 минг сўм бўлади.

Бузрукхўжаев, ёши бир асрга қараб бораётган бўлса ҳам, ҳисоб-китобга ҳалиям зўр эди, бекорга йигирма икки йил молияни бошқармаган, ахир.

Шунинг учун Орзibunинг қитмирлиги, кинғирлигига чидаб туrolмади.

– Орзи! – деди зарда билан, ҳамон чакаги тинмасдан жавраётган келинига қараб. – Гапни кўпайтирма! Мана, ўғлим, юз минг, розимисан?

– Раҳмат, отахон, – деди йигит ишшайиб, қўлини кўксига қўйганича.

– Вой, нима қияпсиз, ота, шу арзимаган ўлгурга бир дунё пул берасизми, сиз машинага бориб ўтира-версангиз-у, ўзим битириб чиқардим-а. Энди савдоимиз пишиб қолган эди-я, эсизгина...

Бузрукхўжаев унинг аҳамиятсиз гапларига қўл силтаб, ташқарига чикди. Машина ёнида турган Азиз югуриб келиб, унинг қўлтиғидан олди.

– Муборак бўлсин, бобо! – деди жилмайиб.

– Қуллуқ. Онангни чақир, кетдик.

Бузрукхўжаев машинага кириб ўтиргач, шляпасини ечиб, қўлига олди, оҳиста айлантириб, кўздан кечирди.

«Яна битта олиш керак! – деган фикр келди хаёлига. – Бунисини икки йил кийсам, кейин яна қидириб юраманми? Қидирганда топиладими-йўқми?»

Ичкаридан Азиз ва жавраб-саннаганча Орзибу чиқиб келди.

– Вой, бу бобонг бир шошадики, бир шошади. Кошки, пул ўлгурни супуриб олаётган бўлсак...

– Эй, менга қара, – деди Бузрукхўжаев, – яна битта оламан, кириб эллик еттинчи размеридан олиб чиқ. Орзибу ханг-манг бўлиб қолди ва довдираб:

– Э, ота, нима қиласиз иккитани? Олдин мана шуни кийиб... – деб юборди.

Бузрукхўжаев, ер тагида илон тугул, чувалчанг кимирласа сезадиган одам, унинг фикрини дарҳол тунди ва дарҳол «портлади»:

– Ҳа-а, нима, мени икки йилда ўлиб кетади, деб ўйлапсанми?

– Вой, мен нима дедим, отажон, бор-йўғи...

– Хомтама бўпсан! Э, нодон аёл, ҳали мени қиладиган ишим кўп бу дунёда! Мана бу Азизнинг тўйини ўзим қилиб бермасам, сен бу ношуд эринг билан икки дунёда ҳам уйлантиролмайсан!

– Илоё, юзга киринг, ота, бизларга доим бош бўлиб юринг, – деди Орзибу баттар довдираб.

Бузрукхўжаев қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди:

– Ҳой, Орзи, ростдан ҳам эсинг йўқ экан! Агар сенинг дуоинг ижобат бўлса, бир йилдан кейин ўлиб

кетишим керак экан-да? Эй, Азиз, эшитдингми, нима деяпти бу онанг, а? – Бузрукхўжаев шундай деб сохта пўписа қилар экан, неварасига қараб кўз қисди: – Шу деганига бор, битта қишлик, иккита ёзлик шляпа олиб чиқ, мана пули. Размерим эллик етти, эсингдан чиқмасин!

Азиз хурсанд илжайиб, кўхна дўкон сари югуриб кетди.

2017–2018

МИЛЛАТЧИНИНГ ЖАЗОСИ

«Исмимдаги бир ҳарфнинг қурбониман...»

Асқад Мухтор

Хуррият бўлиб, коммунистлар демократларга, атеистлар диндорларга айланган, миллий ўзликни англаш сиёсат даражасига кўтарилган дориломон кунлар эди.

Ўроқ-болғали, чўғдай қип-қизил совет паспортини алмаштиришнинг тарихий фурсати етиб, тегишли идорага бош уриб бордим. Халқимизнинг хат-хужжат ишига одатий ҳафсаласизлиги туфайли, паспорт алмаштириш муддатига кечиккан мен каби масъулиятсиз фуқаролар маҳкама эшиги олдида маржондек тизилиб туришарди.

Шўро давлати билан бирга унинг кадрдон «очирит»лари ҳам йўқолиб кетган, шу сабабли бу ҳол бироз эриш туюлса-да, сабр-тоқат билан навбат кутиб, ниҳоят ичкарига кирдим. Эшигига «Подполковник Назымов Батыр Юлдашевич» деган лавҳа осиглик каттакон хонанинг тўрида ўтирган қиёфасиз кишига рўпара бўлиб, арзим баён айладим.

— Акажон, — дедим кичкина укамдан ҳам кичкина бу одамни улуғлаб, — шу... бир масалада ёрдам берсангиз...

Подполковник «Назымов Б.Ю.» сийрак қошларини чимириб, менга сўзсиз тикилди.

— Биласизми... шу мустабид тузум даврида менинг исмим паспортга нотўғри ёзилиб қолган. Йигирма йил шу хато ном билан юрдим, энди шуни тузатиб олмоқчи эдим...

— Қандай хато? — Агар подполковник «Назымов Б.Ю.»нинг ўрнида ўзим бўлганимда, ҳеч шубҳасиз, бундай бошоғриқдан менинг ҳам энсам қотиши тайин эди.

— Отим Жамолиддин, иккита «д» бўлади, лекин бу паспортда «Жамолитдин» деб «т» билан хато ёзилган...

— Метрика, — деди подполковник «Назымов Б.Ю.»

— Мана, акажон, — деб таъзим-тавозе билан туғилганлик ҳақидаги гувоҳномамни қўшқўллаб узатдим. У

метрикани қўлига олиб, обдан синчиклаб кўздан кечирди, хатто ёзувларини пичирлаб ўқиб ҳам чиқди.

– Хаммаси тўғри, – деб ниҳоят ҳукм чиқарди у ва ҳужжатларимни тап этказиб, олдимга ташлади.

– Нимаси тўғри?

– Хеч қанақа хатоси йўқ, метрикада қандоқ ёзилган бўлса, шундоқ ёзилган.

– Нега тўғри бўларкан, ўзбек тилида...

– Давлат тилида, – деб тузатди у.

– Ҳа, сизларнинг таъбирингиз билан айтганда, давлат тилида «Жамолиддин» деган исм «т» билан ёзилмайди, иккита «д» билан ёзилади.

– Лекин, – деди у чертиб-чертиб, – метрикада «т» билан ёзилган, шу асосда сизга совет паспорти берилган, янги паспортда ҳам шундай деб ёзилади.

– Э, ака, қўйинг, «т» билан ёзганда исмим «итдин» бўлиб қоляпти-ку!

– Бунинг бизга алоқаси йўқ, – деди у. – Бу сизнинг проблемангиз.

Бу гапни эшитиб, агар менинг ўрнимда подполковник «Назымов Б.Ю.»нинг ўзи бўлганида ҳам, шайтонга ҳай беролмай қолиши муқаррар эди.

– Э, сиз қанақа одамсиз?! – дедим тутакиб, – шу битта ҳарф ўлгурни тўғри ёзиб берсангиз, нима, ҳақингиз кетиб қоладими?

– Ҳақим кетиб қолмайди, – деди у пинагини бузмасдан, – лекин ҳаққим йўқ.

– Нега?

– Чунки, асос йўқ.

– Қандай асос керак сизга?

– Метрика.

– Метрика қўлингизда турибди-ю?

– Метрикада «т» билан ёзилган.

– Ҳа, бу метрикани... бундан қирқ йил бурун бир чаласавод татар кампир ёзиб берган-да.

– Бизга бунинг дахли йўқ, – деди подполковник «Назымов Б.Ю.». – Агар метрикани ўзгартириб келсангиз, хоҳлаганингиздек қилиб, иккита «д» билан,

керак бўлса, учта «д» билан ҳам ёзиб беришимиз мумкин.

– Учта «д» керак эмас, – дедим мен жон ҳолатда, – бу... метрикани қаерда, қандай ўзгартираман?

– Берилган жойида, – деди у, ¹ қайси райондан олган бўлсангиз, ўша ернинг ЗАГСига ёзма мурожаат қиласиз. ЗАГС архивга запрос беради, архив роддомдан олинган справка асосида справка беради, ЗАГС шу справка асосида сизга иккита «д» билан янги метрика беради, шу метрика асосида биз сизга янги паспорт берамиз. Шу. — — —

Оббо! Ахир, мен туғилиб ўсган, тупканинг тагидаги бу туман ўтган қирқ йил мобайнида тўрт марта – Сталин номидан Маленков номига, ундан Коммунизм номига, ундан кейин Тўқсонота номига ўзгарган бўлса... Хўп, дейлик, ана Тошкентдан минг километр йўл босиб, она қишлоғимга борсам. Борсам-у, менга метрика берган ЗАГС аллақачон ёпилиб, ФХДЁга айланиб кетган бўлса. ФХДЁ дийдиёмни эшитиб, архивга запрос берса-ю, архив аллақайси гўрга кўчиб кетган бўлса. Борингки, архив топилса-ю, у ердаги роддомдан берилган справкани йигирма йил олдин сичқон кемириб кетган бўлса...

Истикболимда кутиб турган бундай ажиб, муқаррар келажакни бир зумгина тасаввур қилиб, вужудимни ғам босди.

Шу пайт денг, минг йиллар давомида ота-боболаримнинг қонида мудраб ётган қандайдир бир ғалати туйғу... билмадим, отини «миллатчилик» деса бўлармикан, лоп этиб жунбишга келиб қолди-ю!

– Мен бунди, – дедим, – шу аҳволда қолдирмайман! Етар шунча йил чидаганимиз! Мен... миллий ўзлигимни тиклашингизни талаб қиламан!!!

Қаттиқроқ бақириб юбордим шекилли, эшик қия очилиб, ёшгина лейтенант бош сукди: «Тинчликми?»

Подполковник «Назымов Б.Ю.» хира пашшани ҳайдагандек унга қараб беҳафсала кўл силкиди: «Бор, ишингни қил!»

– Марҳамат, – деди яна деразага тикилиб, – миллий ўзлигингизни тиклашингиз мумкин. Фақат асос керак. Метрикани ўзгартириб келинг.

Бу гапдан кейин ҳар қандай ақли расо киши кабинетни тарк этиши керак эди, албатта. Аммо миллий уйғониш туйғуси кўзиб, жазавага тушган одамни ақли расолар қаторига қўшиб бўлмаслиги ҳам ҳар бир ақли расо одамга аёндыр.

– Сизга, – дедим тутаклиб, – сизга асос керакми? Мана асос!

Худонинг марҳамати билан денг, ўша йилларда раҳматли Юртбошимизнинг фармонида биноан мен кичикроқ бир давлат нишони билан тақдирланган эдим. Шу нишоннинг гувоҳномаси лоп этиб сумкамдан чиқиб қолса бўладими! Бахтимни қарангки, гувоҳномада исми-фамилиям ўзбек... йўғ-э, давлат тили қондасига мослаб, яъни, иккита «д» билан, «Жамолиддин» деб ёзилган экан!

– Мана сизга асос, – дедим ролиб жангчининг вазоҳати билан.

Подполковник «Назымов Б.Ю.» гувоҳномамни эриниб кўлига олди, синчиклаб кўздан кечирди, ҳатто ёзувларини пичирлаб ўқиб ҳам чикди. Кейин афсус-надомат билан бош чайқаб, гувоҳномани қайтариб берди.

– Бу асос бўлолмайди, – деди.

– Нега асос бўлолмас экан?

– Чунки инструкцияда фақат метрика асос бўлади, деб ёзилган...

Энди шу ерга келганда миллатчилигим нақ Эльбрус чўққисига чикдию!

– Кечирасиз, – дедим жуда секин, одамни кўр-китадиган даражада секин оҳангда, – кечирасиз, давлат раҳбарининг шахсан ўзи қўл қўйган хужжат сизга асос бўлмайди-ю, бундан қирқ йил бурун, совет даврида, Сталин районининг ЗАГСда ўтирган бир чаласавод кампир ёзиб берган метрика асос бўладими? А?!

Агар подполковник «Назымов Б.Ю.»нинг ўрнида ўзим бўлганимда, менинг ҳам бундай қўрқинчли саволдан капалагим учиб кетган бўларди.

Табиийки, у чурқ этмай қолди, стол устидаги графиндан қиррадор стаканга тўлдириб сув қуйди, ютокиб смирди.

Қарасам, вазиятни юмшатмасам бўлмайдиган.

– Мана, – дедим девордаги портретга ишора қилиб, – суратларини столингиз тепасига осиб қўйибсиз, у кишининг даврида полковник бўлибсиз...

– Мен подполкўвникман, – деди у ўкиниб.

– Полковник ҳам бўласиз, – дедим уни овутиб, – миллий ўзликни тиклаш руҳида ишласангиз, албатта...

Подполковник «Назымов Б.Ю.» оғир ух тортди, бир менга, бир девордаги портретга қаради, кейин чуқур хўрсиниб:

– Ҳамманглар шунақа қиласизлар, – деди ва олдидаги бир варақ қоғозга менинг исми-фамилиямни тўғрилаб, яъни, давлат тилига мослаб, иккита «д» билан ёзиб, стол тагидаги кнопкасини босди. Остонада пайдо бўлган бояги лейтенантга буюрди: – Бу кишининг паспортини мана шундай қилиб расмийлаштиринг.

– Раҳмат, акажон, минг раҳмат сизга, – дедим куллуқ қилиб.

Маҳкамадан қалбимдаги миллий ўзликни англаш туйғуси юксалиб, учиб чиқар эканман, беихтиёр «Ҳақ берилмас – ҳақ олинур!» дея биз каби гумроҳларнинг кўзини очиб кетган Бехбудий бобонинг руҳи покларига дуо ҳам ўқиб қўйдим.

Бюрократик идора устидан қозонилган зафар сурури, афсуски, жудаям узоқ давом этмади.

Худойимнинг марҳаматини қарангки, шунча жафо чекиб, тошбағир бюрократия устидан ғалаба қозониб, қўлга киритган янги паспортим орадан кўп ўтмай менга янги имкониятлар эшигини очиб берди: камина кулингизни янги ишга – нуфузли бир идоранинг бўлим бошлиғи лавозимига таклиф қилишди. Тартиб-таомил-

га кўра, суҳбатга чорландим. Эшигига «Топ-менеджер Р.Дж.Халтураев» деб ёзилган кабинетга олиб киришди. «Чой, кофе, виски»га тобим бор-йўқлигини сўрашди. Рад жавобимни эшитиб, назаримда, бироз енгил тортишди.

– Мен резюмеингиз билан танишдим, – деди суҳбатдошим – бўлғуси раҳбарим, ўзбекча сўзларни инглизча талаффузда чертиб-чертиб. – Резюмеингиз менга ёқди. Менежмент, консалтинг, аутсорсинг сферасида тажрибангиз бор экан. Кроудсорсингни аста-секин ўрганасиз. Кастинг ишлари сизга танишми?

– Танловни айтяпсизми? Ҳа, мен умрбод шу иш билан шуғулланганман-да.

– О, кэй, – деди суҳбатдошим ва қабул тугаганини билдириб, ўрнидан турди. – Дипломангизни офис-менежерига берасиз.

Суриштириб билсам, «офис-менежери» дегани – ўша ўзимизнинг эски кадрдонимиз – кадрлар бўлими бошлиғи, исми-фамилияси, дейлик, тахминан, Фая Ренатовна Зинатуллина экан.

У киши хужжатларимни, яъни, «резюме ва диплома»мни синчиклаб кўздан кечирди, кейин паспортимни сўради. Мен мағрурланиб, худди Маяковский айтганидек, кенг-мўл шимимнинг чўнтагидан «ўроқ-болғаси бор, чўғдай кип-қизил»... э, кечирасиз, ям-яшил муқовали, миллий паспортимни олиб столга қўйдим.

Офис-менежер олдин паспортимни, кейин «диплома»мни кўлига олиб, улардаги ёзувларга узоқ тикилиб қолди. Ранги ўзгарганини юзидаги гўзал ва мукамал макияж ҳам яширолмади. Орага жуда сирли, худди Шекспир трагедияларидаги каби, чуқур маъноли сукунат чўқди.

– Диплом ўзингизникими? – деб сўради нихоят Фая Ренатовна қалам билан чизилган қошларини чиририб. Очигини айтсам, нафасим ичимга тушиб кетди. Чунки, ҳаётимда уч нарсадан – дайди итдан, уколдан ва кадрлар бўлимидан қаттиқ қўрқаман.

– Ўзимники, ўзимники бўлмай кимники бўларди, – дедим шоша-пиша, – фақат шу... мустабид тузум даврида берилган, холос.

Офис-менежер буюк бир шубҳа ва тантана билан «диплома»ми, айна вақтда паттамни қўлимга тутқазди.

– Паспорт ва дипломдаги маълумотлар бир-бирига тўғри келмайди, – деди у ҳамон чимирилиб. Шу чимирилиш бечоранинг пешонасига чуқур ажин бўлиб тушиб қолса, ажаб эмас. – Паспортда исм иккита «д» билан ёзилган, дипломда эса «тд» деб ёзилган. Демак, буларнинг биттаси қалбаки. Хужжатларни қалбакилаштириш эса, сизга маълум бўлиши керакки, қонун йўли билан таъқиб қилинади.

– Нега қалбаки бўлар экан, сираям қалбаки эмас! – дедим мен, лекин негадир овозим қалтираб, мунофиқона чийиллаб чиқди. – Фақат паспортдаги исмим ўзбек тилининг, сизларнинг тилингиз билан айтганда, давлат тилининг қоидасига мувофиқ қилиб ёзилган. Фарқи шу. Мана, суратим ҳам турибди-ку, яхшилаб қаранг.

– Дипломда умуман сурат бўлмайди, шуниям билмас экансиз-да, – деди Фая Ренатовна, – кечирасиз, лекин сизни бу диплом билан ишга қабул қилиб бўлмайди.

Подполковник «Назымов Б.Ю.»ни қандай қилиб енган бўлсам, ушбу офис-менежерни ҳам шундай усулда бир зарб билан тор-мор қилмоққа чоғландим-у, лекин Худо бирдан ақл бериб, эсим борида этагимни ёпдим. Ким билади, агар оёғимни тираб талашиб-тортишадиган бўлсам, кадрлар бўлими паспорт столига «запрос» берса, паспортдаги исм ноқонуний асосда тузатилгани ошкор эмас, фош бўлиб қолса... арбоб кейин ҳар боб билан урмайдими?!

– Хай, наилож, – дедим ўзимни қувноқликка солиб, – сизлар билан бирга ишлаш насиб қилмаган экан-да. Ўзимнинг ҳам кўзим учиб тургани йўқ эди. Хайр.

– Хайр.

Орадан бир ҳафта ўтди.

Шанба куни нонушта қилиб, эр-хотин энди бозорга жўнамоқчи бўлиб турган эдик, эшик қўнғироғи жиринглади. Салом бериб, бир ёш йигит кириб келди, «кадастр хизматиданмиз» деб гувоҳномасини кўрсатди. Ошхонага таклиф қилдик.

– Эрталабдан безовта қилганимиз учун узр, окахон, хизматчилик, – деб гап бошлади у катта папкасини очар экан, – уй, адашмасам, сизнинг номингизда, шундайми?

– Шундай, – дедим мен бамайлихотир, – ҳозир ҳамма ҳужжатларни кўрсатамиз... Мана, квартира бериш ҳақидаги ордер, мана бу хусусийлаштириш тўғрисидаги далолатнома, буниси БТИдан олинган справкалар, мана бу кадастр қоғозлари, бу бўлса, уй-жойга эгалик қилиш ҳуқуқи гувоҳномаси.

– Жуда яхши, – деди кадастр ходими мамнун бўлиб, – дакументга пухта экансиз, ока, гап йўқ сизга. Қани эди, бошқалар ҳам сизга ўхшаган бўлса. Бир хиллар бор, уйига кирсанг, биронта дакументини топиб беролмайди. Топиб берсаям, ҳаммаси чалкаш бўлади. Мана, яқинда учинчи кварталдаги бир хонадонга кирдик, ишонасизми, уй ўтган асрда ўлиб кетган бувисининг номида қолиб кетган. Бўтта яшаётган набирасининг ўзи қариб, кампир буви бўлиб қолган. Ҳужжатларининг на боши, на кети бор. Раҳмат сизга, ока. Шу паспортни берсангиз, мен «данный»ларини шундоқ ёзволсам бўлди, кейин сизни вақтингизни олмайман.

«Паспорт» деган гапни эшитиб, юрагим шув этиб кетди. Лекин, сир бермай, сипогина бўлиб паспортимни узатдим.

– Жуда яхши, – деди ходим, – демак, отлари Жамолиддин ака... фамилиялари... Э, бу қанақаси? Ока, кечирасиз, кадастрдаги от билан паспортдаги от мутлақо бошқа-бошқа-ю!

– Мутлақо эмас, укажон, мутлақо эмас, – дедим ҳовлиқиб, – яхшилаб қаранг, кўрмаяпсизми, фақат битта ҳарфда фарқ бор. Ўтта «итдин» деб нотўғри ёзилган, бўтта «иддин» деб тўғри ёзилган. Шу, холос.

– Ока, бу дакумент, «битта ҳарф», «иккита ҳарф» деган гап бўтда кетмайди, – деди кадастр ходими ковоғини солиб, – дакумент «точный» бўлиши керак, билдингизми? Сизда бўлса, ё паспорт, ё кадастр сохта. Агар паспортдаги от тўғри бўлса, бу уй-жой сизники эмас, бошқа одамники, яъни, Жамолитдин аканики эмас, Жамолитдин аканики бўлиб чиқади. Умрингиз узоқ бўлсин-у, агар ўлиб-нетиб қолсангиз бу мол-мулкингиз бола-чақангизга мерос бўлиб ўтмайди, чунки у бутунлай бошқа одамнинг номига расмийлаштирилган, тушундингизми?

Шундагина, қандай катта, айтиш мумкинки, даҳшатли бир хатога йўл қўйганимни тушундим. Бўшашиб кетдим, хол-жоним қолмай...

– Нима қилса бўлади? – деб пичирладим ўзимга ўзим.

– Нервичит қилманг, ока, тўғриласа бўлади. Бунинг учун сиз паспортдаги отингиз ўзгарганини билдириб кадастр хизматига ариза ёзасиз, биз кейин паспорт столига запрос берамиз, запрос тасдиқланса, кадастр хужжатларига тегишли ўзгартиришлар киритилади. Лекин бунинг учун аввал кадастр гувоҳномасига асос бўлган хужжатларни, яъни, квартира бериш ҳақидаги ордерни, хусусийлаштириш ҳақидаги далолатномани, БТИ справкаларини, квартира планини, тўловлар квитанцияларини, уй-жойга эгалик қилиш ҳуқуқини берадиган шаҳодатномани ўзгартириш керак бўлади.

Кадастр ходими хайрлашиб кетдими, хайрлашмасдан чикиб кетдими – билолмай қолдим, чунки ғам-ташвиш денгизига чўкиб, фарқ бўлиб кетган эдим.

Э, миллатчи бўлмай, ҳар бало бўлай мен!

Бир маҳал ҳушим ўзимга келиб, энди нима қилишни мулоҳаза этишга уриндим. Лекин бу мулоҳазанинг натижаси менинг ҳолимни баттар хароб айлайдиган хулоса бўлиб чиқди.

Сиз ўртамиёна бир одамда қанча хужжат бўлишини ҳеч ҳисоб-китоб қилиб кўрганмисиз? Мен, бошимга

миллатчилик савдоси тушиб, кечаси ухламасдан, одамга умр бўйи ҳамроҳ бўладиган, керак бўлса, унинг инсон, фуқаро, ҳатто шахс эканини тасдиқлайдиган ва мен албатта ўзгартиришим зарур бўлган бир дунё ҳужжатларнинг қисқача рўйхатини тузиб чиқдим.

Ушбу рўйхат бу турур:

1. Туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома. Метрика. (Инсоннинг бутун тақдирини ҳал қиладиган энг асосий, бош ҳужжат).

2. Паспорт. (Ҳамма ғурбат шундан бошланган).

3. Ўрта маълумот тўғрисидаги аттестат.

4. Ҳарбий билет. (Ҳали ҳарбий мажбурият ёшидан ўтмаганман, ҳар қачон хизматга чақирилишим мумкин).

5. Никоҳ тўғрисидаги гувоҳнома. (Бусиз ўттиз йил бирга яшаган аёлим менинг хотиним бўлмай чиқади, яъни, хотинсиз қолиб кетиш эҳтимоли юз фоиз).

6. Диплом, топ-менежерлар тили билан айтганда, «диплома». (Бусиз мени ҳеч қаерга ишга олмайди, ҳужжатни сохталаштирганликда айблаб, жавобгарликка тортишмаса, шукур қилишим керак).

7. Ҳайдовчилик гувоҳномаси. (Бусиз ДАН ходими исталган чорраҳада машинамни «арест» қилиб, жарима майдончасига тикиб қўйиши мумкин).

8. Уй-жой билан боғлиқ ҳужжатлар. (Ўндан ортиқ. Бунинг салбий оқибатлари ҳақида юқорида айтиб ўтдим, қайта баён айлашга юрагим дош бермайди).

9. Дача ҳужжатлари. (Уҳ!).

10. Партия билети. (Миллатчилигим туфайли «Миллий тикланиш» партиясига аъзо бўлганман, демак, унинг ҳам гувоҳномасини ўзгартиришим шарт).

11. Овчилар жамиятининг гувоҳномаси. (Э, Худо-йим, энг чатоғи шу – ахир, менинг номимда ов милтиғи бор-а! «Ноқонуний қурол сақлаган», деб қия бўлиб кетиш ҳеч гап эмас!).

12. Болаларимнинг метрика, паспорт, аттестат ва дипломлари. (Агар «отасининг исми» деган банди бўйича текширса, уч ўғил ва бир қиз менинг фарзандим бўлмай чиқади!).

13. Фан номзодлиги учун берилган гувоҳнома.

14. Муаллифлик ҳукуқи (1 та монография, 3 та услубий қўлланма, 1 та рационализаторлик патенти, 100 га яқин илмий мақоланинг муаллифи мен эканимни исботлаш).

15. Хизмат гувоҳномаси. (Ишхонага ҳар куни бировнинг номидаги ҳужжат билан кириб-чиқяпман!).

16. Солиқ тўловлари (ИНН). (Зудлик билан ўзгартирмасам, текшириб қолса, миллион-миллион сўм солиқларни қайта тўлаш керак).

17. Барча тўловлар (электр, табиий газ, иссиқлик, совуқ сув, иссиқ сув, чиқиндилар) бўйича дафтарчалар.

18. Давлат мукофоти гувоҳномаси. (Бунини қандай қилиб ўзгартирса бўлади, эй одамлар?!).

19. Прописка (паспортнинг ўзида, паспорт столида, маҳалла идорасида ва Худо билади, яна аллақайси гўрларда қайд этилган).

20. Омонат касса дафтарчаси (2 та. Биттасини хотиним билмайди, яхши-ёмон кунга атаб тўпланган жамғарма менинг эмас, «Жамолитдин» деган мутлақо бегона бир одамнинг номида ётибди. Банк бу аҳволда бир тийин ҳам бермаслиги муқаррар. Ох, пул топиб, ақл топмаган аҳмоқ!).

21. Уй-жой, дача, машина, соғлиқ бўйича суғурта ҳужжатлари.

22. Акциялар. (20 та, бир пайтлар ишхонада мажбуран беришган, шунча йил давомида сариқ чақа ҳам дивиденд тўланмаган, лекин, билиб бўладими, ноумид – шайтон).

23. Жамғариб бориладиган пенсия гувоҳномаси. (Менга умуман алоқаси йўқ Жамолитдин деган бетайин бир шахснинг номига расмийлаштирилган. Қўлимдаги паспорт билан ҳемири ҳам ололмаслигим аниқ).

24. Қасаба уюшмасига аъзолик гувоҳномаси.

25. Миллий (ўл, сен миллатчи бўлма!) кутубхонага аъзолик билети.

Булар – уйқусиз кечада қарахт қалламга дабдурустан келган, мен эшлашга улгурган ҳужжатларнинг

бир қисми, холос. Буларни ўзгартириш учун, юзлаб идоралар эшигида сарғайиш учун битта умр эмас, будавий банда каби етти умр бўлса ҳам етмаслиги мен каби аҳмоққа ҳам аёндир.

Шундай экан, олдимда иккита машҳур ва долзарб савол пайдо бўлаётир, яъни, «Ким айбдор?» ва «Нима қилмоқ керак?».

Биринчи саволнинг жавоби аниқ ва равшан – ўзимдан ўзга айбдор йўқ. Нима қилар эдинг ўлган илоннинг бошини қўзғаб?!

Иккинчи саволга жавоб ахтариб, шаҳри азимдаги энг машҳур ҳуқуқий маслаҳатхонанинг остонасига бош уриб бордим. «Пинхасов ва ўғиллари» деб аталар экан бу маслаҳат кони.

У ерда ўтирган саксон олти яшар мўйсафид, ўзининг айтишича, Охунбобоевнинг идорасида «начальник юротдел» бўлиб ишлаган, ҳар турли чалкаш ҳуқуқий масалаларнинг пихини ёрган Писар бобо Пинхасов арзимни тинглаб, қўзини юмди, узоқ тафаккурга чўмди ва деди:

– Бўтам, мен дардингизни англадим, кўп мушкул аҳволда қолибсиз. Сизнинг бу вазиятингизда мавжуд иккита балодан имкон қадар енгилроғини танлаш керак.

– Яъни?

– Яъни, элликта ҳужжатни ўзгартиргандан кўра, битта ҳужжатни ўзгартирган маъқул. Мен сизга паспортингизни ўзгартиришни тавсия этган бўлардим.

Бу гапларни эшитиб, менинг нафсониятим, но-зик миллий ғурурим қанчалик азият чекканини айтиб ўтиришимнинг, ярамга туз сепишнинг, ўйлайманки, ҳожати йўқдир?

Бир ҳафта-ўн кун тараддуд, иккиланиш, шубҳа-гумонлар исканжасида ўтди. Бу орада мени ўз фукаролик бурчимни бажариб, маҳаллий кенгашларга бўлиб ўтадиган сайловларда қатнашишга даъват этадиган, паспортимни ўзим билан бирга олволишим кераклиги эслатилган таклифнома ҳам келиб қолди. Бу ёғини энди ўзингиз тасаввур қилаверинг!

Охири бўлмади – яна ўша паспорт берган маҳкамага бориб, навбатга турдим. Сабр-тоқат билан кутиб, ниҳоят кадрдон подполковник «Назымов Б.Ю.»нинг қабулига кирдим.

Она халқимдан, доно халқимдан минг ўргилсам арзийди – мана шундай андишали ҳолатларда ниҳоятда қўл келадиган, одамни хижолат ботқоғидан тортиб чиқарадиган юзлаб мақол-маталларни яратиб қўйган, ана, саржиндай тахланиб ётибди, керагини ол-у, мақсадингга мослаб ишлатавер.

Мен ҳам шундай қилдим.

Подполковник «Назымов Б.Ю.»га юзланиб дедимки, ҳаммамиз ҳам хом сут эмган бандамиз, жаҳл келганда ақл кетар экан, эгилган бошни қилич кесмас, бир кўрган таниш, икки кўрган билиш, дейдилар, энди, шу бир қошиқ қонимиздан кечиб, мушкулумизни ҳал қилиб берсангиз, илоё, тупроқ олсангиз олтин бўлсин, мартабангиз бундан ҳам зиёда бўлсин...

Подполковник «Назымов Б.Ю.» менга яна узоқ тикилиб турди-да:

– Хўп, – деди, – метрикангиздаги номингиз асосида, яъни «Жамолитдин» деб янги паспорт ёзиб берамиз, мен тўғри тушундимми?

– Тўғри, тўппа-тўғри, – дедим ҳовлиқиб.

– Хўп, – деди у, – лекин фақат истисно тариқасида, тушундингизми? Акт тузамиз, қўл қўйиб берасиз, кассага бунча сўм, бунча тийин тўлаб келасиз, уч кундан кейин янги паспорт оласиз.

– Раҳмат, минг раҳмат сизга, мени жуда оғир муаммодан қутқардингиз.

– Соғ бўлинг, – деди подполковник «Назымов Б.Ю.» ва ўрнидан туриб, хайрлашиш учун қўлини чўзаркан, – сиз фақат бир нарсани билинг, – деди дона-дона қилиб, – ўша сиз айтаётган миллий туйғу бизда ҳам бор. «Назымов Б.Ю.»ни ўзбек тили қондасига тўғри эмаслигини, нима, мен билмайманми? Биламан. Отам ҳарбий бўлган, мен Венгрияда туғилганман, метрикамни гарнизонда ёзиб беришган, тушундингизми?

Ҳайрон бўлиб қолдим.

Қаршимдаги бу одам бадбин бюрократ эмас, балки дарддошим, қисматдошимга айланди.

– Шундай, – деди подполковник «Назымов Б.Ю.», худди менинг фикримни ўқигандек.

– Хўш, унда нима қилиш керак? – деб риторик савол бердим мен.

– Сиз ҳозир кўп ўзбек мақолларини келтирдингиз, – деди у, – мен ҳам битта русча мақолни эслатмоқчиман. Руслар «Береги честь с молоду», дейди. Мен бунга қўшимча қилиб айтмоқчиман: «Береги ... метрику с молоду».

Биз маъюс кулиб хайрлашдик.

2017–2018

МОНОЛОГ

– Ваалайкум ассалом. Нима қилардим, аканг айлансин, шу, ёмғирда ивиб турибман, сувга тушган бўлкадек. Аксига олиб, троллейбус келмаяпти, зонтик ҳам, плаш ҳам йўқ. Мана шу сигирнинг тилидек узун рўйхатни кўряпсанми, кеннайинг ёзиб берган, Алайскийга кириб бозор қилишим керак. Чўнтагингда хемири борми-йўқми, итнинг ҳам иши йўқ.

Бугун сени редакциянгдан уч-тўрт танга гонорарим бор эди, оларман, деб келувдим, кассир тётя Клава «Деньга нет!» деб дарчани қарсиллатиб ёпиб олди.

Менга зонтик тутиб туриб, ўзинг йўлдан қолмайсанми ишқилиб?..

Энди, ука, туриб-туриб хафа бўлиб кетаман-да. Хе, ўша, сендан Ғафур Ғулом чиқади, деган Дадавой сўтнинг падарига минг лаънат!.. Аканг айлансин, менга бундай ағрайиб қарама, Акбар аканг, Худога шукур, хали жинни бўлгани йўқ. Отамни биласан, эшитгансан-а, кимсан Дадавой сўт, Ўзбекистонда юрист зоти борки, ҳаммасининг пири-устози бўлади. Биринчи бўлиб шу соҳада сўт раиси, кейин кандидат, ўттиз бир ёшида дўхтир наук бўлган. Юстициянинг биринчи профессори, академиги, ўттиз йил юрфакнинг декани бўлди, беш йил министр бўлди.

Мана шу республикада қанча прокурор, қанча сўт, қанча начальник мелиса, шу соҳада нечта кандидат-дўхтир наук бўлса, Худога сифинмаса сифинмайди, лекин ҳаммаси Дадавой сўтнинг соясига сифинади.

Бу Дадавой сўт – одамга шуниси алам қилади-да, болаларининг ҳаммасини юрист қилди. Яъни, одам қилди. Катта ўғли Бакирни прокурор қилди. Ўртанча ўғлини Олий сўтга аъзо қилди. Катта қизини юрфакка кафедра мудир қилди, куёвини начальник мелиса қилди. Кичкина қизи Зурафони академия налкнинг ҳуқуқ институтига бўлим бошлиғи қилиб жойлаб қўйди.

Ҳаммасининг нони бутун, эғни бутун, тагида машина, менга ўхшаб автобустга осилиб юргани йўқ.

Мен аҳмоқ, мен дуррак, ўнинчи синфда ўқиб юрганимда Салима деган сарик-машак бир кизга ошиқ бўлиб, шеър ёзиб, адабиёт ўлгурга қизиқиб қолдим. Кечасию кундузи ёзганим ёзган, азбаройи қоғоз қоралашга қизиқиб кетганимдан Салимаям эсимдан чиқиб кетибди, ўнинчини битирганимиздан кейин қарасам, Пирмат кесак деган бир шопирга тегиб кетибди.

Мактабни битириб, сочимни поспиратка қилдириб посон бўлиб юрган эдим, бир куни Дадавой сўт чақириб қолди.

«Хўш, Акбарвой, планлар қандай, қаерга хужжат топширасиз?» «Менми? Мен шоир тайёрлайдиган институтга кирмоқчиман, ада», дедим гердайиб. «Эй! Ўзлари шеър ёзадиларми? Яхши, яхши, қарқуноқдан булбул чиқибди», деди отам. Мен ишшайиб туравердим. «Майли, ўғлим, шеър ёзишнинг айби йўқ, – деди Дадавой сўт ва менинг келажак тақдиримни узил-кесил ҳал қилди: – Фафур Фулом ҳам ўлиб кетди, ажабмас, сендан Фафур Фулом чиқса... ғайрат қилавер, ўғлим».

Отамнинг шу гапи билан университетнинг журфагига хужжат топширдим. Фалокат босиб, ҳамма имтиҳондан ўтиб кетсам бўладими!

Беш марта уч ойдан пахтага бориб келгунимизча «олтин давр» ҳам ўтди-кетди. Қочиб-қувиб ўқишни ҳам битирдим. Беш йилда мендан Фафур Фулом чиқмади, зора, энди чиқиб қолса, деган умид билан иш қидиришга тушдим. Ўша пайтда Ўзбекистондаги энг катта газетанинг редакциясига иш излаб бордим. Бахтимга, газетанинг бош редактори юрист одам экан, хойнаҳой, Дадавой сўтнинг шогирди бўлса керак, аризамдан мени таниб, лекин танимасликка солиб, ишга олди. Ишга олгандаям, биласанми, қаерга олди – нақ фелъетонлар бўлимига!

Энди, ука, у пайтда газетада фелъетон чиқаришнинг ўзига яраша қонун-қондаси бор эди. Масалан, бирон ўғри, каззоб-муттаҳам ёки порахўр раҳбар, хотинбоз ёки ифвогар кимса ҳақида партия контроли идораси ёки орган материал тўпларди, унинг отини «компромат»

дерди, кейин шуни газетанинг бош редакторига бериб, «фельетон ташкил қилиш»ни буюрарди. Редактор бўлса, фельетонлар бўлимига топшириқ берарди. Биз ана шу материални ўқиб, ўзимиз умримизда кўрмаган, бориб гаплашмаган, ўзимиз текширмаган воқеалар ҳақида фельетон тўқирдик. «Компромат»да баён қилинган фактлар тўғримики, деб сўраш худдики партия органига шубҳа қилиш билан баробар эди.

Фельетон газетада босилиб чиққанидан кейин партия идоралари гўё бу гапдан мутлақо беҳабардек, ёлғондан ажабланиб, «Ия, шундоқ ишлар бўп кетибди-ю, начора, энди чора кўрмасак, социалистик матбуот танқидига принципиал жавоб бермасак бўлмайди», деб, фельетон қаҳрамонларининг масаласини бюрога қўйиб, итнинг кунини бошига соларди. Шундоқ мунофиқ замонларни ҳам кўрган бу аканг боёқиш.

Хуллас, бир куни навбатдаги ана шундай топшириқни бажаришга тўғри келди. Яъни, Бухоро шаҳрида яширинча иш олиб борган тикув цехи фoš бўлган экан-у, шу ҳақда фельетон ёзиш керак экан. У пайтларда ўғринча иш қиладиган бундай одамлар «цеховик» деб аталарди.

Мен дуррак, мен аҳмоқ, шу цеховикларни фoš қилишга қаттиқ берилиб кетибман шекилли, краскани аямасдан, орқа-ўнгига қарамасдан роса ишлатибман. Эсимда, масалан, бош қаҳрамон тилидан: «Бизлар бир бечора, камбағал одамлармиз, эркакларнинг шимидан чиққанини еб кун кўрамиз», деган жумлани ҳам ёзворган эканман. Не кўз билан кўрайки, газетада ҳам шундоқ чиқиб кетибди.

Ҳамма ғавғо уч-тўрт кундан кейин бошланди. Мен билмаган эканман, бу цеховиклар бухор жуҳудлар экан, буям камдек, бош қаҳрамон аёл киши экан, бояги қочирим жумлани кимдир ўрисчага боплаб таржима қилиб берган шекилли, устимдан нафақат ўзимиздаги, балки Москвадаги цекагаю прокуратурага ариза устига ариза ёзишни бошлаворса, дегин! Курск остонасидаги ҳужум бунинг олдида чўпчак бўлиб қолди.

Энг ёмони, воқеага сиёсий тус бевворишди. Ха, нимага анграясан, акаси, сиёсий тус нималигини билмайсанми?

Айниқса, биттаси бор эди. Исидор Абрамович Шуф деган, бутун СССРдаги адвокатларнинг «пири-муршиди» экан, Ленинграддан атай олдириб келишди. Аммо лекин, Худонинг газаби экан бу Исидор Абрамович, Тошкентдаги судда гапиргани-ку, майли, нақ Изроилнинг радиосидан ҳам чиқиб гапирди.

«Бу Акбар Дадавой деган номатлуб шахс буржуа антисемитлари позициясида туриб, бегунох, меҳнаткаш бир инсонни, нафақат оддий инсон, балки хурматли бир аёлни, нафақат хурматли бир аёлни, балки мўътабар зот – онани ҳақорат қилди. Агар у битта одамни таҳқирласа, майли, бунга чидаш мумкин эди, лекин бутун бир миллатни, совет халқининг ажралмас қисми бўлган бир халқнинг шаънини оёқ ости қилганига мутлақо чидаш мумкин эмас!» деб оташин наъра тортиб, бир урганида – тиззамгача, яна бир урганида – белимгача, охириги марта урганида – елкамгача ерга кириб кетдим.

«Антисемит» деган гап, энди, мулла, ҳозир ҳам енгил айб эмас-у, у пайтларда жуда даҳшат айб эди-да.

Тагин ҳам бахтимга Дадавой сўт кишибилмас шогирд-погирдларини ишга солиб, мени қамокдан олиб қолди! Цека-чи, дейсанми? Э, одам бунчалар гўл бўлмайди-да, ука! Эски ҳофизларнинг ашуласини эшитмаганмисан: «Ур!» деганда номард қочур, мард қолур майдон ичинда...», ҳаммаси тумтарақай бўлиб кетди – партконтрол ҳам, «компрогат»ни берган нарконтрол ҳам. Бош редактор бечора ҳам амаллаб бошини сақлаш талвасасига тушиб қолди.

Охири нима бўлди, дейсанми? Нима бўларди, бу фелъетон менинг шахсий ташаббусим бўлиб чиқди. Хизмат вазифасига совуққонлик ва масъулиятсизлик билан қарагани, фелъетонда келтирилган факт ва маълумотларни етарлича текширмагани, энг ёмони, фелъетон қаҳрамони билан учрашмасдан ёлғон ва тухматдан

иборат, бунинг устига, ҳақоратли, уят гапларни матбуот орқали тарқатгани, совет журналистининг ахлоқ кодексини қўпол равишда бузгани учун газетанинг катта муҳбири Акбар Дадавойга партиявий ўчет карточкасига ёзиш шарти билан қатъий ҳайфсан эълон қилиниб, ишдан «статья» билан бўшатилади. Бошқалар ҳам бенаиб қолмасин, деб, шу касофат фельетонга қўл қўйган икки-уч кишига ҳам ҳайфсан-майфсанлар берилди.

Фельетоним қаҳрамонларининг қавмидан бўлмиш Марьям Ёқубова айтмоқчи, ана сенга сюрпризу ана сенга Фафур Фулом!

Гарчи ишдан ҳайдалиб, шармандаи шармисор бўлган бўлсам ҳам, қилмишимга яраша жазоимни берган бу халқнинг ақл-заковатига, бирдамлигига қойил қолдим, тан бердим.

Доно одамлардан бири Дадавой сўтга йўл кўрсатиб, «Энди бу ишлар босди-босди бўлиб кетгунча ўғлингиз кўздан панароқда бўлиб турсин», дебди.

Шу доно гапга амал қилиб, чиллалик келинга ўхшаб, нақ икки йил уйдан чиқмасдан, Дадавой сўтга ошга бало, нонга бало бўлиб ўтирдим. Билмадим, сендан Фафур Фулом чиқади, деб берган маслаҳатига роса пушаймон бўлгандир.

Энди, ўзинг ўйлагин, акаси жонидан, одамга алам қилади-да. Хўп, мен-ку, ҳали кўзи очилмаган мушук боладек бир нарса эдим, лекин Дадавой сўт, энди кечирасан-у, бурганинг кўзини кўрган одам эди-ку! Ўшанда мен шоир бўламан, деб хархаша қилганимда, чакагимга бир шапалоқ уриб, ўчир овозингни, аҳмоқ, деб қўлимни қайириб бўлса ҳам, журфакка эмас, атиги биттагина харф фарқ қиладиган юрфакка обориб топширса, нима, ўлиб қолармиди?! Ё хонликдан тушиб қолармиди?

Нима эмиш, «Майли, ўғлим, шеър ёзишнинг айби йўқ, Фафур Фулом ҳам ўлиб кетди, ажабмас, сендан Фафур Фулом чиқса» эмиш!

Хой, инсон, хой, мусулмон, овози дўриллаб, мўйлови чиқа бошлаган қайси йигитча шеър тўқимайди? Ана,

Эркин аканг бошлаб айтган-ку, «Ким шеър ёзмас менинг ёшимда» деб! Шу Салима сариқ-машакка хуштор бўлиб, мов мушукдек миёвлаб, алмойи-алжойи гапларни шеър деб ёзган бўлсам, нима энди, шунинг учун мен бечорани умрбод жазолаш керакмиди? «Пожизненный» бериш керакмиди? Ҳа-а, лоақал ёзганларимни бир ўқиб чиқса бўлмасмиди бу Дадавой сўт? Хўп, дейлик, шеър-пеърга балки ўзининг ақли етмас, лекин Фафур Фулом ўлиб кетган бўлса, Акмал Пўлат деганлар тирик эди-ку, ўшаларга бир кўрсатиб олса, нима, асакаси кетармиди? Ана, «Акмалингман, хур, бахтиёр қизингман», деган зўр ашулалари бор, биласан-ку. Нимага иршаясан, акаси, нимага иршаясан?..

Бу троллейбус ўлгур қачон келаркин, а? Ё тепамда зонтигингни кўтариб, ярим кечагача тураверасанми қоққан қозикқа ўхшаб? Майли, ўзинг биласан, ука, аммо-лекин эринмаган бола экансан.

Энди, сен ҳам ҳайрон бўлаётгандирсан, бу Акбар акамнинг дарди бева хотиннинг ҳасратидан ҳам узун экан, деб. Албатта, икки йил «уй қамовида» фирт бекор ўтирганим йўқ, Худога шукур, қоғоз-қалам сароб, билак бақувват, ичим тўлиб кетган экан, қалламга келган гапни қайтармасдан ёзиб ётдим. Мана, сен мулла йигитга ўхшайсан, адабиётда қанча жанр бор ўзи, билсанг керак, шуларнинг ҳаммасида ёзиб кўрдим. Фақат роман ёзмадим, бунинг учун «темир кет» керак, очигини айтаман, менда йўқ шу нарсас. Бошқа жанрларни билмадим-у, лекин шеърда Фафур Фуломга етолмасам ҳам, Акмал Пўлатлардан озгина ўтиб, Пўлат Мўминларга яқинлашиб қолган эдим. Ўзимнинг назаримда, албатта.

Ёзиш дегани, ўзингдан қолар гап йўқ, туғишдек бир азоб. Менга ўхшаб, «уй қизи» бўлиб қолган мирқуруқларга ёзганини машинкалатиш айниқса яна бир азоб. Таниш машинкачи хотинларга ялиниб, насиёга кўчиртириб, Тошкентда оти редакция борки, ҳаммасига қўшқўллаб оборама. Мана шу сен ишлайдиган бинода «Неос дремос» деган, ҳозир раҳматли бўлиб

кетган грекча бир газет бўларди, чиқмаган жондан умид деб, шунгаям шеърми, ҳикоями, очерк-почеркми, нима бўлса, тикиштириб кўрардим. Лекин бирон қатор нарсам ҳеч қаерда босилмайди. Ҳамма жойда мақтаб-мақтаб қўлимга қайтариб беришади. Баҳона тайин – бирига темаси тўғри келмайди, бирига ҳажми. Сабаби эса менга аниқ – қора рўйхатга тушганим, ишдан «статья» билан ҳайдалганим, номим Масковларда ҳам дoston бўлгани. Сенлар билмайсан, у вақтларда «Тошкентдан гапирамиз ва кўрсатамиз» деган, ҳафталик программаларни босадиган гәзәтача бўларди. Мен шу газетнинг номини ўзимнинг ҳолимга мослаб олган эдим, яъни, «Тошкентдан гапирамиз – Москвадан кўрсатамиз!» Энди тушунгандирсан, мулла?

Шу орада онам раҳматли йўқ ердан бир ғавғо бошлаб қолди. Яъниким, «Акбарвой тенгилар икки-учта боланинг отаси бўлди, қачон бунинг бошини иккита қиласиз, дадаси», деб Дадавой сўтнинг олдига масалани кўндаланг қилиб қўйди.

Дадавой сўтнинг боши қотиб қолди. Назаримда, ишдан урилган, партиядан сурилган, антисемитик позицияда турган, совет журналистикасининг ахлоқ кодексини қўпол равишда бузган ярамас кимсага қайси тентак кизини берарди, деган ўй-андишалар хаёлини паришон қилган бўлса, ажаб эмас.

Лекин онамнинг қистови, Дадавой сўтнинг кичкина кизи Зурафонинг саъй-ҳаракатлари билан уйида соч тараб, куёв кутиб ўтирган бир келин бўлмиш ҳам топила қолди. Дадавой сўтнинг шогирдларидан бир ғўдайган профессорнинг (ғўдайган эканини албатта тўйдан кейин билдим) кизи экан. Номига бир-икки «свидания»га чиққан бўлдим, кўзимга балодеккина кўринди. Унга бекорчи эр ёки академик қайнота керак эканми, хуллас, икки ўртада рози-ризолик бўлиб, рўзадан кейинга тўй белгиланди.

Бир куни редакциялардан қайтган бир кучоқ қўлғемаларимни кўлтиқлаб, трамвайда шўлтиллаб уйга кетаётсам, ўзимга ўхшаган шўртумшук бир курсдошим-

ни кўриб қолдим. Скверда трамвайдан тушиб, кўримсиз бир ошхонага кирдик. Чучвара билан яримта ароқни урдик. Курсдошим Сафар мени бир янгиликдан вокиф қилди: мундан икки ой бурун Мирзачўлда янги газета ташкил бўпти. «Рус ва ўзбек тилларида», деди Сафар алоҳида урғу бериб. Машҳур отахон журналист Алижон Холикулов бош редактор этиб тайинланган эмиш. Вилоятда маҳаллий кадрлар етишмагани учун Тошкентдаги журналистларни ишга олаётган эмиш. Сафарнинг ўзи ўзбекча газетада масъул котиб эмиш. Агар хоҳласам, мени Алижон Холикуловичга тавсия қилиши мумкин эмиш, Алижон Холикулович жуда яхши одам эмиш, ёш кадрларни нихоятда кадрлар эмиш.

Сафарбой хоразмлик эди, шунинг учун бу гапни ўзининг шеvasига солиб, «кадрларни кадрлайди», деб айтди, аммо менинг фикру зикрим унинг таклифида бўлгани учун бунга эътибор қилмадим.

«Мирзачўл замини, — деди Сафарбой худди эски ишхонаси — радиодан гапираётгандек, — сизга ўхшаш олтин қалам соҳибларига жуда-жуда муҳтож».

«Мазгини қотирма, Сафар, — дедим уни жеркиб, — мен ишдан «статья» билан ҳайдалганман, Алижон Жонқовуличинг мени ишга олармикан?»

«Алижон Холикулович, — деди Сафар менинг гапимни тузатиб, — жуда принципаал одам, бунақа майда-чўйда нарсаларга мутлақо эътибор бермайдилар, албатта сизни ишга оладилар».

Яна икки стакандан ичганимиздан кейин Сафарбой биров пастга тушиб, редакциясининг сир-асрорини ошкор қилди: умуман, чўл газетасида кадр қаҳат эмиш, ҳозирча газетани бош редактор, ўзи, Қўшбоев деган бир чол, русчасини эса Галламов деган бир татар амаллаб чиқараётган эмиш.

«Нима бало, ойлик-пойлик бермайдими газетанг?» — дедим шубҳаланиб.

«Ойлик бор, гонорар ҳам ҳар ўн беш кунда нақд, — деди Сафар мақтаниб, — фақат жой масаласида шу... вагончада ётиб турибмиз вақтинча, лекин гап бор, тез

орада барак уйлардан биттасини редакция ходимларига квартира қилиб беради, так что...»

«Так что, бўпти, борганим бўлсин, – дедим, – лекин қандай боради Мирзачўлингга?»

«Ҳа-а, ўзимиз студентликда пахта териб юрган жойлар-да. Вокзалдан тўғри электричка қатнайди ҳар куни. Шанба-якшанба кунлари бемалол уйингизга келиб-кетсангиз бўлаверади».

Ширакайф курсдош билан қўл ташлашиб хайрлашдик.

Тўхта, мулла, анави нечанчи автобус? Йўқ, менга троллейбус керак, тўртинчи, қораси кўринмайдими? Нима бало, шох-похи узилиб тушганмикан бу лаънатининг?

Хуллас, ука, шундай қилиб десанг, мен Мирзачўл газетасининг мухбири бўлиб иш бошладим.

Сенга ёлғон, Худога рост, лекин чўлда иш юришиб кетди, оғайни. Фақат баъзан каттаконларнинг Москвадан келадиган қулоч-қулоч докладларини пойлаб, редакцияда тонготаргача қолиб кетишимизни айтмаса...

Бу ерда ҳавоям, ҳаёт ҳам, одамлар ҳам бошқача – янги эди-да. Чўлда юрсанг – юрагинг ҳам кенгайиб кетаркан.

*«Кириб кела бошлар қалбингга баҳор,
Кўнгил тўла очилмаган қўриқдай», –*

деб ўшанда ёзганман-да, акаси.

Газетада босилган мақолаю очерклар, шеър у ҳикояларим билан бир йилда отнинг қашқасидек ҳаммага танилиб қолдим. Редакциянинг эркаси бўлиб олганман, дегин. Алижон Холиқулович ҳар йиғилишда менга ўхшаган аҳмоқ мардикорни бошқаларга «кўргазма қурол» қилиб кўрсатади. Бошқаларнинг лаб-даҳани осилиб кетади, сезиб тураман. Редакцияда обрў мирзатеракдек баланд, ҳатто ишхонанинг зикна бош бухгалтери Зоҳир Ризо ҳам мен билан ҳисоблашади. У бечораям шоирлик касалига йўлиққан, юзингни кўрмоқчи бўлсам, кабинкани ёпиб кетдинг, деган шеърлар ёзиб туради, бўлимга тикиштиради, пиёниста бўлсам, ада-

биёт бўлимининг мудирини Журъат Шарипов ҳали инсофини ичиб қўймаган одам эди, ўрисча сўкиниб, «Только через мой труп!» дейди – ўтказмайди. Бунга сари омадсиз шоир Зоҳир Ризонинг жини қўзиб, ўзини ранжитган қалам аҳлидан қасос олишнинг ўта маккор йўлини ишга солади: гонорар ведомостига қўл қўймасдан, оёқ тираб турволади. Шундан кейин редакция ходимларининг қўп сонли илтимосларига қўра, мен бошбухнинг хузурига элчи бўлиб бораман.

Лекин баттол Зоҳир Ризо «элчига ўлим йўқ», деган гапни ё эшитмаган, ёки эшитган бўлсаям уни икки пулга олмайди шекилли, пинагини бузмайди. Қия очик турган эшигининг олдидан томоқ қириб у ёққа ўтаман, бу ёққа ўтаман, қани энди, қилт этса! Ўзини ниҳоятда банд одамдек кўрсатиб, столининг устидаги бир тўп қоғозга тикилиб ўтираверади. Хеч бўлмагандан кейин сўнгги – синалган хунаримни ишга соламан, бошбухнинг эшиги олдидан ашулани варанглатиб, муқом қилиб ўта бошлайман:

*Зоҳир Ризо,
Боқмай қиё,
Куйдирди-ё...*

Йўлакда томошатаалаб одамлар тўпланади. Буни кўриб баттар авж қиламан:

*Зоҳир Ризо,
Боқмай қиё,
Куйдирди-ё...
Қўл қўйса-ё,
Ош бўларди-ё.*

Ошнинг дарагини эшитиб, ниҳоят, баттол таслим бўлади, илжайиб, қўл қўйиб беради.

*Зоҳир Ризо,
Капитуляция актига
Қўл қўйди-ё...*

Йўлакда янграган қаҳқаҳа овозини эшитиб, кабинетидан ҳатто Алижон Холиқулович югуриб чиқади: – «Тинчликми?»

Ҳамма хона-хонасига тумтарақай бўлади.

«Тинчлик, хўжайин, – дейман Зоҳир Ризога кўз кишиб, – рассомимиз Лешченко бошлаб карикатура чи-зибди, америка империалистларининг абжағини чиқа-риб... Шунини муҳокама қилаётувдик».

«Яхши бўлса, номерга тайёрлаш керак», – дейди бош редактор кабинетига кириб кетаркан.

Мана шунақа ҳангомалар билан ишлаб юравердим. Бу орада тўй ҳам бўлиб ўтди. Келинни онамининг хизматида қўйиб, ўзим давлат хизматида давом эт-дим. Бир йилдан кейин хотиним ўғил туғиб берди. Оғзим қулоғимда, чақалоқни туғуруқхонадан опчиқиш учун уч кунга жавоб сўраб, Тошкентга келдим. Бо-лани бешикка солдик, чўзма-чалпак пишириб, қўни-қўшнига таркатдик. Бу ёқда десанг, менинг «одам» бўлиб қолганимни кўриб Дадавой сўтинг ҳам хурсанд. Уч кун ҳам кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Уйдаги-лар билан хайрлашиб, ўғилчанинг юзидан ўпиб, тўрва-халтамни кўтарганча вокзалга келдим, қарасам, ҳаммаёқ тўс-тўполон, ваҳима. Нима эмиш, қўшни республикада чума тарқабди, ҳа, ўзбекчаси вабоми, шунинг учун темир йўлда карантин эълон қилинибди, энди поезду электричкалар қачон юради – ёлғиз Худо билармиш...

Бу гапни эшитиб менга жон кирди, ризиллаб уйга қайтдим. Ўғилчанинг дийдорига тўймаган эканман, эркалаб-ўйнатиб ўтираверибман, бир куни қарасам, бир ойча вақт ўтиб кетибди.

Вокзалдан хабар олай-чи, карантин бекор бўлгандир, деб борсам, ана урди Худо! Бу лаънати карантин курук ваҳима экан, эртасигаёқ бекор бўлиб кетган экан-у, мен дуррак ғафлат босиб ётган эканман.

Бегўхтов электричкага миниб, Мирзачўлга равона бўлдим. Ўзимга ўзим далда бериш учун «Пешонамни ялтиратган чўл шамоли, ёр-ёр» деган ашулани хиргойи қилиб бордим.

Тушдан кейин кадрдону жонажон редакциямга етиб бордим. Бир ой кўрмаган ҳамкасбларим ачомла-шиб кўришиш ўрнига «тағофилу орифона» қилишади. «Тағофилу орифона»ни билмайсанми? Э, ўқимаган! Бу

бир адабий приём, классик адабиётда, хусусан, Алишер Гиёсиддиновичнинг ғазалларида кўп қўлланади. Алишер Гиёсиддинович ким дейсанми? А, бу Навоий бобонгнинг замонавий оти-ку. Қисқаси, кўриб – кўрмасликка, билиб – билмасликка олишни «тағофилу орифона» дейди, аканг айлансин.

Курсдошим Сафар бўлса, кўзининг пахтасини чиқариб, қўлини пахса қилиб: «Э, одам бўлмай кетинг, мени подводить қилдингиз!» дейди.

Қабулхонага кирдим – худди ўлик чиққандек ҳаммаёқ жимжит. Котиба қиз жойида йўқ. «Бир бошга бир ўлим!» деб Алижон Холиқуловичнинг эшигини тақиллатиб, секин ичкари кирдим.

Бечора, кичкина, муштдек одам эмасми, столда қалашиб ётган қоғозу гранкаларга кўмилиб кетганидан тепакал боши аранг ялтираб кўринарди, менинг кирганимни пайқамади ҳам.

– Ассалому алайкум, хўжайин! – дедим товушимга бардам тус бериб. Бош муҳарририм шундагина менга ялт этиб қаради. Билмадим, роса тўлиб-тошиб кетган эканми, бирданига бақариб... йўқ, ярадор арслондек наъра тортиб юборди:

– Қайси гўрда юрибсан, саботажник?!

– Гўрда юрганим йўқ, хўжайин, – дедим тумшайиб, – мен ишга келмоқчи бўлиб вокзалга бордим...

– Хўш?! – деб вишиллади Алижон Холиқулович.

– Борсам, чума тарқаган экан...

– Хўш?! Шунга қорангни ўчириб даф бўлиб кетдингми? Ўша чума сени олиб кетса бўлмасмиди, лаънати саботажник?

– Бўларди, лекин... – дедим довдираб, – карантин эълон қилган экан, поезд юрмайди, деб... Шунга...

Алижон Холиқулович гранкаларни тўрт томонга сочиб, кўкариб-бўзариб бақаришга тушди. Тавба, ўзи зиғирдек одам-у, бунча овози ўткир бўлмаса!

– Хўв, гўрсўхта, виждонсиз, карантин лаънати бир кун бўлгандир, бир ҳафта бўлгандир, сенинг бир ойдан бери ўлик-тиригининг дараги йўқ-ку? Сен ўзи бирон

нарсани ўйлайсанми, ярамас, безбет, сенда инсофнинг «и» ҳарфи борми ўзи? А?

– Бор, хўжайин, – дедим, – фақат шу карантин...

– Э, ўл-э, бошингни есин сени карантин! – деди бош муҳаррир ва кафтининг қирраси билан столга қарсиллатиб урди. Жони оғриди шекилли, заҳил афти буришиб кетди. – Бўлди, кўп гап эшакка юк! Ёз аризани!

Энди менга алам қилиб кетди. Намунча пишқиради, нима, «Правда» газетасими бу! Бунча димофингиздан эшак қурти ёвилмаса, Алижон Холиқулович!

– Бўпти, хўжайин, мана ҳозир ёзамиз-да аризани, – дедим унинг қаршисидаги стулга хотиржам ўрнашиб олгач. – Фақат... шу, бир варақ қоғоз билан ручка берсангиз.

Бош муҳаррир мендан бу гапни эмас, аксинча, кўзимнинг сийдигини оқизиб, ялиниб-ёлворишимни кутган шекилли, бир зум тараддудланиб қолди. Лекин энди у бечора ҳам, мен ҳам ортга чекинолмас эдик, чунки – «за нами Москва» эди.

Шунинг учун у тишларини ғижирлатиб, «Саботажник!» деб тўнғиллади-да, олдимга бир варақ сариқ қоғоз билан ручка ташлади.

– Раҳмат, хўжайин, – дедим ва курсига суянганча, бош муҳарриримнинг нақ кўзига қаттиқ, маънодор тикилиб, секингина сўрадим: – Хўжайин, газетамизнинг оти нимади?!

Алижон Холиқулович, худди миясига гурзи билан қарсиллатиб ургандек батамом карахт, гунг ва лол бўлиб қолди. Энди, кўп балони кўрган, туллак одам эмасми, гапимнинг таг-тубида ётган, инсон тугул филни ҳам ўлдирадиган заҳархандани дарҳол фаҳмлади.

– Сен... сен... лаънати, негодяй! – деди нафаси тикилиб. Бароқ қошлари, кўкимтир митти кўзлари пирпираб уча бошлади, азбаройи бўғилганидан, мени сўкиш учун буюк ва қудратли рус тилидан бошқа сўз тополмасди.

Шу пайт қабулхонада қандайдир ҳаракат, тарақатуруқ товушлар эшитилиб қолди.

– Тётя Маша! – деб бақирди бош муҳарририм жон ҳолатда. – Тётя Маша!

Эшик шарақлаб очилиб, эгнида кўк сатин халат, қўлида пол латта кўтариб олган фаррош кампир кўринди.

– Чё, Алиджан Халикулович? – деб шангиллади у. Қўлидаги хўл латтадан чакиллаб сув томарди.

– Как называется наша газета? – деб сўради энди собиқ хўжайиним.

Маша хола ҳайрон бўлиб қолди, лекин ҳаялламай жавоб қайтарди:

– «Мирзачул хакикати» – «Мирзачульская правда». А чё случилось-то?

– Ничего не случилось, – деди Алижон Холикулович, – спасибо вам.

Маша хола эшикни ёпиши билан у яна алам билан бақирди:

– Кўрдингми? Кўрдингми, лаънати жулик?! Ҳатто шу уборшицаям билади газетанинг отини! Тур, йўқол кўзимдан, илоё, у дунёю бу дунё турқингни кўрмай!

– Яхши қолинг, хўжайин, – дедим қийшанглаб, – Тошкентдаги биродарларингизга салом деб қўяйми?

Мендан Ғафур Ғулом чикмаганига яраша лоақал Шумбола чикса, нима бўпти?

Алижон Холикулович башарамга қараб отиш учун стол устидан боп нарса кидираётганида лип этиб ташқарига чиқиб олдим...

Кейин яна уч-тўрт даргоҳларда ишлаб кўрдим. Бошим кал, кўнглим нозик, деганларидек, баъзи жойлар менга тўғри келмади, баъзи жойларга – мен. Мана, ўн йилча бўлди, эркин қушман, сенларнинг тилинг билан айтганда, эркин ижодкорман. Лекин ейман, кияман деб турган учта бола, ношукур бир хотин қўлингга қараб, катта бир рўзгор ғор бўлиб ютаман, деб турса, бунақа эркинликни бошимга ураманми, ука? Шунинг учун Дадавой сўтдан мен хафа бўлмай ким хафа бўлсин?

Нима? Қўйсанг-чи, аканг айлансин, қандай қилиб ёзганларим зўр бўлсин... Зўр, деб мана, Ғафур Ғулом-

ни айтса бўлади, Ойбек домлани, Асқад акамни. Бизларники энди, бир ҳавас, холос. Ишқ бошқа, ҳавас бошқа. Шунисига ҳам шукур. Шу, ҳушимга келса, гоҳ-гоҳ у-бу ёзиб қўяман, сенга ўхшаган мулла укаларим босиб туришибди, раҳмат дейман.

Лекин, Худога қараб, ўзинг айт, ука, битта зўр мисра ёзиш – бу тахти Сулаймоннинг давлатига тенг эмасми?

*«Шеър – тонг ва шом аро талаш ранглардан
Етим қатрадарга қоришган туйғу.*

Дарз кетган дилдаги ишқ, оҳанглардан

Қирқ йил сайқалланиб ёришган туйғу», –

деб ким ёзган? Ўлма, ай да Акбар Дадавой, ай да сын Дадавая судьи!

Дадавой сўтнинг болалари билан баъзан тўймаъракада йиғилишиб қоламиз. Амал бор, участка бор, пул бор, машина бор, савлат бор, билим бор, ҳамма нарсаси бор, лекин... Зерикаман улар билан. Ярим соат ўтириб гаплашсам, Худо ҳаққи, қочиб кетгим келади. Қонимиз бир бўлгани билан жонимиз бошқами, билмайман. Шеър ўқимаган, шеър эшитмайдиган одамлар.

Очиғини айтаман сенга – шунақа пайтда сендан шоир чиқади, деб ишонган падари бузрукворим Дадавой Махсумовнинг арвоҳига секин дуо қилиб қўяман.

Э, ана, мулла, троллейбусим ҳам кўриниб қолди. Йўқ-йўқ, зонтигингни олмайман, ўзингга буюрсин. Фақат эртага ишга келганингда кассир тётя Клавадан сўрасанг, пул бўладими-йўқми? Агар берадиган бўлса, шундоқ бир оғиз телефон қилиб юборгин, акагинанг ўргилсин. Телефон номерим... ҳа, дафтарчангдан борми? Яша, ранг-рафторингдан яхши болага ўхшайсан, шеър-пеър ёзмайсанми ишқилиб? Оббо! Ҳай, майли, ғайрат қилавер, мендан-ку Фафур Фулом чикмади, шояд сендан чиқиб қолса. Омон бўл, ука, Худонинг паноҳига...

Бурунги ҳикоялар

МИРКАРИМ ЧОЛ

Хар шанба шаҳардан уйга қайтарканман, бу кўчадан ўтишга юрагим безиллаб туради – муюлишдаги кекса садақайрағоч тагида ўтган-кетганга зимдан назар солиб, одатдагидек, Миркарим бува ўтирган бўлади. Бирга келаётган ўртоқларим уни кўриб дарров аския бошлашади:

– Ана, Хамид, ўтирибди бобогинанг, сенга кўзи тўрт бўл-э-э-б...

– Хамидга Худо берди, деяверларинг, чолнинг авзойи бузук! —

Уларга қўшилиб куламан-у, аммо гапнинг очиги, юрагимнинг бир четига ғашликми, қўрқувми – алланарса тушди.

– Хўп, бўлмаса...

Болалар билан хайрлашдим. Уларга яхши-да: нариги маҳаллада туришади. Ён кўчага бурилиб кетишаркан, тегажаклик қилиб ортимдан қичқиришди:

– Бўпти, Хамид, агар омон қолсанг, кинога чиқ кечқурун...

Кулдим. Нима, чол мени ермиди? Емасликка емайдику-я, лекин Миркарим бува гапирса, одамнинг жон-жонидан ўтказиб юборади: тили аччик. Кўпчиликка, айниқса, биз кишлоқ студентларига унинг ҳамма нарсаса суқилавериши, ортиқча насихатгўйлиги жудаям ёкавермайди.

«Мундоқ бошқа чолларга ўхшаб, чойхонада тинчгина ўтирса бўлмасмикан», деб қўямиз баъзан нолиб.

Чолнинг киёфасини кўрсангиз-кўрмасангиз, кинодаги Ялангтўшнинг ўзи дейсиз. Яқинда клубга шу фильм келган экан, чурвақа болакайлар Миркарим чолга дарров «Ялангтўш бува», деб от қўйиб олишибди. Буни эшитиб, биз ҳам дарров лабимизни бурдик: «Бе, Ялангтўш қаёқда-ю, бу майда гап чол қаёқда!»

Ана, бугун ҳам Миркарим бува супасида савлат тўкиб ўтирибди. Эғнида ўша кишин-ёзин кўкси очик ятак. Боядан бери мени ер остидан разм солиб кузатяпти шекилли.

Хиёл ҳадиксираб, портфелни чап қўлга олдим-да, секин яқинлашдим:

– Ассалому алайкум, бува.

Чол аста бошини кўтариб қаради.

– Ваалайкум.

Энди йўлимга кетаверсам бўлади, лекин Миркарим бува билан кўришмасдан ўтиш учун отнинг калласидай юрак керак. Ҳол-аҳвол сўраган бўлиб бир нималар дея минғилладим, аммо унинг синчков нигоҳи бошимдан оёғимгача таъқиб қилаётганини кўргач, дамим ичимга тушиб кетди.

– Хм, қайтдингми? – деди чол салмоқ билан. – Ҳа, тузук-тузук. Ўқиш қалай, ўқиш?

– Шукур Худога... – дедим унга яхши кўриниш учун. Секин йўрғалаб қолишга уриндим.

– Шошма, – чолнинг паст, ҳорғин товуши жойимга михлаб қўйди. – Бу... сочингни олдириб юрсанг бўлмайдими?

«Бошланди!» – дедим ўзимча.

– Сочим ўсмаган-ку... – бувага мунғайиб термиланман.

– Гапирма-е! Жамалак бўлиб елкангга тушибди-ю! Одам деган бундоқ сал турқ-тароватига қараб юради-да! Ё, шу...

У мени қойишга тушиб кетди. Тавба, бу замонда одамга кўйлагининг кири оғирлик қилади-ю, бу чолники нимаси энди? Аммо фик этмайман. Негаки, Миркарим бува юрт устида юрган одам. Дадам шунақа деганлар.

– Чаккангдаги гажагингни қара!.. Худди Мулла Абдулаҳатнинг келинига ўхшайсан-а...

Ўзимни тутолмай кулиб юбордим. Чунки мулла Абдулаҳатнинг келини азага бориб: «Йиғласам, кўзимнинг сурмаси кетиб қолади», деган олифта бир жувон. Қишлоқнинг олди таннози. Агар бакенбардларим шу сатангнинг гажагига ўхшаса...

– Менга қара, нега бошингга дўппи киймайсан? А? Ор қиласанми? Ўзбекнинг боласимисан, ахир? Ия,

чакишниям ўрганибсан-да? Ҳалитдан-а? Ё Тошкентда юриб шунақа таълим оляпсанми?

– Дўппини куёв бўлганимда киярман, ота, – деб илжайишга уриндим. Бироқ Миркарим бува тишининг оқини ҳам кўрсатмайди, бароқ қошлари остидаги кичик кўзлари у ёнимдан-бу ёнимга ўтиб кетгудек, тик қадалиб тураверди.

– Бундоқ одам бўлиб тўйга аралашмасанг! Маъракага юрмасанг! Қанақа йигитсан ўзи! Ман сани одам бўлгин, дейман. Койисам, шунинг учун койийман. Ҳў, ҳали қуюлиб қолганимда эслаб юрарсан, Миркарим бувам шунақа дерди, деб...

Ҳар сафар нутқининг шу қисми мени жуда эзиб юборади: тишимни тишимга қўйиб зўрға чидадим.

«Миямни кўлимга қоқиб бериб, энди ялпизлашини! Қув-да, бу чол...»

– Йўр-э, нимага хафа бўлар эканман. Майли-майли, айтганларингизнинг ҳаммасини қиламан...

Шу сингари сўзларни вағони билан қаторлаштириб, ундан узоқлашдим-да, елкамдан тоғ ағдарилгандек, енгил нафас олдим.

Миркарим буванинг фарзанди йўқ. Жиянининг бир қиз, бир ўғлини боқиб олган.

«Тўзим берсин ўшаларнинг бардошига, – деб ўйлайман йўлда кетатуриб. – Бечоралар, роса адабини берса керак...»

Кечкурун кўчага отландим. Дарвозадан чиқаётиб, бирдан юрагим увишди. Дўппи киймабман – тагин Миркарим бува чиқиб қолса-я? Секин изимга қайтдим. Кечаси соат бирда қайтиб келиб ухлашга ётдим-у, қани уйку келса! Чолнинг гаплари энди таъсир қила бошлади. Жуда қизиқ одатлари бор-да ўзи.

Бир кун адвокат қўшнимиз Солижоновнинг қизи Умида булоққа, сувга кетаётган экан. Қаёқдандир лоп этиб Миркарим бува чиқиб қолибди. Умиданинг чиройлиқкина кўйлаги чолнинг кўзига бир тутам бўлиб кўринибдими, «Хув, турқинг курсин!» деганча олдиға солиб роса қувлабди. Бечора қиз челагини дарангла-

тиб кўча ўртасига ташлаганча бизникига қочиб кирди. Ўшанда чолнинг тили тиззасига тушгудек бўлиб югурганини кўрганимда, кўзимдан ёш чиққунча кулган эдим.

«Фарзанди йўқ, бемехр, гапираверади-да», – дея ўзимга ўзим тасалли бериб кўзим илинди.

Шаҳарга қайтишда дўппи кийиб кетдим. Шанба куни ё дўппи эсдан чиқади, ё... Хуллас, Миркарим бува яна бир айб топади-да, яна ҳаммаси бошдан бошланади. Аммо чолнинг бир тантилигига қойилман: ҳеч вақт одамнинг орқасидан гапирмайди – нима гапи бўлса, шартта юзингга айтади-қўяди.

...Қишлоқ гузарида автобусдан тушгач, сумкадан дўппини олиб кийдим, бармоғимдаги узукни чўнтакка бекитдим – энди Миркарим бува тугул, ундан каттасидан ҳам кўрқмайман!

Чолнинг дарвозаси олдида уймалашган одамлар кўринарди. Оҳ-хо, Миркарим бувам тўй-пўй бошлаворган шекилли. Яқинлашиб қарасам, ҳамма бел боғлаган, ичкарида йиғи-сиғи товуши... Юрагим ёмон бир нарсани сезган каби оёғимдан мадор қочди.

– Ким? – овозим ўзимга базўр эшитилди.

– Миркарим бува...

Тахта бўлиб қолдим. Аввалги шанба соппа-соғ эди-ку?! Гарангсиб бирпас қаққайиб турдим. Нима қилиш керак? Уйга борай-чи...

Ойим уришиб бердилар:

– Тўғри ўтиб келавердингми?.. Ҳозир мозорга опчиқишади, бирга борсанг бўлмайдими? Уятмасми, кўздай жойда туриб? Фотиҳа лозим... Ёш бола эмассан-ку!

– Мен қаёқдан билай...

– Билма, ишқилиб сира билмай қолгин-да! Курук сўппайиб ўсавермай, мундоқ, урф-одатниям билгин-да!

Яна Миркарим буваникига қайтиб бордим. Тобутни олиб чиқиб кетишибди. Ёнимдаги киши юзига фотиҳа тортаётиб, пичирлади:

– Гўри тўла нур бўлсин...

...Бу гапларга ҳам энди анча бўлиб қолди. Мана, ўқишни битирдим, ишляпман. Миркарим бува айтганидек, «қуюлиб» қолганман. Студентликдаги олиф-тагарчиликлар қаёқда, ишим кўп – ҳафтада бир ой-нага қарашга қўл тегса-тегади, бўлмаса – йўқ. Ҳозир жуда сипо тортиб қолганман. Юртнинг тўй-азасию хашар-хушарига барабар араллашиб юрибман. Шаҳарда ўқиётган укамнинг юриш-туришига баъзан ғашим келади. Индамайман. Гоҳ-гоҳ Миркарим бувани эслаб қўяман. «Миркарим буванинг фарзанди йўқ», деган гап ёлғон экан. Уйнинг қарчиғайдек Ҳасан-Хусан ўғли бир кунда фронтга отланиб, кичиги минг тўққиз юз қирқ учинчи йил қаҳратонида, каттаси эса ўша йилнинг саратонида ҳалок бўлган экан...

Ўша пайтда, биз ёшлар назарида Миркарим буванинг энг катта қусури – кексалик гуноҳи бўлиб туюлган нарсанинг аслида нима эканлигини мен энди англаб етдим: чол лоқайд эмас экан...

1975

НОМУС

— Ба-а! Ба-а-а! Ум-ба-ба!..

Чўғи ўчиб қолган муздек танчада ёнбошлаган кўйи пинакка кетган чувак юз, малларанг сокол-мўйлови анчадан бери кузалмаган ушокқина чол чўчиб кўзини очди. Бирпас гангиб ўтиргач, ховучини кулоғининг орқасига кўйиб, молхона тарафга аланглади.

Молхона тўридаги ёғоч кўрада уч-тўртта ориқ кўй оламни бузиб, бир-бирига гал бермай маърарди.

«Жониворлар оч ётибди-да, — деб хомуш тортди чол, — бу йил шўрликлар ҳам кийналиб кетди. Қишдан ўлай-ўлай деб чиқди-ю, ҳали оғзи кўкка теккани йўғ-а...»

У ўзича норизо ғудунглаб, подачи Холтой чўтирни сўқди: «Аҳмоқ, бу тилсиз жониворларнинг уволитутмайдими? Юртнинг берганига қаноат қилиб, бокавермайсанми подангни? Ҳе, нафсингга ўт тушмай кет! Мана, бир ҳафтадан буён пода чиқмайди. Аксига олиб, уйда на бир кафт ем, на бир боғ хашак қолган...»

— Ба-а! Ум-ба-а! Ба-а-а!!!

Бу чинқириқ чолнинг кулоқларига гўё мих бўлиб қадалар эди. У атрофга бетоқат кўз югуртириб, ҳассасини қидирди. Ховлида ҳеч ким йўқ. Неваралари ҳам ўйнаб кўчага кетганми, бирортаси кўринмайди.

Чол ўтирган кўйи сирғала-сирғала танчадан чиқди (ўнг оёғининг тиззадан пасти йўқ эди), шу алпозда, ҳафсаласизлик билан наридан-бери кўкка бўялган кўпол эшикка қараб секин-секин сургала бошлади. Кўйлар, худди молхона томини кўчириб юборишга қасд қилган каби бараварига маърашарди.

Ошхона этагидаги хужрачанинг эшиги ғийқиллаб очилди-да, узун хаворанг кўйлагининг енглари тирсагигача шимарилган, қўллари хамир юқи, пакана, қора хотин айвонга чиқиб келди.

— Суннат! Хув Суннат! — деб қичқирди аёл қамиш бўғоти нурай бошлаган пахса деворга яқинлашиб. Жавоб эшитилмагач, ўзича гувраниб, кўчага чиқди.

Чол айвоннинг хомсувоқ деворига суяб қўйилган қўлтиктаёғи билан ҳассасига таяниб, қаддини ростлади, сарпойчан чап оёғига калишини топиб илди. Битта-битта босиб, цемент зинадан тушаётганида ўн яшар нимжонгина невараси Фаттоҳ йиртиқ кеди кўтариб, рангкути ўчганча ҳовлига кириб келди. Унинг орқасидан фигони фалакка чикиб, вайсаётган онасининг сурони эшитилди:

— Хув, ўйин жонингни олсин, газанда! Бу ёқда шунча иш турибди-ю, сен думингни тутқазмайсан-а, яшшамагур! Қани унинг, қай гўрга гумдон бўлди тагин?

Фаттоҳ қўрқа-писа минғиллади:

— Мактабга кетиб қолди-ку, волейбол кўргани.

— Ху, кетмай балога йўлиқсин! Ҳали келар шўтга, бурнидан булоқ қилиб чиқармасам, шошмай тур! Бугун алапга бориш ҳам йўқ бўлдимиз энди?! Нима ейди бу зормандалар? Бор, томни қара, сочилган-почилган хашак бўлса супуриб туш...

Бола лабини буриб, тумшайди:

— Мактабда КВН бўлади-ку ҳозир...

— Хув, ўша кивининг ордона қолсин! Ер ютгур, ўлдирдиларинг-ку одамни! «Кивин» деб биттанг кет, «коптоктепар» деб биттанг кет! Бу ёқда онанг шалтоққа қоришиб ётаверсин! Бор, анави овозинг ўчгурларга бир бало сол! Бор, деяпман сенга!

Бола энди йиғламсиради.

— Ўқитувчи уришади...

— Э, ўлиб кетмайдими уришмаса! Бор, қара деяпман, кулоқ-мияни тешворди-ку! Бу тирикчилик ўлгур битта менга керак экан-да? Агар жуда шу Акромхўжанинг қизига байлаб берган бўлса ҳам! Зап чўрини топиб олгансан ҳамманг!..

Фаттоҳ жойидан жилмай, бирдан айюҳаннос солди:

— Ув-в... Бор-мий-ма-а-ан! Опамиз уришади-и...

Онаси унинг кулоғидан чўзди:

— Сен жувонмарг кимга гап қайтаряпсан? А? Кимдан ўргандинг буни, бўйнинг узилгур? Қани, бундоқ тургин, ху, балога йўлиқ! Мана сенга, мана сенга!..

У хамир юқи қўли билан ўглининг юзига аямай шарт-шарт шапалоқ тортди. Бола додлади. Чол хайхайлаб келиб, неварасини ажратиб олди. Келини ҳамон ғазабдан пишқиарар эди:

— Бор бўлсанг тузук бўлгин, бўлмаса, биратўла йўқ бўлиб қўяқолгин, хадеб жонимга ўт қўявермай!

Унинг ола-кула кўзлари, гезарган лабларининг пириллаб учишини кўриб, гўё биров тишини суғуриб олаётгандек, чолнинг, аъзойи бадани зирқираб кетди.

— Қўй, болам, — деди у паст ялинчоқ товушда, — азонлаб норастанинг дилини сиёҳ қилма — ёмон бўлади.

Хотиннинг бурун катаклари керилиб, туксиз кошларининг ўртасида нўхатдай тугун пайдо бўлди.

— Э, сиз орага тушманг! — деди қўлини пахса қилиб. Авзойидан қайнатасини уриб юборгудек важоҳати бор эди. — Боламгаям гапиролмайманми энди? Манави очофатларга бир бало бўлса, ўглингиз сизга индамайди, ҳамма захрини менга сочади, билдингизми?!

Аёл шартта бурилиб, хужрачага жўнаркан, чол унинг: «Жонимдан ҳам тўйдим, ўлсин мунақа тирикчилик, муштдайдан тошдайигача хўжайин, кошки қўлидан бир тийинлик иш келса...» деб тўнғиллаб кетаётганини эшитди-ю, лабини тишлади. Келини боядан бери қоронғи уйга қараб отаётган тошлар, ниҳоят, мўлжалга теккан эди. «Бу қандай хўрлик! Ҳалитдан шунақа бўлса... Худо кўрсатмасину, эрта бир кун бошим ёстиққа тегиб, шифтга боқиб қолсам, оғзимга бир томчи сув томизадиган одам ҳам топилмас экан-да?!»

Чол пиқиллаб йиғлаётган неварасини алдаб-сулдаб оутди-да, мактабга чиқариб юборди. Келинининг бояги гаплари миясида ҳамон захарли илонга ўхшаб ғимирлар эди.

Беихтиёр бадани қизиб, молхонага қараб сургалди. Қўйлар уни кўриб, қўра тўсигига сапчиб баттар маърашга тушди. Омонатгина тахта полда чўзилиб ётган малла говмиш бошини кўтариб мунгли инграниб қўйди. Дув этиб пашша тўзиди. Девор тагидаги бурчакда шалпанг қулоқларини осилтириб турган қари эшак кўзлари

ялтираб ҳиқиллади. Чол, туриб-туриб, молларига ачи-
ниб кетди: «Кечадан бери тупроқ ялаб ётибди-я! Сун-
нат даладан бир-ярим боғ ўт келтириб турган эди,
бугун у ҳам йўқ».

Тўсатдан чолнинг хаёлига ғалати фикр келди: да-
лага ўзи борса-чи? Нима, ўлибдими, бирор боғлам ўт
топиб келар, ахир? Ҳадеб, еб-ичиб, узун кекириб ёта-
верган билан иш битармиди? Зора, келинининг жағи,
ўзининг қулоғи сал тинса... Бўлди, боради. Таваккал.
Жуда бўлмаса, эшаги оёғининг чигилини ёзиб келади-
ку.

Чол ғайрати қўзиб уйга кирди, бултур бошлатган
бир пой маҳсисини кийиб чиқди. Охурда нишхўрт хас-
чўпларга кўмилиб ётган эгар-тўқимини топиб, эшагини
эгарлагунча қўйларнинг бақиригидан қулоғи том битиб
қолаёзди. Нарвонга илиб қўйилган ўрокни олиб, эгар
устидаги чопон тагига қистирди-да, эшакни етаклади.

Нон ясаб ўтирган келини хужра дарчасидан унинг
қорасини кўриб хайрон бўлди, сўнг ўзича тусмоллади:
суғориб келса керак...

Чол дарвозадан чиққач, эшакни етаклаб келиб ба-
ланд кулранг тош ёнига такади. Бир қўли билан эгарга,
иккинчиси билан эшакнинг бўйнига тирмашиб, амал-
лаб миниб олди-ю, қўлтиқтаёқ ва хассаси ерда қолиб
кетди. Нима қиларини билмай, ҳардамхаёл гарангсиб
турган эди, муюлишдан темир филдирак филдиратиб,
зувиллаганча бир қора бола ўтиб қолди. Чол қичқирди:

— Ҳўв, Собирнинг ўғлимисан, баққа ке, манави
хассамни олиб бер!

Орадан чорак соатлар ўтгач, баҳор қуёши киздира
бошлаган сертупроқ йўлда орқасидан енгил чанг булу-
тини эргаштириб эшак текис йўрғалар, чол яғринини
офтобга тутиб, мол боқиб, тўп тепиб юрган болаларнинг
қий-чувига, оламни тириклик, яшариш нағмаларига
тўлдирган қушларнинг мулойим вижир-вижирига қулоқ
солганча хаёл суриб борар эди.

Одам кексайгандан кейин ёш болага ўхшаб қолар
еканми, мана шу йилдан бошлаб сал нарсани ҳам

кўнглига оладиган «тегманозик»ка айланди-қолди. Сўнгги пайтларда жанжал-можарога сира тоб-токати йўқ, келинини кўрганда юраги терак баргидек титрайди. Омон бўлгур келинининг жаҳли доимо қош билан қовоқ ўртасида. Аслида, у бечорада ҳам айб йўқ. Қўлидаги шу қизчаси туғилгач, бир ёмон дардга чалиниб, салга жизғинаги чиқиб кетадиган бўлиб қолди. Хали ёшлиги бор-да, бу шаштидан тушиб ҳам қолар...

Одамзод ўзи шу: бир умр бировдан озор кўриб, бировга озор бериб, эртасига бутунлай эсингдан чиқариб юборасан. Гўё алланимадан куруқ қолаётгандек, шоша-пиша, ҳеч нарсага парво қилмай, вақтни сомондек совуриб яшайсан. Босган қадамини қайтиб олишни мутлақо истамайдиган қайсар ҳўкизга ўхшаб, киприкдаги сўғалдек кўзингга туртиб турган хатоларингни ҳам тан олгинг келмайди. Кейин, бир пайт, бундоқ эс-хушингни жамлаб, орқа-ўнгингни сал йиғиштиргач, дунёга тузукроқ назар солиб, яшаш нимаю қадр-қиммат нима, одамгарчилик нима — энди англаб етадиган бўлганингда тўсатдан лоп этиб ўлиб қоласан...

Чол кафтини пешонасига қўйиб, олдинга тикилди: кун ёйилиб кетибди. У эшагини қистади.

Йўл ошиб ўтган тепаликнинг пастида одамлар сийрак фивирлаб юрган боғлар бошланди. Тош, кесак билан номига девор айлантирилган боғ кўчалар оралаб ўтаркан, чол қиз сочидек тараб қўйилган ток новдаларига, яшнаб ётган олма-ўрикларга кўзи ёниб термилар эди.

Тўсатдан кимдир унинг отини айтиб чақиргандек бўлди. Чол қайрилиб қаради-да, пастак пахса девор оша мўралаб турган, кўк саллали, сийрак соқол, қув башарага кўзи тушди.

— Ия! — деди у киши ялпоқ юзига кулги ёйилиб. Юмук ўнг кўзини негадир силаб қўйди. — Ҳа, тақсир, йўл бўлсин?

Чол уни таниди: Нишонхўжа.

— Шундоқ, — деди у дудмал қилиб, — бир айланиб...

— Айланиб денг? Ха, тузук. Ўзингиз қалайсиз, сиҳатларингиз қандоқ энди? Рангингиз анча тузугу бурунгидан? Тинчликми, ишқилиб?

Чол ундан қутулиш учун ростига кўчиб қўя қолди:

— Молларнинг ўти қолмабди, шўнга...

— Нима?! — соғ кўзининг пахтаси чиқиб кетаёзган Нишонхўжа деворга тирсаклаб олди. — Ўтга кетяпман, дейсизми? Қанақа қилиб опкеласиз? Э, уриниб қоладиган бўпсиз-да, биродар, чакки бу ишингиз, қайтинг ҳалиям, — у лабини ачинганнамо ялаб, бош чайқади. — Ўзингиз ҳам ҳеч тинмадингиз-тинмадингиз-да! Бу дунёнинг иши ўлганда битади. Тирикчилик — тирриқчилик дегандай... Лекин энди сизга уят, биродар, ҳа, уят. Ўзингиз яримжон бўлсангиз. Ахир, бундан буён оғиз билан иш битирадиган пайтингиз. Ташлаб қўйинг бола-чақага, керак бўлса қилиб олсин. Нима, сиз билан биз бу дунёни гўрга олиб кетармидик?

Чол тинимсиз шанғиллаётган Нишонхўжадан қутулиш учун гапни қисқа қилди:

— Энди... ўғил-қиз ҳам ўз йўлига экан, мулла Нишон!

— Э, ана шунақа папалаб Худо урдирворгансиз-да, болаларни! Мунча жуда! Бола-чақангиз мрамартош қўярмиди? Ўлганингизда: «Вой, отам» деб бир-икки соат йиғласа йиғлар, йиғламаса йўқ, ўзингизни ўйласангиз-чи! Ў, айтгандек, қани, тушинг, чой қилиб берай?

Чол унинг гапига кулоқ солиб ўтирмай, эшагини халачўп билан ниқтади. Эшак кулоғини чимириб, ёлғизоёқ йўлдан лўкиллаб кетди.

Чол Нишонхўжани ошкора ёмон кўрар, буни яшириб ўтирмас эди. Одамнинг бир кўнгли қолмасин экан. Бўлмаса, иккови деярли тенгқур, оталари ҳам қадимдан боғ қўшни эди. Бир майизни тенг бўлиб ейдиган қиёматли оғайни бўлмасалар-да, ҳар қалай, иккаласи ҳам шу кўчаларда тупроққа қорилиб, узум ўғирлаб, чуғурчуқ кўриб катта бўлишган, қирқ иккинчи йил кузагида, ноябрнинг захар томиб турган қора

совуқ тонгида бричка аравага тушиб, фронтга ҳам бирга жўнашган эди.

Минг қилса ҳам уруш ўз оти билан уруш-да! Унинг ваҳшатиға кўниккунча бирга чўчиб, бирга қўрқиб юришди. Кўкрагида шернинг юраги бўлганида ҳам, инсон боласи барибир хавф-хатар қошида мудом ҳадиксирайди. Валломати ҳам дунёга икки марта келмайди-ку, ҳаммага ҳам жон ширин. Ўлим ёмон, аммо ундан ҳам ўлиш ёмон. Лекин бир бошга бир ўлимни тан олиб қўйиш — марднинг иши. Шундай пайтда юртнинг қорига ярамаган одамнинг хоҳ тиригию, хоҳ ўлиги...

Нишонхўжа ана шунақа имонини ютган ҳезалак чиқиб қолди. Бир кечада барчанинг оғзига оҳак суриб, панд бериб кетди: Олмаотада эрта-индин фронтга жўнашга шайланишаётган эди. Бир куни сахарда Нишонхўжани кўриб, капалаги учиб кетди: иккала кўзининг жияклари ағдарилган, авра-астари кип-қизил қонталаш!..

Тушдан кейин ҳарбий комиссия Нишонхўжани хизматга яроқсиз топиб, уйига қайтариб юбориш ҳақида буйруқ чиқарди. Хайрлаша туриб Нишонхўжа сирини секин ошкор қилди: қаёқдандир уч-тўртта қалампир топиб, тун бўйи кўзини ишқалаб чиққан эди.

Дунёда маккор, устомон одамнинг хили кўп, аммо у салкам ўттизга кириб, ҳали бунақасини кўрмаган эди — ҳайратдан донг қотди. «Туф бетингга!» деди ичида. Овоз чиқариб айтмади. Ўша пайтларда айтолмас ҳам эди. Кейинчалик ўзбек ҳамюртлари: «Қани оғайнингиз?» дея сўраб-суриштирганларида: «Ўлди», — деб қўя қолди.

Дарҳақиқат, Нишонхўжа энди шу кундан эътиборан унинг учун ўлган эди...

Қирқ йил қирғиннинг ичида юриб ҳам ажали етмаса одам ўлмас экан. Умри узоқ эканми, туз-насиба тортибми, бир оёқда бўлса ҳамки, қайтиб келди. Қайтиб келиб қараса — ўша-ўша Нишонхўжа, гузарда ўнг кўзини исқирт қийиқ билан танғиб, носвой сотиб ўтирибди. Ҳар кимнинг нияти — йўлдоши: қалампир

қил томирларини куйдириб юборган экан, бир кўзи оқиб тушиб, кўр бўлиб қолибди. Бу гапни эшитиб ҳам, негадир, кўнглида бирор нима килт этганини сезмади.

Хаёт ўз фарзандларини: «Сен гуноҳкорсану, сен фариштасан» деб ажратиб ўтирмай, барчага баб-баравар ризқ-рўз улашаверар экан. Мана, бугун Нишонхўжанинг ишлари жойида. Эрталаб мол бозорда, тушгача наमत бозорда даллоллик қилиб, «ҳожат чиқаради». Олдисотдисини тамомлагач, кечқурунлари мачитга чиқиб, мўмин-мусулмонлар билан охират ишларидан сўзлашиб ўтиради. Жума кўнлари ўғлига олиб берган ялтироқ машинасида шаҳарга тушиб, Хаста Имомда намоз ўқиб қайтади. Мундоқ бир мард йўқки, чиқиб: «Ҳой, сен ўзинг нима эдинг у сени ўқиган намозинг нима бўлар эди?!» — деса!

Илонизи сўқмоқ йўл адирни ёнбошлаб, нишабликка қараб оға бошлади. Эшак тўсатдан оёқ остида ётган чойнакдай япаски қизғиш тошга қоқилди-да, мункиб кетди. Чол дарров гавдасини орқага ташлаб, икки қўллаб эгар қошига ёпишди. У ташвиш тўла нигоҳи билан олдинга, кимсасиз далага тикилди. Қайтишда яна бояги «Мулойим супурги»нинг боғи олдидан ўтиш керак. Бу ўша — ўзи билган Нишонхўжа бўлса, ҳойнаҳой, ҳали томошасини кўриб: «Ўл-а, бу кунингдан», дейиш учуноқ йўлини пойлаб ўтирса керак. Ишқилиб, дўст-душманга шарманда қилмасин-да...

Чол яна Холтой чўтирни эслаб ич-ичидан ранжиди. «Юки енгил эшак ётагон бўлади», деб бурунгилар хўп топиб айтган экан-да. Тайёр юз эллик сўм ойлиги, тагида булутдек оти — шундаям пода ҳайдаш малол кеп қопти. Ҳай, майли, яхшиликка кўринсину, одамлар кўрган кунини унутиб, ношукр бўлиб кетяпти-да... Бўлмаса, вақтида шу Холтой подачилар ҳам туянинг кўзидек битта куюк кулчага юзини қора қилиб, қишинёзин ялангоёқ, ким кўринганнинг молини боқиб, даладан бери келмас эди...

Эшак кўм-кўк майсалар орасида қовжираб ётган бултурги янтоқларни босиб-янчиганча бир тегирмон

сув айқириб оқаётган тўқай ёқалаб, тик сўқмоқдан пастга туша бошлади. Чол тўхташга қарор қилиб, жиловини тортди. Калта думига дархол аллақаердан чакамуғ ёпиштириб олган эшак ютоқиб ўзини ўтга урди.

Этағи яккам-дуккам, сийрак буталар шумшайиб ўсган пастқамликдаги жарга бориб туташувчи сойнинг ёнбошида бош тортиб қолган жавдар, бурчок, ёввойи беда, ёвшан қулф уриб ётарди.

«Бу йил далада ўт яхши битибди, — теваракка кўз солиб, хурсанд ўйлади чол. — Ҳавасга ўрсанг бўлади-я...»

Боя эшакка миниши ҳам ҳолва экан — қўлтиктаёғини ерга тираб, эгардан тушгунича майиб оёғигина эмас, соғига ҳам зирқираб оғриқ кирди. Ўзининг қайсарлиги ҳам хийла бор-да. Шу пайтгача бир ҳафсала қилиб лоакал ўша протез қуриб кетгурни қўйдириб олмади-я!

Сал дармон бўларди-ку...

Чол дастаси лиқиллаб қолган эски ўроғини кунт билан қайради, оёғини узатиб ўтириб олди-да, секин ўришга тушди. Бўлик, барра ўт, «шир-шир» тушаётган енгил, қиличдек ўроқ унинг баҳри дилини очиб юборди. Пойида ҳали тонгги шудрингини тўқиб улгурмаган ўт-ўлан, гиёҳ-қўкатларнинг ҳавода гуркираган бир оз тахир, ўткир ҳидидан нафаси энтиқиб, вужуди анчадан буён унутилган оромбахш бир ҳузурдан яйраб кетди.

Ёшлигида қандоқ ўрарди-я!

У маҳалларда ҳали ўзи ёш, билагида кучи, белида қуввати бор экан — ҳафталаб кечани-кеча, кундузни-кундуз демай чалғи тортганида ҳам на бир чарчаганини билар, на тирикчиликнинг оғирлигидан зорланар эди.

Бўзанжарнинг нариги тарафидаги даштда колхознинг катта пичанзори бўларди. Ердан қор кетиб, баҳори буғдой қаришга келиб қолганида қишлоқдаги қимирлаган жоннинг ҳаммаси пичан ўримига кўчиб чиқар эди. Тоғ баҳори капалак умридек қисқа, елдек келиб, селдек ўтади: бир ҳафта кечиккан одам бир йил хашаксиз қолиб кетаверади.

Кўкси очиқ яктак кийган, якка кифт йигит-яланг қулочини кериб ҳавас билан чалғи ташлайди, новдадек

ёш-ёш ўспиринлар фарам соясида жавдардан боғлик туғишади, кечки салқинни пойлаб кишлоқдан чиққан чоллар кигиз қалпоқни пешонага бостириб, ойдинда қўл ўроқ билан пичан боғлайди. Иккита шохни бир-бирига суяб, омонат ясалган чайладаги хуржуннинг иккала кўзида қўшқулоқ мўндилар серкатиқ, хуштаъм жўхори гўжага тўла. Қакраган томоқни хўллаб олиш учун бир кўтарасану битта хурмачани роҳатланиб қандоқ бўшатиб қўйганингни билмай қоласан...

Чол, оғзининг суви келиб, беихтиёр жилмайди. Хаёл курсин, бирпасда одамни қайдан-қайга олиб кетмайди-я!

У машаққат билан олдинга сурилди. Ростдан ҳам қариб қолибди шекилли: тўрт лаппа ўт ўргунча қора терга ботиб кетди. Хассаси билан қушқўнмас тиканни босиб қирқди-да, четга улоқтирди, сўнг яна ўришга тутинди. Тер томчилари тинимсиз ачиштираётган юз-кўзига дон чиқариб қолган жавдар бошоқлари шарт-шурт урилиб баттар азоб берар, гулининг қипиқлари энгагига, жиққа хўл кўкрагига ёпишиб, ғашини келтирар эди.

Қуёш тиккага кўтарилганча муаллақ қотди. Ўт-ўлан орасидан кўтарилаётган ҳовур кўзни тиндириб жимирлар, чигирткалар қулоқни тешиб юборгудек чириллар эди.

Чолнинг тили қуруқшаб, танглайига ёпишиб қолди. Қани энди, бир пиёлагина сув бўлса! Ўзи ҳам ё эрта эмас, ё кеч эмас, қоқ қизиқ туш пайтида келибди-да.

Ўтириб ўриш жуда ноқулай эди. Хадеб олдинга энкаяверганидан чолнинг кўкрагида оғриқ турди. Ҳафсала билан қиртишлаб, чўкиртак тиканларни бирма-бир териб ўтиргани учун иши секин унмоқда эди. Майли, ҳечқиси йўқ, кўпи кетиб, ози қолди, яна беш-олти боғ ўрса бас... Аслида нариги бетга ўтса бўлар экан. У ёқда ўт ҳам қалин, бирорта шерикми, ё дала қоровулими учраб қоларди. Қарашиб юборармиди...

Чол афсус билан бош чайқади-да, ўзининг хаёлидан кулгиси қистади. Шу жазирамада қайси бир миясини еб қўйган одам дўзах бўлиб ётган тўқайга келарди?

У нафасини ростлаб орқасига каради, эгар ёнига боғланган қозоқи жун арқонга кўзи тушиб, бирдан юрагида ваҳима турди: қандоқ ортади?!

Чол бу нарсани ҳали ўйламаган экан, тўсатдан эслаб оёқ-кўли бўшашиб кетди. Шунча ўтни ўриб, уюб ташлабди-ю, ортиш-чи?

Жавдираб атрофга аланглади: ҳеч зот йўқ. Сароб халқалари жимир-жимир титраб ётган бийдай далада ёлғиз чигирткалар зорланиб чириллайди. Хатто қари эшак ҳам мўр-малахдай ёпишган хира пашшаларни ҳайдашга эриниб, бошини осилтирган кўйи тошдай қотган. Чол анча вақт хаёли тарикдек сочилиб, шу алпозда паришон ўтирди. Ниҳоят, сал ҳушини тўплаб, ўзига далда берди: қани, аввал йиғиб-боғлаб олсин-чи...

Шу фикр юрагида қувват бўлиб, шоша-пиша ўрган ўтларини боғлашга киришди. Боғларни ерга ёзиб, ўрнидан кўзгалди-ю, оғриқ зўридан ихраб юборди: бели тарашадек қотиб қолган эди. Ўнг кўли билан хийла вақтгача умуртқасини укалаб ўтирди, оғриқ бир оз босилгач, яна сурғалиб, боғларни бир жойга йиға бошлади.

Қуёш ҳануз аёвсиз олов пуркар, чолнинг оқ сурп яктаги тердан жиққа ивиб, баданига ёпишиб кетган эди.

Ўтни боғлаётганида айниқса қийналиб кетди. Боғ ихчам чиқиши учун ўнг тиззасининг кўзи билан сиқиш керак, у эса эвини қилолмай, ҳақкалаб сакрарди. Назарида, ўтириб боғлаш маъкулдек туюлди. Аммо ерга ўтирганида ўт уюми баландлашиб кетди-да, боғлиқнинг нариги учини топгунича ҳуноби чиқди. Боғлиқни бор кучи билан тортди, лекин ўт уюми ҳамон беўхшов ҳурпайганча қолаверди. Чол боғлиқ тушиб кетмасин, деб бир учини тишлаб олди, бутун кучини тўплаб, иккала тирсағи билан ўтнинг устидан босди. Бўйин томирлари ўкловидек бўртиб, юзига қон тепди. Тер, қичитки ўт тегиб ачиштирган билаклари, тирсакларининг кўзи туз сепгандек ловуллаш бошлади.

Биринчи боғни боғлаб бўлгач, унга елкасини тираб, аста тин олди. Ҳорғинликдан бармоқлари билинар-билинемас титрарди.

Хах, ўтиб кетган ёшлиг-а!

Чол хўрсиниб, жикқа хўл оқ чит рўмоли билан бўйнини, пешонасини артди. Яна ишга киришди. Иккинчи боғни унчалик қийналмай осонгина боғлади.

Аллақаяқдан адашиб келиб қолган гармсел тўқай ичида бирпас гангиб юргач, сўнг қайгадир ғойиб бўлди. Чол боғларнинг тагидан арқон ўтказиб, бир-бирига маҳкам танғиди, кейин ўтириб тагин дам олди. Ташналик юрагини чўғ каби куйдирар эди. У қақроқ лабларини қимтиганча бирор кимса келиб қолармикан, деган умидда бўйнини чўзиб, баҳайбат темир симёғоч қаққайган тепалик этагидаги йўлга термилди. Хув нариги бетда, Шувар устидаги адир ортида кўздан йўқоладиган катта йўлда, элас-элас чанг оқариб кўринади.

У кўзини юмди, қорни қулдиради. Шунда ўзининг қаттиқ толиққанини, кўнгли беҳузур бўлаётганини пайқади. Эшагини етаклаб, пастга тушаркан, ёнбошдаги катта-катта икки боғ ўтга қараб, дили ёришди: мана, ҳали шунча ишга қодир экан-ку! Ҳозир амаллаб ортиб ҳам олади; кейин эшагини диконглатиб уйга жўнайди; Нишонхўжанинг боғи олдидан ўтаётганда атай «Ассалому алайкум!» дейди. Бир эсхонаси чиқиб кетсин!..

Чол эшагининг айилини тортди, юкнинг ёнига яқин тақаб тўхтатди.

— Иш-ш... — деди эшакнинг бўйнига шапатилаб, — бирпас тек тур, жонивор.

Ўзи эса танғиб қўйилган ўтга разм ташлаб, хавотир аралаш ўйлади: «Кучим келармикан?»

У қўлтиқтаёғини ерга маҳкамроқ тираб, гавдасини олдинга эгди, юкни секин қимирлатиб кўрди. Ўх-хў, тегирмон тошидек зил-замбил-ку. Ишқилиб, эшак юриб кетмаса бўлгани...

У бир боғни иккинчисининг устига кўтариб қўйди, гавдаси яна ҳам пастга букилиб, қўлини жун арқон орасидан ўтказди, кейин:

— Ё пирим! — дея орқага шартта силтанди-да, юкни ердан даст узиб, эгарни мўлжаллаб ташлади.

Оёфи, қўлтигининг таги зиркираб, кўзидан ўт чакнаб кетди-ю, шу лаҳзанинг ўзида бир четга учиб тушди.

Ўзини ўнглаб, тепага қаради, қаради-ю, алаmidан «дод» деб юбораёзди: лаънати эшак юриб кетган экан — иккала боғ ҳам айқаш-уйқаш бўлиб, тўрт қадамча пастда, сув ўпқини ҳосил қилган чуқурда думалаб ётарди!

Чол пешонасидаги терни сидириб, чакка томирларининг гурс-гурс лорсиллашига қулоқ солганча, хомуш ўтириб қолди. Бели, умуртқаси қақшаб оғрир, юз-кўзи, қўллари ловуллаб ёнар эди. Не машаққат билан ўрганди-я...

Нишонхўжанинг қулгидан тиржайган ялпоқ башараси унинг кўз ўнгида жонланди. Чол титраб кетди. Қариган чоғимда...

Йўқ, ҳали у ўзининг кимлигини ўша Нишонхўжага ҳам, бошқаларга ҳам кўрсатиб қўяди! Номус кучли, жони шу ерда узилиб кетса узилиб кетадики, барибир ортади!

Чолнинг қайсарлиги тутди. У табиатан ҳалимдай юмшоқ, беозор, аммо жаҳли чиққан кезларда тутганини кесадиган, «кўр ўжар»га айланар эди.

Яна юқорига сургалди. Эшакнинг оёғи тагида ётган қўлтиқтаёқни олиб, унинг бош-кўзи аралаш солди:

— Итвачча! Хароми! Итдан таркаган! — У бутун аламини эшакдан олмоқчи каби қизариб-бўзарганча бақирарди. Сал ҳовуридан тушгач, ўтга суяниб, бир оз дармон тўплаган бўлди. Чакамуғ, девона пайтава, эски янтоқ қоплаган чуқурдан боғларни битта-битта судраб чиққунча халқуми қуруқшаб, кўз ўнги қорайиб кетди. Бирдан қулоқлари шанғиллаб, мадорсиз ўтириб қолди, кейин яна эшакни пастга етаклади.

— Жим тур, падарлаънат, нақ кимирласанг ўласан! — Кўзларини олайтириб, пўписа қилди у. Эшак эса парвойи фалак, бир пишқириб, думини ликиллашиб қўйди.

Бу сафар шошмади, юкни азот кўтарганча эгарни мўлжалга оларкан, худди чўкаётган одам талвасада фарёд солгандек:

— Иш... иш... иш... дейман, иш, ҳароми, иш! — дея тинимсиз бақирарди. Аммо эшак эшаклигини қилди — юриб кетди. Чол жон аччиғида бир қадам олға ташлади, қўлтиқтаёқ ерга қулади. Шунда ўнг биқинида ногаҳоний оғриқ сездди. Назарида, кимнингдир кўринмас қўли қовурғалари остига ўткир тигни суқиб олмоқда эди. Бор мадорини тўплади-ю, юкни эшак устига улюқтирди...

Бу гал оппоқ гуллаб ётган ковул устига чалқанча йиқилди. Кафтлари, кураклари зирапчага тўлиб ачишаётганини пайқаса-да, тишини тишига босди. Кўзини очиб қарашга кўрқар эди. Ниҳоят, тескари ўтирган кўйи ёнига разм солди: эшак анча нарида ўт чимдиб юрар, боғлиғи узилиб, арқондан чиқиб кетган ўт ер билан битта сочилиб ётар эди.

Негадир, энди чолнинг на жаҳли чиқди, на кўркүв босди, аксинча, қалбини совуқ бир хотиржамлик ҳисси буткул қамради, ўзини гўё туйқусдан уйғониб кетгандек ҳис этди-да, вужудига ўжар, айни пайтда, мардона бир туйғу ҳоким бўлиб олганини, энди унинг измидан чиқиш асло мумкин эмаслигини теран англади. Шундан кейин дилида алланечук бардамлик сездди, оёқ-қўлларининг зирқираши ҳам босилгандек туюлди. Ён-верига кўз югуртириб, ҳассасини қидирди.

Кун пешиндан оққан, қуёшнинг забти пасайган эди. Туя ўрқачига ўхшаш суйри адирлар этагига тўшалган соялар тобора узая бошлади.

Чол ҳамон сурғалиб юрар, сочилган ўтларни сабр-тоқат билан бир жойга йиғар, боғлар ва ўзини, худди шу ишларни қилмаса, қолган неча кунлиги номаълум умрида муҳим бир нарса етишмайдигандек ҳис қилар эди.

Қош қорайиб, қуёш хорғин уфқнинг бағрини доғлаганча ботиб борарди.

...Тўртинчи бор, ниҳоят, унинг омади келди. Эшак жойидан жилишга улгурмай, устидан оғир, ҳўл юк таппа босиб тушди-да, кўзларини ҳам бекитиб қўйди. Эшак гандираклаб, оёқлари чалишиб кетди.

— Ортдим-ку! Барибир ортдим-ку! Ахир, ортдим-ку! —
Чол кўлларини беўхшов саланглатганча кимсасиз,
кувдай далани бошига кўтариб, шодон кичқирарди.

Сўнг қалт-қалт титраб, оёғидан мадор қочди-ю,
ўзини юзтубан ерга ташлади. Димоғида туяётган ўт-
ўланларнинг гуркираган иси ва ғалаба нашъасидан маст
бўлиб, бағрини намхуш тупрокқа бериб ётаркан, энди
Нишонхўжанинг боғи олдидан бошини баланд кўтариб
ўтажагини, кўзларидан тиркираб оқаётган ёш томчила-
рини ҳеч ким кўрмаслигини ўйлаб, еру кўкка сиғмас
эди...

1977

ЧАЙЛАДАГИ ТҮРТ ЭРКАК

Улар икки ҳафтадан буён яйдоқ Яйилма далаларида картошка ковлашарди.

Оқшом ҳаво очиқ эди, ётиб қолишга қарор қилдилар.

Ер чўкиб, тарс-тарс ёрилиб кетган тақир дўнгликда пастак қамиш чайла омонат кўнқайтирилган. Тепасига брезент тортилган чайла ёнида ўчоқ; тезак уюми, дастаси синиқ кетмон, эгар-тўқим, жағи йиртиқ бир пой этик, солярка тўлдирилган вино шишалари, нўшпиёз, тарвуз пўчоқлари сочилиб ётибди. Қозон устидаги қоғоз қопнинг бир учи куйган, қорни пачоқ оқ бидон оғзига курум босган қоп-қора чойгум тўнкариб қўйилган.

Чайладан сариқ қалами шим кийган калласи катта, пакана, ғўлабир йигит коса кўтариб ташқарига чикди. Ивирсиб ўчоққа ўт қалади-да, челак олиб пастга – Хонариққа тушиб кетди.

Хўл тезак тутай-тутай қизигач, гуриллаб ёнди.

Қош қорайди. Кунботарда бир муддат чўғдай яллиғланган шафақ аста-секин сўнди. Оловнинг югурик қизғиш тиллари атрофга сапчиб, лип-лип соя ташлай бошлади. Бирпасда қоронғилик чўккан дўнглик этагидаги картошказордан кимдир зириллаб бақирди:

– Хў, Тўлавоё! Бугун пишадими?!

Ўчоқ тепасига энгашганча «жаз-биз» қилаётган йигит қапғирни қозон устига кўндаланг қўйиб қичқирди:

– Келинғлар-ов! «Картопелний пуйре» гатоп!

Картошкаси ковланиб, шудгор очилиб қолган пайкалдан олдинма-кейин судралиб учта кўланка ўчоқ бошига чиқиб келди. Гавдаси тикмачоқдек, чўяндай қоп-қора Наби салмоқланиб қадам ташлар, ўртада қоп орқалаган Студент, энг орқада кўллари белига қўйган кўйи ерга энгашганча дароз қаддини букиб Асом бува келар эди.

– Хорманғлар энди! – деди Тўлавоё тутундан ачишган кўзларини ишқалаб.

– Саломат... Уҳ... – Асом бува бора солиб эгарга ўтирди-да, қамиш деворга суянди. – Қизталоқ иш чарчатди-ёв одамни.

Студент қопни чайлага кўйиб чикқач, шоша-пиша кўк пахталигини ечди, атрофдагиларнинг хай-хайлаганига қарамай, бидондан бир чўмич сув олиб ичди.

– Қағғ! Қағғ! Қағғ!

Ўттиз одим чамаси нари тепаликдаги бесўнақай қаққайган темир симёғочда қатор тизилган уч-тўрт қарға бир-бирига гал бермай қағилларди.

– Хў, миянг қайнамай ўл! – дея ўшқирди Наби ўша тарафга хўмрайиб.

Асом бува ташвишланиб осмонга тикилди:

– Ҳавога булут чиқяпти. Яна бир балони бошламаса гўрга эди...

– Ва-а, онасини эмсин, бу йил карчикани ковлотмай қор тагида қолиб кетарканмиз-да, – деди Тўлавоё бурнини тортиб. – Парво килманг, Асом бува, шўтда қишлаймиз-қўямиз. Кўкламда қазиб олармиз.

– Бу йил қийғиракдан аввал куз тушди, а, Асом бува? – Наби бидон устига оғир чўкди.

Асом бува оғзидаги носни туфлаб, мужмал жавоб қилди:

– Худойимдан ҳам айланай... Жа қахрига олвордику. Кунора ёмғир-а, э, тавба! Мунақада тирикчилик бўладими?

– Пахтани айтинг, пахтани! – Тўлавоё қозоннинг қопқоғини ёпиб, ўрнидан турди. – Бу йил планниям тўлдирилмаса керак.

Индамай сигарет чекиб ўтирган Студент танглайини такиллашиб, сўз қотди:

– Пахта бўлади-ю, терилмай қолармиди?

– Бажара олармикан-а? – деб сўради Наби унинг оғзига тикилиб. – Бу... тинмай ёғаверсаям-а?

– Ҳа, техникани нима деяпсиз?

– Ҳм, техника эмиш... Шудгорнинг аталаси чиқиб ётибди-ю! Қани, «зангори кеманг» жойидан кўзғалсинчи!

– Нима бўпти? Одам қайси техникадан кам?

– Тоза бошларинг оғримаган-да, – Асом буванинг тажанглиги тутди. – Оғир-енгили санларга тушди-

ми? Экканлар терволар бир бало қилиб. Карчикангни ўйласаларинг-чи... Қўкламда бу ҳожим раисга айтдим: «Ҳой, Миртолиб халтанинг ўғли, бу ер халқоб, бўлмайди карчикага», – дедим. Қаёқда!

– Ўрда-қирда, деҳқонга кийин бўлди-да, бу йил, – дея салмоқлаб хулоса чиқарди Тўлавоё. – Қани, киринглар, овқатни сузаман.

Наби ичкарига кирди-да, қоронғида тимирскиланиб бурчакдаги ўнинчи чироқни топиб ёқди. Чайланинг ичи ғира-шира ёришди. Тўрга йиғилган ўрин-кўрпа устидаги чойшабда тепага ёсилган халта-хулталарнинг сояси пайдо бўлди. Пойгакда, идиш-товоқ қалашган бурчакда керосинка милтиллар, унинг заиф шуъласида қамиш деворнинг шох-шаббалари орасига қистириб қўйилган уч-тўртта моғорлаган нон, пичоқ, газета парчаси оқариб кўринар эди.

– Вой, жоним-эй! – Асом бува доғ босган, ислики наमत четига ўтириб ух тортди. – Чарчабман.

Чой дамлаётган Студент унга ачиниш билан тикилди.

– Саттор акам келган экан-ку, бир-икки кун қарашворгин, демабсиз-да? – деди у секин.

Саттор – Асом буванинг ягона фарзанди. Мотоцикл билан бир болани босиб кетиб, икки йилга ҳукм қилинган, аллақерда жазо муддатини ўтамоқда эди.

Наби узала тушиб ёнбошлаганича нон кавшаб илжайди:

– Бе, Сатторга иш десанг, лабига учуқ тошади-ку... Ишга териси юпқароқми, а, Асом бува?

Чолнинг чўзинчоқ, сарғиш юзи қизариб, кўк кўзлари чақчайди:

– Сатторкул бизни куйдирворди-ку... Якка ўғил, кўнглига қараб... ичкиликни орқасида... Мана, сан юрибсан-ку азбаройи додангни қиймаганингдан, – деб Студентга юзланди у. – Бу хомқайиш, иккитанинг отаси-ю, одамга тариқча ачинмайди... Майли, ишқилиб, омон бўлсин.

Жимлик чўқди. Чайланинг тепасида нимадир шитирлади.

– Хали ёш-да, эси кириб қолар, – дея ўзича юпатди Наби.

– Ўзи шу: бой боласи ўн бешида бош бўлади, камбағалнинг ўғли ўтғиздаям ёш бўлади. – Асом бува сўкина-сўкина этигини ечди. – Қани, хей, чойингдан қуй.

Катта сопол лаганда буғи чиқиб турган картошка қовурдоқ кўтариб Тўлавоё кирди.

– Боплаб ташладим, «картопелний пуйре»ни. Қани энди, бунга яримта бўлса! – деди у кўзлари қисилиб.

– Оҳ-оҳ... – Наби оғзининг танобини қочириб иршайди.

Ҳазил-хузул билан овқатлана бошладилар.

– Ашулани қўйсаларинг-чи, – деб қолди бир пайт Наби.

Студент ўрнидан турди-да, бурчакка суяб қўйилган картошка тўла қоп устидаги кичкина транзисторнинг қулоғини буради. Қитир-қитир товуш чиқараётган тембр тўлқинлари орасидан аёл кишининг паст овози эшитилди:

«...ўтар кечаси Исроил босқинчилари яна Иордания чегарасига ҳужум қилдилар. Кучли артиллерия отишмаси оқибатида...»

Лагандан қўл тортиб, диққат билан қулоқ солиб турган Асом бува ғижиниб бош чайқади.

– Тавба, хунасаларни урушдан бошқа дарди касали йўқми, а? Одамлар буғдой экиб, пахта экиб, деҳқончилик қилса, бу қизталокларнинг деҳқончилиги урушми, дейман-да!

– Э, нима деяпсиз, Асом бува, булар ўликнинг ёғини сотиб пул топади, ҳа! Одамнинг соддаси сиз билан биз, юрибмиз-да, кетмонга лақиллаб... – дея гапини маъқуллади Тўлавоё оғзини тўлдириб.

Асом бува қўлини кир сочикқа артиб, чой хўплади:

– Дунёдаям юрт кўп экан-да. Ҳар отлари борки, айтаман десанг тилинг қавариб кетади. Ёрданио дейдими-ей, Қўйтикан дейдими-ей...

Студент кулиб юбормаслик учун лабини маҳкам қимтиди: «Қўйтикан... Ватикан дегани шекилли».

– Бу... ўшалар ҳам ўзимизнинг Заркат, Сўқоққа ўхшаган жойлар бўлса керак, – дея кипригини пирпиратиб, тусмоллади Наби.

– Буям районми, областми, бир нарса-да, а, Мирсобит? – деб Студентга юзланди Тўлавоё. – Бизга қарайдими?

– Йўқ, – дея бош чайқади Мирсобит ички бир надомат билан.

– Ҳа, емайсанми? – деб сўради Наби унинг қўл артаётганини кўриб. – Э, олсанг-чи.

– Тўйдим. Биласиз-ку, биз пулга овқатланавериб, чимхўр бўлиб қолганмиз, ҳэ-ҳэ...

– Қиличак экансиз, Мирсобит, емадингиз-ку? – деди Тўлавоё кавшанганча. – Жа, устудентларга қийин экан-а, ҳаммасиям шунақа нон емасми?

– Ўқиш осонми санга? – деб ух тортди Асом бува. – Бечора устудентлар юраверар экан-да, ранги сарғайиб...

Мирсобитнинг гаши келди:

– Сиз айтган студентларнинг даври ўтиб кетган. Ҳозиргилар дўпписи тушиб кетса, пул бериб олдиради.

«Энди дилрабо қўшиқлар, ёқимли куйлар тинглаб дам олинг, азиз дўстлар», деб эълон қилди диктор.

– Ҳозир «кўрпача»ни беради, мана кўрасизлар! – деди кўзларини ўйнатиб комил ишонч билан Тўлавоё.

Икки-уч дақиқадан сўнг чийилдоқ аёл овози бетайин нақаротда айлана бошлади: «Солдик кўрпача... кўрпача... кўрпача!»

Ҳамма кулиб юборди.

– Биз ҳам салкам авлиё! – Тўлавоё сохта гурурланиб, бошини кўтарди.

– Буларниям топган дастмояси нуқул ашула экан-да! – Асом бува қалампир чайнаган каби афтини бужмайтирди.

– Нима бало, Асом бува, нервинниймисиз?

– Буни эшитаверсанг сан ҳам нервинний бўп қоласан. Қизталоқлар, ҳатто, об-ҳавони рост айтмайди-ю!..

Чол қўл силтаб, инқиллаганча ўрнидан турди-да, таҳорат олгани ташқари чикди. Тўлавоё эринибгина идиш-товоқни йиғиштиришга тушди.

– Қани, ётамизми? – деб сўради Наби тиш ков-
ларкан.

– Дарров-а? – Мирсобит қошини норози чимирди. –
Хали эрта. Ошқозон касал шундан-да.

Наби сап-сарик тишларини кўрсатганча, оғзини кат-
та очиб эснади:

– Одам чарчади-ку, – деди, – ҳа... сан тошканлик...
Мирсобит индамай илжайди.

У кўнгли эриб, беихтиёр Тошкентни, неон чироқлар
шуъласига чўмилган хилват хиёбонларни, институтнинг
беғам кулги тўлдирган нимқоронғи йўлаklarини... эслади
ва Дилоромни соғинганини, уни жудаям кўргиси келаёт-
ганини ҳис этди.

«Дилором мени шу аҳволда учратса... – деб ўйлади
у уст-бошига назар солиб. – Танирмикан? Жуда
қизиг-а... У дунёнинг аллақаерида бир умр шундай ти-
рикчилик қиладиган одамлар борлигини, ҳатто тасаввур
ҳам этолмаса керак».

У ташқарига чиқди. Муздек ҳаводан энтикиб-энти-
киб симириди. Қора совуқ тушган, изғирин изиллайди.
Юлдузларни ютиб юборган осмон қоп-қора.

Асом бува елкасига чопон ташлаб пастдан чиқиб
келаркан, алланарсага қоқилиб кетди-да, тўнғиллаб
сўкинди: «Э, онангни...»

Чайлага киргач, чол феъли айниб яна минғиллади:

– Ҳаҳ, ўзбекнинг кўрган куни қурсин! Эшакдай
ишлаб-ишлаб дунёни тўплайди-да, қай гўрдаги бало-
баттарларга совуради. Уй соламан, тўй қиламан...
ишқилиб, ўлгунча талвасада...

– Жаҳонда зап яшашни биладиган одамлар бор, –
деди Наби музлаб ётган кўрпа қатига шўнғиб. – У,
бизда, ўзи... Ҳозир бировга юз сўм берсанг ҳам шу
ерда ухламас!

Чироқни ўчиришди. Анчадан кейин Асом бува:

– Хў, Тўлавой! Халадилник бўп кетди-ку, қапа
ўлгур, – деб тагин ғинғишди. – Ҳеч оёғим исимаяпти.
Анави эшикнинг ўрнига бир нарса тутсанг-чи!..

– Нима тутаман?

Ён-атрофдан ғувуллаб совуқ кирарди. Тўлавоё пай-паслаб, бир бурчакдан увада шолча парчасини топди-да, эшик ўрнига тутаркан:

– Чимилдиклар муборак! – дея хиринглаб кулди.

Чайланинг ичи барибир исимади – тўрт томондан ғуриллаб совуқ урарди.

– Қотиб қоламизми, нима бало? – Асом бува ўрнидан туриб ўтирди. – Падарига лаънат...

– Жуда қизиқсиз-эй, Асом бува, – Наби пихиллаб гап қўшди, – сизга нима азоб ўзи, агаратга келиб? Ётмайсизми, қоринни силаб...

– Ҳа, ётасан-а, ётасан... Иккита нонни биров берадими, а? Ишламай бўпсан!

– Ишдан одам ўлмаган.

– Тўғри, лекин... Тирикчилик, келмасанг – яна бўлмайди. Ўзингдан қолар гап йўқ: Сатторқулни уйлантирганимда уч минг қарз бўлганман, минги ҳали шундоқ турибди. Дам ол, деб айтишга осон. Бошингга тушмагунча гапираверасан-да!

Чол жавраб-жавраб, ниҳоят, жим қолди...

Эрталаб Тўлавоё «чимилдик»нинг бир четини кўтариб ташқарига қаради-да, кўзини ишқалаб:

– Вой-бў! Му-у-уз! – деб юборди.

Мирсобит кўрпадан бош чиқариб, секин мўралади-ю, дилдираб кетди: ҳаммаёқ қор.

«Олам ям-яшил!» – деб ўйлади у қачонлардир ўқиган бир ҳикоянинг номини эслаб.

Асом бува жойнамоё устида ўтирарди.

– Иш ўлди, – деди ёнига қайрилиб, – карчика музлаб қолади энди. Кечаги ўттиз қопни бекор қоплаган эканмиз-да...

– Вой, онангни, ҳаво очиқ эди-ку... – Тўлавоё дир-дир титраб кийина бошлади.

– Ман кечаси эшикка чиққанимда қор энди мушук изи бўлган эди. – Чол ўрнидан кўзгалди. – Азонга томон ёғибди-да.

Кейин пишиллаб ухлаб ётган Набининг елкасига туртиб:

– Эй, Карим афандининг невараси, турмайсанми? – деди. – Худди додангга ўхшайсан-а!

– Додаси нима қилган? – дея сўради Мирсобит қизиқсиниб.

– Э, додаси жуда бир содда, ювошқочагон одам бўлган. Карим афанди лақаби... Бир замонда бозорга карчика обориб сотган экан. Сотибди-да, ўттиз килочаси қолганда ўтмабди. Қопдаги карчикани устига пулни солиб уйга жўнабди. Йўлда биров: «Сотасанми?» деса, «Сотаман», дебди. «Қанча?» «Ҳа, фалон пул». «Ма, фалон пул. Қопингниям берақол?» деса, «Ҳа, олавер!» дебди. Шунақа қилиб, карчикадан ҳам, пулдан ҳам айрилган экан.

Мирсобит яйраб кулди: «О, одамнинг анойиси!»

– Турларинг, ҳўв баллар, «картопелний пуйренг» кўнгилни оздириб юборди, – деди Асом бува ташқарига чиқаркан. – Чой-пой қайнатинглар амаллаб.

Изғирин аралаш шитирлатиб ёғаётган қуруқ қор юз-кўзга игнадек санчилади. Картошказор ўртасида тахлаб кўйилган қоплар қорайиб кўринади. Қора қарғалар чарх уриб, шодон қағиллайди. Чайла олдидаги совуқ қақшатиб кетган икки-уч туп маккажўхорининг яланғоч пояси эгилиб қолган.

Асом бува кавушига қор тўлиб, ичкарига қайтиб кирди.

Чойдан кейин чол «кетаман»га тушди.

– Энди уч кунсиз бир иш бўлмайди, – деди этигини кияркан. – Кетдик. Чайлани бўри емайди.

– Карчика-чи?

– Нима қиларди карчикага? Турар...

– Яхлаб қолади, Асом бува. – Пиёладаги чойга нон тўғраётган Тўлавоё ялт этиб унга қаради. – Бирор иложини қилиш керак.

– Нима қилардик? Ё машина, ё трактор тозил-маса... Бўлгандаям ҳозир шудгорга кириш ўлимдан қийин. Бу боқибегам бригадирдан ҳам дарак йўқ.

– Кўрпаларни обориб ёпсак-чи? – Жонсарак бўлиб қолган Студент ҳаммага бир-бир тикилди.

Наби бош чайқади:

– Таги зах, бўлмайди. Чайлага олиб чиқиб, устини ёпсак – хайр...

– Ўйлаб гапиряпсанми? – деб тўнғиллади Асом бува олайиб. – Бир километрдан опчиқиб бўладими? Ичагинг узилиб кетар!

– Бир иложини топиш керак-ку, ахир! – Тўлавойнинг ҳам тажанглиги тутди.

– Э, ўт тушиб кетмайдими манга деса колхознинг карчикасига! – дея ўшқирди чол бўғилиб. – Ўламанми энди! Оёғим синиб кетай деяпти, жоним ўзимга керак... Кетмайсанларми? Билганингни қилларинг!..

У шартта ўрнидан турди-да, чопонига ўралиб, чайладан чиқди. Бироз букчайган дароз гавдаси оппоқ адирлар ортида хиёл ўтмай ғойиб бўлди.

– Номард, уволни ўйламайди!.. – Тўлавой жиғибийрони чиқиб, чолни сўқди. – Бизнинг жонимиз темирми?

Хийла тортишув, маслаҳатлардан сўнг, қопларни чайлага олиб чиқишга келишдилар.

Оғзига палак қўйиб тикилган катта сариқ қопни биринчи бўлиб Наби орқалади. Тўлавой билан Мирсобит инқиллаб аранг елкасига қўйган қопни азот кўтариб, бамайлихотир лапанглаганча тепаликка чиқа бошлади.

– Жуда бақувват экан-ку, – деди Мирсобит ҳавас билан.

– Э, ҳирси безанжир бу, – деди Тўлавой ҳансираб. – Қани...

«Чайлагача уч юз одим. Қопнинг оғирлиги юз килограмм. Қопларнинг сони ўттизта. Уч юзга юз – баробар тўрт юз, – деб ўйлади Студент. – Оддий арифметика...»

Дастлаб ишнинг оғирлиги билинмади. Аммо учинчи гал...

Наби ва Тўлавой муттасил шу хил ишларни бажаравериб пишиб кетишган, пишқирганча сир бермай қатнашар эди. Мирсобит бирпасда қора терга тушди. Чайлага ўттиз одимча қолганда тиззалари қалтирар, базўр судраб ташлаган қадами орқага қараб кетаётган-

дек туюлар, сирпанчик, олачалпок ер кўз ўнгида гир-гир айланар эди.

Бешинчи қоп унинг тинкасини қуритди. Оёғи тойиб мункиб кетди-да, чап қўлига таянганча аранг қаддини ростлади. Нафаси бўғилиб, кўз ўнгини кўкимтир ҳалқалар қоплади. Сўнгра бор кучини тўплаб силкинди, қалтираб, икки қадам олға силжиди.

Тепадан тушиб келаётган Наби иршайиб кулди:

– Тирикчилик, бола-чақа боқиш ана шунақа оғир, Студент...

Жони ҳалқумида лиқиллаб турган Студентнинг фигони чикди, тишларини нижирлатиб қисди.

У сариқ қоплар қалашиб ётган хирмонга имиллаганча яқинлашаркан, ҳар битта қоп кўзига боло-қазодай кўринарди. Кейин ич-ичидан ух тортиб, елкасини яна юкка тутарди.

«Яшаш учун кураш баъзан шу қадар машаққатли бўлиб кетадики, бу талвасанинг номи ҳаёт эканига мутлақо ишонгнинг келмайди» дея ўзича хаёлга берилди у ва шу заҳоти: «Ҳозир фалсафага боло борми?!» деб ўйлади энсаси қотиб.

Тушдан кейин қор тинди. Изғирин кучайди. Учиб-қўниб қағиллаб юрган қарғаларнинг қораси ўчди.

Қопларни чайлага жойлагач, устини ўраб-чирмаб, «чимилдиқ»ни тутиб кўйишди. Бир бурдадан суви қочган нон кавшаб, Хонариқ бўйига жимгина йўл олдилар. Мирсобит бўйинини қисиб борар, гардани муздек қотган, оёғи ачишган сайин ғаши келар эди.

Катта йўл ёқасида депсина-депсина бирпас ўткинчи машина кутишди. Қор кўзни қамаштириб жимирлайди. Олтита сув насоси ўрнатилган котлован чуқуридан ўқтин-ўқтин тақиллаган товуш эшитилади. Бўй чўзиб қолган яланғоч, нозик терак ниҳолларининг учи кўзга чалинади.

– Шу ерга ким эккан бўлсаям, жа каллали одам экан, – деди Тўлавоё.

– Ҳа-а, – деб маъқуллади Наби, – шундоқ сув бўйи, кўм-кўк яшнаб ётса – жаннат бўлиб кетади-да...

Тўлавой унинг гапини эшитмай, ўзича алланарсарни ҳисоблади:

– Юзтаси бир сўмдан юз сўм, мингта бўлса минг сўм, ўх-хў... Агар сарровга мўлжаллаб икки сўмдан сотса... икки минг деган гап. Нақд икки минг-а!..

Қор босган, битта-яримта янтоқ тиккайган пастак тепалик ортидан бўғиқ мотор товуши эшитилди.

– Машина келяпти, – деди Мирсобит йўталиб.

Икки дўнг орасидаги муюлишда мошранг «Виллис» пайдо бўлди.

– Раис-ку... Қаёққа кетяптикин шу маҳалда?

– Шу, районга тушган бўлса, хойнахой, бирров хабар олиш учун бу ёққа ўтгандир-да... – деди Наби чайналиб.

– Майли, ишқилиб, бизни олиб кетади-ку!

Машина юпка муз қатламларини қисир-қисир синдирганча икки-уч қадам ўтиб тўхтади. Тўлавой секин эшикни очиб салом берди. Эғнида кўк драп пальто, салки юзи бироз шишинқираган, барваста гавдали раис лабига сигарет қистириб, алик олгандек им қокди:

– Хўш?

Тўлавойнинг назари даставвал раиснинг оёғидаги топ-тоза, ялтиллаган хром этик учига тушди. Сўнгра, унинг қора кўзойнагига, бардачок устидаги «ВТ» қутисига бир-бир қаради ва шоша-пиша ўзининг устбошига кўз югуртириб, хижолат тортди. Баданидан гупиллаб анқиётган ачимсиқ ҳидни раис сезиб қолишидан чўчигандек, беихтиёр бир қадам орқага тисланди, шашти қайтиб, довдиради:

– Шу, карчика шунақа бўлиб... яхлаб қолмасин, деб... ҳалиги... кетмоқчи бўп турувдик энди...

Раис ўзини суянчиққа ташлаганча ойнага тикилиб қилт этмай ўтирарди.

– Энди нима бўлади? – деб сўради томоқ қириб.

– Энди... Занжирли трактор бўлса, олиб чиқамиз шудгордан.

Раис оғир кўзғалиб қўйди.

– Ҳм... Бўлмаса йўқ, денг? Колхозники музлайвер-

син... Шунақами? Ха, бу, шунчалик экан, сал илгари ҳаракат қилиш керак эди-да! Ҳаммайиз юрдийиз бозорда, чаккайизга гул тақиб! Энди занжирли трактор керакмиш буларга...

Тўлавоё бирдан ранги гезариб, қурукшаб қолган лабини ялади-да:

– Ҳеч ким ўйнаб юргани йўқ, Нажим ака, – деди секин. – Вақтлироқ казийлик, деганимизда ўзинглар рухсат бермагансизлар:..

Наби ерга қараб индамай турар, аравага кўшилган от каби офиз-бурнидан паға-паға ҳовур чиқарди. Студентнинг миясига гуп этиб қон урди.

«Хой, раис! – дея ҳайқирди у. – Сизда инсоф борми? Биров ўлай деса, кўмай дейсизми! Қорни бу бечоралар ёғдирибдими? Табиий офат-ку, бу!.. Ҳайф сиздек раҳбарга! Ҳе, ўша...» – У раисни қаттиқ силтаб-силтаб ташлади. Раис қизариб-бўзарганча чурқ этолмади...»

Гуриллаган товуш уни ҳушига келтирди. Йигит хаёлий уйдирмасидан рижиниб, нари кетди.

– Ха-а, – дея раис чувак юз шофёрга юзланди, – қани...

Машина чайқалиб ўрнидан кўзғалди. Тўлавоё анқайиб, қўлларини шим чўнтагига тикқан кўйи бироз серрайиб турди.

– Э, тавба! – деди сўнг бўғилиб. Кейин чирт этиб ерга тупурди-да: – Катта деган ҳам шунақа бўладими? – деб тўнғиллади.

– Бунинг отасини «Миртолиб халфа» дейишар экан, – деди Наби хомуш. – Кеча Асом бува сўкувди, «Миртолиб халтанинг ўғли» деб...

Улар сўкина-сўкина йўлга тушдилар. Шағал ётқизилган қатқалоқ йўл тепаликка ўрлар эди.

1977

ЧОЛЛАР ПАЛАТАСИ

Ёнбошбулокка куз эрта тушди.

Кечаги яшиллигидан айрилган, заъфарон барглар мунгли шивирлаб, сўнгсиз ҳасратини изҳор қилмоқчидай қўнимсиз тентирайди...

Аччиқ изғирин аллақадан қор шарпасини ҳайдаб келди, ғофил кимсалар қиличини кўтариб қиш келаётганидан огоҳ этган каби бирдан қора совуқ тушди. Одамлар ўтин-қўмир, иссиқ кийим илинжида югуриб қолишди, алланечўк ювош тортган нозик-ниҳол кишиларнинг ташвиши кучайди: серёфин, намчил ҳаво кўп дардларни янгилаб юборди.

Қишлоқ касалхонасининг офтобрўя палата деразасидан бир парча кулранг осмонга хомуш тикилиб ётган озғин, қорача йигит – Муҳаммаднинг кўнгли ғаш эди. Шу вақтгача парво қилмай юрган эски касали – бронхит совуқ тушиши билан қўзиди-ю, охири тўшакка йикитди. Одамга дард бир илашмасин экан, илашгандан кейин айланиб-ўргилиб ёпишаверади. Ўзи-ку, пахтадан қайтиб ўқий бошлаганига икки ҳафтагина бўлган эди, энди мана бу нағма чиқиб қолди. Эртами-индин қишқи сессия...

Кутубхонадан лоакал бирорта дарслик олмаганини эслаб Муҳаммаднинг юраги увишди. Касофат касал жуда қалтис пайтда панд берди-да. Ўпкасининг мойланмаган аравага ўхшаб гижиллашига қараганда, бешўн кунсиз турулмаса керак. Мунча энди қизлардан баттар нозик бўлмаса!..

Сира иши юришмади-юришмади-да. Хатто, касалхонада ҳам тузукроқ жойга тушмади. «Ўрин йўқ», деб икки кун сарсон қилганлари ҳам бир бўлди-ю, жой теккандан кейингиси ҳам бир бўлди. Паст бўйли, серзарда ҳамшира қиз унга «энди сен ҳам бормидинг?» дегандек норози тикилиб, ўспириннинг сабза мўйловидек қора тук қоплаган лабини буриб қўйди-да, кийимхонага бошлаб кирди.

– Маърифат хола! – деб чақирди у чимирилиб. Кейин дока парда орқасига ўтиб тимирскиланаркан,

ўзича гувранди: – Қаёққа гум бўлди? Бир зум қўним топмайди-я!..

Остонада қора шол рўмол ўраган, ранги синиқ, кекса санитар хотин пайдо бўлди.

– Тинчликми? – деб сўради у совуқдан қизариб кетган хўл қўлларини гижимланган докага артатуриб.

Муҳаммад гап оҳангидан аёлнинг ҳамшира қиздан хийла юрак олдириб қўйганини пайқади.

– Қаёқда юрибсиз, қарасангиз бўлмайдими мундоқ! – дея шанғиллай кетди қиз. – Олиб бориб тўртинчига ётқизинг. – Тарс-турс юриб чиқиб кетатуриб пиқ этиб кулди: – Чолларнинг палатасига...

– Хўп, Сафохон...

Қизни хунук кўрсатаётган мўйлови ҳам, силтаб гапириши ҳам боядан бери Муҳаммаднинг ғашига тегмоқда эди. Масхараомуз кулиб қўйишидан эса жиғибийрони чиқди.

«Мунча ўзини осмон фаҳмламаса, – деб ўйлади кулранг камзулининг тугмаларини қадаркан. – Ишқилиб, бундайларга амал тегмасин-да...»

Муҳаммад нимқоронғи йўлак охиридаги тўртинчи палатага жойлашгач, ҳамшира қизнинг нега кулганини дарров тушунди: олти кишилик палатага нукул чоллар йиғилган экан. Аввалига ўзининг ҳам кулгиси қистади, сўнгра кўкка бўялган шифтга бироз термилиб ётгач, диққати ошди. Мана, шериклардан ҳам роса ёлчиди!

Эшик олдидаги каравотда олтмиш беш ёшлардаги дўнгпешона, жуссаси кичкина, оқ-сарик қария кўзлари маъносиз жавдираганча ўтирарди. Бир бурдагина юзида сўррайиб бесўнақай бурни қолган. Тепасида пойлоқчилик қиладиган хотини – чап қошининг устида нўхатдек холи бор, қизилмағиз, сергап аёл биринчи куниёқ Муҳаммадни йўлакда тўхтатиб, Исломбой буvasининг неча замонлардан бери «кон босди» касалига йўлиққани, уч ойдан бери бир қўл, бир оёғи ишламаслиги, ўзининг сиринмаган мазорию бош урмаган остонаси қолмагани, касал касал эмас, касал боққан касал эканини айтиб нолиди, жиндақ обидийда ҳам

килиб олди. Муҳаммад ачиниb тасалли берган бўлди-ю, кўнглини баттар рашлик чулғади.

Дераза тагидаги батареяга оёғини тоблаётган кўркам соқолли миқти чол қув кўзларини қумиб пинакка кетган эди. Муҳаммад унинг қирра бурун, келишган чехрасига, ўктам қоматига зимдан қараб қўйди. «Ёшлигида роса қизларни сурган бўлса керак», деган фикр ўтди хаёлидан.

Бурчакда суяги бузуқ, барваста киши бақувват, йўғон қўлларини боши остидан ўтказган қўйи каравот билан битта бўлиб чалқанча ётар, унча-мунча оқ оралаган мўйлови ваҳимали бир тарзда қулоғига томон буралиб кетган, ўсиқ қошлари остидаги кўнғирга мойил кўзлари ола-қула жаланглаб турар эди.

Муҳаммад уни таниди: сой маҳаллалик Эргаш мўйлов деган чапанитабиат қари шофёр.

– Ўсар бува, шу, кампингиз йўқ, зерикиб қолдингизми дейман, нукул мудраганингиз-мудраган. Хали дўхтир келса ўзим жавоб сўрай сизга, бир уйга бориб, а?... Ва-ха-ха...

Мудраб ўтирган чол Эргаш мўйловнинг гапига кўзини очмасдан секин кулиб қўйди. У эса бутун гавдасини силкитганча қотиб-қотиб хахолар, каравот симлари залворидан зорланаётгандек фикрлар эди.

Муҳаммад фикрини: одам ҳам шунақа коски бўладими, аёл киши ўтирибди ҳам демайди-я!..

У энсаси қотиб ёнбошига ағдарилди, тумбочка олдида тик туриб ҳафсала билан олма арчиётган тўртинчи ҳамхонасига кўзи тушди. Унинг бошида анча уриниб қолган чуст дўппи, қўлида гулдор сопли пичок, кенг, яшил халатда худди шопипоядаги кўрикчига ўхшаб турар эди. Агар бу кишини ўрта яшар деса, Муҳаммаднинг чол деса, унинг ҳаққи кетарди. У боядан бери йигитнинг қараб ётганини пайқади, шекилли, пичок учида ярим палла олма узатди:

– Ма, ука, олма е!

Муҳаммад раҳмат айтиб, бош чайқади.

Эшик орқасида аллаким қув-қув йўталди, сўнгра бўйнига оқ чит рўмол ташлаган новча, кўзойнакли чол харсиллаб-гурсиллаб кириб келди. У каравотга ўтиргач, рўмоли билан юзини, пешонасини артди, қизил термосдан бир пиёла чой қуйиб ичди. Чол ҳар нафас олганида забардаст кўкрагидан гўё қайнаб турган самовар товушига ўхшаш шиф-шиф деган овоз чиқар эди.

– Ҳаҳ, эсиз-а, ўпкани бериб кўйиб, юраверган эканмиз-да, гафлат босиб, ҳай аттанг... – деди чол бошини тебратиб ва гапига жавоб кутгандек Муҳаммадга қараб қўйди. – Ўзи, бир тошкентлик дўхтир манга айтувди, кўкрак оғригингиз ўзингиз билан кетади, деб, рост экан шекилли. Ёшликда, шу, кучга ишониб, одамлар: «Ҳа, Дўстмат полвон, Дўстмат полвон» деса, ўйламасдан майдонга тушаверибман, ўшанда кўкрак ишдан чиқиб қолган экан-да...

«Ия, Дўстмат полвон деганлари шу киши экан-да», деб ўйлади Муҳаммад унинг чўяндан қуйилгандек бақувват жуссасига тикилиб.

– Эй, сизгайм қойил бўлмадим, Дўстмат бува. – Эргаш мўйлов сержун кўкрагини қашиб, гулдираган йўғон овоз билан гапга аралашди. – Шу маҳалгача бировдан йиқилмаган одам, арзимаган касалга оҳ-воҳ қилиб ўтирибсиз. Ахир, милтиқнинг ўкидек юрувдингизку. Курашни ташлаб, сиз ҳам бўлмадингиз – айнадингиз. Бурунги Дўстмат полвоннинг қуруқ сурати бўлиб қолибсиз.

– Ҳа, энди, Эргашвой, нимамиз қолди, курашгайм мундоқ билагида кучи бор ёшлар тушса ярашади. – Дўстмат бува ёшланган кўзларини артиб тамшанди. – Э, вақтида беармон тушдик-да, лекин.

Эргаш мўйлов ижирғаниб, афтини бужмайтирди:

– Бе, кураш тушишга йўл бўлсин буларга. Сал шамол турса, йиқиламан, дейди-ю! Кун кўрмаган баргдан баттар нозик бу ёшлар...

«Мўйлов»нинг гапи йигитга пичингдек туюлиб, ҳамиятига тегиб кетди.

«Ана, бошланди ғийбат, мириқиб эшитавер. Тавба, нима бало, ёшлар буларнинг арпасини хом ўрганми? Жони оғримаса, шу ерда ётишга ким орзуманд экан?»

Сепкилли сариқ қиз эшикдан бош сукди:

– Абитга чиқинглар...

Бироздан сўнг у иккита тарелкада ёрма бўтқа кўтариб кирди. Чиқиб кетатуриб:

– Сизга ҳам шу ерга олиб келайми? – деб сўради Муҳаммадга қараб. Назарида қиз уни калака қилаётгандек эди. Муҳаммад бирдан тутакиб:

– Оёғим синмаган! – деди зарда билан.

Хамма бир зум жим бўлиб қолди.

Муҳаммад юпка адёлга бошини буркаб, алламаҳалгача вижишиб ётди. Кўзи илинганини ўзи ҳам сезмади. Уйғонганида боя олма узатган ҳамхонаси елкасига халат ташлаб олган бир киши билан секин гаплашиб ўтирар, фалаж чол эса қиска-қиска, аммо келиштириб хуррак отар эди. Муҳаммад бир кўнгли ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, лекин яна эринчоқлиги тутиб, кўзларини юмганча қулоғига чала-ярим кираётган гапларни эшитиб жим ётаверди.

– Э, укагинам-э, сира сўрама. Мени Худо уриб қолди-ку!

– Ҳа, тинчликми?

– Ўтдай тушдим-да, ука, ўтдай тушдим. Эсласам, ҳали-ҳали юрагим эзилиб кетади. Шеригинг нобоп бўлгандан кейин...

– Ака, сал очикроқ гапиринг, нима гап ўзи?

– Нима гап бўларди, биров бу ердан маълумот берган экан, Новосибирга етиб боришимиз билан обихиес таппа босди. Салкам бир тонна ерэнгоқни кўзимнинг олдида ларёкка ўтказворди, чапагимни чалиб қолавердим. Ўзим зўрға кутулдим.

– Пулини бердимиз, ахир?

– Э, берди, кепак нархида. Бергани нима бўларди, иккита тешик тоғораям келмайди. Килосини шўтнинг ўзида икки сўмдан ялиниб олувдим, қўлимга икки юз ҳам тегмади. Ҳай, аттанг, аттанг-а!.. Вой, падарига

лаънат! Шунча қатнаб бунақа чув тушмовдим. Кейинги бир дунё сур-сурни айт, қиёмат бўлиб кетди. Энди ўлдим, девдим-у, йўқ, Худо бандам деган экан...

– Чатоқ бўпти-ку, жуда.

– Чатоқ деб секин айтасанми, ука! Билмадим, қайси бир худобехабар чакқан. Майли, илоё, кун кўрмасин, унгаям тикилган бало бордир. Ерёнғоқ-ку, бир нима бўлувди, бу ёғиниям пачоғи чикди.

– Ҳа, нега?

– Шу... Худо берса, қўш қўллаб беради, ургандаям қўш қўллаб уради, деган гап рост экан, ука, бу сафар ўшанақасига йўлиқиб ўтирибман. Эҳтиётдан ёнимга минг сўмча пул солиб кетувдим. Ерёнғоқдан айрилгандан кейин, жуда қуруқдан кўра бир-иккита тозароқ нарса олиб Тошканга посилка қилдим. Маҳамат аканга тайинлаб кетувдим... Бешта ўн килолик яшик жўнатдим. Тошканга келиб, тўғри Маҳаматнинг ҳовлисига тушдим. Уйида экан. Яшикни очиб, шундоқ қопқокни кўтарсам... Вой, ука, ўтакам ёрилиб кетаёзди! Дод девордим! Ичида эски латта-путта, бир жуфт дабдала патинка, энг тагида яримта гишт ётибди. Жон ҳолатда бошқалариниям очдим. Ҳаммаси шунақа. Килоси килосига тўғри, печати жойида-ю, ичи тўла ахлат! Пешонамга битта уриб, бўшашиб остонага ўтирибман-у, кўнглим кетиб қопти. Кўзимни очсам, Маҳамат аканг тепамда йиғламсираб турибди.

– Ия, нега ундоқ бўлди экан? Битта-яримта сезиб қолганмиди?

– Ана шунисини билолмай доғдаман-да. Ё Маҳаматнинг ўзи... Йўқ, у ўзимизнинг одам-ку, лекин библиб бўладими, ахир, ўртада шайтон бор. Кўз билан кўрмаганингдан кейин нимаям дердинг? Индамадим. Шунақа қилиб, уч ярим мингга ўтдай куйиб ўтирибман, ука. Уч ярим минг-а – ҳазил пулми?! Бу бировга айтадиган гап эмас – дадим ичимда. Майли, энди кетгани кетди, садқаи сар, жоним омон қолди, шунисига минг қатла шукур. Аммо ўшандан бери юрагим ўйнагани-ўйнаган, кўзим тинадиган бўлиб қолди. Дўхтир: «Қон

босимингиз ошиб кетибди», деб ётқизиб қўйди. Мана, ётибман, шифтга бокиб...

– Қалай, тузалиб қолдингизми, ахир?

– Гўрними, тузаладиган балога ўхшамайман. Айтгандай, анови Обидхўжанинг ўғли қамалганмиш, ростми?

– Аниғини билмадим, аммо шунақа гап бор.

– Оббо... Биздан айрилиб, Свердловска кетувди, бояқиш. Ука, васвас бўлиб қолибман шу кунларда, нукул ваҳима босади, дегин... Менга қара, бориб янганга айт, катта уйнинг тахмонидаги иккита гиламни вақтинча сениқига олиб бориб қўйсин. Майлими? Эҳтиёт яхши-да, жон ука!

– Э, қўйинг, ҳеч нарсa қилмайди, тузалиб кетасиз. Мана буларни олиб қолинг, мен турай энди.

– Бекор овора бўпсан-да... Юр, мен ҳам ташқарига чиқмоқчи эдим.

«Тоза ғалати бўлди-ку», деб ўйлади Муҳаммад бировларнинг гапини ўғринча эшитганидан хижолат тортиб.

Оқшом туша бошлаган эди. Рўпарадаги жарроҳлик бўлими жойлашган икки қаватли бинонинг яхлит ойнабанд деразаларида чироқ ёнди. Йўлакда тапир-тупур оёқ товушлари кучайди.

Қизил тугунча солинган тўрхалта кўтариб димоғи чоғ Ўсар бува кирди. «Олмача анорингга балле...» деб мингиллаб хиргойи қилганча тугунчани ечди, косадаги шавлани тумбочка устига қўйди-да, Муҳаммаднинг тепасига келди:

– Хўв, тойчам, турунг, овқат еймиз.

Муҳаммаднинг кулгиси қистади: «Тойчам...»

– Раҳмат, ўзингиз бемалол...

– Э, унақамас-да, тойчам, қани, дарров турунг-чи... Муни қаранг, жонон шавла бўпти-да, бай-бай-бай, ўлик еса тирилади, аммо-лекин.

Йигит кўрдик, турмаса чол хафа бўладиган. Дарров бориб юз-қўлини ювиб келди.

– Қани, олинг, тойчам, катта-катта олинг. Хўп, бисмилло, қани... Бу, сиз кимнинг ўғли бўласиз?

Қайси Қодир? Э, халиги Тарновбошида турадиган уста Қодирми? У эмасми? Ҳа, майли, тойчам, совимасин, олинг. Ҳа, қани...

Ўсар бува уни кистаб анча овқат едирди. Кейин «тойча» айланиб келмоқчи эканини айтиб, ташқари чиқди.

Эшик олдидаги телевизор қўйилган хонага ҳамма касаллар кўчиб чиқибди. Муҳаммад бўш стул йўқлигидан, тик турган кўйи ўргатилган йўлбарс ҳақидаги фильмни томоша қилаётган эди, ҳамшира хотин фамилиясини айтиб, чақириб қолди.

– Қани, юринг-чи, сизга укол қиламиз, – деди у сўзларни чертиб-чертиб. Хаддан ташқари тўла гавдали бу аёл лапанглаб аранг қадам босар, залворидан йўлакдаги эски пол тахталари эгилиб-эгилиб кетар эди. Муҳаммад ҳамширанинг олдига тушиб палата эшигини очди. Исломбой буванинг хотини ўрнидан туриб йўл берди.

– Ассалому алайкум! Қалай, тузукмисизлар? Чолингиз яхшими?

Хомуш мудраб ётган чолларга бирдан жон кирди.

– Э, Майрампа, келинг, келинг... Яхши дам опкелдингизми? – дея ўзини сал йиғиштириб сўради Эргаш мўйлов. – Жужурмисиз бугун?

Ўсар бува бўлса худди ёш боладек чапак чалиб, хушчақчақ қийқирди:

– Яшасин Майрампам! Майрам дўхтур – зарари йўқтур!

– Опангиз айлансин, нима дейсиз, Ўсар ука? Тузалиб қолдингизми? – деди ҳамшира ҳам жилмайиб. Шу пайт кўзларини жавдиратиб ўтирган фалаж чол тилга кирди.

– Ўса... б... у... а... оттак... эт-э... та ў...ф-о-қ... чоп... а... ба-де... ду... – деб ғудранди-да, гапи ўзига нашъа қилиб кулиб юборди. Хотини бош силкиб унинг гапини маъқуллаган бўлди ва хижолат ичида буларга юзланиб, эрининг сўзларини «таржима» қилиб берди:

– Ўсар бувам отдакмиш, эртага улоқ чопгани боради, деяптилар.

– Ҳа, ҳа, бораман, бораман, – дея шошиб тасдиқлади Ўсар бува. – Фақат, Майрампа, мани шу белим тагин оғриб турибди-да.

Марям опа шприцнинг учидан тизиллатиб дори отди.

– Худо сақласин. Қани, Ўсар ука, очинг... – деди у халатининг чўнтагидан пахта оларкан.

Бу кундалик ҳазил-мутойиба одат тусига кириб қолган бўлса керак, дарҳол Ўсар бувани аския қилиб кетишди.

– Э, бунингиз бўлмайди, – дея Эргаш мўйлов ҳамширанинг нинасига ишора қилди, – сал каттароғи йўқми, бирон метрлиги...

– Ҳаҳ, нина ҳам курсин, – деди чол ўрнига ётар экан, – соғ жойим қолмади-ку. Ув-в!..

– Зап етти туғиб бир қўйган эгачи топиб олгансиз-да, Ўсар! – Дўстмат полвон тишсиз оғзини очиб, қих-қихлаб кулди.

– Э-ҳа, бу ўзимнинг салкам қирқ йиллик опам-ку. Ўттиз олти йил бўлдим, Майрампа, келганингизга?

– Бу ўттиз еттинчи йил, – деди Марям опа. – Ёш қиз эдим келганимда, мана энди кампир бўлдим. Шунақа, Ўсар ука, қариб қолдик.

– Ҳа, энди, қаримаганда олма билан ўрик бўлар-мидик, – деди Ўсар бува салмоқлаб ва бирдан жиддийлашди. – Аммо-лекин, Майрампа, манга хўп яхшилик қилгансиз, эсингиздами?

Ҳамширанинг кенг, думалоқ юзи ўтмиш хотирасининг олис шуъласи билан бир зум ёришиб кетгандек бўлди.

– Нега эсимда бўлмасин, эсимда, – деди у хиёл кулимсираб. – Одам ёшлигида ботир бўлади-да. Ҳозир ўйласам, кўрқиб кетаман. Майли... Ҳали қанча уқолим бор. Яхши ётинглар.

Кейин гурс-гурс қадам ташлаб, полнинг ночор тахталарини гичирлатганча чикиб кетди.

Анча вақтгача индамай ётишди.

– Хўп яхши аёл-да, Майрам! – деди Ўсар бува ўзига-ўзи гапиргандек.

«Уч ярим мингга чув тушган» чол тирсагига таяниб бошини кўтарди.

– Ўсар бува, бояги ўрис хотин... сизни ука, дедими? Ё ёши каттароқмикан? Унақа десам, ўзи биз катори кўринади.

– Э, мулла Файзикул, у нима десаям ман кўна-вераман, хафа бўлмайман сира. Ўзим ҳам опа дейман, шунга ҳазиллашади-да. Бўлмаса, мана, салкам етмишга бордик.

– Буям олтмишларга чиққандир? Қачонги Майрам ахир!

– Қайдам, ха, бориб қолгандир-ов. Келганида йигирма яшар барно қиз эди. Ўзи украинка, билмадим, шу, ишқилиб ўттиз тўққизинчи йили келиб қолган. Бозорбошида Шаҳри кампир деганникида кавартир ўтирди, ўшандаям дўхтирхонада ишларди. Кейин дала-махаллалик Сирожиддин деган тракторчи йигитга тегди. Э, бу жуда зўр хотин, урушларгаям бориб келган. Бечора, одамнинг устида ўлиб бўлади, баҳоси йўқ аёлу, Худо фарзанддан қисди-да. Дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетяпти.

– Эри яхши одам, – дея Эргаш мўйлов ёнбошига ағдарилди. – Манга қаранг, Ўсар бува, боя нимани сўрадингиз, «Эсингиздами?» деб?

– Э, бу Майрам мани бир ўлимдан олиб қолган. Эллик учинчи йилмикан, эсимда йўқ, бетда ҳали балниса йўқ эди, бонканинг орқасидаги кичкина бир уйда мана шу Майрам касал кўрарди.

– Медпункт бўларди-да.

– Ха, ўшанақа бўлса керак. Бир куни колхоз боғида ток чопаетган эдим, бирдан ўнг биқиним санчиб, букчайиб қолдим. Кўтар-кўтар қилиб Майрамнинг олдига олиб келишди. Кўрди-ю, ранги қув ўчиб: «Кўричак, ўтиб кетибди», деди. Ёнида битта ёш сестра бор экан, бир нима деб тайинлади-да: «Апарайса қилмаса бўлмайди», деди. Э, кўричакни ҳам олиб ташлади. Аммо-лекин, ўшанда қойил қолганман. Ана, ўғил бола, шунақа ўткир бу Майрам! Кейин бир кун сўрадим:

«Қўрқмадингми, ўлиб қолсам нима бўларди?» дедим. «Қўрқдим, — дейди, — лекин апарайса қилмаганимда ўлардингиз — балнисага етиб боролмасдингиз», дейди. Фронтида юрганида бир прапессирнинг ёнида ишлаган экан, шунда кўзи пишиб қолган бўлса керак-да, чамаси.

Чоллар шу тариқа яна алламаҳалгача илгариги одамларнинг пишиқ-пишиқ, бақувват бўлганлиги, «дўхтир кўпайган сари касал ҳам кўпаяётгани»ни айтиб, шикоят қилганча гангур-гунгур гаплашиб ўтиришди.

Мухаммад кеч уйғонди. Кун ёйилиб кетган, деразадан тушиб турган кўз қуёшининг ожизгина шуъласи деворда, каравот панжараларида лип-лип ўйнар, палатанинг ҳавоси оғирлашиб кетган, чучмал бир ҳид анқир эди. Йигит деразаларни очиб қўймоқчи бўлди-ю, аммо кечаги вазиятда ўтирган Исломбой буванинг кўнглига бирор гап келмасин, деган ҳаёл билан ташқари чиқди.

У ҳали нонушта қилиб улгурмаган ҳам эди, югур-югур бошланди. Ҳамшира қизлару санитарлар эрта-лабки кўрик олдидан у ён-бу ён чопқиллаб қолишди. Ошхонада қаёқдандир кечаги пакана «заҳар қиз» — Сафохон пайдо бўлди.

— Сиз дарров палатангизга боринг-чи! — деди у амирона чимирилиб.

— Хўп-п... — Мухаммад бош ирғади-ю, пинагини бузмай нон кавшайверди. Сафохон зарда билан эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди.

Норғул, қисик кўз, камгап врач Исроил ака Мухаммадни бир неча марта чуқур-калта нафас олишга мажбур қилиб, текшириб бўлгач, индамай ўрнидан тураётган эди:

— Исроил ака, — деди Мухаммад, — сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим.

Врач бош силкиди.

— Шу... иложи бўлса мени бошқа жойга ўтказсангиз, — деди Мухаммад унинг ўзи эшитадиган қилиб. Исроил ака ҳайрон бўлиб елка қисди:

— Ҳозир жой масаласи чатоқ-ку. Ҳа, майли, ўйлаб кўрармиз.

Муҳаммад бироз енгил тортди. Энди энг мушкул муаммо – бир амаллаб кунни кеч қилиш эди. Ўқишга бирор нарса қидириб барча палаталарга кириб чиқди. «Муштум»нинг доғ босиб,ғижимланиб кетган иккита эски сонини топиб, қайтиб келганида бурчакдаги тумбочка ўстида электр чойгум вишиллаб қайнамоқда эди.

– Хўш, деганингиздан билсак, сарт экансиз, – деди Эргаш мўйлов одатдагидай вағиллаб. – Ука, манга қара, сан биз билан яхши,улфат бўлолмаёпсан-да... Мана, чойгум ҳам қайнади, битта чой дамламайсанми, а?

Чойдан кейин Муҳаммад мук тушиб ўқишга тутинди. Чоллар эса, хангамага бўлак гап қолмаган шекилли, анча вақтгача хомуза тортиб жим ўтиришди. Ниҳоят, Файзикул чидаб туролмади.

– Ха, оғзингларга сўк солволдингларми бугун? Дўстмат бува, хо Ўсар бува! Бундоқ у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиринглар-да, одамнинг юраги қон бўлиб кетди-ку! Уйқу бўлаверар...

– Энди ниманиям гапирардик, мулла Файзикул? Яхшиси, сиз ўзингиз бошланг-чи, зора эсимизга бирон нарса тушса. Одам қаригандан кейин шунақа эси кирди-чиқди бўлиб қолар экан. Ўх-хў... ўх-хў... – Дўстмат полвонни йўтал тутиб қолди.

– Мана, Исломбой бувам ҳам қовоғини солволди...

Фалаж чолнинг нурсиз, сап-сарик юзида қилт этган ўзгариш рўй бермади. Кўзлари қизарган хотини эса ўнғайсизланиб:

– Бувангиз ростдан ҳам хафа, – деди. – Кеча Сурхондарёдаги ўғлимиз келиши керак эди, келмади, шунга сал олиниб ўтирибдилар... – Кейин чолнинг аёлини тузатаркан, тасалли берди: – Кеп қолади хали, мана кўрасиз.

Чол жаҳлнинг зўридан кўкариб гудранди.

– Ха, фарзанд, фарзанд... ота-онанинг фикри-зикри ўшаларда, – дея бош тебратиб қўйди Дўстмат полвон. – Бир парча этни одам қилгунингча ўлиб бўласан. Билса-ку, яхши-я.

Эргаш мўйлов ўрнидан туриб, Исломбой буванинг тепасига келди.

– Хў, манга қара, – деди унинг елкасига туртиб. – Намунча бўғиласан? Нима, қўшинг қопкетяптими? Келади ўғлинг, шошма, қўкараверма ҳадеб. Ўғлинг тилла йигит-ку. Ўзинг қанақа эдинг? Эсингдан чиқдим, ошнам?

Исломбой бува сал илжайган бўлди, хотини эса кўз ёши қилди:

– Нуқул ўламан деб кўрқитиб ётибдилар-ку.

– Э, ўлмайди, балоям урмайди бунга. Вақтида бешта ўқ еса ҳам ўлмаган, эсингдами, ҳўв чўтир? Йиғламанг-э, бундан ўлимнинг–ўзи кўрқади. Ҳа, муттаҳам, дарров шунақага ўтдингми? Нима, ўлганингда ер тўярмиди?! Шошма ҳали, ўғлинг келса, битта «экстра» опкелтирасан, иккаламиз майдалаймиз, хўпми, ичасан-а, ҳўв чўтир?

Чол кулгидан оғзининг танобини йиғолмай қолди.

И-х-э... Ич... ч-а... м-и-и-из...

– Ароқ деса тилинг ҳам чиқиб қолади, а? Ҳе, тиржаймай кет. – Эргаш мўйлов яна унинг елкасига қоқиб қўйди. – Лекин маладес, йигитнинг хўрозисан, ошнам!

– Тагин қанақа ошна чиқиб қолдинглар? – дея кулиб сўради Файзикул пахта гулли пиёладан чой хўпларкан.

– Э, фронтовой ошнам-ку, бу. Урушда бирга бўлганмиз. Чегарага етгунча бирга бўлиб, бу куриб кетмагур чўтирни Польшада йўқотиб қўйганман. Ҳар елкасида биттадан одам ўтирадиган девдай йигит эди. Ўзини ўтга уриб, сувга уриб ўшаларнинг азобини тортиб ётибди-да, энди.

Файзикул оёғини узатиб ясланди.

– Бултур менам Россияга бориб келдим, жуда яхши жойлар экан, – деди.

– Дам олгани борувдингизми?

– Йўқ, бултур ёзда Свердловскка совхознинг юкини олиб борган эдик. Йўлда еб кетармиз, деб Тошкандан донаси икки сўмдан ўнта мирзачўл қовун олган эдим. Қовун ейиш бировнинг эсигаям келмапти. Истансада шундоқ бир четга тушириб, ўзим юкларга

қараб турувдим, ёнимдан бир хотин бола етаклаб ўтиб қолди, нарироқ бориб қайтиб келди. Боласи хархаша қилиб қўймаган шекилли, қовуннинг нархини сўради. Шошиб, ўн сўм, деворибман. Шартта пул чиқариб берди-ю, қовунни кўтарганча жўнаб қолди. Кейин бозорни суриштириб, у ёқ-бу ёққа қарасам, боягини сувтекин берворган эканман. Йўқ, бошқаларини йигирмадан, иккита кичикроғини ўн бешдан пулладим. Жуда ўша ёқларда ҳўл мева тансиқ-да, кўзга ургандай талашиб олишади.

Эргаш мўйлов индамади. Негадир, қовоғи осилиб, мўйловининг учини асабий ўйнади. Яшириб қўйган «Беломор»ини олиб тутатди, деразани очиб қўйиб чека бошлади.

— Ленинград яқинидалигимизда батальонда шофёр эдим, — деди ташқарига хомуш тикилиб. — Қирқ иккинчи йили. Кўлдаги муз йўлдан шаҳарга озиқ-овқат таширдик. Йўлга жон ҳовучлаб чиқамиз, қайтиб келишимиз гумон эди-да. Немис битта бомба ташласа — тамом, ўзингни муз тагида кўраверасан!..

Муҳаммад журналдан кўз узиб, унга қизиқиб қараб қолди.

— Бир куни колонна охирида қор босган кўчадан машинани секин ҳайдаб кетаётган эдим. Кеч тушиб қолган, осмон қоп-қора. Изғирин нақ узиб оламан, дейди. Йўл четида кичкина бир қизни кўриб қолдим. Ё олти, ё етти ёшларда. Бошида тўзиб кетган рўмол, эгнида отасиникими, ким билсин, бесўнақай пахталик, тахта девор тагидан битта-битта юриб кетяпти. Икки қадам юради, тўхтайди, челагини қўйиб дам олади. Кўқариб кетган қўлларини куҳ-куҳлаб оғзига тутлади. Оёғида эски резинка этик, депсиниб-депсиниб қўяди. Кейин уч-тўрт қадам босади, катта пакири оёғига урилиб сув тўкилади, яна тўхтайди. Юзини кўрдим-у, хайрон қолдим: ранги шу қордан ҳам оппоғ-а! Одамга кўзи жавдираб мўлтиллайди. Кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. «Э, Худо! Э, айланай Худо! Шу зиғирдай гўдакда нима қасдинг бор эди, э, Яратган эгам!» дей-

ман нукул. Рулни ушлолмайман – кўлим дир-дир тит-райди. Машинани шартга тўхтатдим-у, эшикни очиб: «Ке, қизим, чиқ бу ёққа!» дедим. Қиз чўчидими, ҳадеб бошини сарак-сарак қилади. «Қўркма, чиқавер, ўтир, обориб қўяман», дедим. Кошки ўрисчани қотириб гапирсам. Бирпас бегонасираб турди, кистаб қўймаганимдан кейин кабинага чикди. «Ой, қизимка, сапсем мороз қотган, а, ух-ух», дедим ачиниб. Халтамдан бир бурда қора нон олиб: «Ма, хлеб, куши», деб узатсам, «йўқ» дегандек бош чайкайди-ю, аммо икки кўзи нонда. Нонни кўлига тутқазиб, машинани юрғаздим. «Уйинг, ота-онанг борми?» десам, «Бор», деди шошиб-пишиб. Отаси фронтда экан, онаси, бувиси билан турар экан. «Сувга онанг келса бўлмайдими?» – деб сўрадим. Бечора анча вақт индамади, кейин худди гуноҳкорга ўхшаб: «Онам касал, бувимнинг кўзи кўрмайди», – деди. Бирпасда етиб келдик. Машинадан тушгач: «Қани, юр, – дедим, – уйингни кўрмоқчиман». Иккинчи қаватга чиқиб, бир хонага кирдик. Ҳаммаёқ ўғри ургандай шип-шийдам. Иккита каравот, бир ёш хотин, бир кексароқ аёл ётибди. Қиз, онаси бўлса керак, ёш аёлнинг ёнига чопиб бориб, бир нималар деб бидиллай кетди. Йўталиб, салом бердим. Ўттиз-ўттиз беш яшар жувон инқиллаб бошини кўтарди, ранги сап-сарик. «Нима қилди? Касалмисиз?» деб сўрадим. У пичирлаб бир нарса деди, кошки мен эшита қолсам. Ҳол-аҳволини кўриб, дардини тушундим: аёл очликдан шиша бошлаган эди. Пастга югурдим. Халтамдан икки кунлик паёгим – тўрт юз грамм қора нон, бир банка консервани олиб, қайтиб чикдим. Ҳалигиларни бериб: «Буларни енг, – дедим, – ҳарна қувват бўлади...» Бояқиш хотиннинг юраги чиқиб кетаёзди. «Йўқ, қўйинг, керакмас, қўйинг», – дейди. Гапига қулоқ солиб ўтирармидим!.. Энди моторни ўт олдирган ҳам эдимки, бояги қиз югуриб чикди. Алланима деб қичқирди, эшитмадим. Ёмон эзилиб кетган эдим. Кабинага чикдим-у, бутун аламимни машинадан олиб, жон-жаҳдим билан газни босдим! – Эргаш мўйлов папирос қолдигини форточкадан ирғитди. –

Ош – авлиё, нон – пайғамбар бўлгани билан, барибир, ажали етмаса, одам ўлмас экан, – деди ва палатадан чиқиб кетди.

Ҳеч ким чурқ этмади. Файзикул девор тарафга ўгирилиб ётиб олган эди.

«Бало экан бу мўйлов, – деб ўйлади Муҳаммад, – болади!»

Йўлакда Сафохоннинг кимгадир шанғиллагани эшитилди, сўнгра эшик очилиб ўзи кириб келди.

– Вой-бў, димиқиб кетибди-ку, палатанглар! – деганча бурнини жийириб остонада тўхтаб қолди у. – Уф!.. Дераза-перазани очсанглар бўлмайдами? Бу палатага сон кирмади-кирмади-да. Бу нима ётиш тағин?! Мундоқ халатни ечиб ётинглар-да, одамга ўхшаб! – У лаби-лабига тегмасдан бидирлар эди. – Бу кимнинг жойи? – деди у Эргаш мўйловнинг кўрпа-тўшаги тўдаланиб ётганини кўриб. – Нонларнинг уюлиб кетганини қаранглар, коса-коса овқат... Маърифат хола, олинг мана буларни, челақка ташланг!

– Ҳой қизим, сал секинроқ гапирсанг ҳам эшитамиз, тузукми, – деди Ўсар бува ранжиб. – Нонни ахлатга ташламоқчимисан? Қўй жойига!

– Вой, мумкин эмас деяпман-ку, мумкин эмас, нега тушунмайсиз?! – Қиз деразани очаркан, яна бобиллаб берди. Тумбочка устидаги ўроғлиқ қоғозни жаҳл билан тортган эди, полга бурда-сурда нон, майда ушоқлар сочилиб кетди.

Дўстмат полвон бай-байлаб ўрнидан турди.

– Ҳей, сен кимнинг қизисан ўзи? – деди қизишиб. – Ота-онанг ҳеч айтмаган экан-да, ноннинг уволини? Ҳе, баракалла сенга!.. – У чўққайиб ўтирди-да, тимирскилаб кафтига нон ушоқларини териб ола бошлади. – Хўп замонингда юрибсанлар-да, ишқилиб, бахтларингга доим шундоқ бўлсинку-я! Э, одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши! – Чол жавраб-жавраб, ушоқларни битта қўймай териб олди.

Шу жанжал сабаб бўлди-ю, чолларга гап топилди. «Ҳозирги ёшларнинг юзсиз, бетгачопар бўлиб кетаётгани»ни кечгача роса чўзишди.

Касалхонада бемор кишининг ягона эрмаги – телевизор.

Кечқурун Мухаммад ҳам томоша кўргани чикди. Эргаш мўйлов ҳозиргина кардиамин укол олган экан, оғригига чидаёлмай, билагини ишқалаганча бай-байлаб ўтирарди.

– Вой қизталок-эй, ёндираман дейди-я! – деди у Мухаммадга.

– Эргаш бува дейман, юрагингизнинг бўлган-тургани шуми?

– Э, ўғлим-а, бизда юрак қолдими? Не азоблардан кейин! Тагин ҳам юрибмиз-да... Суратимиз одам. Ман уч марта контужин бўлганман. Шундан вағиллаб гапираман, бўлмаса гапимни ўзим эшитмайман. Ух, энди сал тарқади-я.

Экранда бомбалар портлаб, ўқлар учаётган, дарахтлар гуриллаб ёнаётган ва одамлар бирин-кетин ўлаётган тўс-тўполон манзаралар ўта бошлади. Мухаммад бир маҳал ёнига қараса, Эргаш мўйлов «ҳолати разм» бўлиб ўтирибди. У телевизордан кўз узмас, қалин сокол қоплаган юзи пирпирар, тиззаси устидаги папирос тутган ўнг қўли билинар-билинемас титрар эди.

Тарақ этган овоздан ҳамма чўчиб, орқасига ўгирилди.

– Эй қуриб кетсин-эй, қуриб кетсин! – деди бир-данига Эргаш мўйлов ғайритабиий титроқ товуш билан ва ўрнидан туриб кетди.

Мухаммад тонг қоронғисида аллақандай шарпадан чўчиб уйғонди. Хона ғира-шира, ёнгинасида уч-тўрт киши уймалашар, ивир-шивир товуш кулоққа чалинар эди. Тўсатдан биров пикиллаб йиғлаб юборди:

– Уйим куйди-и, энди қандоқ қилама-ан!

У сапчиб ўрнидан турди ва устига чойшаб ёпилган замбил кўтариб эшикдан чиқаётган одамларни кўрди. Бошланг, пакана бир хотин замбил ортидан уввос солиб борарди.

Мухаммаднинг юраги бўғзига тикилди, оёқ-қўли музлаб, бўшашиб кетди...

Эргаш мўйловни пешинга чиқарадиган бўлишди. Ўсар бува, Дўстмат полвон, Файзикул «Тез ёрдам» машинасида жанозага жўнашди.

Муҳаммад кийимларини уйига бериб юборган эди, тушгача олдига ҳеч ким келмади, ноилоҳ фалаж чол билан бирга палатада қолишга мажбур бўлди. Ислomboй бува яқинда уйкудан турган, беҳабар эди, одатдагидек кўзларини жавдиратиб ўтирарди.

Чоллар жанозадан дилгир, хомуш қайтдилар. Ўлик чиққан палатада мозористон сукунати ҳукм сурди. Аҳён-аҳён Ўсар бува ёнбошига ағдарилиб: «Э, Оллоҳ», деб қўяди, холос.

Муҳаммад хануз ишонмас, куни кеча, окшом чоғи юзма-юз гурунглашиб ўтирган, кечаси ёнма-ён ётган одамни тонг отгач, абадиян қайта кўрмайдиган бўлганига сира-сира ақли бовар қилмас эди. У мўъжаз ҳаётида илк бор ўлим шарпасини туйди, хаста вужудини ажалнинг совуқ, бемаҳал изғиринлари илк бор жунжиктирди.

Ва у жуда кўп нарсаларни ўйлади.

Эртаси куни врач кирганида, Муҳаммад хаёл суриб ётарди.

– Хўш, сиз қалайсиз? – деб сўради врач каравот четига омонатгина ўтириб. – Йўтал камайдими? Қани, ағдарилиб ётинг-чи... – У йигитни фонендоскоп билан текшириб кўрди-да, бош силкиди, ўрнидан тураркан: – Ҳа, айтгандек, – деди, – сиз бошқа жой деган эдингиз, ана, еттинчи палатада битта ўрин бўшади, хоҳласангиз, кўчиб ўта қолинг. Ҳаммаси ўзингиз тенги ёшлар.

Чоллар Муҳаммадга ялт этиб қарашди. У бир зум ўйланиб қолди, сўнг бош чайқади:

– Йўқ, майли, Исроил ака. Менга мана шу ер тузук.

– Ўзингиз биласиз, – деди врач.

1977

ДУНЁНИНГ СИРИ

– Шунақа... Ер юзида тўрт миллиард одамга етган ҳаво менга етмайди...

Бу гапни у ҳазиллашиб айтди. Аммо Қундуз унинг сўз оҳангидаги пинҳоний надоматни илғади...

Зах ва бўёқ ҳиди анқиб турган каталакдек қироатхона совуқ эди. Йигит юпунгина плашга ўраниб креслога чўккан, беҳафсала журнал варақлайди. Бир ҳафтадан буён кутубхона очилган заҳоти кириб келади, кун бўйи ўқийди, кечқўрун Қундуз уйга отлангандан кейин раҳмат айтиб чиқиб кетади.

Куз – «ўлик мавсум». Санаторийда одам кам. Кутубхона деярли кимсасиз. Дикқинафас хонада Қундуз ёлғиз ўзи китобларга термилавериб зерикади. Иш тугаса-ю, тезроқ кетса... Бироқ «Индасасхўжа» кечгача миқ этмайди. Қундуз курорт дафтарчасидан унинг студент эканини, исми Музаффарлигини билар, аммо йигитнинг беписанд муносабатига энсаси қотар эди. Аслида ўраниб-чирманиб юрадиган бу касалманд кимсанинг эътиборига зор эмас: у бир ой аввал турмушга чиққан – ўзи учун батамом янги, сирли ҳаёт оғушида маст. Ҳар кун эрталаб келинлик либосларига бурканганча гул-гул яшнаб ишга келади, лекин қуёш нуридан бебаҳра, рутубатли тор ҳужрада малоҳатидан ҳайратга тушадиган тирик жон йўқлиги туфайли андак афсус чекади. Бироздан сўнг эшикдан «аммасининг бузоғи» – Музаффар кириб, нари-бери саломлашгач, китобларга кўмилади.

Уч кун бурун у йигитни гапга солмоқчи бўлди. Хийла вақт рўпарасида алланималарни атай ёзиб-чизиб ўтирди. Музаффар бир пайт кафтини оғзига тутиб узок эснади. Ўз гўзаллиги қудратига бениҳоя ишонган ҳар қандай аёл каби Қундуз ҳам қаттиқ ранжиди. «Кеккайган студент» ҳақида «Одамови!» деган ҳукм чиқариб, минбаъд сўз очмасликка аҳд қилди.

Бироқ бугун эрталаб беихтиёр: «Нима касалсиз?» – деб юборди-ю, тилини тишлади.

Музаффар жилмайишга уринди, озгин, қонсиз юз-ларига маҳзун бир паришонлик қалкиди.

– Шунақа... Ер юзида тўрт миллиард одамга етган ҳаво менга етмайди.

Қундуз унга ажабланиб қаради.

– Мен астмаман-да, – деди йигит хўрсиниб.

Унинг сохта хушҳоллигини кўриб, Қундузнинг раҳми келди.

– Тузалиб қолдиңизми, ахир? – деб сўради атай тетик оҳангда.

– Врачнинг гапига кўра, тузалишим керак. Лекин... доим докторларнинг айтгани бўлаверса, оламда аллақачон касаллик қолмасди.

У тасалли беришга шошилди:

– Э, ҳали кўрмагандек бўлиб кетасиз!

Йигит бош чайқади:

– Қайдам...

– Ҳадеб ўйлаб сиқилаверманг-да! Бу ерда қанча одам даволанган! Тоғ ҳавоси...

– Кейин «саломатлик посбонлари»га «Мен сиздан шифо топдим» деган музыкали салом йўллайман, шундайми? – Музаффар кулимсиради. – Худди докторга ўхшайсиз-а... Менга қаранг, тагин врач бўлманг?

– Йўк, – Қундуз ҳам маъюсланиб кулди. – Фармацевт бўлмоқчийдим.

– Киrolмадингизми?

– Химиядан йиқилдим.

– Э-э... – йигит кўзғалиб кўйди-да: – Бирор сиртки бўлимга киринг, – деб маслаҳат берди.

– Ўқиш энди... – дея келинчак жилмайиб кўйди. – Отасиз ўсганмиз. Шунинг учун амакимнинг деганлари деган.

– Ҳа-а, – деди бош ирғаб Музаффар.

Қундуз газета-журналларни тахлашга киришди.

– Бу дард ўлгур сизга қаёқдан ёпишди? Жуда ёшсиз-ку? – деб сўради ишдан бош кўтармай.

– Биласизми... – йигит сўз қидириб каловланди. – Ҳалиги, дадам шийпонга қоровул эди. Кўп ка-

сал бўларди. Ўшанда ўрнида турардим. Дефолиация вақтида... Тоғда пахта экилмайди, дефолиацияни билармикансиз?

– Қизиксиз-а, нега билмайман?

– Ана шу пайтда далада ҳеч ким қолмаслиги керак. Мен ётаверардим – шийпонни қаровсиз ташлаб кетолмасдим... – У гуноҳқорона илжайди.

– Сизни қаранг-у! – деди кутубхоначи. – Шийпонни бўри ермиди?!

– Ёш-бебош бўлганман-да! – деб аччиқ кулди йигит.

– Ўқишингиз-чи?--

– Бир йил йўқотаман, начора? – Музаффар қўлидаги журнални варақлай бошлади. – Бу йил, айниқса, кўп қийналдим.

– Соғайиб кетасиз, – деди ишонч билан Қундуз. – Айтгандек, институтни битириб ким бўласиз?

– Одам, – деб кулди у.

* * *

– Тоғдан тушиб келяпман, – деди у эртаси куни Қундузни кўрган заҳоти. Эғнида қалин свитер, эшик кесақисига суянган кўйи ҳансираб турарди.

– Қалай?

– Тоғлар ўксик, менинг кўнглимдек... – йигит куёш нуридан кўзлари қамашиб гапирарди. – Сўз йўқ! Баландроққа чиқа олмадим-да, нафас қисиб қолди.

– Нега... ўксик? – деб сўради кутубхоначи дераза пардаларини сураркан.

– Чиксангиз кўрасиз.

– Мен ҳали чикмаганман.

– Қўйинг-э?!

– Ишонмайсиз-а? Бир марта, тўққизинчи синфда хув ёнбағиргача борганмиз, лола тергани. Кейин қўл тегмади.

– Ёпирай!

– Бўзчи белбоққа ёлчимайди. – Қундуз хижолатомуз кулимсиради. – Кўкламда чикмоқчимиз насиб қилса. Чиройли жойлар...

Музаффарни йўтал тутди. Муштини оғзига тутиб йўталаркан, юзлари қизариб-бўзариб, елкалари силки-нарди.

— Лаънати-ей... — деди хуруж босилгач, ёшланган кўзларини артиб. — Сахардан бошляпти-я! Ҳа-а, чиройли жойлар, кирови жойлар... — жавондан қора муковали қалин китобни олаётиб, афсуслангандек: — Чиройли жойлар-р, — деди у яна ва ўқишга тутинди.

Ташқарида, қуёшнинг ҳароратсиз ёғдусига чулганган дов-дарахтлар тагида заъфарон кўйлаги этаklarини судраганча куз дилдираб кезади. Ҳақкалар учиб-қўниб хазон титкилайди. Олисдаги қорли чўққилар дўппи гулларидек ҳаёлий товланади. Кўкиш туман ичра элас-элас кўзга чалинаётган ёввойи бодом, тоғолча, дўлана буталари қоплаган ўнгирлар хонага дилгир сукунат бахш этади.

Кундуз зерикди. Нари-бери паришон юра бошлади. Гашликка ўхшаш бир туйғудан юраги сиқилиб, хўрсинди. Дафъатан ўзини кимсасиз, ғариб сизди. «Бош олиб кетсанг, би-ир ёқларга... — Зум ўтмай ҳушига келиб кулимсиради: — Жиннига ўхшаб...»

Музаффар билан суҳбатлашиш алланечук мароқли. Аммо йигит берилиб ўқир, гўё оламда унинг борлигини унутган эди. Кундуз қатъият билан қимтилган қалин лабларга, ғамгин кўйкўзларга, қиз боланики сингари узун, ингичка бармоқларга бир-бир тикилди.

— Нима ўқияпсиз? — деб сўради ниҳоят журъат қилиб. Йигит бош кўтарди.

— Гегель.

Кундуз Гегелнинг кимлигини сўрашга ийманди, тушунган каби бош силкиб кўйди.

— Қизиқми?

— Нима десам экан? Ҳар нарса ҳам қизиқсангиз — қизиқ. Файласуф у.

— Кеча телевизорда ҳам бир файласуф чикди.

— Ким?

— Шариповми, Шароповми, шунақа фан кандидати бор экан-ку?

– Қайдам, бўлса бордир, – деди йигит. – Биласизми, дунёда кандидатлар, бакалаврлар, докторлар, магистрлар, профессорлар кўп – олимлар кам.

Келинчак бирданига ўқимаганига ўқинди. Агар ўқиганда, у ҳам шунақа чиройли гапирармиди...

– Овқатлангани бормаисизми? – дея у соатига кўз ташлади.

– Тушлик бўлдимми? – Музаффар ўрнидан кўзгалди. – Кечгача ишлайсиз-а? Озроқ ўқимоқчийдим.

– Ҳа.

Йигит бош ирғаб эшикни ёпди. Қундуз кўнгли ғаш, Музаффар стол устига қўйиб кетган китобни аста варақлади. Остига қалам билан чизилган сатрларга тикилиб қолди:

«Воқеий нарсалар – ҳақиқийдир, ҳақиқий нарсалар – воқеидир»...

* * *

Кечаси ёмғир ёрди. Эрталаб еру кўкни туман босди. Қундуз осмонни тўлдирган қора булут уюрларига, намчил асфальт йўлга ташвишланиб қаради-ю, кун бўйи дилдираб ўтиришини ўйлаб, ғаш тортди. Мактабдан ишхонасига телефон қилиб, бир кунга ижозат олди.

Уйларни йиғиштирмоқчи эди, аммо қўли юмушга бормаи юраги орзиқди. Қалин тивит рўмолини ўраб, плашини кийди-да, санаторийга жўнади.

Кутубхонани очиши билан озода кийинган, кўзойнак таққан, оқ-сарик қария кириб келди. Бирпас журнал варақлагач, китоб ёздириб чиқиб кетди.

Қундуз рўмолини елкасига ташлаган қўйи қўлларини куҳ-куҳлаб ўтирарди. Бошида телпак, томоғини шарф билан ўраган, ранги бўздек Музаффар остонада пайдо бўлган захоти шошиб ўрнидан турди.

– Шу совуқда ҳам келдингизми? – деб сўради йигит ачиниб. – Шамоллаб қоласиз-ку! Бу ерга лоақал электр печка қўйишса бўлмайдимми?

– Иситиш қозони ишдан чиқибди, тузатишяпти, – деди келинчак гуноҳқорона.

– Қозон ёрилибдими? Табиий офат-да! – дея танглайини такилатди йигит.

Қундуз нима деярини билмай:

– Китобингизни олиб берайми? – деб сўради.

– Майли. Роса ўқийдиган ҳаво бўляпти! – У йўталиб, истар-истамас креслога чўкди.

Сукунат девори уларни бир-биридан ажратиб турар, дераза остида чак-чак ёмғир томчилаб, даралардан туман пардаси кўтарилиб бормоқда эди.

– Кеча Зоҳида билан уришдим, – деди Қундуз кутилмаганда ҳасрат қилиб.

Йигит китобдан кўз узиб унга қаради:

– Зоҳида ким?

– Бухгалтер хотин.

– Нега уришдингиз?

– Кутубхонада фаррош йўк, ўзим супуриб-сидираман. Бошқа бировнинг номига ойлик чиқаркан, ведомостда кўриб қолдим. Директорга айтаман десам, «Бўшагинг келаётган бўлса айтавер», дейди. Хонани тозаласам ўзим учун қиламан, ойлик талашмоқчимасман-у, шундай дегандан кейин чидаёлмадим-да, қизишиб кетдим.

– Тавба! – дея йигит бош чайқади. – Одамлар ажойиб: ширин бўлсанг – ютиб юборишади, аччиқ бўлсанг – чайнаб ташлашади... – Сўнг бармоқларини асабий ўйнаб: – Шунинг учун ер юзида чучмал одам кўп-да, – деди.

Шамол турди. Йироқдаги қорли чўққилар яна ярқиради. Тоғ бағридаги ёнғоқзор оша юқорига ўрлаётган отлиқ элас-элас кўзга чалинар эди.

Музаффарни бирдан йўтал тутди. Нимжон гавдасини кресло суянчиғига ташлаб, хирқираб қолди.

– Доктор чақирайми? – деди Қундуз шошиб.

– Йўк... ўх-хў, ўх-хў... ўтиб кетади. – Йигит оғриқдан юзини буриштириб, кўкимтир томирлар ўйнаб чиққан қўлини силтади. – Дераза... деразани очинг...

Деразадан ёмғир аралаш изғирин ёпирилиб, пардани тортқилади. Қундуз жунжикиб кетди.

Музаффар оғир-оғир нафас олиб, тўлганарди.

– Ўзим ҳам... ўх-хў... нега бугун тутмади, деб турувдим...

Келинчак лабини тишлади: «Қийңалиб кетди-ей!»

– Совуқ бўлмайди-да, сизга, – деди куюниб.

– Ҳозир... Ҳозир-р босилади... Ўх-хў...

Титроқ бармоқлари кресло ёғочини бемажол тирнар, тор кўкрак қафасидан «шиғ-шиғ» этган товуш эшитилар эди.

– Мана, ўтиб кетди. – Йигит манглайидаги тер томчиларини артиб, омўнат илжайди. – Хаста ўпкам аччиқ газларга ўрганиб... тоза ҳавода қийналяпти.

Ёмғир қуйиб юборди. Музаффар деразадан ташқарига қараб энтикди:

– Ёмғир ҳам эзилди-ей! Нима ўқияпсиз?

Қундуз қўлидаги китобни кўрсатди.

– Нима ҳақда?

– Бизнинг ёшимизда нима ҳақда ўқишарди?

– Э-ҳа... – дея маънодор бош ирғади Музаффар деразани ёпаркан. Ёмғир товуши пасайди.

– Менда бир китоб бор, – деди жойига ўтиргач. – Француз ёзувчисиники. Ўқиб, йигит бошим билан йиғлаганман.

– Ростдан-а?

– Ёлғончининг уйи куйсин. Хоҳласангиз, ўқиб кўринг.

– Бугун... йўқ, майли, эртага олиб келасиз-а? Шунақа таъсирлими? «Ўткан кунлар»га ўхшайдими? Мен қачон ўқисам, ўз-ўзимдан йиғлагим келаверади.

– «Ўткан кунлар»... О! – Йигитнинг кўзлари чакнаб кетди. – Фақат сиз эмас, Қодирий ўзи ёзиб, ўзи йиғлаган экан!

* * *

Эрталаб эри телпагини бостириб уйдан чиқаркан, Қундузга:

– Ишга борсанг, қалинроқ кийин. Кунга ишонма, эшак ўлдирадиган офтоб бу, – деди.

Қуёш чарақлаб турибди, аммо ҳаво совуқ. Кўчанинг икки бетидаги тунука томларда киров йилтиллайди. Кечаги ёмғирдан сўнг олачалпоқ қурий бошлаган йўлга теракларнинг новвотранг япроқлари тўкилар, иккита тўқол эчки барглари ямлаб ютар эди.

Тушгача Музаффардан дарак бўлмади. Кундуз тўсатдан ўзининг бетоқатланаётганини сизди. «Китоб бермоқчийди-ку?» – деб ўйлади хаёлини чалғитишга уриниб.

Кун тушдан оққач, юрагига ғулғула тушди. Эшикни кулфлаб, учинчи корпусга чиқиб борди.

Музаффар тўрт кишилик хонада ёлғиз ўзи ўраниб ётар эди.

– Сизга ёлғончи бўлдим-а? Кўрмайсизми... – дея хомуш кулимсиради.

Кундузнинг кўзларида хуркак бир безовталиқ пайдо бўлди:

– Тузукмисиз?

– Раҳмат, эрталаб сал... – йигит юзини буриштириб ён-верини тимирскилади, кейин ноумид қўл силтаб қўйди.

– Ёлғиз қийналмайсизми, ҳамхонангиз ҳам йўқ экан?

Музаффар қадини ростлаб, ҳазин жилмайди.

– Атай шу палатага жойлашганман.

– Нега?

– Аслида одамлардан қочиб келдим. Кейин... бошқаларнинг уйқусини бузиш инсофдан эмас.

– Одамларсиз қандай яшайсиз? – деб сўради кутубхоначи кўзлари жавдираб.

Йигит қўлларини кўксига чалиштириб, кулди.

– Гёте бўлиб кетинг-э!

– Гёте?!

– Шундай немис шоири ўтган, билсангиз керак. Ўшанинг шеъри бор: «Қанчалар бемаъни бўлмасин муҳит, барибир одамсиз яшолмас одам!» – дея виқор билан ўқиди у.

– Ана, кўрдингизми! Сиз бўлса...

– Мен бўлса... дельфинга ачинаман, – деди Музаффар томдан тараша тушгандек.

– Кимга?

– Саволингиз ўзбек тили грамматикаси бўйича нотўғри, лекин моҳият эътибори билан жуда тўғри!

Кундуз тушунмай, елка қисди.

– Чунки дельфин – тилсиз-онгсиз ҳайвон саналади. Ҳайвонлар эса «ким?» эмас, «нима?» деган сўроққа жавоб бўлади. Мактабда ўқитишган-ку? Аммо мен айтётган дельфин бошқача, «ким?» деб сўрашга арзийдиган... Мени жинни деб ўйламаяпсизми? – деб қолди у тўсатдан.

– Йў-ўк, нега?

– Сал пойинтар-сойинтар гапираман-да... Индонезияда бир дельфин мактабга қатнайдиган болаларни нариги оролдан бериги оролга ўтказиб қўяр экан. Доим маълум вақтда қирғоққа келиб, ўқувчиларни кутиб тураркан. Бир куни болалар билан қандайдир маст одам ҳам унга минибди. Қўлида латтага ўралган пичоғи бор экан. Сув ўртасига келганда дельфиннинг қоқ юрагини мўлжаллаб санчибди...

– Вой-й! Нимага?

– Нимага дейсизми? Ёвузликда қачон мантиқ бўлган? Бу ёғини эшитинг: дельфин сувни қора қонга бўяб соҳилга сузиб борибди. Болалар қирғоққа тушиши билан у шалоп этиб ағдарилибди-да, жон берибди... Қўрдингизми? Агар унинг ўрнида «ким?» бўлганида эди, пичоқ санчилган захоти елкасидагиларни улоқтириб юборарди.

– Вой, шўрлик! Дарров ярасини боғлашганда, балки ўлмасмиди...

– Ким боғлайди? Ўша, «нима?» деган сўроққа жавоб бўладиган кимсами?

Тумбочка устидаги сувсиз банкага солиб қўйилган бир даста гиёҳ қурий бошлаган, элитгувчи талх ҳиди гуркирар, қовжироқ кўкатлар ҳувуллаган бўм-бўш хонани яна ҳам бефайз кўрсатар эди.

Кундуз дераза рафида тартибсиз сочилган қоғозларга разм солиб:

– Дарс тайёрлаяпсизми? – деб сўради.

- Йўқ, – дея бош чайқади йигит. – Бу – кундалик.
- Кўрсам, сир эмасми?
- Сир!
- Ҳарбий сирми? – деб кулди Қундуз.

– Дунёнинг сир, – дея жилмайди йигит. – Оламда одамзоднинг ақли етмайдиган бир сир бор. Уни ҳеч ким тушунмайди. Агар унга инсоннинг ақли етса, яшашнинг маъноси қолмайди.

Уни яна йўтал тутди. Келинчак вужудида оғриқ туйиб, лабини тишлади: «Худойим-эй!»

Музаффар даҳанини сочиқ билан артиб, адёлини тузатаркан, ҳансираб:

- Шунақа, – деб қўйди.

«Тузалиб кетсин-эй, бечора», дея хаёлан шивирлади Қундуз.

– Тўйингиз қачон бўлган? – деб сўради йигит дафъатан.

– Бир ойдан ошди... – ногаҳоний эътироф туйғуси Қундузнинг кўнглини титратиб ўтди.

- Эрингиз нима иш қилади?

Бу савол унга малол келди, негадир, ранжиди.

- Каналда... техник.

– Ҳа-а, яхши, – деди йигит қошини чимириб, дағал товуш билан.

Гап-сўз тугагандек эди. Қундуз деразадан кўриниб турган бир парча осмонга бокиб:

– Группангизда қизлар ҳам ўқиса керак? – деб қўйди. Музаффар қўлларига таяниб, яғринини кўтарди.

– Биронтасини яхши кўрасизми, демокчисиз-да? Йўқ, яхши кўрмайман. Мени ҳам дунёда онамдан бошқа ҳеч ким яхши кўрмаган, – деди у жилмайишга уриниб.

- Нима учун?

– Чунки... – дея у бир лаҳза тараддудланди. – Келинг, бу ҳам сир бўла қолсин!

– Ҳаммаёқ сир денг? – Келинчак ўрнидан қўзғалди. – Майли, мен борай.

- Шошяпсизми?

- Чанқадим.
- Чойнакда чой бор. Сал совуқроқ.
- Йўқ, раҳмат. Врачни айтиб юборайми?
- Йигит бош чайқади.
- Нега?

– «Табиб айтур: «Эй нодон, бу дардни бедаво дерлар», – дея у тумбочкасидан мўъжазгина китобча олиб узатди. – Мана, ўша йиғлатадиган...

Қундуз эшикни зичлаб ёпаркан, ичкаридан йўтал товуши эшитилди.

* * *

Уйга хомуш қайтди. Дарвоза очиқ, қайнатаси қўлида тоққайчи, олма дарахтлари тагида куйманиб юрар эди. Салом бериб ҳовлига кирди-да, йўл-йўлакай эрталаб ёйиб кетган кирларини йиғиштирди. Атлас дарпардалар, гулдор сўзаналар билан безатилган хона ботиб бораётган кўёшнинг қирмизи ёғдусига чўмган, бурчакдаги тошойна, сервант устидаги соатда ғуруб шуъласи яллиғланар эди. Қундуз тўрдаги суратда кулиб турган, дакана рўмолли жиккаккина кампирга бир зум тикилиб қолди.

У мархума қайнанасини кўрмаган. Шу вайдан қўшни хотинлар уни: «Кенг уйнинг келинчаги», деб ҳазиллашадилар.

Сигирни соғиб бўлиб овқатга уннаганида, машина сигнали эшитилди. Дарс тайёрлаб ўтирган қайниси – ўн тўрт яшар Исроил чиқиб дарвозани очди. Чангга ботган сариқ «Москвич» кириб келди. Болонья куртка, кўк шим кийган Комил машинадан тушиб уст-бошини қокди-да, офилхонада терт қораётган отаси томон юрди. Қундуз обдастага илиқ сув қуйди, ишком бағазига сочиқ илаётиб, эрига узоқдан секин: «Хорманг», деди.

У ошхонада сабзи тўғраётиб, бехос бошмалдоғини кесиб олди. Шоша-пиша боғлаётганда эри гугурт қидириб кирди.

– Қўлингни кесдингми? Э! Қўзингга қарамайсанми? – деди у қойиш оҳангида. – Ха, майли, қон – ёруғлик. Намакобга ботир, дарров тўхтайтиди.

Овқат маҳали пойгакда чой узатиб паришонхаёл ўтирар, қайнатасининг гаплари қулоғига узук-юлуқ чалинар эди:

– ...қизил новвоснинг кунжараси... Эртага бокқа чиқиб тоқларни кўмиш керак... Мулла Нурматникига...

Чойдан кейин чолни мудроқ босди. Келинчак унга ўрин тўшаб бергач, идиш-товоқ йиғиштиришга тушди.

Уйга қайтиб кирганида телевизор вағиллаб ётар, эри мук тушиб пинакка кетган эди. Шарпани сезиб, кўзлари ярқ очилди.

– Ўчириб қўяверайми?

– Э-э... чарчабман... – Комил эснаб ўрнидан турди.

Кундуз печкага кўмир солиб, деразадан ташқарига тикилди. Қоп-қоронғи. Ҳовли этагидаги қари тут зулмат қаърида қорайиб кўринади. Қаердадир дайди мушук зорланиб миёвлайди.

«Йўтали босилдимикан? Сир деб нимани айтди экан-а? Ҳеч ким тушунмаслиги керак... Нега? Сир бўлгани учунми?..»

Секин уф тортди, сумкасидан у берган китобни олди. Эриниб варақлади. Дуч келган саҳифадан ўқий бошлади. Аввалига лоқайд кўз югуртирди, сўнг мўъжизага учрагандек, оламини унутди...

На эшикнинг вижирлаб очилганини, на эрининг йўталганини сизди. Комил елкаси оша энгашиб муздек кафтини унинг билагига қўйгандагина чўчиб тушди.

– Қанақа китоб? Қани? Барб-юс?! Одамнинг отими?... Барбарис деган конфет бўларди...

Эри чопонини ечиб стул суянчиғига ташлади. Бош қашиганча бирпас серрайиб турди-да, эснаб:

– Машинанинг сувини тўкиб қўйиш керак. Қор ёғадиганга ўхшайди, – деб уйдан чиқди.

Кундуз унинг гапини эшитмади. Бу вақтда у... йиғлар, лаблари: «Азизим Луи! Сенга бу мактубни йигирма йилдан сўнг ёзаяпман...», дея шивирлар эди. Музаффарни эслади. «Бу китобни ўқиб, йигит бошим билан йиғлаганман...»

Эрининг қорасини пайкаб, юз-кўзини артди.

Комил ечиниб каравотга чўзилди. Бақувват қўллари боши остига қўйиб, чалқанча ётар, нафас олганида кенг кўкраги кўтарилиб тушар эди.

– Қани, ётмайсанми? – дея шивирлади у хушнуд кулиб. Кўзлари чакнара эди!..

Қундуз бош чайқаб, ўқишда давом этди. Ҳар кеч шу гапни эшитганида аъзойи баданини сирли ҳаяжон қамраб эди. Ҳозир негадир вужуди жунжикди.

Эри бир зум шифтга тикилиб ётди-да, норози оҳангда:

– Кун бўйи – ўқиб тўймадингми, бўлди-да! Ўчир чироқни! – деди.

Кейин бир сапчиб, хотинининг бахмал нимча сириб турган белидан шартта кучоқлаб, бағрига тортди.

– Оҳ, отинчам-эй! Бўлди энди!..

Қундуз бирдан бўшашиб, кўзларини юмди.

Тун. Олам жимжит.

Қундуз кўз очди-ю, сесканиб тушди: совуқ, зимистон хона, йўтал тутиб ёлғиз тўлғаниб ётган... Музаффар!

Комил шошиб қолди:

– Нега йиғлайсан?

Қундуз нега йиғлаётганини ўзи ҳам билмас, елкалари дир-дир силкинара эди...

Эри туриб чироқни ёкди.

– Айтсанг-чи, нима бўлди? Бирор жойинг оғрияптими?

– ...

Комил жиғибийрони чиқиб, каравот четига ўтирди.

– Одамни хун қилиб юбординг-ку! Гапирсанг-чи!

Унинг чурқ этмаганини ўзича тушунган эри ёнига оҳиста чўзилди.

– Биламан, иш кўп, зерикиб кетдинг, – деди бироздан сўнг мулойим товуш билан. – Лоақал кинога оборолмаяпман. Кўриб турибсан-ку, қўлим тегмаяпти. Объектни топширайлик, шаҳарга тушамиз айлангани. Хоҳласанг, театрга кирамиз...

Бу таскин-тасалли Қундузни буткул ўртаб юборди.

Комил чироқни ўчириб, ётган жойида сигарета тутатди. Сигарета чўғининг лип-лип шуъласида дала ша-

моли қорайтирган ҳорғин юзи ғира-шира кўзга чалинарди. У босиб-босиб ичига тортди.

Эр-хотиннинг уйқуси ўчган, бирортасидан садо чиқмас эди.

Қундуз хира ёруғ тушиб турган деразага тикиларкан, опаси Зумрадни эслади. Сўнг туғилиб ўсган ҳовлиси, эрта кўклам томида қизғалдоқлар ловуллайдиган уй хаёлига келди. Опаси ўнинчи синфни битираётган йили бир йигит билан қочиб кетган эди. Онаси уни кўп қарғар, Қундуздан жаҳли чиқса ҳам, албатта қўшиб ўтар эди: «Шумоёқ эгачингга ўхшамай ўл! Қирчинингдан қийилгур, ўша шармандага тортаяпсанми?!»

У опасининг исноди остида эзилиб ўсди. Мактабни тугатиши билан онаси уни «гумдон қилиш» пайига тушди. Санаторий ошхонасида ишлаб юрганида Қундузни бир ойлик ўқишга юбордилар. Қайтиб келгач, у амалкисининг ошнаси Миркамол домланинг ўғлига фотиҳа қилинганини эшитди.

Ораста уй-жой. Оққўнгил қайната. Ройишли қайни...

Тўсатдан онгида алланарса чарақлаб, уни титратиб юборди: ёнида Музаффар ётгандек туюлди... Бу хаёлдан, ҳатто, ўзи кўрқиб кетди. Кўзларини чирт юмди: яна Музаффар!

Қундуз ваҳимага тушиб, бўғзига йиғи тикилди. Наҳотки...

Комил беозор пишиллаганча ухлаб ётарди.

Шу одам унинг эри. Бир умр!

Шуурсиз бир тарзда Комилнинг иссиқ юзига бармоқларини тегизди. Эри уйқусираб тамшанди. Ёнбошига ағдарилиб, кўзини очди:

– Ҳалиям ухламадингми?

Қундуз унинг уйқули кўзларига тик боқиб:

– Менга қаранг, – деди. Товуши ўта хотиржам, истигнодан асар ҳам йўқ эди. – Мени... яхши кўрасизми?

Комил англамади:

– А?

– Мени яхши кўрасизми?

Эри елкасидан кучди.

– Гапинг қизиқ. Яхши кўрмасам... уйланармидим?

– Мен-чи?

– Нима сен?

– Мен сизни яхши кўраманми?

Комил довдираб қолди.

– Хотиним бўлгандан кейин... яхши кўрасан-да, – дея ғўлдиради уйқуси ўчиб. Бирдан сергакланиб ўрнидан қўзғалди, хотинига жонсарак тикилди.

– Сенга нима бўлди ўзи? – деб сўради у. – Ростини айтавер...

Келинчак деразадан тушаётган ойнинг хира ёруғида эрининг тумтайган лаблари, киртайган кўзларини кўриб, раҳми келди.

– Ҳеч нарса... – дея пичирлади у.

– Йўқ, «ҳеч нарса»га ўхшамайди! Ё... битта-ярим-тага...

Кундузнинг юраги шув этди.

– Нега индамайсан? Гапир!

– Нега унақа дейсиз?

– Ҳа? Нимага бунақа ғалатисан бўлмаса?

– ...

Комилнинг диққати ошди. Нима қиларини билмай, яна сигарета тутатди.

Сахархез хўрозлар кичқиргунга қадар чурқ этмай бедор ётдилар.

Иккаласи ҳам ўртада нимадир йўқолиб, нимадир пайдо бўлаётганини англагандек эди.

* * *

Эри тонг қоронғисида чой ичмай ишга жўнади. Кундуз боши чўяндек оғирлашиб ўрнидан турди.

* * *

...Хат қисқа эди:

«Кундуз! Тўсатдан жўнаяпман. Совуқ жонимдан ўтиб кетди. Сиз бахтли бўлишингиз керак. Сиз ўзингиз

билмаган ҳолда менга қанчалик далда берганингизни билсангиз эди... Фақат раҳмат айта оламан.

Музаффар».

— Манавиниям қолдирди, — деди қоровул чол қора муковали қалин китобни узатиб.

Қундуз ҳайрон бўлиб чолга қаради.

У бамайлихотир пиёладан аччиқ кўк чой хўплар эди.

1978

ҲАЁТ ЭРТАГИ

«Азизим Горацио! Дунёда ҳали шундай ишлар борки, кирмагандир тушда ҳам фалсафангизга!»

Уильям Шекспир

– Энди-чи, болалар, илонларни кўрамиз! Жим! Шовқинламанглар! Қани, Дилфуза, бу ёққа кел-чи! Чаққон-чаққон! Севар қани? Болалар! Илонлар чўлларда, саҳроларда, сувсиз жойларда, асосан, судралиб яшайдиганлардан ҳисобланади... Тоҳир, қафасга яқинлашма! Қайт! Ҳой, кимга айтяпман?..

Саратон офтоби аёвсиз қиздирарди. Ҳайвонот боғи қора-қура болаларнинг қий-чуви билан тўлган. Қўланса хид анқийди. Темир панжаралар атрофини зич қуршаб олган кичкинтойлар оғиз-бурнига даструмол тутиб гапирётган боғча опаларининг «чўлларда, саҳроларда, сувсиз жойларда, асосан, судралиб яшайдиганлар» ҳақидаги хикоясига мутлақо парво қилишмас, бир-бирларига гал бермай бақириб-чақиришар эди:

– Ву-й-й, илонларни!

– Қоч, чақади!

– Жаҳонгир акам-чи, илондан сира ҳам қўркмайдилар!

– Ҳе, ёлғончи! Илондан қўркмайдиган одам бўларканми?

– Ана, кобра, ана, вуй-й!

– Ма, ма, виш-ш!

– Бу боласи-я, Малика опа?

– Қайси бири? – боғча опа – ўн тўққиз яшар, думалок қиз Малика сал нарида этюдник қўйиб расм чизаётган баланд бўйли йигитга ўғринча назар ташлади-да, темир лавҳага қараб изоҳ берди: – Бу кобра эмас, анаконда. Африка ўрмонларида яшайди. Айримларининг узунлиги ўн тўрт метргача боради. Ниҳоятда кучли бўлиб... Узок кетманглар! Қўлингни ол, Тоҳир! Ҳе, қулоқсиз!

«Қулоқсиз» Тоҳир – катта шалпангқулоқ бола, бошини сарак-сарак қилганча панжарани тақиллатиб, илоннинг гашига тегмоқчи бўларди.

Рассом йигит қоғоз-қаламини йиғиштириб, болалар ёнига келди. Ингичка, қоп-қора мўйлов ярашган силлиқ мийиқларида кинояомуз табассум жилва қиларди.

– Қани, ўша кулоксиз? – деди у тарбиячига тикилиб, – қани? Бир қулоғини чўзиб қўяй...

Қиз сабабини ўзи ҳам билмай кулди.

– Булар сизнинг болаларингизми? – рассом қўлларини кўксига чалиштириб дарахтга суянди-да, дунёдан зериккан, хорғин кишидек ғамойишкорона қиёфага кирди.

– Ихм.

– Ҳаммаси-я? Бир ўзингизникими?

Қиз рўмолчаси билан пешонасидаги томчиларни артиб, тескари қаради:

– Нега унақа дейсиз? Бу... менинг группам.

– Ҳа-а... – йигит мушкул аҳволда колгандек, узун бармоқлари билан ясама жиддият қалқиган чўзинчоқ юзини сийпалади.

– Отинг нима? – деб сўради у оқ лента таққан пучуқ киздан.

– Нодира.

– Сеники-чи?

– Пурқат, – деди кўзлари кўм-кўк, йўл-йўл шорти кийган бола.

– Маладес! – деб мактаб қўйди йигит. – Сен-чи, тилла йигит?

– Манми? Мани отим Алишер, – дея киприклари-ни пирпиратиб бидирлади гилам дўппили бодомқовоқ болақай.

Рассом оламшумул ғуссага фарқ бўлгандек, ошкора ғамгинлик билан бош чайқади:

– Одамларнинг ишига ўлгинг келади, – деб минғиллади у кизга қараб. – Ош ичгани идиши йўқ – итининг оти Маржон!.. Э, тавба...

Тоҳир югуриб келди-да, митти кўзларини йилтиратганча йигитга қизиқсиниб тикилди.

– Амаки, шер зўрми, йўлбарс зўрми? – деб сўради ховлиқиб.

Йигит кулимсиради. Боланинг қийшиқ қовундай бошини ҳомийларча силаб:

– Иккаласиям зўр, тойбола, – деди.

Тоҳир лабларини чўччайтирди:

– Их, жа, биларкансиз! Иккаласиям зўр бўлса, қандай қилиб қафасга солишган?

– Ў, тойбола! Сенга нима десам экан? Бу... боғча опанг эртак айтиб бермаганми?.. Сираям-а?

– Айтиб берганла...

– Одамлар тўғрисида ҳам айтиб берганми? Йўқми? Тойчоқ йигит, шуни билиб қўйгинки, илонлар, чаёнлар, йўлбарсу тимсоҳлар, хатто бегемотлар, анави тулкилар ҳам – одамдан кучсиз! Уқтингми? Энди бориб ўйна, менга халақит берма. Вақт бўлди!..

Йигит кескин бурилди-да, тез-тез юриб кетди. Тарбиячи қиз гап-сўзлари ғалати бу кимса ортидан анграйиб қолди.

Болалар бирданига чувиллаб юборишди. Малика шоша-пиша қафас ёнига яқинлашди. Панжара эшиги тагида уймалашган болалар ҳалқасини ёриб олдинга ўтди. Ўртада пачоқ қора кастрюлька турар, ичида иккита сап-сарик жўжа тинмай чийиллар эди.

– Ҳой, жўжани ўлдириб тинасизларми? – дея бақирди кўк халат кийган коқсуяк аёл қафас қулфига калит соларкан. – Болаларингизга қарасангиз-чи, синглим!

Маликанинг юраги шув этиб кетди. Болаларнинг қий-чувини сал тинчитгандек бўлди-да:

– Нима қияпсиз, опа? – деб сўради товушидаги титроқни ютиб.

– Кўряпсиз-ку, нима қилаётганимни! – ходима хушламайгина жавоб берди. – Ҳайвонларнинг овқатланадиган пайти бўлди. Сиз ҳам, ахир, мана бу чурвақаларни вақтида едириб-ичиарсиз?!

Сўнг япалоқ сопол товоққа челақдан сув қуяркан:

– Ўлсин, ярим соат кеч қолдим. Зубайда кўрса, тоза ғалва бўлади... – дея мингиллади.

– Вой!.. Ҳали жўжаларни илонга берасизларми?

Аёл ўзини эшитмаганга солди. Кастрюлькани ердан кўтариши билан болаларнинг қий-чуви темир панжараларга сачради:

– Во-а! Илонга ташлар эканлар!

- Вуй-й!..
- Унақа қилма-анг, хола!
- Жўжаларни манга бери-инг!
- Ух, ана, оғзини очди! Ана, ана, вуй!

Кичкина Дилдор йиғламсираб «боғча опаси»га ёпишди:

- Маликапа-а, қаранг жўжаларни-и... ухм... ухм...

Тарбиячи қиз юраги зирқираб, ходимага илтижולי термилди:

- Опа... Бу, гўшт бериб қўя қолсангиз бўлмайдими?

Аёл индамади. Эшик тирқишидан жўжаларни олдинма-кейин қафас ичига ташлади. Чўзилиб ётган илон қимир этмади. Жўжалар бир бурчакка қисилиб, аянчли чийиллай бошладилар.

– Хой, хола! – Тоҳир ходиманинг этагидан юлқиб тортди. – Чиқарворинг жўжаларни!

Унинг қоп-қора юзи оқариб, бурун катаклари пириллар эди.

– Хо-о!.. Нега дўқ қиласан! – хола бобиллаб берди-ю, боланинг йиғлагудек бўлиб турганини кўргач, сал ховридан тушди. – Ўзи шунақа-да, болам. Бу дунёда ҳамма нарсa бир-бирини еб кун кўради, – деб тушунтирди у панжара эшигини қулфларкан. – Агар илон жўжани емаса, эртага ўли-иб қолади, билдингми? Кейин сенга ўхшаган қорақўзларга биз нимани кўрсатамиз?

– Керакмас! – бола лабини чўччайтириб ўшшайди. – Илон керакмас...

– Ие! Ўғил бола ҳам шунақа бўладими? Ундан кўра, томоша қилгин. Жуда қизик: жўжаларни тирик-лигича... Хаппо! Худди торт егандай...

Аёл кастрюлькани кўтариб нари кетди.

Анаконда ўлжасини сезиб, секин-аста қимирлай бошлади. Малика титрар, болаларнинг қий-чуви қулоғига кирмас, илон гўё юрагида қимирлаётгандек, буткул карахт эди. Тўсатдан елкасига муздек алланарса текканини ҳис қилди-ю, чўчиб орқасига ўтирилди. Рассом мўйловини ямлаганча қўлини унинг кифтига қўйиб турарди.

Хаёлларнинг янги қуюни
Банд этибди қизнинг ўйини... –

дея виқор билан ўқиди у. Қиз қош чимирди.

– Бошландими? – деб сўради йиғит.

– Нима бошланади?

– Ҳаёт ва мамот. О, дарвоқе... Илтимос, гўдакларингизни бундан сал нари олиб турсангиз, – унинг бир зумгина қандайдир ишчан оҳангда янграган товуши яна ярим истехзоли, ярим намоийшкорона тус олди. – Айниқса, менинг тойчоғимни... Биринчидан, уларни бу хийла совуқ манзарадан халос этасиз, иккинчидан, менга халақит бермасликларини таъминлаган бўласиз.

– Сиз расм чизмоқчимисиз?

– Йўқ, мен эртак чизмоқчиман.

Малика таажжубланиб елка қисди.

– Қани, болалар, юринглар, энди тўтикушларни қўргани борамиз! Акром, Собир, Фаттоҳ!.. Қўйинглар, бунга қараманглар! Қани...

Болалар чуввос солиб, панжарага баттар ёпишиб олдилар. Илон ўлжа иштиёқида оғзини карракдек очиб, ингичка тилини калдиратганча у ёқдан-бу ёққа бош тебратарди. Жўжалар унинг макридан тош қотган қўйи бурчакка сиқилиб, қимир этишмасди.

– Опа! – Тохир қаердандир калта хипчин топиб, югуриб келди. – Илонни ўлдирайлик! Мана, мана, ман тош опкеламан!

Қиз томоғига тикилган алланарсани қулт этиб ютди:

– Йўқ, йўқ! Уларга тегиш мумкин эмас! Юринглар, яхшиси, кетамиз.

Боланинг кўзлари катта-катта очилиб кетди.

– Ие! Жўжаларни еб қўяди-ку!.. Болалар, тош отинглар, тош!

Қафас ичига нўхатдек, мошдек тошчалар ёғила бошлади. Илон безовталаниб, четга сапчиди. Шовқин-сурон тобора кучайди.

– Жим-м! Жим бўлинглар! Тохир, бас қил! – деб қичқирарди Малика. Аммо ўзи хаёлан шу тошларнинг бирортаси илоннинг тухумдек силлиқ, чўзинчоқ боши-

ни мажақлашини бениҳоя истарди. У нажот кутгандек, ён-верига аланглади. Лип этиб болалар орасида рассом пайдо бўлди.

– Тс-с-с! – деди у қўлини кўтариб. – Тўполон қилманглар. Бўлмаса ҳаммамизни ҳайдаб юборишади. Ўртани сал очиб қўйинглар. Баракалла, шундай...

– Йўл беринглар, болалар, амакинглар ҳаётнинг расмини чизсин... – беихтиёр киноя қилди қиз.

Йигит ялт этиб унга қаради-да, такаббуруна кулди:

– Ташаккур. Лекин мен, ахборотингиз учун, ҳаётнинг расмини эмас, ўзини чизаман.

Болалар қафасга тикилганча қотиб қолишган, нигоҳлар жўжаларни авраб домига тортаётган илоннинг узун, совуқ танасига михланган эди.

Қий-чувни эшитиб, қаердандир бояги аёл етиб келди:

– Қани, ҳой, нари туринглар! Мушайт қилманглар! Боринглар, бошқа жойда ўйнасаларинг-чи!.. Ҳайронман, қанақа болалар экан булар!

У лаби-лабига тегмай жавваркан, Маликадан энсаси қотганини яширмади:

– Синглим, болаларингизга қарамабсиз, шунақа ҳам бўладими?! Илонни безовта қилиб қўйишибди, икки соатсиз тинчимайди энди!

Қиз унинг чағир қўзларига тикилди:

– Опа, шуни бошқа пайт... мумкин эмасми? Ахир, бу болаларга ёмон таъсир қилиши мумкин...

Аёлнинг юпка лаблари пирпиради:

– Энди томошага келадиганлардан сўраб иш тутамиз, тузукми? – деди у секин ўйиб оладиган оҳангда. – Эсли-хушли қизга ўхшайсиз-у, ёш боланинг гапини қиласиз-а! Ҳамма нарсанинг ўз тош-тарозиси бор!

– Энди, опа...

Аёл гал бермади:

– У, сизнинг боғчангизда шунақадир: шўрлик болаларни ҳушингизга келган пайтда овқатлантириб... Худого шукур, бизда тартиб-қоида деган гаплар бор ҳали! Ҳой бола, қоч бу ёққа, нима ташладинг, а?

– Тохир-р!

– Худоё тавба! Тўртта болага сўзини ўтказа олмайдиганларга бутун бошли боғчаларни бериб қўйишади! Хайронман, сизларни нимага ўқитган ўзи?! – Маликанинг совуққонлиги аёлнинг баттар жаҳлини чиқарарди.

– Э, мунча...

– Ха, ёқмайдими? Ахир, мана ёзиб қўйибди-ку: хайвонларга овқат, у-бу нарса ташлаш тақиқланган, деб!

Малика ялинди, ёлворди, дўк-пўписа қилиб кўрди, бироқ қафас атрофини қуршаган болаларни жойидан жилдира олмади.

Жўжалар бурчакка қисилишиб чийиллар, анаконда эса тилини калдиратиб, мудҳиш бир қатъият билан уларни ҳануз таъқиб этар эди...

Ниҳоят, Малика болаларни алдаб-сулдаб нари олиб кетди.

Жажжи столчалар теграсида ўтириб музқаймоқ еяётган болалар орасида Тоҳир кўринмас, боғча опасининг кўзини шамғалат қилиб, ғойиб бўлган эди.

Бола қафас ёнига яқинлашганда, рассом скамейкада сигарет чекиб ўтирарди.

– Амаки, – деди ҳадиксираб. – Жўжаларни... еб қўйдими, а?

Йигит оғзидан кўкиш тутун ҳалқачаларини чиқариб, унинг елкасидан кучди:

– «Ну, погоди!»ни кўрганмисан? Бўрини яхши кўрасанми?

– Йўқ, – деди бола лабларини чўччайтириб. – Қуёни. У яхши. Жўжалар қани, амаки?

– Жўжаларми? – рассом бир зум тин олди. – Жўжалар... учиб кетди.

– Қаёққа учиб кетади? – деди Тоҳир ажабланиб. – Хозиргина бор эди-ку?

– Хоҳласанг, сенга жўжаларни кўрсатаман, – деди рассом. – Анави қутичани олгин-чи... – у қутичадан бир варақ қалин оқ қоғоз чиқарди-да, болага узатди. – Мана, улар.

Тоҳир расмдаги илонни дарров таниди. Бу бояги анаконда, фақат бўйни ҳандалакдек шишиб кетган эди.

– Вуй-й! Бунинг томоғига нима қилди, амаки? – деб сўради у рассомнинг ҳорғин кўзларига тик боқиб. Йигит жилмайишга уринди, бироқ лаблари бўйсунмади.

– Жўжалар мана шу ерда, – деди у кўрсаткич бармоғини илоннинг томоғига нуқиб.

Бола расмни скамейкага ташлаб ўрнидан турди. У бирданига «амаки»ни ёмон кўриб қолди.

– Сиз нега уни ўлдирмадингиз? – деб сўради у ерга тикилиб.

Рассом туфлисининг учи билан сигарета қолдиғини эзғиларкан:

– Нега дейсанми? – деди ва хиёл кулимсиради. – Эҳ, гўдагим... Шу расмни сенга бераман, хоҳлайсанми?

Тоҳир бош чайқади:

– Йўқ.

– Олавер, бир куни дунёда сен билан менга боғлиқ бўлмаган ишлар тўлиб-тошиб ётганини тушуниб олишинг учун керак бўлади. Уқтингми?

Бола индамади.

– Мана, тагига ёзиб ҳам бераман, эсдалик, – дея рассом йирик-йирик ҳарфлар билан шоша-пиша: «Эр-такка ишонгин, тойбола!» деб ёзди-да, унга узатди. – Ма. Айтмоқчи, ўқишни биласанми?

Тоҳир бурнини тортиб, бош чайқади: – Мен тайёрлов гурпадаман, ҳарфларни биламан, холос, – дея мингиллади.

Рассом узун, юмшоқ бармоқлари билан унинг пешонасини силади.

– Ҳечқиси йўқ, ўргатиб қўйишади. Одамлар ўргатмаса, ҳаёт ўргатади. Энди хайр, боғча опанг қидириб юргандир.

Тоҳир орқасига қарамай йўлга тушди.

1977

ТОМОША

Қишлоққа бормасликнинг иложи йўқ эди.

Саид уф тортиб, кўзларини юмди.

Қишлоққа боргач...

...қори эрий бошлаган олачалпоқ, сирпанчиқ йўллардан тойғана-тойғана, четан деворлари кулаб ётган ховлига кириб боради. Қишлоқ уйи, зебсиз гўшалар. Хайхотдек ховли этагидан – молхона ёнидаги гўнг уюмидан ховур кўтарилади, ирkit қор устидан қалин кул сепилган тор йўлкага хас-хашак сочилган...

У остонада бирпас серрайиб туради, кейин одам шарпасини сезиб, ичкари уйларнинг биридан липпасига кистирилган рўдапо қўнғир кўйлагининг этагини шошапиша тузатган кўйи семиз, бадқовоқ хотин чиқиб келади. Шишган қовоқлари остидаги кўкимтир кўзларини кисиб, сўйлоқ тишларини кўрсатганча сўрашган киши бўлади. Аёл ишшайиб ҳол-аҳвол сўраркан, талаффузидан Саиднинг кўнгли озади: «жахши журибсизми, Сойижжон?.. Қани, журигизлар, уйга қирайик! Ҳой, кимсан, Жунусбай, жугур, отангни айтиб кел!..»

Ўғай онасининг ортидан шифти паст, ивирсиган уйга қиради. «Қирраси қовун сўядиган» шимиға ҳардамхаёл разм солиб, у тўшаган кўрпачаға омонатгина тиз чўқади. Саноксиз тоқчаларда қалашган идиш-товоқларга, қозикларга илинган уст-бошларга аланглаб қарайди. Хотин сандал устидаги шира томган дастурхондан бурда-сурда нон, мураббо юки пиёлаларни йиғиштириб оларкан, қарахт пашшаларни сочиқ билан қувлайди. Эшик ёнида тизилишган паст-баланд бўйли уч-тўрт бола – ўғай укалари унинг елкасига тушган патила-патила сочларига, пойгакдаги пошнаси баланд туфлисига, ажнабий ёзувлар билан безалган сумкасига ошқора қизиқиш билан термилишади.

Саид сипогарчиликни қўлдан бермаган ҳолда, уларни эркалаган бўлади, аммо зум ўтмай бу сохта мулозамат жонига тегиб, жим қолади. Деворлардаги ранги ўчган дорпеч, сўзаналарга тикилади.

Отаси келади. Соқоли ўсган, нимдош кителидан тер ва нос ҳиди анқийди. Ўғлини бағрига босаркан, сездирмай мижжаларини артади. Ўғай онаси кафтларини очиб, қовушмайгина фотиҳа ўқийди: «Омин, журти элимиз тинш, бала-қаза жўқ бўлсин!..»

У бармоқларининг учини ҳафсаласизлик билан юзларига тегизади.

Ота-бола ҳол-аҳвол сўрашгач, гап-сўз тугайди. У отасининг елкалари чўкиб, юзлари бир бурда бўлиб қолганини пайқайди.

Қўшнилар чиқишади. Чой устида ундан-бундан хангомалашадилар. «Тошкентда картошканинг килоси қанча?», «Уй опсанми, Саиджон, тўй қачон энди?», «Тўққизинчи қават дегин, ўх-хў, қандай чигасан бунга?», «Э, қўйинг-э! Шунақами, ҳожатхонасиям ичидами, Саид?», «Хўв, бу... фалончи артистга душманлари сурма ичирибди, ростми шу гап?» қабилидаги саволларга жавоб бераркан, кўнгли алағда...

Меҳмонни мароқ билан кузатаётган қўшниларга унинг опера театрида ишлаши ҳам, турқ-таровати ҳам ақл бовар этмас мавҳумот каби туюлади...

У юраги сиқилиб ўрнидан турди. Пардаларни суриб, ташқарига тикилди. Нимқоронғи бурчакдаги тош-ойна хиёл ёришиб, ярим яланғоч йигитнинг қомати акс этди. Улкан шаҳар оппоқ туман ичра гўё эриб ётганга ўхшарди. Саид ҳуши оғиб тураркан, телефон жиринглади.

– Алло, Саид? – деб сўради майин аёл товуши.

– Ҳа, мен.

– Нима қиляпсан? Мени ўйлаяпсанми? – Трубкадан шўх кулги эшитилди.

– Ҳа!

– Саид, борамизми?

– Қаерга?!

– Унутдингми, а? Эҳ, қулоқсиз бола!..

– Худо ҳаққи, Лиля, нима гап?

– Унутибсан-да, а? Чимён-чи?

– Чимён?! Чимёнда нима қиламиз?

– Чимёнда нима қилинади? Қатик ичамиз!.. Эҳ, сен!

– Э, бўлди! – кўнгли сув ичгандек бирдан ёришди. – Борамиз. Албатта борамиз!

– Эртага! – деган нозли фармон янгради.

– Эртагами... эртага... – Саид «Хўп!» деб юбораёзди, бироқ пастак стол устида ётган телеграммага кўзи тушгач, тугилиб қолди. «Тез етиб кел!» деган уч сўз ғарибона мўлтираб тургандек туюлди.

– Алло, эшитяпсанми, Саид?

– ...

– Саид, сенга нима бўлди?!

– Ҳеч нарса, Лиля, – деди у креслога чўкаркан. – Фақат... эртага боролмайман. Ҳа, ишим бор. Бошқа сафар... Телефон қилганинг учун раҳмат.

Трубкани қўйгач, телеграммага ҳомуш ижирғаниш билан тикилди. «Тез етиб кел...» Бундан ортиқ мавҳумлик бўлмас!

Кўнгли ғашланиб ўрнидан турди, чор-ночор ғалстугини боғлади.

Вагонда йўловчилар кам эди. Саид дераза ёнига жойлашиб олган, қор босган поёнсиз далаларга, аҳён-аҳёнда липиллаб ўтиб қоладиган қишлоқчаларга нохуш тикилиб борар эди.

У бундан йигирма саккиз йил бурун Мирзачўлдаги шундай қишлоқларнинг бирида туғилган. Ўн яшарлигида отаси уни Тошкентга олиб келиб, музыка мактабига ўқишга берди. Ҳали-ҳануз отасининг – маълумоти олти синф, ҳафсаласи келганда ҳижжалаб газета ўқийдиган колхозчининг – ўғлини қандай қилиб пойтахтга (яна музыка мактабига!) ўқишга берганини у асло тушунолмади. Тўрт йил аввал қишлоққа охириги бор келганида отасидан шу ҳақда сўраган эди – дудмал жавоб қайтарди: гўё қўшни ҳовлида Ғизатуллин деган музыка ўқитувчиси ижара ўтирган экан, шу одам: «Болангизда музыкага қобилият зўр», деб далолат қилган эмиш. Ҳар қалай, адоғи йўқ далаларда сигир боқиб, ялангоёқ чопиб юрган болакай ўша йили кузда Музи-

ка интернат мактабининг яркираган формасини кийди. Ўқишнинг учинчи йили онаси вафот этди. Ҳамиша касалманд, кўзлари катта-катта бу рангпар аёл узоқ дард тортиб кўз юмди. Кейин отаси Саидни яна Тошкентга элтиб қўйди. Сўнг ой сайин, гоҳ икки ойда бир хабар олиб турди. Саккизинчи синфга кўчиб таътилга борганида қора бахмал нимча кийган, семиз, оқ-сарик хотин оғзидаги носни туфлай-туфлай пешвоз чикди. Саид ҳаммасини бирдан тушунди-ю, кўнгли музлади. Отаси унинг кўзига қаролмас, эрта кетиб, кеч келар эди.

Кейинги таътилда қишлоққа бормади – лагерга кетди. Отаси ҳамон тез-тез келиб турар, бироқ, таажжубки, у келган сайин орадаги масофа тобора узоқлашар эди.

Мактабдан сўнг консерваторияга кирди. Уйдан бутунлай оёғини тортди. Консерваторияни тугатгач, опера театрида ишлай бошлади. Баъзан дунёнинг бир четида туғилган уйи, отаси, ўгай бўлса-да, укалари борлигини, ўзининг «инкубатордан чиқмаганини» эслаб қолар, аммо бу туйғу кул босган чўғ каби йилт этиб, сўнграсув сепгандек ўчар эди.

Тўсатдан келган ваҳимали телеграмма шошириб қўйди. «Отам! – деб ўйлади дарҳол. – Отам!»

Отаси бултур кўргани келганида, у ишхонасидан берилган тўққиз қаватли бинодаги уйга кўчиб кетган, чол кўп сарсон бўлиб аранг топган эди...

Хувуллаб ётган бўм-бўш далалар сукунати кўнглига рутубат соларди. «Нақадар зерикарли!» – деди хаёлан.

Қишлоққа шом қоронғисида етиб келди. Ҳовли, дарҳақиқат, кимсасиз эди. Кўча тарафдаги тупроқ бостирмалар ёнида уч-тўртта товук гўнг титиб юрар, ҳовли ўртасида қўмир кукуни қорайиб кўринар эди. Юраги увишиб, рўпарадаги кичкина деразадан сарғиш нур тўкилиб турган айвонга чикди.

Эшик ғийқиллаб очилиб, ялангбош, сочи тап-тақир олинган, қисик кўз ўспирин пайдо бўлди.

– Ассалом... – деди у бироз довдираб.

– Салом. – Саид кўришаркан, укасининг исмини эслолмай, каловланди. Бола шошиб изига қайтди,

вағиллаб ётган телевизор овозини пасайтириб, кўрпача тўшади.

– Ҳеч ким йўқми? Отанг... отам қани? – деб сўради Саид остонага қадам қўяётиб.

– Ишда.

– Тинчликми? Нега чақиришди?

Ўспирин елка қисди:

– Билмадим.

– Укаларинг қаерда?

– Жунус мактабда. Сапурани онам районга опкетган.

Район марказида ўғай онасининг қариндошлари бор. Саид баттар безовталаниб:

– Отам қачон келади? – деб сўради. – Кеч бўлди-ку? Айтиб келасанми?

– Ҳозир, – деди укаси чой узатиб. – Чой ичинг.

Дастурхонга учта нон қўйиб, ташқарига чиқди.

Саид чой ҳўплаб, ён-верига аланглади. Уй ўша-ўша, охирги бор келганида қандай бўлса – ҳозир ҳам шундай. Фақат бурчакдаги токчаларга оқ сурп парда тутилган. Телевизор тагидаги оёғи синиқ стол хонаки жавон билан алмашибди. Сон-саноқсиз тилла балиқчалар тасвири туширилган палоснусха мато бундан йигирма йил аввал тўрдаги деворга қоқилган бўйи турар, фақат ранги ўчиб хиралашган эди. Эсида: болалигида шу хонада ухлар, саноғи йўқ балиқчаларга термилиб ётаркан, мудроқ босиб, ўзини худди денгизда сузиб бораётгандек ҳис қилар эди. Кўнгли бир хил бўлиб, тилла балиқчаларни сийпаламоқчидек деворга беихтиёр қўл чўзди-ю, даҳлизда қадам шарпасини сезиб, шоша-пиша ўрнидан қўзғалди. Отаси, ёнида кетмон, зинага тескари ўтирганча этигини ечмоқда эди, ялт этиб қаради:

– Саид?! Қачон келдинг?..

Бир пой этигини ечишга сабри чидамай ўрнидан турди, қучоқ очиб яқинлашди, бироқ ўғли кулимсираб қўл узатганини кўриб, чап қўлини дарҳол ёнига туширди. Саид отасининг шалвираган кўк пахталиги-га тезгина қараб олди-да:

– А?.. Йўқ, ўзи яқинда келдим, – деди.

Уйга киришди. Отаси пойгакка омонат тиз чўкиб, юзига фотиҳа тортди.

– Ҳеч ким йўқ эканми? – деб сўради атрофга олазарақ қараб.

– Бор эди. Нима... ким... сизни айтиб келгани кетувди. Кўрмадингизми?

– Юсуппи?

– Ҳа, ҳа, Юсуф! – деди у жонланиб.

– Кўрмадим-ку. Чойхонани қарагани кетгандир.

– Чойхонадамидингиз?

– Э, йўқ, қўл тегадими ҳозир. Избир¹ тозалаётувдик. Биззи бригадда озгинаси қолган эди, шуни бўп қўяқолайлик, деб... Алламаҳал бўп кетибди-ку. Чой ичиб тур. Юз-қўлимни ювиб олай...

Юсуф онаси қайнатиб кетган шўрвани сузиб келтирди. Саид ҳарчанд гапга солмасин, укалари одоб сақлагандек қимтиниб индамай овқатланишар, отаси суҳбат ипини улаёлмай алафда эди.

Овқатдан кейин болалар нариги хонага чиқиб кетишди. Чол унникқан дўпписини хонтахтага ташлаб, ёстикқа ёнбошлади.

– Тинчликми, ота? – деб сўради Саид дўппига тикилиб. – Тўсатдан чакирибсиз?

– Тинчлик, тинчлик бўлмай... – деди отаси ярғок бошини сийпаб бамайлихотир. – Юсупга «Тилгиром бергин», деган эдим, чатоқроқ ёзибдими? Ҳа, шу... ҳеч гап йўқ. Бир кичкина маърака қилмоқчи эдик, сен ҳам келсанг, деб...

– Қанақа маърака?

Чол чойни симириб, пиёла устига кафтини қўйди.

– Шу... онанг раҳматлига жиндек оби-худойи қилсак, деган эдим. Ўн беш-ўн олти йил бўп қолди, ахир.

Саид индамай сигарета тутатди.

– Келганинг яхши бўлди. Ҳамма нарса тахт. Эртага кундузи ўтказамиз-да, а? Беш-ўнта одам келар... Қўни-қўшни... Нима дейсан?

¹ Избир – зовур.

– Ўзингиз биласиз, – деди Саид, сўнгра тараддудланиб сўради: – Бу, Сапуралар нега кетишди?

Чол томоқ қирди:

– Билмадим, шу тоға-поғасини айтиб келадими...

– Онам биладими?

Отаси – сезгир одам.

– Ҳа, бўлмаса-чи! Нима?.. Э, йўқ, у ҳам ўлади-да, ахир бир кун.

Укалари киришди. Юсуф телевизор қўйди.

– Балет экан-ку, – деди ҳафсаласи пир бўлиб.

Отаси чўзиб ҳўмўза тортди-да:

– Ўчирақолинглар, – деди. – Ётинглар, эрталаб барвақт турасизлар. Акангга ўрин солиб беринглар. Ё кўрмоқчимидинг, Саид?

Саид бош чайқади:

– Йўқ, бунақа томошани ҳар куни ўзимиз кўрсатамиз.

– Ўчирақол. Анавиларни қара-я! Шунча одам, ҳаммаси битта марш чаладими, а?

– Ҳа.

– Сен-чи, нима чалардинг, ҳеч эсимда турмайди?

– Виолончель.

– У қанақа асбоб эди?

– Нима десам экан? Гижжакка ўхшаган.

– Э, шунақами? Саид, шу... ўзимизнинг танбургами, найгами ўқимаган экансан-да, а? Гижжак ёмонми ё?

– Йўқ. – Саид кулимсиради. – Энди, ўзингиз-ку, шу ўқишга берган.

– Мен қайдан билай, Физзатуллин раҳматли шундок деса... Ҳа, майли, виланчиллинг ҳам ёмонмасдир?

– Ёмон эмас.

– Бўпти-да. Фақат бизни тишимиз ўтмайди-да, бўлмаса... Хўп, ётайлик, соат ҳам ўн икки.

Саид айвонга чиқиб яна сигарет тутатди. Ҳаво совуқ. Изғирин. Осмон тўла юлдуз – пахтаси бодраб очилган пайкалга ўхшайди.

Даҳлизда тимирскиланиб юрган отасининг товуши эшитилди:

– Юсуп, эшакни оғилга боғладингми?

Саид деразага қаради: Юсуф тахмондан кўрпача олмоқда эди.

– Йўқ! – деди у зарда билан.

– Ия! Совуқ билан ўйнашяпсанларми? Тош котиб ўлади-ку, ҳовлида.

– Ўлса-ўлар, – деди Юсуф. – Қутуламиз қайтага. Тоза жонга тегди ўзи.

– Аҳмоқ, одам бундай тошбағир бўлмайди, – деди чол ювинди тўла челақни кўтариб. – Тилсиз жонивор-а, раҳминг келмайдими?

– Раҳмим келганда нима? Бир тийинлик фойдаси йўқ, бекор емга бало бўлиб...

Отаси зинага кадам қўяркан:

– Булар лоақал молга ачинмаса... – дея ғудранди.

Саид уйга кириб Юсуф тўшаган тўрдаги ўринга ёнбошлади. Укаси яна қатор учта ўрин ёзгач, чирокни ўчирди.

Саид девор томонга ўгирилиб кўзларини юмди. Юмшоқ ёстиқ хуш ёқиб, вужудида ёқимли ҳорғинлик туйди. Мудроқ босиб оғирлашаётган ковоқларини базўр очиб, тилла балиқчаларни сийпалади. Негадир, мўъжиза рўй беришини, ўзини болалик чоғларидаги каби денгизда сузиб бораётгандек ҳис қилишни истади. Аммо айвондан тушиб турган ғира-шира ёруғда ноаниқ доғ-дуғларни кўриб, таъби айниди. Бирдан уйқуси қочди. Шифтдаги олачалпоқ кўланкага тикилганча хаёлга толди.

Отаси калта-калта йўталиб зинадан чикди, чирокни ўчирди-да, қоронғида ниманидир тақирлатиб, хонага кирди. Болаларнинг бош томонидан шарпасиз ўтаркан, Юнуснинг кўрпасини тузатди. Саид нафас чиқармай ётарди. Бироздан кейин отасининг хуррак товуши эшитила бошлади.

Уйқуси бутунлай ўчган эди. Ачишаётган кўзларини чирт юмиб чап ёнбошига ағдарилди, бир неча марта юзгача санади. Мияси ғувуллаб, боши шишиб кетгандек туюлар, бирор нарсани ўйлашга уринса, кўз ўнгига

коп-қора бұшлиқ келар эди. Туйқусдан бояги – эшак ҳақидаги гап эсига тушди.

«Бу қанақа эшак?.. Ҷша, мен болалигимда миниб, даладан ўт ташиган кўк эшакмикан ё бошқа? У эшак бормикан ўзи?»

Шу фикр хира пашшадек ёпишиб олди. Ҳеч эътибор бермаган экан-да?.. Ҳўш, буни билишнинг нима кизиғи бор? Тавба!

Алламаҳалгача илон чаққандек тўлғаниб ётди:

«Ҷшамикан ё бошқа?..»

Нихоят, чидолмади. Карахт боши ёрилгудек гангиб ўрнидан турди. Миясини жазиллатиб куйдираётган саволга жавоб топмаса ухлашгина эмас, балки нафас олиш маҳолдек туюлди. Костюмини елкасига ташлаб, оёқ учида ҳовлига тушди. Узун, тор йўлак бўйлаб ҳовли этагида хўмрайган қатор бостирмаларга яқинлашди. Томига пичан босилган офил эшиги ўрнига тутилган қанор пардани кўтариб ичкарига кирди. Чирик сомон ва гўнг хиди димоғига урилди. Остонада пишиллаб кавш қайтараётган сигир безовталаниб пишқирди. Саид чўнтагидан гугурт олиб чақди. Липиллаган хира ёғду пастак офилхонани, кўзлари ялтираган ола сигирни, девор тагида шумшайиб турган кулранг эшакни бир лаҳза ёритди.

У пайпасланиб ичкарироқ кирди-да, яна гугурт чақди. Эшак оқиш тумшугини чўзиб, секин ҳикиллади. Саид кафтида илиқ нафас сезди, сўнгра чап қўлини эшакнинг белига аста кўйди. Эшак қунишиб, белини букчайтирди. Сўнаётган шуъла ёруғида туллаган яғринидаги дўмбайган қонталаш яғир кўзга чалинди.

«Ҷша экан! – у негадир енгил тин олди. – Шу қадар қариган!..»

«Ҳўш, кўнглинг тўлдимми?!» – деди ўзига-ўзи оғилдан чиқаркан.

Ўрнига кириб чўзилгач эса:

«Бўзанжарга ўтга борганларимда мени қанча йиқитган!.. Зўр эди», деб ўйлади.

Яна хаёл олиб қочди.

Тонг ёришиб келар, у эса кўзлари ачишиб хануз бедор ётар эди.

Сахарга томон «мушук уйку» элитди-да:

...Автобус бекати. Жазирама. Тирбанд одам. Оёқлари майишган кулранг хўтик етаклаган ўн икки яшар бола; жамалак соч, кўлида хипчин, етти-саккиз ёшли ялангоёқ қизалок; қирс-қирс писта чақиб паттачи хотинга гап отаётган мўйловдор, бақалок хайдовчи... тушига кирди.

...Бола кўзлари олазарак, ҳадиксираб хайдовчига яқинлашади.

– Амаки, – дейди илтижо билан.

Бақалок гапдан тўхтаб унга қарайди:

– Нима дейсан?

– Ҳалиги... Хўтигимни автобусга чиқарсак майлими? Унгаям билет олганман, мана... Хўп, дея қолинг?

– Э, не дейди бу ўзи?! Эсинг борми? Ҳеч замонда хўтикниям автобусга ортадимми?

– Амаки, майли, дея қолинг. У ҳали кичкина-да, юролмайди. Касал-да, бўлмаса-ку... Билетимни кўринг, мана...

– Кўй-э, бола, бошимни қотирма. Қаёққа борасан ўзи?

– Учтомга. Бўламнинг хўтиги бу, онасидан адашиб қолибди.

– Йўқ, бўлмайди. Мумкин эмас.

Бола автобус орқасидан кўтарилган чангга маъюс тикилади. Қизалок ариқ лабидан ўт юлиб, терак соясида шумшайиб турган хўтикнинг тумшугига ниқтайди: «Маҳ-маҳ, егин...»

Саид хийла вақт ҳушини йиғолмай ўтирди. Нима бу? Хаёлми, тушми?

Бирдан чехраси ёришиб кулимсиради.

«Жин урсин, болалик-ку, бу!...»

* * *

– Дарров-а? – деб сўради отаси сийрак қошларини чимириб.

– Борай, ота. Маърака бўлса – ўтди. Эртага премьер.

– Нима-а?

– Янги томоша қўйилади, ишга боришим керак.

– Шунақами? Унда, майли, ишқилиб...

Бу сафар ҳам вагон деярли кимсасиз, Саиднинг ҳамроҳи озода кийинган, зиёлинамо ўктам қария эди. Саид бир оз толиққан, суҳбатга тоби йўқ, ташқарига термилган кўйи жимгина ўтирар эди. Чол, аксинча, хийла ҳангоматалаб кўринарди.

– Соат неча бўлдийкин-а? – деб сўради у.

– Ўн бир.

– Э? Буни қаранг-а! Бошланиб кетибди-да!

– Нима? – Саид унга таажжубланиб қаради.

– «Ҳайвонот оламида» бор-ку, телевизордаги кўрсатув? Кўриб борасизми? – чол йигитга синовчан тикилди. Саид бош чайқади. – Агтанг! – чол надомат билан танглайини такиллатди. – Зўр нарса-ку! Мунтазам кўриш керак. Эсиз, бугунгисини кўролмайман-да, энди. Одамлар ҳам қизиқ, шу маҳалда мени бемаза бир мажлисга чақиришибди. Начора, кетяпман.

Бир муддат жим қолдилар. Деразадан яккам-дуккам дарахтлар лип-лип кўзга чалинар, қор босган ялангликлар шитоб билан ортга чекинар эди.

– Самарқанд иссиқроқ эди, – деди чол.

– Самарқандда яшайсизми? – деб сўради Саид.

– Ҳа.

– Кечирасиз, биологмисиз?

– Йўқ.

– Негадир, сизни биолог деб ўйлабман.

– Географман, – деди чол стол устидаги термосдан қулоқпиёлага чой қуяркан. – Институтда дарс бераман.

– Ҳа-а... – Саид бош ирғади.

Поезд бир маромда елиб борарди.

– Анави шўрликларни қаранг, – деди чол бир пайт деразага ишора қилиб.

Саид ойнага тикилиб, кунботар томонда – дала этагида уч-тўртта қора шарпани илғади.

– Нима бу?

– Кўрмаяпсизми? Эшак-ку! Ноинсоф одамлар, ишлатиб-ишлатиб, қишда ҳайдаворишганини қаранг! Эҳ!.. – Қария ўрнидан туриб дераза олдига келди, сўнг ўзича гапиргандек: – Дунёда бу шўринг қурғурдек бекадр махлуқ йўқ, – деди хаёлчан. – Энг оғир ишни қилади-ю, емиши – нишхўрт. Тағин буни ювошу вафодорлиги... Тавба! Менга қолса, эшакка ҳайкал қўярдим.

Саид ялт этиб чолга қаради...

* * *

У қаттиқ чарчаган эди – вокзалдан тўғри уйига жўнади. Премьера олдидан бироз дам олмоқчи эди, негадир, мижжа қоқолмади...

Премьера, одатдагидек, зўр муваффақият билан ўтди. Саҳна гул ва олқишларга кўмилди. Зал қарсақлар зарбидан ларзага келди. Ҳамма хурсанд бўлди. Аммо иккинчи қатор ўртасидаги созанданинг бу оқшом виолончелни ҳар қачонгидан кўра ёмонроқ чалганини ҳеч ким сезмади.

1979

БИР ОҚШОМ

Уни қишлоқда ҳамма танийди-ю, исмини ҳеч ким билмайди. Ҳамма уни «Қори», «Қори ака», деб чакиради, орқаворатдан эса «Кўр Қори» деб атайдилар. Кўча-кўйда тупроққа қоришиб юрадиган иштончан гўдаклар унинг ортидан: «Қорака, Қорака, бугун кино қанақа?» дея чувуллашиб қочадилар-да, сал нари боргач: «Елпесе»ни айтиб беринг!» деб бақиришади.

У бундан хафа бўлмайди. Қачонлардир ота-онаси бешик устида умид билан қўйган асл номини ўзи ҳам унутиб юборгандек, кулиб қўя қолади. Хуллас, паст бўйли, елкалари туртиб чиққан, юзи ирғай ҳассасидек чўтир бу киши барчага баробар беозор эрмак – «Қори ака», вассалом.

Кўз ўрнида – туксиз қошлар тагида йилтирайдиган иккита кўкимтир соққа, эгнида – қишин-ёзин қора тринкадан камзул-шим, оёғида – укаси бир замонда ҳарбийдан кийиб қайтган қўпол ботинка, лабида – ...қўшиқ!

Қори ашула айтишни яхши кўради. Яхши кўради-ю, яхши айтмайди. Яхши айтса, яхши кўрмасди-да. У пана-панада ўзича хиргойи қилиб юрадиганлардан эмас – тўйларда росмана ўртага чиқиб, гоҳ тақсимча, гоҳ чилдирма чертиб ашула тортади.

Унинг ҳовлиси қишлоқнинг дала йўли бошланадиган нариги четида. Яқин-атрофда бу икки хона, олди пешайвонли уйдан бошқа бирорта иморат йўқ. Уйи «тупканинг тагида»лиги сабабли Қорини ҳеч ким тўймаъракага айтмайди. Лекин кечқурун неча жойда тўй бўлса, барчасида унинг ҳозир у нозирлигини ҳамма билди.

Бугун ҳам шундай бўлди.

Ноғора тараклайди. Сурнай нола қилади. Йигит-яланг ўртадаги ғажакдор жувоннинг муқомига маҳлиё. Кўзлар сархуш, кулоқлар батанг.

Бу шовкин-суронни фақат Қоригина эшитмайди. Тахта сўрининг бир четида, пиёладаги совиб қолган

чойга тикилган кўйи жимгина ўтирибди. Вужуди ўзига хўп таниш бўлиб кетган ўша бир оғиз гапга маҳтал:

– «Энди навбат – маҳаллий хушовоз хонандаларимиздан Қори акага!»

Аммо ҳали унгача узок – еру кўкни бузиб сурон солаётган карнай-сурнай тинақоладиганга ўхшамайди.

Қори нурсиз кўзлари билан тўрдаги чорпояларга синчиклаб разм солди. Ишқилиб, қари-қартанглар кетиб қолмасин-да!

У буни кўп синаган: чоллардан бирортаси даврани бошқараётган жингалаксоч, маҳмадона йигитни чеккага имлаб, кулофига нимадир деб шивирлайди. Йигит ўнг кафтини кўксига босиб илжаяди, бориб микрофонни оларкан, яна оғзининг таноби қочади:

– «Энди навбат – маҳаллий хушовоз хонандаларимиздан...»

Сўнг Қори пайпасланиб ўртага чиқади. Авваллари бу гапни эшитганида уялар, гаши келар эди, ахийри кўникиб кетди.

Совиб қолган чилдирмани дархол қўлига тутказадилар. Бир томоқ кириб, кулимсирашга уринади-да, кейин...

Кейин нима қилишни Қори яхши билади: қий-чувларга, чор атрофдан ёғилаётган қочириғу луқмаларга қар бўлиши керак, тамом-вассалом! Даврада қари-қартанглар кўпроқ бўлса – айна муддао: ортиқча гап-сўз кўтарилмайди. Тўртала ашуласини бирданига айтади, пешанасининг терини артиб, секин жойига ўтиради – Оллоху акбар!

Лекин ҳали унгача узок, кутиш керак. Тўй ҳам қиёмат бўляпти-да: Мажид буғалтир ўғлини уйлантиряпти-я!

Қори осмонга қараб хомуза тортди. «Ёмғир ёғмас-микан?» – деб ўйлади.

Унинг тайин бир касби йўқ. Ёшлигида, кўзи дардга чалинмасдан илғари колхоз боғида ишлаб юрарди. Кўзи хиралашиб қолгач, пенсияга чиқаришди. Ўшанда қишлоқ шўросининг раиси, раҳматли Зухур меш бир куни уни идорасига чақириб: «Қори, пенсадаман, деб узун кекириб ётаверманг, милтиқнинг ўқидек овозин-

гиз бор экан, юртнинг хизматини қилиб тулинг, кам бўлмайсиз», деб тайинлади. Хатто, бир-икки тўйга ўзи етаклаб олиб борди. Шу-шу, Қори «Маҳаллий хушовоз хонанда» бўлиб қолди...

Сурнай узун нолиш қилиб тинди. Олаговур кучайди. Қори сергакланиб тиззалари орасидаги ирғай ҳасасини ўнг қўлига олди. Жингалаксоч йигит илжайиб ўртага чиқди.

— Раҳма-ат, саломат бўлинглар! — дея хитоб қилди у машшоқларга. — Азиз меҳмонлар! Бугун Сотимбой билан Дилафрўзхоннинг бахт тўйига шаҳардан севиқли хонандамиз Умархон акам ўз дўстлари билан ташриф буюрганлар. Ҳозир Умархон акам бу икки ёшга бахт тилаб, дил сўзларини қўшиқ орқали ифодаламақчилар. Марҳамат, Умархон ака!

Қори билинар-билинемас хўрсиниб, ҳассасини ёнига суяб қўйди. Навбат энди шаҳарлик меҳмонларга келган бўлса... Ҳали Обиджон бор, ундан кейин Мираҳмад, кейин Тошқин, ундан кейин...

— Тингланг, дўстлар: Умархон акам қўшиқ айтади, қалб қўрини қўшиб айтади!

Қори бош чайқади. Бу бола бунча сўзамолликни қаердан ўрганган экан-а? Ҳаммани оғзига қаратиб ўтирадиган бунақа чиройли гапларни қаердан оларкин? Тўйда отарчилар-ку, бўлгувчи эди, энди даврани бошқарадиган «очарчилар» ҳам чиққан. Илгарилари бунақа эмас эди.

Илгарилари... Унинг кўнгли сув ичгандек бирдан ёришди. Илгари бутун бошли қишлоқда Қорининг ўзи ягона хонанда эди. Бирорта тўй, бирорта базм усиз ўтмасди. Кейин эса... Кейин оёқ тагидан мана шу зумрашлар чиқиб...

Лекин бугун Қори уларни боплайди. У ўзича сирли илжайиб қўйди. Ха-ҳа, барчасини боплайди! Ишқилиб, чоллар кетиб қолмаса бўлгани.

У пиёладаги совиб қолган чойдан хўплаб, ашулага қулоқ солди.

— Ой юзингга тўймайма-а-ан...

«Қизик, – деб ўйлаб кетди Қори, – бу, ашулани ёзадиган одамлар ашулага хотинини ёзармикан? Мана, ўзим ҳам доим «Жамолинг васфини эй, ой...» деб айтаман. Ахир, бу осмондаги ой эмас-ку! Хотиним... хотиним эмасдир, хар ҳолда?»

У кўзларини юмди. Кўз ўнгига кимлиги номаълум «ой жамол» эмас, қоп-қора бўшлиқ келди.

«Пулни ҳам қириб оляпти. Эҳ!...»

Қори ўйлаб кетди: навбати келганда индамай ўртага чиқади-да, «Яратибди»дан бошлайди. Кейин, йўқ, яхшиси... «Яратибди»дан бошласа, ғала-ғовурда биров билармикан? Ёки...

Қори безовта эди. Бироқ куюқ-суюқ овқат тортилиб, «миллий ноғора базм» ва «хушовоз хонандалар» бир неча қур давра айлангунча сабр-тоқат билан кутиб ўтирди.

Сўриларда одам сийраклашиб қолган. Боягина игна ташласа ерга тушмайдиган қаторлар энди тишсиз оғиздек кўзга хунук кўринади. Ниҳоят, «очарчи» ўртага чиқиб илжайди:

– Энди навбат – маҳаллий хушовоз хонандаларимиздан Қори акага!

Уч-тўртта чол ўтирган тўрдаги чорпоя томондан: «Э, Қори, қаердасиз?», «Ха, бўлақолинг, чакқонгина!» деган хитоблар янгради.

Қори каловланиб ўрнидан тураркан, негадир, тиззаси калтирагандек бўлди. «Оёғим увишиб қолибди-да», деб ўйлади.

У нимадан бошлаш ҳақида ҳали муқим бир қарорга келмаган эди – жингалаксоч йигит қўлига чилдирмани тутқазиб, ишшайди:

– Мана, Қори ака, ишқилиб ўзингизга инсоф берсин, жудаям музлатворманг! Бир жуфтгина бўлса бас!

Қори беписанд илжайди. Сўнг чилдирмани одатдагидек так-так чертиб, хирқироқ овоз билан бошлади:

Ишқингда мани волаю ҳайрон яратибдур...

Бир дам тинчиган тўйхона яна олағовурга кўмилди. Қори харчанд эътибор бермасликка тиришса-да, тўрт

томондан ташланаётган лукмалар кулофига чалинар эди:

– Яшанг, Қори ака, сиздан бошқа ҳеч ким ўлмасин!

– Оғзини кара, оғзини! Худди колхознинг боғига ўхшайди, вах-ха-ха!

Пойгак томондаги бурчакда ўтирган кўқон дўпили озғин ўспирин афти буришганча кимгадир жаҳл қилиб баланд овоз билан қичқирди:

– Э, жўнатвор, тўртта қатламасини бериб!

Кенжа деган қоп-қора, бақалоқ йигит Қорининг чак-касига пул кистираркан, оғзидан ароқ ҳидини гупиллатиб:

– Хали ҳам даққионусдан қолган ўша пластинками, Қори ака! – деб кулди.

Қори ашулани шартта тўхтатиб: «Ука, мана, ҳозир кўрасиз!» – деб юбораёзди.

У «Яратибди»ни тезроқ тугатиш учун ҳеч қаёққа қарамай шоша-пиша айтаётган эди, тўсатдан дароз бўйли, эғнидаги кўк нейлон кўйлагининг этаги шимидан чиқиб кетган йигит гандираклаб ўртага тушди. Мингинчи лампочка тагида тўхтаб, чўнтагини ковлаштира бошлади, кўзини қисганча бир даста пулни ёруққа солиб кўрди. Иккита беш сўмликни ажратди-да, куракдек кафтидағижимлаб, Қорига яқинлашди.

Тарсобачани ғорати имон яратибдур...

Йигит Қорининг енгидан тортди:

– Хўв, манга қаранг! Бу, хаде-еб, нима бало деб чулдираяпсиз? А? Чулчитмисиз ё?

Қори енгини унинг чангалидан чиқаришга уриниб, илжайди:

– Ука, бу Машрабнинг ашуласи...

– Бошши қотирманг! Ашрап-машрапингиз билан ишим йўқ. Давай, бир «Лаълихон»ни тортинг, ҳа, қани, шу ойимча бир йўрғаласин!.. Дў-ўст-т, қаддингдан!..

Қори уни «ҳазиллашяпти», деб гумон қилиб, кулди.

– Нимага иршаясиз? А? Хўв, сиздан сўраяпман, нега иршайдингиз? Ё очиб қўйибдими?

Атрофда кулги, қийқирик:

- Ҳа, Соли паранг, чўтал ундирмагунча қўймайсан!
- Шуни «Елпесе»га ўйнатсангиз-чи, Қори ака!

Қори атрофга жавдираб қаради. Жингалаксоч йигит сўрининг олдида гажакдор жувон билан гап сотиб турар, чоллар ўтирган чорпоя бўшаб қолган эди.

– Қани, айтмайсизми? Мана пул, мана, кўряп-сизми? «Лаълихон»ни битта айтасиз – ҳаммаси сизники. К-келишдикми?.. Ҳўв, кўзидан, қани, бу ёққа бир қаранг!.. Э, Қори, ҳалиям қаққайиб турибсизми?

– Уни билмайман, ука. Мен бошқа нарса айтиб берақолай? Яқинда ўрганувдим.

– Бошқа нарса? Нима у? А? «Елпесе»ми?

– Мана, ҳозир...

– Шош-шошманг, олдин отини айтинг. Оти қанақа?

– «Кўча боғи», биринчи».

– Нима-а? Вей, сиз мани маст, деб, а? Биз сизга масхара бўп қолдикми? Ман мастми?! – У кўксига муштлади. – Айтинг, мастми?

– Йўқ, ука, сизни маст дедимми?

– Бўлмаса, нега... ҳик, уйингизнинг номерини айтиб бошимни қотирасиз? А? Ҳўв, манга қаранг...

Оломон сийраклашиб қолган, гур-гур кулги... Қорининг томоғига нўхатдек бир нарса тикилди. Атрофга жавдиради. Жингалаксоч йигит уларнинг ёнига яқинлашди:

– Э, нима жанжал? Ҳа, Қори ака, бўлдимми?

– Йўқ, Қори ҳозир «Лаълихон»ни айтади, нарироқ тур! Чақир анави опангни!

– Ҳа, Қори ака, айтсангиз айтақолинг, шу Соли паранг ҳам бир хурсанд бўлсин! – деди йигит кулимираб.

– Билмайман-да, ука.

Соли паранг гандираклаб, унинг енгидан ушлади:

– Нега билмайсиз? А? Бизга келганда билмас бўп қолдингизми? Йўқ! Ё бизнинг пулимиз ҳаромми? Йў-ўқ, айтасиз! Айттираман!

– Ўлма, Соли паранг!

– Э, бўлди-да, ўртани ҳам совитиб юбординглар!

– Ноғора базм бўлсин!

Жингалаксоч йигит ўртага тушиб келаётган икки-та норғул йигитчага кўз қисиб қўйди-да, микрофонни қўлига олди:

– Яна навбат – ноғора базмга! Марҳамат, Усмон ака!

Йигитлар кула-кула Соли парангни судраб олиб чиқиб кетишди. У эса яккаш оғзидан тупук сочиб бакирар эди.

Сурнай янгради. Гажакдор жувон муқом билан даврага тушди. Келишган, атлас қўйлак чиппа ёпишган комат ширакайф кўзлар ўнгида тагин жилва қила бошлади.

Жингалаксоч йигит Қорини етаклаб жойига ўтказди. «Чўталдан олинг энди» деб кулди-да, нари кетди.

Қори муздек клеёнкага тирсагини қўйиб ўтирар, бадани мисдек қизиб борар эди. Тўсатдан умрида қилмаган ишини қилди – стол устидаги ароқ шишасини очди. Пиёладаги совиб қолган чойни сепиб ташлади-да, тўкиб-сочиб ароқ қуйди, ёнида ўтирган йигитчаларни лол қолдириб, симириб юборди. Аччиқ суюқлик ичини ўт каби сидириб кетди.

Бир вақт кўзларини қисганча осмонга қаради. Етти кароқчи шундоқ милт-милт қилади. Осмон унга белангандек оппоқ...

У ҳассасини олди-да, шартта ўртага чикди. Давра гувуллар эди. Довдираб қолган хушмўйлов доирачи индамай чилдирмасини узатди.

– Чақир... боягини... – деб илжайди Қори ва ичкари уйда беҳузур ётган Соли парангнинг чиқишини кутмасдан ашулани бошлаб юборди:

*Дарянинг бетинде-е
Бир кавун еде-ем-м...*

Хирқироқ товуши фавқулудда шанғиллар, бироқ ўзи эшитмас эди. Давра ҳамон гувулларди. Бирдан чилдир-

мани ерга урди-да, титроқ лабларини маҳкам тишлаган-ча гандираклаб тўйхонадан чиқиб кетди.

Остона ҳатлаб кўчага қадам қўяркан, кўксига муздек сой шамоли урилди. Зум ўтмай шамол миясида ғувуллай бoshлади: «Биров – Худонинг бандаси, биров – банданинг бандиси...»

Дала йўлига тушиб олгач, пастак бир дўнгга ўтириб нафас ростлади. Гира-шира қоронғиликда қишлоқ гунгурсдек қорайиб кўзга қалинади. Осмон бала-а-нд эди. Бирдан кайфи чоғ бўлиб кетди. Ирғай ҳассасини чертиб, аста хиргойи қилди:

Эй, сарвиноз, гулшани боғи малоҳатингни...

Кейин хилват боғкўчалар оралаб уйига жўнади.

1979

ҚОҒОЗ ГУЛЛАР

Бугун менинг сиғинадиган куним...

Чингиз Айтматов. «Сомон йўли»

Энг осони – кўзни чирт юмиш эди.

Бир-бирига чирмашган бинафшаранг халқалар: бир, икки, уч...

Санок асабини баттар толиқтирарди.

«Одам хушхабардан ҳам ўлиб кетиши ҳеч гап эмас экан-да. Қаерда ўқиган эдим – «Хушхабарнинг қаноти бор?» Газетада шекилли. Хушхабарнинг қаноти бор... Хўш, хушхабарнинг қанотида-чи? Хушхабарнинг қанотида ҳам хушхабар бўладими? Хушхабар ўзи нима? Йўқ, мана, хушхабарнинг хабари бор...»

У бирдан сесканиб тушди, хадиксираб атрофига аланглади: «Ўлай агар, телба бўлиб қоламан...»

Кўнглининг қоронғи кўчаларидан мўралаб турган аллаким кафтлари билан юзини тўсиб, сирли кулимсиради: «Телба бўлмайсиз, домла!»

Кўнглининг қоронғи кўчалари бирдан ёришди – бикиниб турган одамнинг юзи аниқ-таниқ кўринди. Хушхабарни ҳам шу – Кенжа Неъматов олиб келган эди...

– Домла-а, – деди у лабларини қимтиб, – суюнчини чиқараверинг!

Хушмад – сохта нарсаси, буни ҳар икки томон сезиб турганда, ўртадаги мулозамат риштаси пўлатдан бўлса ҳамки, чирт узилади.

– Хўш?

– Эшитмадингизми? Э, домла, ростдан ҳам... Лекин Худо деган одам экансиз...

У ижирғаниб сўради:

– Нима гап, ахир?

– Табриклайман, домла, чин дилдан қутлайман! Зиёфатга ҳозирлик кўраверсак бўлар дейман, а?

У ҳамон гарангсиб турарди, қошларини чимирди:

– Очикроқ гапирсангиз-чи!

– Э, домла, – Неъматовнинг овози ғамгинлашди, – газетани кўрмадингизми?

– Йўқ.

– Нахотки? – Неъматов синовчан тикилди. – Мана буни-я? – У чўнтагидан букланган газета олиб столга ташлади ва тўртинчи бетни очиб имо қилди: – Ана!

Қора хошия. Хиссиз сўзлар:

«...институти маъмурияти «Амалий математика ва механика» кафедрасининг мудир, физика-математика фанлари доктори, профессор Зариф Усмоновнинг вафот этганлиги...»

У кўзларига ишонмай Неъматовга қаради. Неъматов унга мўлтиллаб қараб турарди.

– Ҳа, домла, минг афсус, лекин... ўлим ҳақ. Аммо Зариф Усмонович ҳам хўб беармон давр сурди-да!

Бирдан мия томирлари жимирлашиб кетди:

– Неъматов! Сиз... сиз нима, мастмисиз? Эсингизни едингизми ё мени мазах қияпсизми?

Неъматовнинг киприклари бир пирпиради-ю, мулоҳим қўйкўзларидаги хокисор ифода ўзгармади.

– Мени шунчалик пасткаш деб ўйладингизми?

– Омон Ғаниевич, мен... ўлай агар, чин дилдан...

– Шу гапни кўтариб борсам, суюнади деб ўйладингизми? Э, одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши!

Неъматов ерга қаради. Индамади. Аммо музтар, мўмин-муте қиёфасида «ўл-а, бу кунингдан...» деган бир маъно аён сезилиб турарди.

У столдаги календарга тикилганча бўғиқ овоз билан сўради:

– Қачон чиқаришар экан?

– Билмадим, – деди Неъматов бошини кўтармай.

– Бориб билинг, – деб буюрди у соатига кўз ташлаб. – Кейин менга хабар қилинг.

...Икки ҳафтадан сўнг ёр-биродарлари, таниш-билишларининг табрикларини табассум билан қабул қиларкан, кўксига бир ҳовуч игна санчилгандек юрагида оғриқ сезарди.

Телефонда навбатдаги қутловга жавоб қайтараётиб: «Кошки дардингни билмасам! Лекин диссертациянга оппонент бўламанми-йўқми, Худо билади», деб ўйлади-да:

– Раҳмат, раҳмат, ғоят миннатдорман. Албатта. Хўп, дўстим, келинг мундай бир, отамлашамиз, – дея трубкани қўйди.

Столдаги даста-даста телеграммалардан бирини олиб, ҳафсаласизгина кўз югуртирди:

«Чин дилдан қутлайман, сиҳат-саломатлик, бахт тилайман, ҳурмат билан Акбар».

«Хм! – дея изтехзо билан кулди. – Акбари ким эди? Э, анови аспирант йигитнинг отаси-ку!»

Кечки пайт институт йўлагига баланд бўйли, тепакал одамнинг қизгин табрикларини тоқат билан эшитаркан: «Тумшуғингга бир туширсам!» деб қўнглидан ўтказди, кейин эса илжайганча:

– Раҳмат. Хўп, омон бўлинг, келинг бир, суҳбатингизни соғинганман, – деди.

Ишдан қайтаётганида, эшик олдида ўтирган заҳил юзли, чуваккина қоровул чол ўрнидан туриб салом берди, чой узатиб: «Мартабангиз яна ҳам улуг бўлсин, иним», деди. Бу чолни ҳар куни бир жойда – остонадаги стол ёнида кўрар, ҳар кўрганида, негадир: «Ошқозони касал бўлса керак», деб ўйлар эди. Пиёла-ни қўлига оларкан, чолга истехзо аралаш шубҳа билан тикилди: унинг киприксиз, чағир кўзларида самимиятдан ўзга ифода йўқ эди – бирдан уялди.

Эртаси кечкурун шаҳарнинг ҳашаматли ресторанларидан бирида дабдабали зиёфат бўлди. Шодиё-нанинг сабабчиси атай шу ресторани танлаган эди. Чунки бундан йигирма саккиз йил муқаддам шаҳарга илк бор келганида, мана шу ресторан остонасида ўзи ҳали-ҳануз ҳазин кулги билан эслайдиган ғаройиб воқеа юз берган эди. У – мактабни эндиgina тугатган бўзбола, бошида дўппи, эгнида итёқа кўйлак, онаси ҳужжату кийимларига кўшиб жийда, туршак, қурут тугиб берган шойи қийикни бағрига босганча олис тоғлар орасидаги

кичкина қишлоғидан улкан шаҳарга тушиб келди. Денгиздек бепоеъ, ғала-ғовур манзаралардан кўзи қамашиб, ҳуши бошидан учган йигитча кун бўйи шаҳарни кеза-кеза тинка-мадори қуриди, қош қорайганда ҳашаматли бир иморат қаршисидан чиқиб қолди. Пештоқлари баланд, кунгурадор деразалардан еб-ичиб ўтирган одамлар кўзга чалинар, хушчақчақ қаҳқаҳа эшитилар эди. У тамшаниб, ичкарига қараб йўналди. Оппоқ ёқа устидан капалакнусха бўйинбоғ таққан «эшик оғаси» уни бўсағада тўхтатди, аммо ўспирин парво қилмай олға интилди. «Эшик оғаси» аччиқланиб унинг тугунига чанг солди. Шойи қийиқ сандиқда ётавериб ҳилвираб қолган экан, «эшик оғаси» ёпишиши биланоқ тилка-пора бўлди. Олис тоғлар орасидаги қишлоқдан эсон-омон келаётган жийда, туршак, қурут катта шаҳарнинг катта ресторанида, ялтираган мрамар полга сочилиб, ер билан битта бўлиб кетди... Қачон бу воқеани эсласа, юзи худди ўшандагидек ловуллаб, иссиғи чиқиб кетарди. Кейинчалик, институтда ўқиб юрганида кўнглига бир ниятни қаттиқ тугиб қўйди: «Ўлмасам, бир кун мен бу мағрур шаҳарни забт этаман! Бу такаббур одамларни бўйсундираман! Ана ўшанда ҳаётимдаги энг бахтли воқеани шу ерда нишонлайман! Ўлмасам!...»

У ўлмади – ниятига етди. Не-не улкан тантаная базми жамшидлар гувоҳи бўлган бу кўҳна ресторанда юксак унвонга эришгани муносабати билан дабдабали зиёфат берди, узоқ-яқиндан келган дўст-ёрлари, ҳамкасабаларининг табрикларини жилмайиб ўтирганча эшитди, сархуш жўралари билан бирма-бир қадах чўқиштирди, ўзининг «буюк олим», «ажойиб инсон», «зўр ташкилотчи», «ғамхўр устоз», «меҳрибон ота» эканидан вокиф бўлди. Биллур қандиллар ёғдусига чўмган мухташам зал бўйлаб номи мағрур парвоз қилди, нақшинкор шифт остида салобат билан қайта-қайта акс садо бериб янгради: «Омон Ғаниевич... Омон Ғаниевич... Омон...»

Зиёфат тарқаб, ярим кечаси уйга қайтдилар. Ниҳоят, ўз хонасида ёлғиз қолди. Дафъатан юрагига

гашлик тушди. Назарида гўё шилимшиқ бир нарсани босиб олган-у, шу кўйи ўринга кириб ётгандек... Гўё кўксига қадалган ўша бир ҳовуч игнани кимдир бетўхтов суғуриб-санчиб олаётгандек... Зиёфат тафсилотларини эслаб, таъби баттар хира бўлди: ўзи беҳад ҳурмат қиладиган, алоҳида лутф билан таклиф этилган кекса бир олим тантанага келмади — ким билсин, муносиб кўрмадими? Тўрдаги столда иккита тепакал профессор бутун зиёфат давомида нега бу қадар сирли илжайиб ўтиришди? Бурчакда, ёш олимлар даврасида кетма-кет янграб турган қахқаха, нега унинг кўзи шу томонга тушди дегунча тўхтаб қолаверди? Нега? Сайдаз... Сайдазни бир оғиз...

Дераза рафларида, жавон, столдаги биллур гулдонларда зиёфат чоғи тақдим этилган гулдасталар ҳали яшнаб турар, анвойи гуллар ҳидидан хонада нафас олиш, ҳатто, бирмунча оғирлашган эди. У ўрнидан туриб, целлофанга ўралган гулдасталардан бирини қўлига олди. Ҳидлади. Димоғи битиб қолгандек, қип-қизил чиннигулларда ҳеч қандай ҳид туймади — гўё қоғоздан ясалган... Гулбарглардан бирини оҳиста юлиб, кафтида эзгилади, бармоқларида нам сезса-да, гулларнинг қоғоздан эмаслигига ўзини ишонтиролмади!

Тонг яқин эди. У ортиқ чидаб бўлмаслигини англади.

Машинани ўт олдираarkan, беихтиёр: «Мана, мен балки шу бугун ўлиб қоларман. Тўсатдан. Ёки узоқ йўлга чиқяпман, хаёлим паришон — аварияга учрашим мумкин. Хўш, шунда... шунда Кенжа Нейматов эрта-лаб кимни табрикларкан? — деб ўйлади. — Ҳойнаҳой, Тонготардан суюнчи олса керак».

Бу номни эслаши билан баттар диққати ошди — Тонготар Раҳимов деган ёш олимни ракиб деб биларди.

Аммо шу заҳоти хаёлига бошқа бир фикр келди: «Ўзинг-чи? Ўзинг ҳам ундан шу гапни эшитганда лоақал бир зум бўлса-да, қониқиш ҳис этмадингми? «Қачон?» дейсанми? Қачон бўларди, Кенжага диёнатдан ваъз ўқимасингдан аввал!»

Икки томонида қалин, адл тераклар саф тортган йўл кимсасиз эди. Кўнглидаги ғулғула қўрқувга айланди: қаёққа кетяпти? Нима учун? Икки йилдан бери юз кўришмаган одамнинг олдига тентакка ўхшаб, тўппатўйсиндан... Хўп, ана, борди. Кейин-чи? «Икрорман, виждонсизлик қилдим-у, азобда қолдим. Дардимни сенга айтгани келдим», дейдими? Сайдазга-я? Кошки Сайдаз дилини хуфтон қилмаса! «Хм, – дейди лабларида ўша истехзоли кулги ўйнаб, – кептилар-да! Ўқидик! Муборак бўлсин! Отнинг ўлими – итнинг байрами экан-да, а?» Шунда у нима дейди? Қандай жавоб қайтаради? Ягона, синалган усулни қўллайди – ночор, зўраки ишшаяди, холос. Сўнг Сайдаз бирдан тутак: «Хой, менга қара! – дея ўшқиритишга тушади. – Нима, амал, мартаба, деб шунчалик имонингни ютдингми? Ахир, ўзинг индаллосини айт: Зариф Усмонов қаёқда-ю, сен қаёқда?! Шундай одам турганда, номзодингни қўйгани уялмадингми?» Бунга нима дейди? «Уялишга уялдим, лекин мен номзодимни қўймасам, Латипов ўз номзодини қўярди-да!» деёлмайди-ку! «Индамайсан-а? Индаёлмайсан. Менинг олдимга нима деб келдинг? Э, туришингни қара, елкангни қисиб... Сеники қизик: қилғиликни қилиб, кейин азоб тортгандек бўласан. Йў-ўқ, тақсир, бунақаси кетмайди, ё деворнинг у ёғига ўтинг, ё бу ёғига! Ё имонсиз бўлинг, ё...»

Албатта, шу тариқа дакки-дашномдан сўнг у банорас тўнни елкасига ташлаб, шартта ўрнидан туради, кафтини тўлдириб нос отади-да, ғўлдираб: «Кўчанинг ўртасида кўкрагини кериб юрмаган йигит йигитми? Бўйнида иллати бор одамгина бўғотнинг тагида елкасини қисиб юради. Бўғотнинг тагида юришдан Худонинг ўзи асрасин», дейди.

Наҳотки, азда-базда шу маломатларни эшитиш учун кетаётган бўлса?

Аммо энди изига қайтса ҳам бўлмайди. Қайтса, яна ўша хонасига киради, яна ўша гулларга кўзи тушади, уларнинг қоғоздан эмаслиги яна шубҳалантиради, қизғин қутловлар қулоқларига яна қўрғошин бўлиб

куюлади... Таваккал – боради. Зора, юрагидаги санчик босилса!

Халигача ўйлаб ўйига етолмайди: Сайдаздаги бу қайсарлик (у буни асло мағрурлик деб билмас эди) қаяқдан пайдо бўлган экан? Ахир, Сайдаз ниҳоят акасининг қўлида, келинойисидан даккию дашном эшитиб ўсган бир етимча эди-ку! Лекин халигача икки гапнинг бирида: «Кўчанинг ўртасида кўкрагини кериб юрмаган йигит йигитми?» – деб кулади.

Қайсарлиги бошига бало бўлди. Бўлмаса, шу калласи билан Сайдаз, эҳ-хе, аллақачон...

Улар ёшликдан қалин дўст эдилар. Бундан икки йил аввал ҳам шундай эди. Энди эса... У Сайдаздан барибир воз кечолмас экан – кейинги икки йилда буни, айниқса, яққол сизди. Негадир, Сайдаз ҳам изтироб чекиб юрганига унинг ишонгиси келарди.

Улар биринчи синфдаёқ ўз-ўзидан дўст бўлдилар. Дўст тутинганлари йўқ – дўст бўлдилар. Сайдаз – Сайдазим елкасида латта жилд, эгнида увода чопон билан дарсга қатнардди. Қуюқ қошлари чимирилган, қомати самбитдек, оқ юзли, йирик, ғамгин кўзли бу бола юпун либосда ҳам чақмоқдек чақнаб, шу қадар мағрур юрардики, ёлғиз Омон эмас, синфдаги ўттиз ўқувчининг ҳаммаси устидаги кийимини Сайдазнинг энгил-бошига жон-жон деб алмаштиришга тайёр эди.

Сайдаз учига чиққан тўполончи эди. Фақат дарслар тугаб, ҳамма ўйига отланганда шўхликлари сўниб, маъюс тортиб қолар, мактабдан қайтар эканлар, бояги бурро, абжир Сайдазнинг жонли суратига айланар эди. Дарсдан кейин Омон уни кўпинча елкасида обкаш – сувга кетаётганида, қўлида замбилғалтак – жарга чиқинди тўкиб келаётганида учратарди. «Юр мактабга, ўйнаймиз», дерди у. Сайдазнинг кўзларида бир лаҳза учқун чақнаб, шу заҳоти сўнардди: «Йўқ».

Кўклам қуёши киш заҳридан увишган елкаларни киздириб, зада вужудларни илиқ, беозор ҳарорат билан лоҳас этган узун кунларда дарс тинглаш ихтиёрий уқубатдек туюларди. Лолақизғалдоқдан ёнган

томлар, шох ташлаган варраклар... Юрак антикарди. Бундай кезлар диққинафас хонада «Синфдан ташқари ўқиш» эълон қилинади. Бирданига хушчақчақ сурон бошланар, ҳамма ялт этиб Омонга – тинимсиз китоб ўқийдиган, «эртақнинг кони»га қарар эди.

– Омонтой ҳозир «Бўзбола»ни айтиб беради, – дерди муаллима.

«Бўзбола!»

У орқа партада, ёлғиз ўтирадиган Сайдазнинг кўзлари дафъатан чақнаб кетганини сезарди. Қалбини ёниқ бир мунг қамраб, томоғини аллақандай хўрлик туйғуси куйдира бошларди. Онаси ўлгач, отаси ёш хотинга уйланган Бўзболанинг аянчли қисмати ҳақидаги қадимий эртақни ҳасрат ва ғуссага чўмиб, нечанчи бор хикоя қиларкан, у гўё ўз юрагини тирнаётган аччиқ аламларни сўзлаб бераётгандек бўларди. Бўзбола ўғай она ситамларига чидай олмай ота уйдан бош олиб кетадиган лавҳани айтаётганида лаблари қуруқшаб, ҳаяжони ортар, ранги бўздек оқариб, хушсиз каби ўтирган Сайдазни кўрмаслик учун кўзларини чирт юмиб олар эди.

Бу қайғули қисса Сайдаз ҳақида эканини шу икки ўспиридан бўлак ҳеч ким билмасди.

У эртақда бир кўшиқлар бўларди!..

*Бўзболажон, Бўзбола!
Қирларда битган лола!
Сандиқдаги тўнлардан
Ола кетгин, Бўзбола!*

*Бўзболажон, Бўзбола!
Қирларда битган лола!
Қўтондаги қўйлардан
Ола кетгин, бўзбола!*

Бўзболанинг отасига гинаси зўр эди – қайрилиб қарамади...

*Қўтондаги қўйларинг
Бўзболага керакмас.*

*Сандиқдаги тўнларинг
Бўзболага буюрмас.*

*Қўтондаги қўйларинг –
Маъракангга сўйилсин!
Сандиқдаги тўнларинг –
Кафанликка буюрсин!..*

Бўзбола шундай деганча кўзида ёш билан орқасига қарамай кетаверди...»

Шунда унинг ҳам кўзларидан тирқираб ёш оқар, бепоеън дашт йўлида бошини қуйи солган қўйи танҳо кетиб бораётган маъюс Бўзболанинг ортидан жимгина эргашиб кетгиси келар эди...

«Ўша мен эдимми? – деб ўйлади у бирдан. – Мен эдимми? Мен бўлсам... унда мана бу ким? Ё Худо!»

Йўл тепаликка ўрлай бошлади. У чўнтагини ковлаб, сигарета олди. Кўм-кўк тутунда яна хаёли чуваланди.

Сайдаз... барибир мағрур экан-да! «Бўзбола» ҳақида бирор марта – на яхши, на ёмон деб оғиз очмади. Фақат шу нарса эсида: бир куни икковлон далага ўт ўргани бориб, якка туп жийда тагида дам олиб ётганларида Сайдаз дафъатан: «Анув... чўпчагингни айтиб бергин», деб секин илтимос қилган, бироқ эртақ ниҳоясига етмай, хомуш тортиб, ўрнидан туриб кетган эди...

Ўшандан буён не-не тоғлар кунпаякун бўлди, дарёлар тескари оқди, аммо Сайдаз мағрурлигича қолаверди. Ёдида, бир куни синф раҳбари Холмат ака дарсга этик, пахталик кўтариб кирди, яқинда отаси қазо қилган Абдували деган бола билан Сайдазни ўрнидан турғазди: «Мана бу мактабнинг сизларга ёрдами, олиб бориб кийинглар. Фақат буни яхши ўқиш билан оқлаш керак. Тагин, этикни Худо берди, деб роса яхмалак учмаларинг, авайлаб кийларинг. Ма, Абдували...» Абдували секин бориб кийимларни олди. «Ма, Сайдаз...» Сайдаз жойидан жилмади, туташ қора қошлари остидан ўқитувчига ёвқараш қилиб тикилди: «Керакмас», «Ия, вой тентаг-эй! «Керакмас»инг нимаси?! Ол, олавер,

буни мактаб сенларга махсус ажратган. Қишда жонинг кириб кийиб юрасан, совуқда дийдирамасдан». «Керакмас! – дея баттар ўшшайди Сайдаз. – Керак бўлса, ўғлингизга олиб бориб беринг». Кейин эшикни тарақлатганча ёпиб чиқиб кетди. Синф раҳбари хона ўртасида қаққайиб қолаверди. «Оббо!.. – деди бироздан сўнг қўлларини қовуштириб. – Оббо...»

Сайдаз «мактаб махсус ажратган» этикни олмади, қўнжи тўрт энли қайириб қўйилган эски этиги билан қишни ўтказди. Этикнинг қўнжи билан тор тринка шимининг почаси болдирларини сириб турар, уни аллақандай шижоатли, ўктам кўрсатар эди. Шунда Омонга оёғидаги қўнжли ботинкаси ғоят бесўнақай кўринар, шартта ечиб улоқтиргиси келар эди. Кейин Сайдазга таассуб қилиб у ҳам этик кийиб юра бошлади. Этиги яп-янги, қўнжи салкам бир қарич қайириб қўйилган бўлса-да, Сайдазнинг олдида у ҳамон ўзини алланечук ожиз, ношуду нотавон сезарди.

Тақлид-таассуб этикнинг қўнжидан нарига ўтмади, чунки дўсти қайсарлик бобида шундай хунарлар кўрсатдики, оқибатда тўққизинчи синфда мактабдан қувилаёзди. Бу пайтда у нос чекишни одат қилган, дарс вақтида ҳам ўғринча отиб ўтирар эди. Унинг ҳайратомуз қобилияти, айниқса, математикадаги фавқулодда истеъдоди ўзидан бошқа ҳаммани тонг қолдирарди. Омон ҳам математикадан аъло ўзлаштирарди. Аммо бу аъло баҳога қандай машаққатлар эвазига эришадигани бир Худою ёлғиз ўзига аён эди. У азбаройи Сайдаздан орқада қолмаслик, ўзиб кетиш учун тунни тонгга улаб китоб титар, математика муаллимининг уйига қатнайвериб безори жон қилиб юборган эди. Ёдида, математика муаллими яқинда уйланган ёшгина йигит бўлиб, қишлоқнинг нариги четидаги қутичадек бир ҳовлида яшарди. Оқшомлари у эшик қоқиб борганида елкасига тўн ташлаган муаллим бироз ҳаяллаб чиқиб келарди-да: «Э, сенмидинг?» дея ичкарига бошларди. Тўрдаги хонада ўтирган ёшгина келинчак уни кўргач, нохушгина чимирилиб: «Келинг», дерди.

Алламаҳалгача дафтар-китоб ёйиб масала талашиб ўтиришаркан, у ўқитувчининг ўғринча эснаб олганини, девордаги соатга дам-бадам қараб қўяётганини, рўпарадаги хонадан келинчакнинг норози қиёфада эрига яширинча имо қилаётганини – ҳеч нарсани сезмасди. Ярим кечаси туртина-суртина уйига қайтаётиб: «Муаллимнинг хотини... қўрсроқми-ей?» деб ўйларди-ю, шу заҳоти фикрини чалғитишга уринарди. Чунки у математикани, бинобарин, математика муаллимини, шу важдан муаллимнинг хотинини ҳам яхши кўришга маҳкум эди. Аммо бир нарса – математика муаллими ҳам хотинини яхши кўриши мумкинлиги негадир хаёлига келмасди. Ниҳоят, муаллим чидолмади. Бир кечаси оstonадан кузатаётиб, силлиққина уқтирди: «Ука, энди дарсдан кейин, кундузи келгин, хўпми». У овсарларча анграйди: «Нега?» Муаллим фикрини: «Нега бўларди!» «Хўп, хўп», деди у ўқитувчисининг авзойини кўриб.

Содда экан-да, бўлмаса... Ҳозир-чи? Ҳозир, албатта, содда эмас – мураккаб. Лекин қачон мураккаб бўлиб қолишга улгурди экан? Мураккаб тенгламаларни ечишга киришганидан сўнгми? Ўшанда тун-кечалар тентираб унга нима зарур эди? Ҳаммаси шуҳратпарастликдан! Ҳа, азбаройи Сайдазга етиб олиш, биринчи бўлиш учун! Аммо ич-ичидан барибир Сайдазга минг, миллион марта ҳаваси, ҳатто, ҳасади келарди. У мактабга турли қўлланмаю дарсликлар билан лик тўла зилдек портфель кўтариб борарди, Сайдаз эса чапаниларча олди очик нимдош костюмининг кўкрак чўнтагида нос ўраш учун беш-олти варақ қоғоз олиб юрарди – бор-йўқ «ўқув қуроли» ана шундан иборат эди. Сайдаз кечқурунлари гузардаги чойхонада карта ўйнаб, эртаси дарсда кўз очиб юмгунча ҳал этадиган масалаларни ечиш учун у ширин уйкудан воз кечиб уззукун китоб титиши, математика муаллимининг хотини – ёш келинчакнинг кўзига бало-қазодек кўриниши керак эди.

Мактабни битирадиган йили директор уларни тўсатдан кабинетига чақириб қолди: «Ўқишни бўшаштирмамлар – икковингизни медалга мўлжаллаяпмиз».

Аммо Сайдазга медаль насиб этмади – математика муаллими унинг дарс пайтида нос чекканини кечиролмади.

«Худди бугунгидек, – деб ўйлади у ялтираб ётган асфальт йўлга хомуш тикилиб бораркан. – Лекин ўшанда ҳам чурқ этмай кетгансан-ку! Кейин эса – умр бўйи... Лоақал бирор марта юрак ютиб: «Хой, шошманглар, бу шон-шарафларга мен эмас, фалончи муносиб», дея олмадинг! Мана, лоақал кечаги сафар айтиш мумкин эди-ку! «Ўртоқлар, бу унвон аслида мархум устозимиз, ҳақиқий олим Зариф Усмоновники эди», деб бир оғиз айтолмадинг-ку! Ахир, шу одамнинг китобларини ўқиб савод чиқарган эдинг! Нега айтмадинг? Айтсанг, биров уриб ўлдирармиди? Сен эса... сурбетларча илжайиб, алмисокдан қолган сийқа гапларни такрорладинг: «Бу юксак унвонни мен барча ҳамкасб дўстларимга, ўзим ишлаётган илмий даргоҳга берилган олий баҳо деб қабул қиламан!» Аҳмоқликнинг чеки борми? «Барча ҳамкасбларимга берилган» эмиш!.. Қани, мард бўлсанг, бирор ҳамкасбинг, масалан, Тонготар учун шу унвондан воз кечиб кўр-чи? Воз кечиб бўпсан! Сен... сен Сайдаз эмассан!»

У ич-ичидан шу ҳақиқатни илк бор эътироф этди: Сайдазга етиб олиш учун бутун умри етмади.

Ваҳоланки, ўқишга бирга келдилар, бир факультетга жойлашдилар. Лекин институтда ҳам аҳвол эски зайлда давом этди: унинг умри кутубхонада ўтар, Сайдаз эса қиш кунлари йилт этган қуёшдек бу ерда ахён-ахёнда пайдо бўлар, у ўқир – Сайдаз мутолаа қилар эди.

Иккинчи курсни тугатганларида у энди ҳарчанд тиршмасин, Сайдазга етолмаслигини, дўстининг ортидан бу тахлит қувишда маъно йўқлигини англади. Энди у Сайдазга муносиб шогирд бўлиши мумкин эди, ботинан шунга ҳам рози эди – Сайдазни порлоқ келажак, улкан илмий кашфиётлар кутаётгани кўпчиликка аён бўлиб қолган эди...

Сайдаз учинчи курснинг ярмида институтни ташлаб кетди.

Ректор билан чиқишолмаганмиш. Омон довдираб қолди: бунинг эси жойидами? Ректор билан нега чиқишолмайди? Хўп, декан билан, курс раҳбари билан, бирор доцент, борингки, профессор билан чиқишолмаслик мумкиндир, аммо студентларнинг кўзига йилда бир кўриниб қоладиган ректор билан отасининг молини талашадими?

– Ректорга маслаҳат бергани кирувдим, – деди Сайдаз пинагини бузмай.

– Қанақа маслаҳат?

– Матанализ домласи Мирҳосилова саводсиз-а?

– Ҳа, энди...

– Йўқ, «энди» эмас, ростини айт: шу одам олий мактабда дарс беришга лойиқми?

– ...

– Тарихдан кирадиган Ражабов хотинбоз-а, биласанми?

– Йўғ-э!

– Лаборант қиз билан... Ке, лабингни ялама, буни ҳамма билади.

– Ҳеч ким индамайди-ку?

– Мен сенга «ҳеч ким» эмасман! Ректорга: «Шуларни хайданг», деб маслаҳат бергани кирдим.

– Хўш?

– Кирсам, қовоғини солиб ўтирган экан. «Нима дейсиз?» – деди. «Шундай-шундай, ишонмасангиз текшириб кўринг», дедим. Бирдан менга ўшқира кетди: «Кимсан ўзинг? Қаерда ўқийсан? Фалон-фисмадон...» Охири айтган гапи шу бўлдики: «Иккинчи бунақа фиску фасод билан бошимни қотирма! Ўқигани келган бўлсанг – ўқишингни бил!» Кейин мен... биласан-ку, қишлоқчасига олиб...

– Сўқдингми? – Омоннинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

– Раҳмат айтишим керакмиди?

– Э, хумкалла! Энди нима бўлади?

– Нима бўларди? Армия, кейин... кейин яна бир тирикчилик.

– Аҳмоқ бўлма! – Омоннинг жаҳли чиқди. – Қани, тур ўрнингдан. Борамиз. Эгилган бошни қилич кесмайди.

– Минг афсуски, кесмайди-да, – деди Сайдаз. – Овора бўлма, икки дунёда бормайман.

– Келажагингни ўйла, ҳой! Бир кун пушаймон қиласан.

– Майли, ошна, – деди Сайдаз. – Нима бўлса – пешонамдан. Ке, юраманми шуларга бўйин эгиб? Кўчанинг ўртасида кўкрагингни кериб юрмаганингдан кейин...

Орадан икки ой ўтгач, армияга жўнаб кетди. Омон унга уч йил хат ёзиб, уч йил ачиниб юрди. Сўнг ўз ташвишлари, илмий иши, янги дўстлари билан алаҳсиб, унутгандек бўлди.

Сайдаз хизматдан қайтгач, ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, Мирзачўлга – қовун эккани чиқиб кетди.

Омон ўша йили аспирантурага кирди.

Кузда Сайдаз экин-тикинни саранжомлаб, қишлоққа қайтиб келди.

Омон Москвага, малака оширишга жўнади.

Улар келаси йилнинг кузагида кўришдилар.

Омон Сайдазни излаб чўлдаги совхозлардан бирига чиқиб борди.

Бийдек дала. Қум, шамол, мезон. Қамиш чайла. Бир тилим ой.

Улар хазон бўла бошлаган қовун полиз тепасида тўрлаб кетган бодринг билан ароқ ичдилар. Омон илмий иши битмаётганидан ҳасрат қилди, ёши ўттизга бораётганини, у тенгилар иккита боланинг отаси бўлганини айтиб бош чангаллади, костюмининг кўкрак чўнтагидан бир сурат олиб: «Агар икки ойдан кейин уйланмасам, бошқага тегиб кетади», дея бўғилди.

Эрталаб уйғонгач, кечаги гаплари эсига тушиб, йиғламоқдан бери бўлди, ухлаб ётган Сайдазга билдирмай шаҳарга жўнади.

Кечқурун ишдан қайтиб келса, уй бекаси – уйғур кампирнинг олдида Сайдаз гап сотиб ўтирибди. Хона

ўртасида кучоққа сиғмайдиган қовунлар... «Ха, қочоқ! – деди у кулиб. – Хайр-маъзурни насиё қилиб қочибсан-а! Мана, атай бош уриб келдик». Сўнг қоғозга ўроғлик ниманидир узатиб: «Ма, тўйни бошлайвер, – деди. – Икки машина қовуним бор, совхозга топшириб, индин қайтаман. Бугун чоршанбами? Шанба куни тўй. Омин, Оллоҳу акбар! Қишлоқдагиларни ўзим айтиб келаман». Омон ҳанг-манг бўлиб, ҳой-ҳойлаганча қолаверди. Сайдаз ташқарида кутиб турган таксида жўнаб кетди. Гарангсиб уйга киргач, қўлидаги қоғозни очиб қаради: уч минг сўм. Пулга тикилиб ўтираверди, кўзларида ёш филтиллади...

«Сайдаз сенга ота-онанг қилмаган яхшиликларни қилган эди! – деб ўйлади у ҳозир кўнгли тўлиб. – Сен эса...»

Кўнглининг қоронғи кўчаларидан овоз келди: «Сен ҳам қараб турганинг йўқ: Сайдаз уйланганда ҳаммасини қайтардинг!»

«Уҳ, яна ҳисоб-китоб! Ахир, бу қарз эмас – яхшилик эди! Сен фақат қарзингни узгансан!»

Сайдаз олти йилдан кейин қишлоққа бутунлай қайтиб, колхозда ишлай бошлади.

Омон диссертациясини ёқлади, бўлим мудирлигига тайинланиб, «Омон Ғаниевич»га айланди.

Хар сафар кўришганларида у Сайдазни бир амаллаб ўқишни давом эттиришга даъват қиларди. Сайдаз эса авваллари кулиб, кейинчалик маънос жавоб қайтарарди: «Йўқ, энди ўқиб шаҳар олиб берармидик?»

Шу тариқа... бир кун бундай орқаларига ўгирилиб қарасалар: «Ўтди умрим, во дарин!»

«Бунча тез! Ёв қувгандек! – дея илк дафъа чи-накам ҳайрат билан ўйлади у. – Ахир, буларнинг ҳаммаси – далага ўт ўргани борганлариму математика муаллимининг уйига қатнаганларим, ресторанда курут-жийдаларим сочилиб кетгани, чайлада кайфим ошиб қолганларию докторликни ёқлашдаги ташвишлар, Сайдазнинг касали... кечагина эмасмиди? Умр ўтдими, а? Наҳот, батамом? Бу ёқда неча йил қолди?

Бешми, ўнми? Ким билади? Балки бугунги кун энг сўнггисидир?»

Юрагини шундай бир мунг сиқиб кела бошладики, машинани ташлаб, шартта қайгадир қочиб кетгиси келди...

Сайдаз тимсолида фан улуг бир олимдан жудо бўлганини у биларди. Бир кун унга фикрини айтди ҳам. «Хечқиси йўқ, – деди Сайдаз парвойи фалак ва шу заҳоти яна «найзаси»ни санчди: – Аксинча, жуда яхши, сен ҳам, мен ҳам профессор бўлсак, орамизда фарқ қолармиди?»

Бундай ўйлаб қараса, Сайдаздан умр бўйи фақат яхшилик кўрибди. Лекин бирор марта дўстининг мушукулини осон қилолмади – у мурувват кўрсатишга изн бермади. Беш-олти йил аввал Сайдаз оғир дардга – суяк силига чалиниб ётиб қолди. У дўстини шаҳарга олиб кетажагини, энг зўр докторларга кўрсатиб, энг зўр касалхонага ётқизажагини айтди, машинасини эшикка кўндаланг қилди. «Йўғ-э, – деб кулди Сайдаз, – нима, мен қора тоғни қайириб қўйибманмики... Бизга Умнат фельдшернинг дориси ҳам бўлаверади». Шу-шу, унга дард устига дард ёпишаверди. Кейинги йилларда анча чўкиб қолди – саккиз бола, рўзғор ташвиши, ўзи кулиб айтганидек, «ит билан ҳам чиқишмайдиган феъли» Сайдазни бемаҳал қаритиб қўйган эди.

Икки йил аввал қишлоқдаги бир тўйда ёнма-ён ўтириб қолдилар. Омон унинг совхозда яна аллақандай жанжал кўзғаб юрганини эшитган эди, кайф аралаш насихат қилди:

– Менга қара, доим нима балони талашасан? А? Э, ошна, сенга айтсам, ҳаёт дегани ҳам бамисоли бир денгиздек гап: ким қанча қўшди-ю, ким қанча олди – барибир билиб бўлмайди. Шунақа экан, нима керак бошингни қотириб? Бировни ака, бировни ука қилиб ишингни битирсанг-чи!

Сайдазнинг кўзлари тўсатдан чақнаб кетди:

– Шу гапларни ўз каллангдан, мана шу профессор каллангдан чиқариб айтяпсанми? Ке, қўй, ансамни

қотирма-да, ошингни е! Лекин билиб қўй: менинг онам битта эрга теккан, отам раҳматли ҳам битта хотин олган экан. Ота-онадан шу иккита шум етим – акам билан мен қолганмиз!

– Бунақада икки дунёда косанг оқармайди.

– Косам оқарсин деганнинг юзи қора бўлади!

У индамади – ош ширин эди, «заҳар» бўлишидан чўчиди.

Тўй тарқагач, Сайдазнинг уйига бориб ётдилар. Эрталаб худди қадим бир пайтларидаги сингари майиз, жийда, туршак, ширчой билан нонушта қилдилар. У хуштаъм нонжийдани оғзига соларкан, Сайдазга қараб, беихтиёр кулимсиради:

– Фақат қурут етишмаяпти...

Улар бараварига кулиб юборишди.

Сайдазнинг хомсемиз, касалманд хотини шоша-пиша ўрнидан кўзгалди:

– Вой, қурут ҳам бор, ҳозир олиб чиқаман...

– Йўк, йўк, бошқа гал... – У кўзларини сийпалаб, яна кулди.

Кейин ўйлаб кетди. Жийда емаганига, аникроғи, уни дастурхонида кўрмаганига неча замонлар бўлганини, махсус жадвал асосида овқат тайёрлайдиган, «Беш юз фойдали маслаҳат» ва «Пазандалик китоби» тавсияларини ошхона учун бузилмас қонун деб биладиган юксак дидли санъатшунос хотинининг таомномасида олис тоғлар орасидаги қишлоқ боғларида пишиб етиладиган нонжийдалар ҳеч қачон ўрин олмаганини таассуф билан ўйлади.

Чойдан сўнг икки-уч дилтортар улфат билан тоққа чиқиб келишга қарор қилдилар.

Кўклам эди. Еру кўкда кўклам эди.

Сайдаз суяк-суяклари зиркираганча ҳансираб қадам ташларди. Омон эса дўстлар даврасида кулфи дили очилиб, тинимсиз сўзлар, ишидан, ҳаётдан, дўсту душманларидан, эски рақиби Латиповнинг кирдикорларидан, ўзи мансуб муҳитдаги муносабатларнинг «ўта нозик жиҳатлари»дан гапириб борар эди:

– ...Улар мени кўролмайди. Мен шунча курашдим, лекин энди толиқдим, улар фанга мутлақо алоқаси йўқ, сохта олимлар. Таниш-билиш, юксак мартаба қули, улар фан ривожига...

– Ҳей, менга қара! – деди тўсатдан Сайдаз унинг гапини чўрт кесиб. – Қўй шу дийдиёнгни! Сен ҳам одам бўлиб, ҳаётингда беш минут дийдиёсиз яшай оласанми? Ҳой, инсон, бундоқ кўзингни очиб атрофинга карасанг-чи!

Атрофда эса ўткинчи умрнинг ўткинчи бахори... ўтиб борарди!

У бирдан хижолат тортиб жим бўлиб қолди. Улфатлар тоғ этагидаги кафтдек ялангликда қийшайиб ўсган танҳо дўлана соясида ёнбошлашиб, кабоб пишгунча бир пиёладан коньяк симирдилар. Хиёл фурсат ўтгач, у яна гап бошлади. Ҳамма диққат билан бош ирғаб ўтирар, ёлғиз Сайдазгина равоч баргини тишлаганча кўм-кўк осмонга тикилиб ётар эди.

– ...Ҳа, нимасини айтасиз, биз ўқишга қирган пайтлар ҳам ҳолва экан. Ҳозир, эҳ-ҳе! Мана, ўзимдан қиёс биласизлар, мен принцип масаласида отамни ҳам аямайман. Очиги-да. Аммо баъзан жуда мушкул вазиятларда бизга ҳам чекинишга тўғри келади. Лекин бу масалада менинг принципим қатъий, агар бола ҳақиқатан қобилиятли бўлса, қўлимдан келган ёрдамни аямайман. Ҳар томонлама қўллаб-қувватлайман. Чунки бизнинг соҳада чинакам истеъдодлар ҳар куни туғилавермайди. Математика – шафтолиқоқи эмас, биласизлар...

– Э, албатта, – деди даврадагилардан бири эҳтиром билан чой узатиб. – Агар Худо таоло ўзи назар қилмаса-чи... Мана, сиз қишлоғимизнинг обрўйини шунчалик кўтариб юрибсиз, биз шунга хурсандмиз-да. Сизга ўхшаган одамлар ўзимиздан қанча кўпайса, шунча яхши-да. Ҳар ҳолда, фалончи фалон ердан чиққан, деса, одамнинг кўнгли бир газ ўсиб кетар экан. Қолаверса...

– Бўлмаса-чи! – деди у бош ирғаб. – Биз ҳам шунинг тарафдоримиз-да.

– Омон бўлсин, ҳозирги болалар ҳам чакки эмас, – деди Қобил чўтир деган муаллим. – Қишлоғимиздан сизга ўхшаган яна бир зўр математик чиқади-ёв. Хабарингиз бордир, Сайдазнинг ўғли Нуриддин бултур Новосибирскдаги олимпиадада чемпион бўлиб келди.

– Албатта, хабарим бор, – дея қаддини ростлаб ўтирди Омон. – Биламан, биламан. Мен бошдан айтганман, боланинг қобилияти зўр, деб. Тўғрими, Сайдаз?

Сайдаз ёнбошига ағдарилиб, унга лоқайдгина қаради. Омон косагул узатган пиёлани қўлига олиб, гапида давом этди:

– Мана шу Нуриддин, ўта истеъдодли йигит, лекин ноҳақлик қурбони бўлиб кетишига сал қолди; ўқишга кираётганида охирги имтихондан паст баҳо қўйишибди. Кечкурун уйга бориб қолди. Йўқ, дарров суриштириб аниқладик. Кейин мен тегишли дўстларга секин айтиб қўйдим. Чунки ҳозир кийин-да! Минг зўр бўлгани билан «страховка» қилиб турмасангиз... Ўша олимпиада масаласида... Бу ишнинг ташкилий жиҳатига менинг ҳам жиндак алоқам бор эди. Улар бир мухтарам профессоримизнинг қизини юборишмоқчи экан, мен ҳам бўш келмадим: «Нуриддин боради!» деб туриб олдим...

Даврадагиларга бу гап ғоят маъқул тушди:

– Э, албатта, ўзимиздан бўлгани яхши-да!

– Ҳамюртлар шундай бир-бирига қайишмаса... Мусофир шаҳар...

– Йўқ, гап ҳамюртликда эмас – адолат озор топмаслиги керак-да! – дея у масалага ойдинлик киритишга шошилди.

Сайдаз бирдан ярқ этиб кўзларини очди, ранги бир хил бўлиб:

– Нима? Нима дединг? Ҳали менинг ўғлим сенинг олдинга бош эгиб борганмиди? – деб сўради аллақандай кескин, қаҳрли товуш билан. – Ростингни айт! Менинг ўғлим... шундай паст кетиб, ялтоқилик қилиб юрибди-ми?

У бепарво кулимсиради:

– Хўш, нима бўпти? Бормаган такдирда ҳам, сенинг ўғлингга ёрдам бериш менинг бурчим эди.

– Гапни айлантирма! Жавоб бер: ўғлим эшигингга ялиниб бордимми? Агар шу гап рост бўлса... мен бўйнини узиб ташлайман итваччанинг!

Сайдазнинг вазоҳатини кўриб барчанинг кайфи учди.

– Оббо, мунча пишқирасан? – деди у. – Сенга қолса, ҳамма ўзингга ўхшаб ҳодадек гўдайиб ўсаверса! Хўп, ёрдам берган бўлсам, нима бўпти? Фараз қилки, Нуриддин сенинг ўғлинг эмас-у, олис бир райондан келган қобилиятли, лекин ноҳақликка йўлиққан абитуриент. Мен шу абитуриентга виждонан ёрдам бердим, холос. Дўстимнинг ўғли бўлгани учун эмас, азбаройи истеъдодига ачинганимдан, таланти увол бўлмасин, деганимдан. Ахир, сен мени биласан-ку!

– Биламан! Жуда яхши биламан! – деб ўшқирди Сайдаз. – Лекин сен бу гапларингни экиб қўй, эшитдингми? Ростини айт: ўғлим сендан ёрдам сўрадимми? Ёки мени алдаяпсанми? Ё бу бир бемаъни ҳазилми? Айт, мен ҳаммасини билишим керак! Шу гап рост бўлса, мен унинг галстук таққан бўйинчасидан судраб келиб, ёнимда кетмончи қиламан! Менинг ўғлим бундай қилиши мумкин эмас!

– Намунча «Менинг ўғлим», «Менинг ўғлим», деб жириллайверасан?! – Омон ҳам тутатиб кетди. – Нима, сендан бошқада ўғил йўқми? Э, яхшилик ёқмаган! Хўп, ана, кўнглинг тинчий қолсин, ўғлинг боргани ҳам, мени кўргани ҳам йўқ – мен ҳар эҳтимолга қарши танишларимга бир оғиз айтиб қўйган эдим. Агар гуноҳим шу бўлса... хўп, майли, биздан ўтибди, кечирсинлар! Э, тавба!

Орага улфатлар тушди, «шайтонга ҳай бериб», «бир гапдан қолиш»ни иккисидан ҳам тавалло қилдилар, «Сайдазнинг феъли маълум»лигини айтиб, узр-маъзур сўраган бўлдилар.

Ўша оқшом Омон ҳеч ким билан хайрлашмасдан шаҳарга жўнаган, йўл бўйи Сайдазни: «Кўрнамак», «Итфеъл!» дея сўкиб кетган эди...

Шундан буён на у бўйни ёр бериб Сайдазнинг остонасини босди, на Сайдаз унинг эшигини қоқиб келди:

«Ўшанда ҳам аблаҳлик қилган эдинг! – деб ўйлади у надомат билан. – «Ходага ўхшаб яшайвер!» деган эдинг-а? Хўш, ўзинг-чи? Ўзинг... мансабу амал устунига девпечакдек чирмашиб, охири эришган мартабанг шу – «Фанлар академиясининг мухбир аъзоси!» Лекин бу Сайдазнинг жойими, Зариф Усмоновнинг жойими? Бўротнинг тагидан тинчгина, секингина ўрмалаб бораверсанг – албатта, ҳали ҳақиқий аъзо ҳам, ундан каттаси ҳам бўласан, – энг юксак чўққига эришасан! У чўққида сени ҳеч ким ҳеч қачон безовта қилмайди – «Бўзбола» ҳам, Сайдаз ҳам! У чўққида сени целлофан қоғозга ўралган гуллару целлофан қоғозга ўралган туйғуларгина кутади!»

Армон ва ҳасратдан лаблари беихтиёр пичирлайверди: «Сайдаз, Сайдаз... Биламан, мени ёмон кўрасан. Балки жирканарсан? Начора, ҳақкинг бор. Умр бўйи сенга ҳавас қилдим. Эҳтимол, мен нотўғри яшагандирман. Аммо сен-чи? Сенинг йўриғинг бошқа. Лекин Латипов, шу мансабпараст, сурбет Латиповлар давру даврон сурганда, мен сенга ўхшаб четда туролмадим. Айбиммиди бу, хатоммиди?»

У радиоприёмник қуловини буради. Дунёнинг ғам-ғуссадан, ташвишу изтироблардан холи аллақайси бурчагида шодумон оҳанглар янграрди.

Машина қишлоққа яқинлашди. Ана, пичан босилган томлар, саф тортган мирзатераклар... Мана шу муюлишдан кейин Сайдазнинг уйи. Ана, шифер ёпилган пастак том. Ана, узун пешайвон... Эҳтимол, Сайдаз ичкари уйларнинг бирида ёнбошлаб ётгандир. Қуюк, туташ қошлари остидаги ўткир кўзларини юмиб, буткул оқарган сочларини сийпалаганча хаёлга чўмиб ўтиргандир... Балки яна дарди кўзиб, шифтга термилиб ётгандир...

Бирдан юраги орзиқиб кетди. Ҳозир Сайдазнинг эшигини қоқиб борса... гўё Сайдаз хижолатомуз жилмайиб пешвоз чиқадигандек, гапи гапига қовушмай

узоқ жимиб қоладигандек, кейин ерга тикилган кўйи
иймана-иймана ундан ниманидир илтимос қиладигандек
туюлди!

«Энди нима бўлади?» деб ўйлади у изтироб билан.
Энди нима бўлади?

1980

УМР ЭСА ЎТМОҚДА

Қачонки, Озод чойнинг таъмини фарқлайдиган бўлдию қарий бошлаганини сизди. Қирқдан кейин киши умрига умр кўшилмаслигини, аксинча, умр кетишини ҳам шундагина — икки кам элликка кирганида, айниқса яққол англади. Яқин-яқингача чойга бефарқ, фамилми, кўкми, гуржию ҳинд чойими — суриштирмай симириб кетаверар эди. Бир вақтлар, ҳали ота-онасининг бағрида яшаган кезларида чойга ружу қўйган раҳматли чол-кампирининг гапларини жимгина тинглаб ўтираркан, буларнинг барчаси унга кексалик хархашаси каби туюлар, баъзан кулгиси кистаса, баъзан гаши келар эди. Ўзиям, чол-кампирининг бу борада инжиқлиги бир-биридан ошиб тушарди: «Хой, чойингизни рангини тузатсангиз-чи, келинпошша, нима бало, менинг рангимдан баттар сарғайиб кетибди», «Манави «тўқсон беш»ни алоҳида дамланглар, кийикўт солиб», «Чойми бу, таҳорат сувими?!», «Чой, деб хашакни кўтариб келаверасанми, ўғлим, устига юз сўм олсаям, ўша Хатча бужурнинг «индийский»сидан бир думалоққина олмайсанми?», «Анзиратхоннинг келини бир чой дамлайдики, пичоқ билан кесиб ичасиз...».

«Ўзгалар устидан кулмагин зинҳор, сенинг устингдан ҳам кулгувчилар бор», деганларидек, мана бугун Озод ҳам ота-онасининг ҳолига тушиб қолди. Ҳинд чойининг ҳам фақат фил суратлигини дамлатади, топиш қийин — икки баравар бериб чайқовдан олади, хўплаганда оғзи куймаса, хумори босилмайди. Мабодо чой пайти бу меъёр жиндай бузилгудек бўлса, ёшлик чоғлари кулоғига ўрнашган замзамалар дарҳол тилига югуриб келади: «Бунинг чой эмас, ўлик ювадиган сувга ўхшайди-ку...»

Вужудининг бундай лаззатталаб бўлиб қолаётганини Озод қариликнинг илк аломати, деб билди ва беихтиёр бу хусусда бот-бот ўйлайдиган бўлди.

Элликка бораётган одам, уйку қочган бедор кечаларда нималарни ўйлайди? Ўтган умрини, ота-онасини,

қилган ишларидан кўра ҳали қилиб улгурмаган ишлари кўплигини, албатта. Табиийки, туғилиб ўсган юртини эслайди – ё шахри азимни, ё кўҳи баландни. Озод ҳам ана шундай тунлар баъзан шифтга термилиб ётаркан, гоҳ хаёлан олисларда қолиб кетган қишлоғига қайтар, гоҳ эса умр йўлларида неники топган ва йўқотган бўлса, барини ўзича тафтиш қилар эди. Шу кунгача эришган нарсалари кўз ўнгидан бир-бир ўтарди: институт, диссертация, беғалва иш, бетон каталак, хотин, тўрт қиз, тарвуздек қоринча, тепакал, қон босими... Йўқотган нарсалари ҳам оз эмасди, буни ҳатто фикран сарҳисоб этмоққа ҳам юраги дов бермас, яхши-си, имкони борича бу ҳақда ўйламасликка тиришар эди. Бу ҳолат гадейтопмас қишлоғидан келиб, улкан шаҳарда, икки миллион одам орасига сочиб юборилган ризқ-насибасини амал-тақал қилиб териб еб юрган ва элликка бораётган ҳар бир киши учун, эҳтимол, бегона бўлмаса керак. Қариликни бўйнига ола бошлагунга қадар бу тўғриларда тузукроқ ақл юргизиб кўришга, очиги, фурсати ҳам бўлмаган эди. Онаси шўрликнинг мудом жигари оғрирди, яхши докторларга кўрсатиб, яхши санаторийларда даволатса бўларди, буларнинг ҳаммаси ундан – шаҳарлик ўқимишли ўғил, тўнғич фарзанддан лозим эди, бироқ, афсуски, у пайтларда унинг бунга вақти йўқ эди. Бир куни фурсати етиб бундоқ қарасаки, кеч – умр ўтибди, она эллик уч ёшида, бир пиёла чой ичгудек нафасда жимгина мангу фароғатга кетибди. Эллик уч ёш! У эса ҳадемай элликка киради. Шу ёшидаёқ унинг минг бир касали бор, қизларининг эса ҳалитдан фурсати йўқ: бири музика мактаби билан, иккинчиси араб тили билан банд, учинчиси...

Ким билсин, балки умр вафо қилса, у ҳам отасига тортиб, етмиш иккигача – пири бадавлат мўйсафид бўлгунига қадар яшар? Аммо бунда ҳам тасалли оз: жуфти ҳалолидан айрилгач, ота кун кўрмади ҳисоб. Азалдан ёш боладек инжиқ одам, келинларга қарам бўлиб қолганидан кейин мана шундай бедор кечаларда

дилидан неларни ўтказди экан? Ахир, бечора чол бир қиш оқшоми қор уриб турган деразага тикилиб: «Битта ота ўнта ўғилни уйлантиради, лекин ўнта ўғил битта отани уйлантиролмас экан», деб бежиз айтмагандир...

Озод ота-онасини эслаган сари қишлоғи ёдига туша-верди, қишлоғи ёдига тушгач эса, юраги сиқилиб бориб кўргиси келаверди. Сўнгги беш-олти йил мобайнида турли сабабларга кўра қишлоғига қадам босмаган эди. Ота хонадонининг устунни – чол-кампир экан, улардан кейин ҳовли-жой вайронадек ҳувиллаб қолди, у ҳам киндик қони томган ўғилни, бунда меросхўр бўлиб қолган укасию ён-атрофга тушган опа-сингилларини даярли соғинмай қўйди, дийдор қувончи ўрнига телефон қўнғироғи кифоя қила бошлади, «Ҳа, ишқилиб, қаерда бўлсаям, тинч бўлсин», деган омонат тасалли қариндошлар ўртасидан кўтарилган алланиманинг ўрнини босгандек бўлди.

Бир якшанба куни чой ичиб ўтириб Озод хотинига маслаҳат солди:

– Бу йил ёзда энди чамадон кўтариб аэропорт-ма-аэропорт судралиб юрмасаг-у, отпускани қишлоқда ўтказсак, нима дейсиз? Нимагадир чол-кампирни кўп туш кўряпман. Тоза ҳаво, сут-қатик сероб, қизлар ҳам мундоқ яйраб келишар.

– Ихтиёрингиз, – деди хотини чимирилиб ва ўрнидан туриб кетди.

Ўн беш йил бирга яшаб хотинининг феъл-атвори Озодга беш қўлидек аён бўлиб кетган эди, таклифнинг у қадар ёқмаганини сизди. Бошқа пайт бўлганида унинг ҳам дарҳол энсаси қотган ва бетўхтов муносабатларни «ойдинлаштириб олишга» киришган бўлур эди, бироқ бу сафар парво қилмай йўл тадоригини кўра бошлади.

Тонг саҳарда поезддан тушиб қолишди. Бу станцияда улардан бошқа тушадиган йўловчи йўқ экан, вагонни тарк этишганини ҳеч ким, ҳатто проводник ҳам сезмай қолди. Поезд оғир уҳ тортиб олгач, чала-мудроқ йўловчиларни аллалаганча яна йўлига равона бўлди.

Хали барвақт бўлишига қарамай, чилла эмасми, қуёш ёниб бош кўтармоқда эди. Озод жанубдан эсган шабада кенжа қизи Саноатнинг уйқуси ўчмаган юз-кўзларини сийпалаб, жамалак сочларини тортқилаб ўйнаётганига бир зум қараб турди-да:

— Ана, келдик отангнинг юртига, онам! — деди хурсанд бўлиб.

Станциядан Чорвоқтўронғига қадар машинада бир соатдан мўлроқ юриларди. Озод атрофга аланглаб, на бирор автобус, на такси қорасига кўзи тушгач, укасига хабар бермаганига афсусланди. Сипогарчилик қиламан деб, сарсон бўлади шекилли.

Муюлишда ўтган-кетган машинага умидвор қўл кўтариб ярим соатдан зиёд туришди. Қатор-қатор «Москвич»у «Жигули»лар физиллашиб ўтар, лекин бирортаси лоақал кўнгил учун ҳам тўхтамас эди. Озод ҳам асабийлашиб, ҳам нам тортиб, терак тагида юкларни пойлаб турган бола-чақасига қайрилиб қарамас, бироқ қизларининг юзида зерикиш ва чарчоқ пайдо бўлганини, хотинининг қора кўзойнак остидаги бўялган кўкимтир қовоқлари баттар осилиб кетганини яққол сезар эди.

«Наҳот, бирор таниш учрамаса?! — деб ўйларди у ўзини бениҳоя беқадр ҳис қилиб. — Тавба, шунча одам, наҳотки, ҳаммаси бегона? Лекин, қизиқ, эҳтимол, улар мени танимас, бироқ мен ҳам уларнинг бирортасини танимаяпман-ку?»

Ниҳоят, шалоғи чиққан бир «Нисса» беш-ўн қадам ўтиб гуриллаб тўхтади. Озод, гўё жиндек хаялласа, машина қайтиб қорасини кўрсатмайдигандек югургиланча етиб борди, эшикни очар-очмас ҳовлиқиб:

— Чорвоқтўронғига ташлаб қўйсангиз-чи, — деди.

Кабинада ўтирган ёшгина, лекин эрта қорин қўйиб юборган, ингичка сарғиш мўйловли йигит унга қараб кулимсиради:

— Ассалому алайкум, домла, — деди ва кўлини чўзди.

«Таниркан! — Озод суюниб кетди. — Хайрият-э! Укамнинг ўртоқларидан эмасмикан?»

– Ваалайкум, – деди шошиб. – Шу... кишлокқа келаётувдик, буни қаранг... Бола-чақа билан, денг...

– Автостанцияга борақолмабсиз-да, бу ердан автобус бўлмайди, – деди йигит ачиниб.

– Ким билади, дейсиз. Илгари доим шу ердан кетардик. Автостанция ҳалиям молбозорнинг орқасидами?

– Кўчган, – деди йигит ва билагидаги соати-га қараб қўйди. – Эски ҳаммомни билармидингиз, ўшанинг ўрнида.

– Э, шунақами? Ҳаммом-чи?

Йигит энсасини қаниб кулди:

– Ҳаммом... молбозорнинг ўрнида.

Озод унга ишонқирамай тикилди:

– Биласизми, шахматда буни нима дейди? Рокировка. Лекин, ҳайронман, автостанцияни тупканинг тагига кўчиришнинг нима зарурати бор экан?

– Энди, ўзгаришлардан биз ҳам қуруқ қолмайлик, дедик-да, – деди йигит ва бирдан унинг ҳожатмандлиги эсига тушиб, узр сўради: – Хафа бўлмайсиз-да, ака, жоним билан опкетардим, барибир Чорвоқтўронғигача бўш кетаман, лекин йўлда ГАИ бор, одамни гаранг қилади.

– Э! – деди Озод ҳафсаласи пир бўлиб. – Менга қаранг, кетаверайлик, ушласа, бир гап бўлар...

Йигит рўпарасидаги кўзгуча ортига қистириб қўйилган қандайдир қоғозни олиб унга узатди:

– Мана, қаранг, ака, ўзи икки марта тешилган...

– Майли, майли, – деди Озод тумтайиб ва: «Олиб кетмас экансан, бир соатдан бери бу ёлғон мулозаматга бало бормиди?» деб ўйлади фикрини, сўнг эшикни ёпаркан: – Ҳаммаёқ ўзгариб кетибди, ишқилиб, Чорвоқтўронғига борадиган йўл ўзгармаганми? – деб сўради.

– Ўзгаргани йўқ, – деди шофёр ва негадир кулди.

Шу пайт лоп этиб аллақаяқдан фургон такси келиб қолди. Энгакдор шофёр манзилнинг номини эшитиб, бароқ қошларини чимирди:

– Йигирма берасиз-да, қайтишда у ёқдан одам бўлмайди.

– Бошқа одам олмайсиз, тезроқ ҳайдайсиз, — деди Озод ҳам писанда қилиб.

Машина район маркази — Майдонтол томон йўл олди.

Озод шофёрнинг ёнида, атрофга бепарво боқиб борарди.

Майдонтол район ихтиёридаги шаҳарга айлантирилганидан бери Озод бу ерлардан ўтмаган эди. Ҳасан-Хусандек бир-бирига ўхшаш ўнлаб район марказларидан деярли фарқи кам: қатор тушган бетон бинолар, сирти оқлаб қўйилган хомсувоқ иморатлар. Маданият уйи, ресторан, «Чехра» универмаги, райком, райисполком, ҳар қадамда шиорлар... Райком биносининг қаршисидаги фавворали майдончага етганда Озод жонланиб, деразадан бошини чиқариб қаради. Бу жойда ажойиб бир гулзор бор, жаҳондаги жамики гулдан намуна учрайди, деса лоф эмас. Расул ака деган кекса боғбон яратган бу гулзорда лоланинг ўзидан ўн саккиз хил нави кулф уриб очилиб ётади. Озод хотинига гулзорни худди ўзи бино этгандек ғурур билан бирикки марта томоша қилдирган, энди қизларига ҳам кўрсатиб қўймоқчи эди, бироқ не кўз билан кўрсинки... гулзорнинг ўрнида авжи шонага кирган пахтазор намоён бўлди. У хайроналик билан бир шофёрга, сўнг орқада қолиб бораётган гулзор... пахтазорга қаради: йўқ, ўша майдоннинг ўзи, ана, ўртада дохийнинг ўша хайкали, тўрт томонида ғўза, ҳатто тепадаги минбар пойига қатор қўйилган улкан бетон гулдонларга ҳам пахта экилган.

– Гулзорни нима бало қилдинглар? — деб юборди Озод, гўё бунга шофёр айбдордек.

Энгакдор йўлдан кўз узмай бораркан, пихиллаб кулди:

– Отақуловнинг онаси гулга эмас, пахтага бошқоронғи бўлган экан.

– Отақулов Қайнарободда эмасмиди?

– Икки йил бўлди, бу ёққа ўтган.

– Шунча гап-сўздан кейин ҳалиям амалдами? — деди Озод баттар ҳайрати ошиб.

Шофёр хийла вақт индамай борди, кейин яна боягидек бўғиқ товуш билан пихиллаб гапирди:

– Ўзи бир зиёфатда айтибди, ўлигимни мана шу кабинетдан олиб чиқасизлар, депти.

Озод жим бўлиб қолди, қайтиб гап қўшмади, фақат қишлоққа кириб бораверишда қизларининг чуғур-чуғурини босиб, дабдурустан:

– Расул ака-чи, Расул ака нима қилаётган экан? – деб сўради.

Энгакдор унга истехзо билан қаради:

– Анави садёвникни айтаяпсизми? Ишлаб юрибди.

– Ўша ерда-я?

– Ўша ерда бўлмай, қаерда бўларди?

– Ахир, гулзордан асар ҳам қолмабди-ку, нимага қарайди энди? – деди Озод қизишиб.

– Нимага қарарди, – деди шофёр бамайлихотир сигарет тутатиб, – юрибди ўша пахталарни суғориб... Чопади, дори беради, ишқилиб, ойлигига яраша иш топилиб туради-да.

– Шундоқ миришкор одам... – Озод ўзича гапиргандек гўлдиради.

Энгакдор бепарво қўл силтади:

– Отакулов айтгандан кейин ҳар қандай миришкорингиз ҳам «вийт» деворади.

Шофёрнинг гап оҳангида пинҳоний бир ғурур – зўр билан зарнинг кучини ошкора эътироф қилувчи, мавриди келганда бундан ҳатто ифтихор этувчи кимсанинг ички мамнунияти сезилиб турарди, Озод баттар ранжиди.

«Мана бунақалар маъқуллайди, Расул акага ўхшаганлар бўйин эгиб беради, бошқалар жим туради, – деб кўнглидан ўтказди у, – шу тарика ҳар қандай бемаъни иш халқ номидан қонуний тус олади-қўяди».

Иноят эшик олдида лой қораётган экан, буларни кўриб, бутунлай шошиб қолди:

– Ие, ие!

Сўнг жилдираб сув оқиб ётган ҳаворанг резина ичакнинг учини девор тагидаги бочкага тикиб қўйди-да, апил-тапил лойдан чиқиб келди. Бошини оқ чит рўмол

билан танғиб олган, оёғида қўнжи қайрилган резина этик, тўлишган-қорайган юзларига лой сачраган.

– Оббо! – деди кулиб, бошидаги рўмолни олиб юз-қўлини артаркан. – Сувоққа етиб келганингларни қаранглар-а! Муаззам, акамга этик опчик!

Озод ҳам қўнгли эриб, илжайди. Иноят ҳалиям ўша-ўша – ўзгармаган. Дунёда ҳамма нарса ўзгарса ҳам, Озод укасининг ўзгаришига ишонмас эди. Майли, яхшидир-ёмондир, жигари, бориға шукур, отасининг чироғини ёқиб ўтирибди. Шалдир-шулдир, соддалигию муғамбирлиги ҳам, бир оз тезоблигию танбаллиги ҳам ўзига яраша.

– Опчик, опчиқавер, – деди у ҳам кулиб, – акангни этик билан ҳам, кетмон билан ҳам қўрқитолмайсан. Соғиниб келганман ўзи.

Иноят унинг олдиға яқин келди-ю, икки-уч қадам нарида тараддулланиб тўхтади, бир акасиға, бир ўзининг уст-бошиға қараб, нима қиларини билмай қолди:

– Энди... қандоқ бўларкин, ҳаммаёқ лой...

Озод эпчиллик қилиб, укасининг қўлини шартта қисиб кўришди-ю, уни хижолатдан қутқарди:

– Кейин ачомлашармиз, – деди жилмайиб ва унинг елкасиға қоқиб қўйди.

Иноят ҳам енгил тортиб, янғаси билан жиянларига юзланди:

– Яхши юрибсизми, янғажон? Соғлиқларингиз, ишлар?..

– Ўзингиз яхшимисиз, Иноятжон? Ҳорманг энди! – деди янға унинг кифтини тутиб кўришаркан. – Ҳашарға айтмасангиз ҳам келавердик мана. Муаззамхон тузукмилар, болалар?

Озод хотинига разм солиб, мийиғида кулиб қўйди: балоға ақли етади. Қишлоқ жойнинг йўриғини беш қўлдай билади – қора кўзойнаги сумканинг тағиға гум бўлибди, бошиға ҳам зангори дурра ўраб олишға улгурибди.

Йўл-йўлакай сўрашишда давом этиб, дарвозахонада ичкари кирдилар. Бўғотлари нураб ётган пастак девор

лару уларга тутшиб кетган аймақи ток новдалари ҳам, мўриси қийшайиб қолган эски ошхонаю этакдаги қатор молхоналар ҳам Озоднинг кўзига оловдай кўринди ва бир жихати, укасининг камхафсалалигидан пича мамнун ҳам бўлди: ҳамма нарса ота-онаси тириклигида қандай бўлса, шундайлигича турарди. Мана шу деворларга отасининг қўллари теккан, шу йўлакларда онасининг излари қолган. Эҳтимол, укасининг ўрнида бошқа одам аллақачон уй-жойни бузиб, қайта қуриб ташлаган бўларди, лекин, унда, бу янги хонадонга қараб Озоднинг юраги бундай орзиқиб кетмас эди, албатта.

«Бу ҳовли асли Олимжон мингбошининг майдони эди, — деб ҳикоя қиларди отаси, — у қулоқ бўлиб кетганидан кейин отам раҳматлига колхоз берган экан. Отам мингбошининг Бешқашқадаги даласида қўш ҳайдарди. Мана шу икки уй, даҳлизни солаётганимизда, бошига тўсин тушиб кетиб ўлди. Шўрлик отам ўшанда ўттизгаям кирмаган эди, етти ёшимда етим қолганман, болам».

Отаси баъзан ўғлининг бошини силаганча шуларни айтиб ўтираркан, жимгина хаёл суриб кетар, пиёладаги чойи музлаб қолганини ҳам сезмас эди. Озод эса унинг пинжига янада маҳкамроқ тиқилар, негадир, юрагини билгисиз бир ваҳим босар эди.

Бу ҳовлида не умрлар кечганию не сир-синоатлар содир бўлганини ўйлаганида Озоднинг кўз ўнгига нима учундир дастлаб кўч-кўронини орқалаб олган, катта салла ўраган хумдек бошини эгиб, жазирама тупроқ кечиб кетаётган соч-соқоли оппоқ бир мўйсафиднинг суврати келар, болалик қувваи ҳофизаси билан хотирасига ўрнашган бу сиймони ўзича Олимжон мингбоши деб тасаввур қилар эди. Ёш бола чоғлари кечаси ҳовлига тушганида гўё у лоп этиб рўпарасидан чиқиб қоладигандек кўрқарди. Ҳолбуки, отаси Олимжон мингбошини на ёмонлаб, на яхшилаб гапирар, чунки уни билмас эди. «Қарғаган бўлса керак, — дерди фақат, ух тортиб, — дилидан ўтказворган бўлса керакки, отам жувонмарг бўлди».

Ҳар бир хонадоннинг ўз тарихи бор, агар эринмай ёзиб чиқилса, мислсиз бир дoston бўладики, кўп ношуд қаламкашлар беиш-беобрў қолади. Озод ҳам ўз oilасининг шажараси, ундаги авлодлар алмашуви, шу кўҳна деворлар тарихининг тенги йўқ асарга мавзу бўлиши мумкинлигини яхши билар, бироқ айни пайтда уни бутун кўлами, жонли тафсилотлари, гаройиб кечмишлари ва галати тақдирлари, кўз ёшию фожиалари билан – ҳаётнинг ўзидагидай акс эттириб беришга қурби етмаслигини ҳам тан олар эди. Афсус, минг афсус, мана шундай ибратомуз, ҳайратомуз тарихнинг олам аҳли назаридан пинҳон қолиши нақадар ачинарли!..

Иноятнинг зўр бериб кисташига қарамай, Озод уйга киришга унамади – айвон олдидаги пастак ёғоч сўрини маъкул кўрди: очиқ, баҳаво. Хотини қизларини бошлаб ичкарига – уст-бош алмаштиргани йўл олди.

– Муаззамхон қаёқдалар? – деб сўради у айвондан туриб.

Иноят сўри ёнида, акасининг қўлига обдастан сув қуяркан, ярим ўгирилиб кулди:

– Э, хабарингиз йўқ, у механизатор бўлиб кетган-у!

– Ҳо? Қачон?

– Икки йил бўлди. Турсуной бўламан, деб ётибди ишқилиб.

– Болаларинг ҳам кўринмайди-ку? – Озод туфлисини ечиб, сўрига чиқди.

– Қаёқда бўларди, дейсиз, далада-да. Иккита кичкинаси боғчада. Ие, шошманг, ака, кўрпача опчиқай.

– Қўяверсанг-чи!

– Йўқ, ҳозир-ҳозир... – Иноят шоша-пиша этигини ечиб, уйга кирди, бир қучоқ кўрпача-ёстиқ кўтариб чиқаркан, оғзини катта очиб кулди: – У-бу, деймиз-у, ака, хотин ҳам керак-да, одамга.

– Нимасини айтасан, – деди Озод, хонтахта устида уймалашган пашшаларни ҳайдаркан.

– Ҳалиям уйга кираверайлик, ака, пашша кўп, лаънати еб қўяди одамни, – Иноят кўрпача ёзаётган жойида тўхтаб, унга савол назари билан қаради.

Озод бепарво кўл силтади:

– Э, пашшани энди кўрибмизми.

Хотини эғнида парча гулли халат, зар жиякли лозим, зинапояга тушиб келди-да, дарҳол қизларини ишга солди:

– Сабоҳат, сен амакингга қарашвор дарров!

– Саодат, сен сумкадаги нарсаларни бу ёққа опчиқ!

– Садоқат, чойнак-пиёлаларни ювиб ташлайқол, жоним!

– Қўйинг-э, янга, одамни уялтирманг, ўзим, – деди Иноят ошхона томон бораркан. – Иш буюрманг меҳмон қизларга. Ҳозир Муаззамниям чақиртирамиз.

– Йўқ, сиз акангизнинг ёнларига чиқиб ўтириб туринг, сингилларингиз ҳаммасини тўғрилашади. Ҳозир кўрасиз бу чакқон қизларни, – деди янга жилмайиб.

– Жуда бўлмаса, майда-чуйда олиб чиқай, – дея Иноят бир зумдан кейин қўлида патнис кўтариб келди, билагидаги дастурхонни хонтахтага ёзиб, қанд-курс, мева-чеваларни олиб қўйди, жойлашиб ўтираркан, елим халтадаги буханка нонга ишора қилиб, узр сўрагандек деди: – Нонниям суви қочиб қолган экан.

– Магазиндан оласизларми? – деб таажжубланди Озод – кишлоқда туриб булка нон ейиш унга эриш туюлди.

– Ҳа, – деди Иноят нонни кесаркан, – хар куни эрталаб Тўрабой райондан опкелади. Уч йилдан ошди, хотинларнинг жони кириб қолди.

– Таъми қалай, тузукми? – деди янга бир тишлам ушатиб оғзига соларкан. – Бизнинг дўконларда кўпинча ачиб кетган бўлади, акангизнинг ошқозонларига тўғри келмайди, доим бозордан ёпган нон олдираамиз.

– Таъми, ким билади, ёмон эмасдир, мен ўзим, масалан, ажратиб ўтирмайман, – деди Иноят чойни қайтараркан. – Қани, олинглар.

Озод хотинига зимдан разм солди-ю, ноннинг таъми қанақалигини билди, укасига ачиниб кетди.

– Қани энди, имкони бўлса, тандирга иссиқ-иссиқ нон ёпиб еганга нима етсин, – деди у шунчаки гапир-

гандек, хотини сумкасидан олиб синдирган патирдан бир бурда оларкан.

– Тўғри, – деб хомуш бош ирғади Иноят, – ғўзапоя қалаб...

Ташқаридан юк машинасининг бўғиқ товуши келди, сўнгра кабина эшигининг шарақлаб ёпилгани, дўриллаган овоз эшитилди: «Лойлар қорилган, иш каттага ўхшайди-ку!»

– Иноят, ҳўв Иноят!

Иноят шошиб ўрнидан турди:

– Оббо! – деди тўнғиллаб. – Изимдан етиб келади-я, ярамас! – У ялангоёқ, бетон йўлкадан шипиллаганча эшикка қараб юрди.

Озод хавотирланиб, йўлак томонга бўйнини чўзиб кулоқ сола бошлади.

– Пашшанинг кўплигини! Ужас! – деди хотини аста ва пиёла сочиқ билан эринибгина ҳайдай бошлади.

– Дори сепиш керак, – деб йўл кўрсатди Саодат.

– Мана бу думалоқлар нима, ая? – деб сўради Саодат молхона олдига қатор қуйилган чалмаларга ишора қилиб.

– Таппи.

– Буми? Чалма бу, қизим, молнинг гўнғидан бўладиган ўтин, – деб тушунтирди Озод.

Хотини тескари қараб кулди:

– Ордона, таппи билан чалманинг нима фарқи бор экан?

Дарвозахонадаги товушлар қаттиқ-қаттиқ эшитила бошлади, дўриллаган овоз ўтинч оҳангида яккаш: «Менга гап тегади-да», деб такрорлар, Иноят эса: «Айтаяпман-ку, боролмайман, бормаيمان», деб тобора бўшашиб борар эди. Охири у писанда билан: «Бўпти, бир соатга бўлса, майли», деди ва изига қайтди.

– Ха, тинчликми? – деб сўради Озод.

– Кўрмайсизми! – Иноят аччиқланиб қўл силтади. – Дарров лайчасини чоптирибди-да.

– Ким?

— Ким бўларди, раис-да. Лайлакнинг кетидан қор ёғиб бир кунга аранг рухсат олувдим, манави дарвоза-хоналарни суваб қўяй, деб.

— На илож, иш бўлгандан кейин... — деди янга елпиниб.

— Дарров қайтаман, — деди Иноят чўнкайиб этигини кияркан. — Эртага областдан комиссия келади, деятувди, ремонтимиз чала. Хафа бўлмайсизлар-да, ака, а, янга? Йўлдан Муаззамни айттирвораман.

— Биз-ку, майли, лой нима бўлади? — деди Озод увишиб қолган ўнг оёғини узатиб.

— Э, ҳозир келаман, — деди Иноят ишонч билан. — Чой ичиб гаплашиб туринглар.

— Бўлмаса, бизга ойимнинг уйини очиб берсанг, — Озод сўри панжарасига таяниб, ўрнидан қўзғалди. — Вақтимиз кўп, хангамани кейин ҳам қилаверармиз. Оз эмас-кўп эмас, бир ойга келдик. Отпуска.

Иноятнинг юзида бир зум таажжуб, саросима пайдо бўлди.

— Жудаям яхши бўпти, — деди у ошхона томон юраркан. — Келаверинг, ака, эшик очик. Сираям кулф солганимиз йўқ. Қўли бормас экан одамнинг.

Иноят бола-чақаси билан яшайдиган уч хона, пешайвонли иморатнинг ёнида қадимдан қолган, пастак лойтомли икки хона, бир дахлиз сўнгги кунларини санаб турарди. Бобоси худди шу уйни — полсиз, деразалари патнисдек, пахса деворли кулбани солаётганида нобуд бўлган, ота-онаси илк бор шунда қовушган, машаққатли умри шунда кечган, беш фарзанднинг ҳаммаси шу ерда дунёга келган. Шунча инсонга ҳаёт берган қадрдон макон энди буткул ҳувуллаб ётибди. Ўзининг, жигарбандларининг киндик қони томган. Марҳум ота-онасининг вужудини сўнгги бор ювган сув тўкилган макон...

Озод кўнгли бир хил бўлиб, укасининг ортидан салқин, нимқоронғи дахлизга кирди. Иноят чирок тугмасини босиши билан унинг кўзи дастлаб рўпара девордаги узунасига кетган билинар-билинемас ёриққа

тушди. Хўрсиниб, шифтга, сарғайган вассажуфтларга қаради, сўнг оёқ остига тикилди. Ерда эски шолча, бурчакда кўхна «Зингер» тикув машинаси – онасининг бисоти, ифтихори, устига гули ўчган сўзана ёпилган. Озод сўзанани аста кўтариб, андуҳ билан кўнглидан ўтказди: онам аллақачонлар раҳматли бўлиб кетди, бу машина эса ҳалиям турибди. Одамнинг умри бир жонсиз темирнинг умрича бўлмагандан кейин...

– Ишлайдими?

– Ишлайди-ю, ишлатадиган одам йўқ, – деди Иноят. – Қизлар ўрганар. Хўп, мен бориб келай, ака.

– Майли.

– Чарчагандирсизлар, уйга кириб дам олиб туринглар.

Озод укасининг узоқлашиб бораётган гурс-гурс қадам товушларига кулоқ солганча ҳамон «Зингер»га тикилиб турарди.

Барибир ўшанда у ноҳақ эди. Мен ҳалолман, тўғриман, фирром мақсад билан бировга бўйин эгиб бормаيمان, деб оёқ тираб туриб олмаганида, укаси ҳозир бундай этигини дўқиллатиб юрмас, оқкўйлак кийиб, каттами-кичикми бир курсининг эгаси бўлиб ўтирар эди. Ҳатто онаси, товуши товланиб илтижо қилганида ҳам қайсарлигидан қайтмади, укасининг олдиди, онасининг кўзига бақрайиб туриб, билими бўлса, ўзи киради, мен ёракорчилик қилиб чопиб юрмайман, деди. Отаси ўшанда очик айтди: сигирни сотиб берай, ўғлим, майли, сут ичмасак ҳам гўрга, шу уканг одам бўлсин. У, ранги гезариб, отасини жеркиб ташлади: сизки шундай десангиз, икки дунёда ҳам одам бўлмайди. Очиги, укасига ишонган эди. Ўзи ўқишга кирган даврлар ҳамиша адолат тимсоли каби кўз ўнгида турарди. Ундан бери не-не дарёлар тескари оқиб, тоғлар кунпаякун бўлганини сезса-да, тан олгиси келмасди: билими бўлса, киради. Иноятнинг ҳеч нарсаси бўлмаса ҳамки, билими бор эди. Аммо ўша йили қишлоқ хўжалик институтига фақат билимнинг ўзи кифоя қилмай қолди... Озод бениҳоя қаҳрланди, афсус чекди, бироқ надо-

матдан не фойда? Агар одамзод чеккан пушаймонлар инобатга ўтса, оламнинг ишлари бунчалар норасо бўлмасди. Бутун умид, жажду жадални Озод келгуси йилга мўлжаллади, ҳалол бўлиб ҳаромхўрларга ютқазгандан кўра эл қатори бўлмоқликни афзал билди, лекин кўкламда Иноят армияга кетиб, яна таасуф бармоғини тишлаб қолди. Иноят қайтиб келганида она дунёдан кўз юмган эди, кенжа ўғил, меросхўр, чироқчининг етмишга бораётган кекса отани ёлғиз ташлаб улкан шаҳарга бахт ахтариб келишини ҳатто энг олижаноб мақсадлар билан ҳам оқлаб бўлмасди. Укаси ота ризосини олди – уйланди, тузлуқ тўрва бўйнига тушди, кўз очиб юмгунча уч-тўрт йил ўтиб кетди-ю, бир этак бола-чақа фақат меҳр эмас, ош-нон ҳам талаб қила бошлади. Билганининг барини унутган Иноятга акасининг олий маълумот, сиртқи бўлим ҳақидаги даъватлари энди кулгили кўриниши, ортиқча даҳмаза каби туюлиши табиий бир ҳол эдики, шу боис ҳам у гаражда оддий слесарлигича қолаверди. Тағин ҳам унга балли, шундан кейин ҳам акасининг бетига қаради, ҳалиям бошига кўтариб эъзоз қилади! Меҳри қаттиқ, бир оғиз сўзини дариф тутган акасини!

Озод сўл қўлдаги ўймакор эски эшикни аста итариб, остонадан ҳатлади. Даҳлизга қараганда хона ёруғ, ярим белигача сарғиш парда тутилган деразалардан кун тушиб турар, бир тутам шуъла тўрдаги тахмон устида – ёғоч рамкадаги суратлар узра ўйнар эди. Отаси билан онасининг ёшлик йиллари алоҳида-алоҳида олдирилган суратларини кўп йил муқаддам уйма-уй юрадиган бир татар суратчи катталаштириб берган эди. Бунда уларнинг иккиси ҳам хийла ёш, нигоҳларига ҳали қарилик қайғуси, ўлим шарпаси қўнмаган, суратга тушаётганликларини билдириб, жилмайиб туришибди. Отасининг бошида тўртгул дўппи, эғнида қалами камзул, азбаройи расмчининг маҳорати туфайли бўлса керак, ич-ичига ботган ёноқлари нимпушти кўринади, онаси эса оқ чит рўмол ўраган, на юзларида, на манглайида ажиндан нишона бор, хиёл қийиқ кўзлари содда, камсукум...

Озод нима учундир, юраги кизиб, суратларга кўлини чўзди. Ёғоч рамкани, совуқ ойнани силади. Бармоқларига чанг юқди.

«Одамдан қолса, фақат сарғайган сурат қоларкан, — деб ўйлади у. — Иноят уйига олиб ҳам қўймабди. Ҳафсала йўқлигиданми? Бефаросатликми? Балки атай қолдиргандир? Асли, ўзим олиб кетсам бўларкан».

Уйида ота-онасининг бирорта сурати, сурат у ёқда турсин, бирор ном-нишони йўқлигини энди эслади, гўё биров аччиқ таъна қилаётгандек юзларидан ҳовур чиқиб кетди. Суратни-ку, элтиб осиб қўйиш осон, бироқ умр бўйи тўғрилиқдан бўлак аъмолни, меҳнатдан ўзга саодатни билмаган ота-онасининг беозор, синиқ нигоҳига дош бериб яшаш осонмикан?

Даҳлиздан Сабоҳатнинг товуши эшитилди:

— Дада, қаёқдасиз? Да-да-а!

Озод шошиб овоз берди:

— Ҳа, қизим?

— Чой совиб қолди-ку, аям чақиряптилар.

У сўрига яқинлашганида хотини ишқом тагидаги ўсмадан юлиб офтобрўяга ташламоқда эди:

— Ухлаб қолдингизми, хўжайин? — деди кулимсираб.

— Зўр-ку, — деди Озод ўсмага ишора қилиб.

— Нима қилайлик, кенг уйнинг келинчаги бўлиб қолдик, хоҳласак ўсма қўямиз, хоҳласак сурма. Муаззам келиб қолармикан?

— Қайдам, — Озод хол ташлаган шивилғонига қараб ўйланиб қолди. — Дам олинглар бўлмаса.

— Сиз-чи?

— Лой ётибди-ку эшикда. Суваб қўяқолай, девдим.

— Қўйсангиз-чи! — деди хотини капалаги учиб. — Кўрган кўзга... одамлар нима дейди?

— Нима дерди, отасининг уйини суваётган экан, барака топсин, дейди.

Хотини панжарага суяниб, лаб бурди:

— Озиб-ёзиб бир келганингизда лой чангаллаб юринг. Иноят айтди-ку, ҳозир келаман, деб. Хафа бўлади.

– Майли, сизлар кираверинглар-чи, – деди Озод узил-кесил бир қарорга келганини билдириб.

Лой совуқ эди, чап оёғидан дарров муз ўтди, аммо тортиб олгани дарвозахонада ҳануз жавраб турган хотинидан истиҳола қилди. Жон-жаҳди билан кетмонни уриб, ҳали сомони яхши сингмаган лойни ағдараверди, бир зумда юз-қўзи, уст-бошини билиб бўлмай қолди.

– Сизга чиқарган экан-да, лойкашликни! – Хотини энди таслим бўлиб, этагини қимтиганча бочкадан бир челақ сув олиб узатди. Озод челақни олди-ю, сепмай тўхтади.

– Астойдил қарашмоқчи бўлсангиз, кийимингизни ўзгартириб чиқинг, бўлмаса, кўйлагингизни ҳўл қилганингизга арзимаёди.

– Қизларни юбораман, – деди хотини зипиллаб изига қайтаркан.

Озод ҳаммасидан ҳам кўчада ҳеч ким йўқлигига хурсанд эди. Негаки, ҳазил-хузул, замзамаю қочириқларгагина эмас, оддий «ҳорма-бор бўл»га ҳам тоби йўқ эди ҳозир. Кўп бўлди, ота уйига бирорта фишт кўйгани йўқ, мана бугун вақт-соати етган экан, фарзандлик бурчини адо этмоқчи, холос, лекин буни томоша деса ўзини томдан ташлайдиган ҳангоматалабларга қандай тушунтирасан? Қишлоқдан не бир замонларда чиқиб кетган, сочлари тўкилиб, қолган битта-яримтаси ҳам оқариб улгурган, қориндор, басавлат собиқ ҳамқишлоқнинг меҳмонлик иззатини билмай, пишиллаганча эгилиб-букилиб девор суваши қанчадан-қанча югурик тилларни яйратган, қанча қулоқларга булбул навоси янглиғ кирган бўлурди, афсус!

Озод мийиғида кулимсираб, челақни тўлдириб лой солди-да, ўнг ёнбошига қийшайиб, дарвозахонага кўтариб кирди.

Қизлари бошига қоғоз шапка кийиб чиқиб, унчалик қовушмай қараша бошладилар: бири лой узатса, бири андавани ювиб турди.

Бир соат деб кетган Иноятдан кун чошгоҳ бўлди ҳамки, дарак бўлмади.

Хотини тушликка райхон солиб мастава қилди.

— Яна ичаман, менга ёкди, — деди Саноат қошиғини ялаб.

Ҳамма кулиб юборди: Саноат чимхўр эди.

— Э, сени ҳар куни лойга солиш керак экан-а! — деди аяси.

Тушдан кейин кўча буткул жимжит бўлиб қолди. Кун қизиди. Озод икки-уч марта кўчанинг бошида одам қорасини сезиб, то ўтиб кетгунича ўзини панага олиб турди. Чалдевор бўлиб ётган дарвозахонанинг чиройи очилган сари унинг ҳам баҳри дили очилиб, қора терга ботиб ишлади. Жисмоний меҳнатнинг қувончи шундаки, киши самарасини дарҳол кўриши мумкин. Агар шу қувонч туйғуси бўлмаганида, меҳнат инсон наслини аллақачонлар емириб ташлар эди.

Кечга томон Иноятнинг қизлари — Лобар билан Санобар қошу киприкларига қадар чангга беланиб кириб келишди — даладан қайтган юк машинаси уларни кўчанинг бошида тушириб кетганини Озод кўрган эди. Ўн икки-ўн учни тўлдириб, бўйи самбитдек чўзилиб қолган қизалоқлар аввал бир зум гарангсиб туришди, сўнг ўт юлиб қорайган қўллариини орқага яширганча қисилиб-қимтиниб шаҳарлик қариндошлари билан сўрашган бўлишди-ю, ҳар бири билиб-билиб ишига киришди: Санобар боғчага кетди, Лобар ҳовлига қалин сув сепиб, супура бошлади. Сўрида Саноат билан ўсма кўйиб ўтирган янга ҳам пастга тушиб, нима қиларини билмай қолди.

Икки замбилча лой ортиб қолган эди. Озод бирйўла офилнинг сувоғи кўчиб тушган деворини ҳам тузатиб кўймоқчи бўлиб, энди лой чапиётганида, йўлакдан хангу манг ҳолда Муаззам кириб келди:

— Вой, вой ўлмасам! Вой, муллака, бу нима қилганингиз?

Озод қадини ростлаб, келини томон ўтирилди: охирги марта уч йил бурун Тошкентда, Иноят докторга олиб борганида кўрган эди. Ҳозир эса қараб туриб, кўзларига ишонмади: аёл киши ўттизида ўтин бўлади,

дейишади, лекин Муаззам ҳали ўттизга ҳам тўлмаган бўлса керак...

– Э, келин, уйни ўғри кўтариб кетсаям билмас экансизлар-ку, – деди у илжайишга уриниб.

Муаззам бу гапни таъна деб тўшунди шекилли, қизариб кетди.

– Кўрмайсизми, – деди ўпкалаб, – укангиз кўшинининг боласидан айттирворган эканлар, ҳозиргина кўчада айтса, денг! Боламисан, деб... Тоза уят иш бўпти-да. Вой, янгам ҳам келган эканлар-ку!

Хотинлар одатдагидек узоқ ва қайта-қайта сўрашиб, бир-бирига гал бермай, гапга киришишди.

Кун ботди, пиёздоғ ҳиди таралди, қайдандир ғинғиллаб чивин галаси етиб келди, ташқаридан сигирбузоқларнинг маърагани эшитила бошлади. Озод ювиниб-тараниб сўрига чиққанида хотини кўзлари ёшланиб аччиқ-чучукка пиёз тўғрамоқда эди. Муаззам эса, юзида ҳануз хижиллик ифодаси, ҳовлидаги темир ўчоқда ош дамларкан, ҳалигача бедарак юрган эрининг беғамлигидан гоҳ жиғибийрон бўлар, гоҳ хавотирга тушар эди.

– Овсиним бечорани жуда мазаси йўғ-а, – деди хотини секингина, Муаззам ошхонага кириб кетганида. – Қошу кўзи қопти-я, фақат! Тағин трактор минаётган экан.

Озод узоқ сукутга чўмди.

– Тирикчилик, – деди ниҳоят, томоқ кириб.

Хотини мижжаларини артиб, шивирлади:

– Йўк, бир дарди бор, бўлмаса, шунчалик...

Муаззам ошхонадан ювинди тўла челак кўтариб чиқди.

– Сигирингиз келмади-ку, келин, – деди Озод ярим ўгирилиб.

– Сигир... – Муаззам жойида тўхтаб қолди. – Сигирни сотвордик-ку кўкламда, муллака.

– Нега? – Озоднинг юраги ачишиб кетди, отаси ўттиз йиллар бурун Майдонтолнинг бозоридан юз элликка олган қашқа бузоқнинг зоти шу кунгача қуримай келарди. – Қисирмиди?

– Қисир-бўғозлигини билмадим-у, энди, қарайдиган одам бўлмагандан кейин...

Озод азбаройи аччиқланганидан: «Сен-чи, сен одам эмасмисан?» – деб юбораёзди, лекин тилини базўр тийиб:

– Сут-қатикдан қийналмаяпсизларми ишқилиб? – деб сўради.

– Йўқ, магазинга келиб туради баъзан.

Озод энди ўзини тутиб туролмади, аччиқ кулди:

– Бу, дейман, нон ҳам дўконда, сут ҳам дўконда, аллақачон коммунизмни қуриб олибсизлар-ку!

Муаззам синиққина илжайган бўлди-ю, челагини кўтариб нари кетди.

Иноят кош қорайганида, ош сузай деб туришганида катта қоғоз халтани бағрига босганча кириб келди.

– Қайнонангиз чиндан ҳам яхши кўрар экан, – деди янгаси уни кўриб.

Иноят гуноҳқорона кулимсираб, қўлидаги халтани сўри четига авайлаб қўйди.

– Қайнонам яхши кўрмасаям майли, қизи яхши кўрса бас, – деди ҳазиллашиб.

Қозон бошида қизлари билан уймалашиб турган Муаззам бунга жавобан зорлангандек:

– Юришингизни қаранг-а, – деб кўя қолди.

– Ҳа, тинчликка чақиртирган эканми? – деб сўради Озод, укаси ювиниб, сўрига чиқиб ўтиргач.

– Ҳа! – Иноят бепарво қўл силтади. – Айтдим-ку, комиссия келадиган, деб. Деворни сен суваб қўйдингми, Муаззам?

Муаззам ўчоқдаги оловни тортиб, қўлида косов билан сўрига яқинлашди.

– Қилган ишингиз ҳам бор бўлсин, – деди ранжиб, – Жўравойга хабар қилгин, деган экансиз, бормабди-да. Мен ҳам яқинда келдим. Муллакам... одамни уялтириб, лойга тушиб юрибдилар. Иш ўлгурса бормасангиз, жуда оттирворармиди?

Иноят ҳайрон бўлганидан қип-қизариб кетди.

– Э, ака-ей, э, бекор қипсиз-да! – деди нихоят.

– Ҳечқиси йўқ, ҳашар, – деди Озод.

– Гараждан тушга қолмай чиқувдим-а, Майдонтолга кетиб қолдим-да.

– Майдонтолда пишириб қўйган эканми? – деди Муаззам энсаси қотиб ва Санобарга лаганларни олиб чиқишни буюрди.

– Тўрабойнинг магазинида ароқ йўқ экан, районда бормикан, деб...

– Дарди хаёлингиз ароқ!

– Ҳа, энди, ўртоқ хотин, уч йил бўлди акам билан кўришмаганимизга, – журсандчиликка...

– Майли-ку, – деди Муаззам дарҳол юмшаб, – лекин меҳмонларни ёлғиз ташлаб...

– Бекор овора бўпсан, – деди Озод бош чайқаб, – мен учун, масалан, ҳеч бир зарурати йўқ эди. Қўп бўлди ичмай қўйганимга.

– Нега? – деб сўради Иноят астойдил таажжубланиб.

– Ошқозон. Вақтида беармон ичворган эканмиз.

– Акангиз ичган ароқларни дарёга оқизса борми, унча-мунча тўғон дош беролмайди, – деди янгаси карсиллатиб бодринг тишларкан.

– Э, озгинаси ҳеч нарсаси қилмас, ака. Вей, бу навбатни айтинг! Беш соат турдимми ўзиям, билмайман! – Иноят ўзининг гапидан ўзи напъаланиб кулди.

Озод надомат билан яна бош чайқади:

– Ишдан қолиб, овора бўлиб... Нима, ароқсиз гапимиз қовушмасмиди?

– Энди... қондаси шу-да, ака, – деди Иноят чайналиб. Ажабки, укасини ҳали ҳам унинг салобати босар эди. – Кейин, йўлдан Хўжамурод аканиям айтиб келдим, гаплашиб ўтирасизлар.

– Хўжамурод уйида эканми? – Озод жонланиб кетди. – Боя эсимизга келмаганини қара.

– Энди ишдан келиб турган экан. Хабарингиз борми, у кишиям колхозга ўтиб кетган.

– Ие, қачон?

– Уч-тўрт йил бўлди. Маданият бўйича муовин.

– Мактаб қолди, дегин?

– Райком қўймади. Лекин раис билан ораси яхши-мас. Уйга юринг, десам, тез, ўзинглар келақолинглар, дейди. Хой, Муаззам, сал шошмай тур, Хўжамурод ака келадиган. Қизларга ичкарига жой қиласанми?

– Хув феодаллар! – деб пўписа қилди Озоднинг хотини ва ўрнидан турди.

Чилланинг куни бўлишига қарамай, Хўжамурод чопонга ўраниб келди, Озод билан қучоқлашиб кўришаркан, узр сўради:

– Белни шамоллатиб қўйибман.

Дўстига разм солиб, Озод унинг ҳам қариб кетганини пайқади: манглайида тилим-тилим ажинлар, кўз остлари салқиган, сочи бир текис оқариб, қиёфасига улۇғсифатлик нуқси урибди, ҳаракатлари, гап-сўзлари янада вазмин тортган. Ўша азалий босиқлик билан шошилмай сўрига чиқиб ўтирди.

– Яхши юрибсизми? – деди ёстикни Озод томон суриб қўяркан, сўнг гўё у билан худди кеча кўришган одамдек, бамайлихотир деди: – Кун ҳам исиб кетди.

Озод илжайди:

– Исийверсин, белга фойда.

Хўжамурод ёш боладек очилиб кулди. Озод унинг шу самимий кулгисини яхши кўрарди. Одамнинг моҳияти кўзида акс этади, Хўжамуроднинг бори-борлиғи эса беозор кулгисида яққол намоён бўларди.

– Каттакон бўлиб кетибсиз, муборак бўлсин, – деди Озод.

Хўжамурод кулгиси сўниб, хомуш бош ирғаб қўйди.

– Шаҳарлар тинчми? – деди у ҳам ўз навбатида.

– Тинч, иссиқ...

Озод айни дамда Хўжамуроддан ич-ичида беҳад миннатдор эди: бамаъни дўст, нақадар ақлли, таъна қилмайди, тама кутмайди, талабу сўроғи йўқ, совуқ хабар айтиб суюнчиламайди – ҳамма нарсани тушунади.

«Бундай одам қанчалар кам, – дея ўйлади Озод, – у билан бир оғиз сўзлашмасдан ҳам тўйиб-тўйиб суҳбат

қуриш мумкин. Кўзларида маъно кўп, Ойбекнинг кўзларига ўхшайди».

– Ашула айтиб турибсизми? – деб сўради у даб-дурустан.

Хўжамурод оғир кўзғалиб қўйди:

– Вакт йўқ-ку. Тунги концертларни эшитиб ётаман баъзан.

– Эсингиздами, қандоқ айтардик? Себзорни кўчириб юборай дердиг-а?

Талабалик йиллари, Себзордаги ижара ҳовли. Хоразмлик Қурбонбой, «Муножот»дек узун кечалар... нахот бизни ўтмиш хотирасигина бирлаштириб турган бўлса, дўстим?

У ногоҳ маъюс тортиб, Хўжамуроддек жимиб қолди.

Ош келди. Иноят пуф-пуфлаб гўшти тўғрагач, ижозат сўрагандек акасига қараб қўйди, кейин кутилмаган бир журъат билан пиёлаларга қуйди.

– Акамни қаранг, – деди Хўжамуродга юзланиб, – мен ишга кетсам, қориб қўйган лойимни олиб сувоқ қилиб қўйибдилар. Энди хотин менга кўз очирмаяпти.

– Қўл келишдими, ахир?

– Балодек, – деди Озод, – агар сизникидаям сувоқ-пувоқ бўлса, чойчақасини бегона қилманг, мана, тайёр мардикор.

Иноят пиёласини қўлига олди:

– Шунга... лойнинг захини олади. Икковинглар ҳам акамсизлар, қўлим қайтмасин.

– Сизлар бемалол, – деди Хўжамурод ва қошиққа қўл чўзди.

– Оббо! – деди Озод боши қотиб. – Энди... мен ҳам боя бунни койиган эдим, бекор қипсан, деб. Лекин... Келинг, энди, Хўжамурод, жиндек мувозанатни бузсак бузайлик. Рамзий маънода. Жудаям чарчабсиз, кўриниб турибди.

Хўжамурод ночор қолиб, Иноятга мўлтиради.

– Ош совимасин, – деб қистади Иноят.

Озод мақтаб-мақтаб, Хўжамурод эса жимгина ош ея бошладилар. Иноят хануз ўзининг хижолатда қолганини айтиб адо қилолмас эди.

Ошдан сўнг биров чой, биров сигаретга ўтди.

– Қачон энди доктор бўласиз? – деб сўради Хўжамурод секингина.

Озод ёка тугмасини ечиб, елпинди:

– Чарчаб кетдим. Умр ҳам етмайди унга. Кейин, гап фақат докторликдами?

– Албатта.

– Менга қаранг... Бир ашула айтсак-чи? – деди Озод кўзлари қисилиб. – «Баёт бешинчи»ни? А?

– Олдин биринчи-иккинчисини айтмайсизларми. Бирданига бешинчисидан бошламай, – деб кулимсиради Иноят чойнакни олиб пастга тушаркан.

– Йўқ, сен билмайсан... «Нодира аҳволидан огоҳ ўлинг-ай...» Аҳ! Бошланг энди, Хўжамурод, авжига жўр бўламан!

Хўжамурод қимтиниб томоқ қирди:

– Эсдан чиқиб кетган-ку.

– Э, шунақа қилманг-да, энди, ким айтади сизни Чорвоқтўроннинг маданият министри, деб! Қурбонбойнинг қадри ўтди-да. Биласизми, ҳозир у нима иш қилаётибди? Ўтган йили кўрдим. Шовотда. Ўт ўчириш командасига хўжайин бўлиб олибди. Ёнғинниям ашула айтиб ўчирармиш.

Хўжамурод мийиғида кулимсиради, яғринини кўтариб ўтирди, кейин... бошлади:

– *Ёрнинг васли эмас озорсиз...*

Иноят чойнак кўтариб келаётган жойида таққа тўхтаб қолди, кўзларини катта очиб Хўжамуродга қаради, кейин оёқ учида юрганча оҳиста сўрига яқинлашди.

– *Гулшан ичра гул топилмас хорсиз...*

Айвон деразасидан хайрон бўлиб тикилаётган қизалоқларнинг пахмоқ сочлари кўринди. Озод кўзларини юмди, ич-ичидан тошиб келган хўрсиниқ бўғзини куйдирди.

Қўшиқ – бу аввало армон, армон эса ҳамиша бенаво, худди мусофирнинг юрагидек.

«Хўжамурод, олислардан келдим, хориб-толиб... Кўнглим шу қўшиқдек хорғин. Йўллар мени хорит-

гани йўқ. Юртимнинг йўлларига жоним садаға. Мени ҳолдан тойдирган нарсалар бўлак. Дилимнинг шарҳини қай йўсин баён айлайин? Уни сендан бошқа англар кимса бормикан?.. Хўжамурод, тўхтаб қолма, яна, яна айт, баландроқ, тиникроқ айт, токи мен буткул бегона бўлиб кетмайин...»

Озод, кўзларини юмган кўйи, қўшиқ авжига жўр бўлганини билмай қолди:

– *Кўрмадим ҳеч ёрни мен агёрсиз...*

Хўжамуроднинг энди завқи келган чамаси, нафасини узмади – «Ушшоқ»қа улаб кетди.

Ярим кечаси, уни кузатиб келиб, ака-ука сўридаги ўринга киришаркан, Иноят ўйланиб деди:

– Ишқилиб, Хўжамурод ака хафа бўлмадимикан?

– Нега хафа бўлади? – деди Озод тирсагига таяниб ёнбошлаганча.

– Ашула айттирдик, ичирдик. Мотамдор эди.

– А?

– Отаси қазо қилган яқинда, Холбобо.

– Ие! – Озод сесканиб кетди. – Холбобо... ўлдимиз?

Қачон?

– Ҳа, бир ойлар бўлди.

– Оббо! Нега айтмади бўлмаса?

Иноят кўзларини пирпиратиб, акасига хайрон тикилди: «Қандай қилиб айтади?»

– Мен, ўлай агар беҳабар эдим, – деди Озод ўзини оқлагандек гўлдираб. – Сен ҳам бир оғиз айтмабсан.

– Ҳеч эсимга келмабди. Аслида-ку, чолнинг тўйи, етмишдан ошиб кетган эди.

– Тўйи, деб энди... одамгарчиликни ҳам кўшиб кўмиш керак эмас-да, ука. Бечора Холбобо, қандоқ синиқ одам эди... Ах, Хўжамурод-а! Шунақаям бўладими! Мен галварс, ашула айтасан, деб... – У ўрнидан туриб ўтирди. – Менга қара, жуда уят бўлди, азонда уйига бирров кириб чиқмасак бўлмайди.

– Майли.

Иноят сал ўтмай пишиллаганча ухлаб қолди. Озод эса алламаҳалгача юлдуз санаб ётди, кўшни ҳовли-

да гўдак йиғлади, у бир неча марта у ёқдан-бу ёққа ағдарилди, мижжалари ачишиб кетса-да, кўз юмолмади – уйку қочган эди. Хўжамуродни ўйлади, Холбобонинг чувак юзи беихтиёр кўз ўнгига келди. «Хўжам икковинглар тепкилаб-тепкилаб кўмасизлар», деб айтиб юрарди раҳматли. Кўмиш у ёқда турсин, бир оғиз ҳолини сўрашга ярамади у! Нима гумроҳ босди ўзи, ахир? Хўжамурод... ким билсин, не хаёлга борди экан!

Тонгга яқин, Хулкар тепага келиб, осмоннинг бурчи бўзара бошлаганда салқин тушди, Озод жунжикиб, кўрпага ўранди-ю, қачон мизғиб кетганини билмай қолди.

Эрталаб кўзини очганида Иноятнинг жойи аллақачон йиғиб қўйилган, офтоб ишқомнинг нақ рўпарасида баркашдек бўлиб турар эди. У хижолат тортиб атрофга аланглади: ҳовлининг этагида Муаззам кир чаймоқда. Озод апил-тапил кийиниб пастга тушганида Муаззам келиб салом берди, устундаги михдан сочиқ олиб, зинапоя лабида турган обдастага қўл чўзди.

– Қўяверинг, ўзим... – деди Озод баттар ўнғайсизланиб.

– Вой, сув қуйган савоб, муллака. Яхши ухладингизми? Чивин ўлгур чакмадими?

– Йўқ. Раҳмат. – Озод сочикни олиб артинди, сочини таради. – Иноят ишга кетдими?

– Ҳа, кун ёришмасдан кетдилар, вақтлироқ қайтарман, деб. Ҳозир уларда сезон, ҳеч тинч қўймайди.

– Хўжамуродникига таъзия лозим экан, мен бе-хабар... – Озод ўйланиб қолди. – Эрталаб чикмоқчи эдик, уйғотавермабсизлар-да.

– Укангиз, кечқурун чиқамиз, дедилар. Барибир у кишиям азонлаб ишга кетиб қолади. Уйга киринг, муллака, чой ҳам қайнаб ётибди.

– Янгаларингиз... туришгани йўқми?

– Туришган, вой, боя туришган, – деди Муаззам қизариб. У бечора ёлғон гапира бошласа, қизариб кетаркан. Озод буни гўё сезмагандек:

– Майли, мен бир айланиб, ҳаво олиб келай, – деди, – сиз чойни дамлайверинг.

У ҳар куни ола-чипор спорт кийимини кийиб икки-уч чақирим югурарди — шундай қилса, инфаркт қувиб етолмасмиш. Ҳозир қишлоқ кўчасида ўзини лўкиллаб чопиб бораётган ҳолда тасаввур этди-ю, беихтиёр ўзининг ҳам кулгиси қистади.

Пашшадан қочиб ичкарида — тўрдаги чорси хонада нонушта қилдияр. Келини бечора аччиқ мастава пиширибди, дастурхонда бир коса қатик, бир косада қаймоқ муҳайё қилиб қўйибди.

— Ия! Сигирни сотвордик, деяётган эдингиз-ку? — Озод кўзлари чакнаб, қатик тўла косани қўлига олди.

Муаззам вишиллаб турган рух самовардан чой дамларкан, жилмайди:

— Қўшнимиз — Абдукарим аканинг иккита сигири бор. Эрталаб чиқиб тайинлаб қўювдим. Бўлмаса, топширворишади.

— Қаёққа топширворишади? — деб сўради Озоднинг хотини.

— Пункт бор сут оладиган. Илгари мен ҳам топширардим.

Озод қатикдан ҳузур қилиб симирди, тамшаниб, лабларини ялади:

— Жудаям ширин экан. Бир одам, майиз сотиб ўтирган боғбоннинг майизидан еб кўриб, шундоқ тотли нарсани сотиб, пулига нима олиб ейсан, деб ҳайрон бўлган экан. Мен ҳам ҳайронман, сут-қатикдек фойдали нарсани сотиб, ўрнига нима олиш мумкин...

— Чой ичинг, муллака, — деди Муаззам чой узатиб. — Ўзига қолса, ҳеч ким сотмайди-ку, лекин сут топширган одамга колхоз кунжара беради, пичан-сомон беради. Шунинг учун... Бўлмаса, ҳозир мол боқиш ўлимдан қийин бўлиб кетган.

Озод ўйланиб қолди.

— Айтмоқчи, сиз ишга бормасмидингиз? — деди у хонтахта қиррасига кафтини тираб.

— Ҳа, жуда бемалол ўтирибсиз, гап тегиб қолмасин тагин? — деди хотини ҳам.

— Вой, сизларни ташлаб қаёққа бораман? — Муаззам идиш-товоқларни йиға бошлади.

– Биз отпускадаги одам, – деди Озод. – Тўйлининг тўйи ўтиб, тўйсизнинг куни ўтмасин. Сиз бемалол ишга бораверинг. Қизлар турса, янгангиз ўзи қарар. Маъкулми?

– Укангиздан айттирвордим, бугун энди бормайман.

– Вой, бекор қипсиз-а, биз ўзимиз ўтираверардик, – деди Озоднинг хотини бош чайқаб ва эрига маънодор кўз ташлади: мана, кўрдингизми, бу ишингизнинг бе-маврид-бетайин эканини бошдан айтган эдим.

Озод индамай ҳовлига чиқди.

Бироздан сўнг эшикдан иккита боласини эргаши-рганча ёзғириб опаси кириб келди: «Нахот, укам бечора кеча эрталаб келган бўлса-ю, шу пайтгача бирортанг хабар қилмасанг, Худо урди-кетди...»

Озод кулимсираб, унинг жаврашига кулоқ солиб ўрнидан тураркан, юраги шув этиб кетди: рўпарасидан нақ онаси юриб келаётгандек туюлди. Опаси онасининг тус ўзи бўлиб қолибди – ранги рафторию беги-дир ёзғириб юришларигача шундоқ ўхшайди. Опаси кўзига ёш олиб кўришганида у кўнгли тўлиб, томоғига тикилган данакдек нарсани базўр қулт этиб ютди.

Ичкаридан қизлар уйғониб чиқди, ҳовли бирпасда чуғур-чуғурга тўлди.

Тушга яқин Даламаҳалладан кун қизигида қизариб-бўртган Тожинисо етиб келди. Семириб кетибди, ҳар-силлаб аранг қадам босади. Озод синглисига қараб ачи-ниб кетди: бир маҳаллар новдадек нарса эди, беғамлик ҳам кўп яхши фазилат эмас экан-да.

Ҳол-аҳвол сўрашиб, бир пиёла чой ичгач, Тожи-нисо дардини дастурхон қилишга киришди. Кеча бо-зор эри Самарқандга борган экан, бировда оласи бор экан, қайтиб келаётганида бир каттаконнинг машина-сини орқасидан уриб олибди, иккала машинаям пачоқ бўлибди, тагин ҳам ҳалиги одам инсофли экан, мелиса чақириб ўтирмабди, келишиб қўяқолайлик, дебди. Хул-лас, эри иккита машинага ўтдай тушиб ўтирган эмиш...

– Худо сакласин-эй, ўзларига зиён қилмабдими ҳар тугул? – деб сўради Озоднинг хотини ваҳима билан.

– Йўқ, шукр, ҳеч нарсa қилмабди.

– Фалокат қош билан қовоқнинг ўртасида, – деди опаси маънодор чимирилиб. – Худойи-пудойи қилиб юбормадингми?

– Э, худойингизни қўйсангиз-чи! – деди Озод қовоғини солиб. – Кайфи йўқ эканми?

– Йўқ, – деди Тожинисо ва кўзини олиб қочди.

– Унинг ўзи рулда соғ юрмасди, отволган бўлса керак-да?!

– Озгинагина йўган эканлар, – Тожинисо пиқиллаб, кўзига ёш олди.

– Ҳаҳ, касофат! – Озод узоқроқ қариндошлари бўлмиш куёви Умматни хуш кўрмасди: Тожинисо келин бўлиб тушган кезлари уч-тўрт йил муросаси келишмаган, шунда бир-икки марта орага тушиб, унинг қандоқ одам эканини билиб олган эди. – Майли, кўп ҳиқиллайверма. «Сарик сигир»и омон бўлса, ўнта машинагаям қурби етади Умматнинг.

– Э, ака-ей, билмайсиз...

– Нимани билмайман?

– Кўкламда обихес босган, пивохонадан ҳайдалган куёвингиз, – деди Тожинисо четига зар тutilган рўмолча билан юз-кўзини артиб, – ўшандан бери ишсиз.

– Ол-а! Ҳали буёғиниям... – Озод тилини тишлади.

– Нажим лаққи деган одам бўлган ўрнига, куёвингиз шундан кўриб юрибди, пули кўп, дейди.

Озод нима қиларини билмай, туриб-туриб, далда берган бўлди:

– Майли, ҳадеб куяверма, жони омон қолти, шунинг ўзи катта давлат.

– Вой, секинроқ айтасанми! Бунинг толеими, тўртта боласининг толеими... – опаси шанғиллаб, дарров унинг гапини илиб кетди.

Тасалли ёлғон бўлса ҳамки, ҳар қалай кўнгилни кўтаради – хотинлар бир уй бўлиб, манти туғишга киришди.

Озод, кўнгли ғаш, кийимларини алмаштириб, аста кўчага чикди. Умматнинг бошига тушган савдо, синг-

лисининг ҳасрати ҳам қаҳрини кўзгатар, ҳам раҳмини келтирар эди.

Чорвоқтўронғи беш йил ичида ўсибди-ўзгарибди, сарҳадлари кенгайибди, янги иморатлар, янги кўчалар тушибди, кўчаларда у танимайдиган, уни ҳам танимайдиган янги одамлар пайдо бўлибди. Фақат гузардаги симёғочда эски радиокарнай илгаригидек вағиллаб ётибди. Йўлнинг икки бетида саф тортган қатор магазинлар, почта, аптека бинолари мраммрдан янги «тўн» кийибди. Кўчаларда одам сийрак, борлари ҳам қаёққадиш шошади, йўловчидан кўра машина кўп.

Озод унда-бунда учраган танишлар билан саломлашиб, бозорга кирди, лекин сал ўтмай кирганига пушаймон бўлди. Авжи пишиқчиликда Чорвоқтўронғида қимизак олма билан қандак ўрикнинг нархи, сабзи билан картошканинг баҳоси шунча бўлиши... афсонага ўхшарди.

«Булар мени мазах қиляптими?» – деб ўйлади ҳатто.

Азбаройи аччиқланганидан, бир тоғора помидорни уйиб қўйиб, тинимсиз артиб ётган кигиз қалпоқли чолга захрини сочди:

– Инсоф ҳам керак-да, ота, шаҳардаям помидор эллик тийин бўлган ҳозир.

Чол пинагини бузмади, анчадан кейин оғзидаги носини туфлаб, дўнғиллади:

– Шунинг учун ҳам у шаҳар-да, мулла.

– Биз ҳам экардик, ўттиз тийиндан ортиқ сотган эмасмиз, – деди у чўчанглаб.

Чол яккам-дуккам сарғиш тишларини кўрсатиб илжайди:

– Э, мулла, сиз айтган тераклар кесилиб кетган.

Бозордан қуруқ чиқишни ўзига эп билмай, икки кило олма, икки кило помидор олиб, дарвоза томон юрди. Дарвоза тепасида «Ватанга 10 минг тонна «оқ олтин» берамиз!» деган улкан шиор кўзга ташланарди.

Чойхонанинг қаршисига етганида, четдаги ёғоч сўрида оёғини осилтириб бир ўзи ўтирган кулранг ки-

телли қарияга назари тушди. Қадамини секинлатди: бу одам уни бир пайтлар ўқитган, Топил Соибов, химия муаллими. Аллақачонлар пенсияга чиқиб кетган бўлса керак.

Муаллим уни кўргач, каловланиб ўрнидан турди.

— Э-э, Озоджонми?

Хол-ахвол, бола-чақа, уйга манзират, миннатдорлик... Йўқ, муаллим пенсияга чиқмабди, ёши етган бўлса ҳам, секин-секин мактабга бориб турган эмиш, ҳафтасига уч соат, еттинчи синф, ҳарна эрмак. Тасаввур қилиш ҳам қийин, бутун умри ўтган жойдан кетиш осон эмас экан, кейин киши ҳеч қаерга сизмай қолармиш, бунинг устига, Кўрикбоев ҳам ўлиб қолибди, пенсияга чиққанига олти ой ҳам бўлмаган экан. Озод кекса чет тили ўқитувчисининг қазо қилганини эшитмаган эди, кўп афсусланди, Соибовга далда берди: мактабдан ажралманг, домла. Муаллим унга ҳавас билан тикилди: кўчаларимизга қандоқ ярашиб турибсиз Озоджон, бутунлай келиб қўяқолсангиз бўлмасмикан? Статъяларингизни ўқиб тураман, сиз бизнинг фахримизсиз, болаларга ҳам доим шундоқ деб айтаман. Озод, домла унинг бирорта мақоласини ўқиганига ишонмаса-да, барибир кўнгли тоғдай кўтарилди, насиб этган куни албатта келамиз, келмай қаёққа борардик, деди ва ўзи ҳам айнан шундай бўлишини чин дилдан истади. Хайрлашаётиб, Соибов ғамгин кулди: биз энди эски аравадай бўлиб қолдик, Озоджон, ғичир-ғичир, мабодо қайтиб кўришмасак, рози бўлинг... Озод купша-кундуз куни, кўчанинг қоқ ўртасида ўлимни бўйнига олиб рози-ризалик тилашаётган мўйсафид устозининг сокин, мардона қатъиятини кўриб, титраб кетди.

— Ниятни бардам қилинг, домла, — деди атай тетик оҳангда. — Қайтага, эски арава ғичирласаям, узоққа боради.

Қариянинг коксуяк кафтини беозор сиқаркан, ички бир овоз унга чолни қайтиб кўрмаслигини айтгандек бўлди.

«Табиат ҳам номард, шу бечорага бир тирноқ бера қолса нима эди-я!» — деб ўйлади эзилиб.

Кўчанинг бошида жиянлари билан ўйнаб юрган қизларига кўзи тушди, бозорликни улардан бериб юборди-да, қишлоқ ортидаги тепаликка – мазорга қараб йўл олди.

Ўристон жимжит эди. Отаси билан онасининг қабрларини аранг топди. Мазорларнинг устини ҳам, уларга борар йўллари ҳам ўт-ўлан босиб кетибди. У ҳуши оғиб, бир муддат гангиб турди, сўнг қоровулдан кетмон, супурги олиб, сарғайган ажриқларни кирди, қабрларнинг ён-атрофини супуриб тозалади. Уст-боши бирпасда тупроққа беланди, чарчаб, пойгакка тиз чўкиб ўтирди, ял-ял ёниб турган қуёшга кўзлари қамашиб қаради...

«Нахот менга шу ерлардан икки газ жой буюрма-са?» – дея кўнглидан ногаҳон мискин бир хаёл кечди, аммо пастдаги ховузда юз-қўлини ювиб, мазордан қайтиб чиқаркан, зум ўтмай бу хаёлни унутди.

Йўлда бир-икки кўз танишлар, иккита собиқ синфдоши учради. Ҳаммаси ҳам унга ҳайронлик билан қаради, лекин ўзлари ёв қувгандек қаёққадир шошиб борар эди.

Иноят дарвозанинг олдида кўчага бетоқат қараб турган экан.

– Роса қидирдим-да, – деди салом бериб.

– Бозорга бордим, чой ичдим, – деди Озод, бироқ қабристонга чиққанини айтиб ўтирмади – укасини аяди.

– Ўзим ҳам ўйловдим, улфатларингизни топиб олгандирсиз, деб...

– Ха-а, – деб бош ирғади Озод.

– Хўжамурод ака вақтлироқ ўтинлар, деб тайинловди-я?

– Қачон?

– Кечқурун айтди-ку тайинлаб, эсингиздан чиқибди-да?

– Ўзимиз эрталаб кўнгил сўрагани кирмоқчи эдик-ку?!

– Эрталаб сизни уйғотишга кўзим қиймади-да.

– Хўжамурод уйига таклиф қилувдими?

– Қайта-қайта айтди-ку?!

– Қайдам, – деди Озод ичкари кираркан, – ўзи ишдан келдимикан?

– Ҳа, ўғлини юборибди икки марта. Мантиям эзилиб кетди, юрақолинг.

Хўжамуроднинг уйи икки кўча нарида – бундан ўн йиллар муқаддам тўхтаб қолган эски тегирмон ёнбошида эди. Бир пайтлар, бутун қишлоқни бокқан шу тегирмонда Холбобонинг умри ўтган. Озод ёшлигида бу ерга кўп келарди, Хўжамурод билан бирга қош-кўзига қадар оппоқ гардга беланган Холбобога бирпас қизиқиб ёрдам берар, лекин дам ўтмай дарров зерикар эди.

Йиллар ҳам тегирмон тошидек айланиб ўтди...

Хўжамуроднинг кўчасига бурилишаркан, у ўзича, тегирмон бойқушхона бўлиб кетгандир, деб хаёл қилган эди, томи янги сувалиб, тош пиллапоялари ёғ томса ялагудек ярқираб турган кўхна кулбани кўриб, беихтиёр енгил тортди.

Деворлари оқланган, чоғроққина, озода ҳовли. Этак томонда чала битган иморат кўзга ташланади. Пешайвон олдидаги азамат ёнғоқ бутун ҳовлига яшил чодир тутган. Энсиз цемент йўлакнинг икки томонига қатор экилган райхону садалар ўтган одамнинг оёғига бош уради: «Нега менга қарамайсан?»

Хўжамурод ҳовли ўртасидаги супада газета ўқиб ўтирган экан, уларни кўриб, дарҳол пастга тушди.

Озод индамай бориб унинг елкасидан қучди, кўзлари намланиб:

– Бандалик, Холбобом ҳам шунақа бўптилар...

Хўжамуроднинг рангпар юзи яна ҳам маҳзун тус олди, қўлларини хомуш қовуштирди:

– Шундоқ бўлиб қолди, – деди, бошқа сўз айтмади, ё тополмади ёки...

Супага чиқиб, хонтахта атрофига жойлашиб ўтиришгач, Озод гина қилган бўлди.

– Бирор оғиз билдирмабсиз-да...

– Шошиб қолдик, – деди Хўжамурод қисқа қилиб ва дастурхон устидаги сочиқни олиб, манзират этди: – Қани, олингизлар.

Озод унинг бу ҳақда кўп ҳам сўзлашни истамаётганини сезиб ҳайрон қолди, ранжиди. Ёлғиз ўғил, кўзининг оқу қораси, Холбобо қанчалар яхши кўрарди уни!

– Нега, касал бўлганмидилар? – дея ўжарлик билан, қасдма-қасд сўроқда давом этди у.

Хўжамурод чойнақдаги чойни қайтараркан, синик кулимсиради:

– Қарилик.

– Нечада эди ёшлари?

– Етмиш тўрт.

Бу рақам сўроққа ортиқ ўрин қолдирмасди – Озод индаёлмай қолди, лекин ичини тирнаётган афсусми, гашликми ҳамон босилмас эди.

– Агар инсульт бўлмаганларида, Холбобо юзга кирардилар, – деди Иноят нон кавшаб.

Озод ялт этиб Хўжамуродга қаради.

– Э, шунақа бўлдими?

Хўжамурод ерга қараб бош ирғади:

– Ҳа.

– Қаратдинларми?

– Қаратиш ҳам гапми, – деди Иноят оғзини тўлдириб, – бобо ётиб қолганларидан кейин Хўжамурод акам роса уч йил опичлаб юрди.

Озоднинг ҳуши бошидан учиб, кизариб кетди.

«Сенга ким қўйган эди, гумроҳ, қозилик қилишни! Умуман, бунга қандай ҳақ-хукуқинг бор ўзи?!»

Бирданига юраги тўлиқиб, Хўжамуродни бағрига босгиси, агар қабул қилса, узр айтгиси келди. Лекин самимияти носамимий бўлиб кўринишидан уялди.

Хўжамуроднинг ўғли – ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги, юпқа лаблари устида мўйлаби сабза урган қорақош ўспирин иккита косада катик кўтариб келди, дўриллаб салом берди:

– Саломалайкум.

Кейин шўрва тортилди, суҳбат ўз мароми билан давом этаверди. Узук-юлуқ гурунг қилиб ўтиришаркан, Озод туйқусдан ўртада гаплашадиган гап йўқлигини

англаб, кўрқиб кетди. Гўё ҳамма сўзлар аллақачон айтиб бўлинган, йиллар оша тобора ингичка тортиб борган дўстлик риштаси ҳали-замон чирт узиладигандек...

Чиндан ҳам, нимани гаплашишсин? Дўсту биродарларнинг бари умр йўлларида турли томонларга тарқаб кетибди, ҳаммаси ўз ташвиши, ўз тирикчилиги билан овора. Бола-чақа, иш-турмуш ҳангомалари, хотиралар чўғи милтиллаб турган суҳбатни яна қанча илитиши мумкин? Йўқ, донишманд оталар бежиз айтмаган: меҳр – кўзда. Меҳр нури тушмаган йиллар ва йўллар кишиларни бир-биридан фақат узоқлаштиради.

«Ҳамма бало ўзимда, – дея пинҳона ух тортди у, – кажбахс бўлмаганимда, одмироқ, дўлворроқ бўлганимда, ҳар нарсани ўйлаб бунчалар қийналмас эдим...»

Машаққатга айланган зиёфат ниҳоят тугаб, ташқарига чиқишганида Хўжамурод дабдурустан:

– Бир маслаҳат бор эди, – деди.

– Хўш?

– Шу... клубимизда сиз билан бир учрашув ўтказсак.

– Қанақа учрашув? Қўйсангиз-чи! Мен артист бўлмасам, шоир бўлмасам...

– Артист бўлмасангиз, олимсиз, – деди Хўжамурод бамайлихотир. – Ҳар йили бизга «Билим» жамиятидан қанча одам келиб кетади-ку.

– А, лекция денг?

– Майли, лекциями, суҳбатми, ишқилиб... Ўзи бизнинг иш планларимиздаям бор шунақа тадбирлар.

– Лекция десангиз, хўп, қочмайман-у, лекин қизиғи бўлармикан? – Озод ўйланиб қолди.

– Нега қизик бўлмасин?

– Энди, нима десам экан, бизнинг соҳамиз торроқ ихтисос-да, қандоқ бўларкин?

– Яхши бўлади, – деди Хўжамурод ишонч билан, сўнг қошини сийпаб: – Мен одамларни айттирсам, эртага кечкурун вақтингиз қалай? – деб сўради.

– Майли.

Эртаси оқшом келишилган вақтда – соат саккизда Озод ювиниб-тараниб, кун ёниб ётганига қарамай,

салобат сақлаш учун кулранг костюм кийиб, ҳовлида нари-бери юрганча Хўжамурод юборадиган одамни кута бошлади.

Соат саккиздан ўтди, ўн беш минути кам тўққизда, Озод асабийлашиб костюмини еча бошлаганида кўчага трактордай гуриллаб бир «Виллис» келиб тўхтади. Сарғиш сочлари патила-патила новча йигит ўнг оёғини оқсаб босганча узр сўради: машина бузилиб қолган эмиш... Таъби тирриқ бўлган Озод индамай шофёрнинг ёнига чикиб ўтирди.

Бу эски клуб биносини у қурилган пайтдан бери биларди. Эллигинчи йилларда, катта орзу-ҳашам билан, деворларига армани рассомлар сўйилган қовунтарвуз, шафтолию узумларнинг расмини бошлаб чизиб барпо этилган иморат. Илгарилари йилда икки марта — ҳисобот-сайлов мажлисларида очиларди, холос. Мана, замонлар ўзгариб, учрашув-лекция деган гаплар ҳам расм бўпти. Хўжамуроднинг иши бу, албатта.

Деразаларига оғир бахмал пардалар тутилган зал салқин, нимқоронғи эди. Тўғри ёруғдан киргани учун Озод бир зум остонада тўхтаб қолди. Саҳнанинг пас-тига қўйилган думалоқ стол олдида турган Хўжамурод унга қараб юрди.

Озод у билан кўришиб, юқорига — стол томонга ўтаркан, аста залга разм солди. Камида уч юз кишига мўлжалланган ҳашаматли залда гўё шудгорга тусмоллаб сочиб юборилган тариқ доналаридек, у ер-бу ерда одам қораси кўзга чалинар эди. Кимдир шифтдаги кунгурадор бахайбат қандил тугмасини босиб юборди-ю, зал ёришиб, Озод «семе» бўлиб ўтирган «аудитория»ни аниқ-таниқ кўрди. Ўттиз чоғли одам. Асосан хотинлар, ёш қизлар. Икки-учта аёлнинг қўлида боласи ҳам бор. Олдинги қаторда беш-олтита ўқувчи. Кўпчилик тўғри даладан келган бўлса керак, уст-бошидан сезилиб турибди.

У ўз-ўзидан ўсал тортиб, юмшоқ курсига секингина чўкди. Хўжамурод томоқ кириб, яшил бахмал ёпилган столга таянганча сўз бошлади:

– Ҳурматли ўртоқлар! Бугун биз сизларни бу ерга кизиқарли бир тадбирга таклиф этганмиз. Ҳабарларингиз бор, қишлоғимизда бир неча кундан бери ҳамқишлоғимиз, фалсафа фанлари кандидати, катта олим Озод Қорабоев меҳмон бўлиб турибди. – Озод қип-қизариб кетди, бошини эгди. Хўжамурод эса залнинг кимсасиз бўшлиқларига тикилганча давом этди. – Озод Қорабоев Тошкентдаги илмий текшириш институтида катта илмий ходим бўлиб ишлайди, кўплаб асарлари нашр этилган. Биз ҳаммамиз у киши билан фахрланамиз. Бугун Озоджон бизнинг илтимосимизга кўра сизларга бир лекция ўқиб берадилар. Лекциянинг темаси... – у кўлидаги қоғозга қараб олди: – «Бўш вақт ва уни ташкил этиш проблемаси» деб аталади. Диққат билан, шовқинламай эшитасизлар.

Озод ўрнидан туриб минбар томон бораётганида Хўжамурод тагин кўшимча қилди:

– Ҳурматли ўртоқлар, сизларнинг номларингиздан лекторимиздан узр сўраймиз: кутилган даражада одам ташкил этолмадик. Ҳозир ўзинглар биласизлар, айни мавсум пайти, кўпчилик ҳали далада. Озоджон ҳам деҳқон фарзанди, ўйлаймизки, буни тўғри тушунади. – У жойига ўтираркан, синиқ жилмайиб қўйди.

Кечадан буён Озод, очиги, кўп нарсаларни ҳаёл қилган эди. Умидли дунё, бу учрашув қишлоғим, ҳамюртларим олдида бир ҳисоботим бўлар, Қорабой аравакашнинг тўнғич ўғли шунча йиллар адашиб-улоқиб бегона юртларда нима топганини, қандай фазлу қарамларга эришганини элга намойиш этадиган бир кўрикка айланар, деб ўйлаган эди. Бугун ўзи бағоят муҳим деб билган ҳаётий ҳақиқатлар хусусида сўйламоқчи эди: ажаб эмаски, сўзим одамларни гафлат уйқусидан уйғотар, қарахт идрокларда маърифат чирогини ёқар... Афсус, афсона бўлди оқибат!

У руҳи сўниб, минбарда бир зум тараддудланиб турди, ҳаёлида тайёрлаб қўйган ва тингловчиларнинг диққатини дарҳол тортиб, залнинг «жилови»ни унинг қўлига тутқазадиган фавқулудда ёрқин иборалар тизма-

сини йўқотиб, «сакич» жумлаларни чайнай бошлаганини сезмай қолди:

– Ўртоқлар, бўш вақт проблемаси жуда катта социал-маънавий аҳамиятга эга бўлган проблема бўлиб, уни муваффақиятли ҳал этиш халқ хўжалигининг барча жабҳаларида...

Ўзининг товушига ўзи кулоқ солиб баттар фикрини, доводиради. Ёпирай! Наҳотки, шу гапларни у айтаётган бўлса? Йўғ-э? У хижолат билан шундай деб ўйлади-ю, бироқ ичига нотавон бир кимса кириб олиб, унинг номидан сўйлаётгандек, тумтайиб давом этаверди:

– Проблеманинг назарий аспектларини эътибордан соқит қилганимизда ҳам, унинг практик жиҳатлари билан боғлиқ глобал масалалар ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш лозим...

Дунёда сафсатадек ёпишқоқ нарса йўқ – тилга, мияга сирачдек ёпишдимми, тамом, қутулиш амримаҳол. Озодга ҳозир шу бало ёпишган эди. Зал унга ҳайрон-хомуш боқиб турарди, у бунга сари тобора уялар, жон-жаҳди билан фикрини жамлаб олишга уринарди-ю, аммо бари беҳуда эди: жаҳл келган сари ақл кетарди.

Бирданига ўзидан ҳам, Хўжамуроддан ҳам хафа бўлиб кетди. Нима кераги бор эди бу «чодирхаёл»нинг? Ахир, буларнинг ҳаммаси ёлғон, ҳаммаси хўжакўрсин нарсалар эмасми? Шуни ўзи билмайдими, билмасмиди? Нега кўнди, нега ўз ихтиёри билан бошига бу шармисор томошани сотиб олди? «Бўш вақт проблемаси» эмиш!.. Кимга кераги бор унинг? Бу ерда нега қамалиб ўтирганини билмай гарангсиб турган хотин-халажга керакми? Ахир, уларнинг юз-кўзидан шундоққина сезилиб турибди-ку: тезроқ уйига етиб олсаю сигир-бузоғига қараса, бир қошиқ оби ёвғонни пишириб эрию болачақасининг оғзига тутса... «Социал-маънавий», «назарий аспект», «практик жиҳатлар», «глобал масала...» Э, Худо, уят ахир, қанчалар уят! Наҳотки, у – Қорабой аравакашнинг ўғли, китоб ёзган олим одам, озиб-ёзиб бир кўришганда ҳамқишлоқларига айтгани шундан бошқа гап тополмаса?!

Минг шукрки, ҳар қандай азоб-укубатнинг ҳам поёни бор — Озод тенгсиз машаққатга айланган лекциясини, ниҳоят, юмалоқ-ёстиқ қилиб охирига етказди, манглайидаги тер томчиларини артиб, Хўжамуродга жавдираб қаради. Хўжамурод ўрнидан туриб, одатга кўра сўради:

— Хўш, ўртоқлар, тушунарлими? Қани, кимда қандай саволлар бор?

— Марҳамат, марҳамат, — деб ғўлдиради Озод бетоқат.

Олдинги қаторда ўтирган бир аёл қўл кўтарди:

— Менда савол бор.

— Хўш, Гулойим опа?

— Саволим шуки, — деди аёл ўрнидан туриб Хўжамуродга юзланганча, — саволим шуки, Хўжамурод ука, бизнинг магазинда икки ойдан бери мошинқанд йўқ. Эрталаб болалар чой ичганда жанжал қилади. Мошинқанд қачон келади бизнинг магазинга? Менинг саволим шу.

— Ўтиринг, — деди Хўжамурод қовоғини солиб. Озод ҳамон минбарда гангиб турарди: «Мошинқанди нима экан?» Хўжамуроднинг дағал товуши унинг хаёлини бўлди: — Одам деган бундай ношукур бўлмайди! Мошинқанд бўлмаса, ана, магазинда шакар бор, новвот бор. Ҳар ой ун олиб келиб турибмиз, ёғ бор, туз, гугурт — ҳаммаси муҳайё. Ким ўргатди сизга бу арзабозликни?! А?!

Зал сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Хўжамуроднинг қиёфасини кўриб, Озод... қўрқиб кетди! Ҳа, муболағасиз, айнан маънода қўрқиб кетди — дўстининг вазоҳатидан қўрқулик эди. Наҳот ғазабнинг зўридан титраб-қақшаб турган шу одам кеча оқшом юраги мумдек эриб «Ушшоқ»ни айтган Хўжамурод бўлса?!

— Вой, мен нима дедим, бир оғиз сўрадим, холос, — деди аёл бошини эгиб.

— Биз биламиз, бунақа гапларни ким ўргатаётганини! — дея ҳамон пишқирарди Хўжамурод, сўнг, чамаси бир-

дан хуши ўзига келиб, сўради: – Тагин савол борми?.. Хўп, бўлмаса, сизларнинг номингиздан бугунги кизиқарли лекция учун ҳурматли олимимиз Озод Қорабоевга миннатдорчилик билдирамиз. Қани, бир қарсак бўлсин, ҳа!

Сийрак чапак янгради. Йиғилганлар енгил нафас олиб, ўзларини эшикка уришди.

Мана, у ҳозир Хўжамурод билан юзма-юз, ёлғиз қолади. Унга нима дейди, юзига қандай қарайди – Озодни шу савол қийнади. Аммо Хўжамурод гўё ҳеч нарса бўлмагандек, қўлида бир даста газета, бамайлихотир унга яқинлашди.

– Мана, қутулиб олдик.

Озод, дилининг туғёнини аранг босиб, бош ирғади. Фақат, машинада қайтишаркан, айтган гапи шу бўлди:

– «Мошинқанди» нимаси?

– Э, аҳмоқ хотин, кўрмайсизми, пачкали қанд йўқ, деб ғалва кўтариб ўтирибди-да.

Эртасига Иноят ҳам, Муаззам ҳам сахарлаб ишга кетиб, Озод уйда бола-чақаси билан қолди.

Кундузи эр-хотин қизларини Майдонтолга олиб боришди, музқаймоқ еб, кимсасиз кинотеатрда бундан йигирма йиллар бурун чиққан фильмни томоша қилишди. Йўлда хотини чарчагани, зерикканини айтди.

Кечкурун поччаси уйига чақирган эди. Иноят ишдан келганидан кейин ака-ука бирга боришди. Дастурхон тўқис, поччаси иккита қўшнисини ҳам таклиф қилган экан, шиша устига шиша келаверди, сал ўтмай биров-бировнинг гапига кулоқ солмай қўйди, Иноят маст бўлиб қолди, кечаси мотоциклнинг кажавасига босиб, аранг олиб келишди. Поччаси, оқ оралаган мўйловлари шалпайиб, қойил қилганига мамнун, дарвоза ёнида филжайиб тураркан, зўр бериб Озодни ўпмокчи бўлиб тиришар ва «Бу ҳисобмас, бошқа келасизлар», деб яккаш бир гапни такрорлар эди. Озод умид билан дастурхон ёзган опасининг меҳнатларига ачинди, сув кечиб рўзгор тебратадиган мироб поччасининг дарвоза ёнидаги аҳволини кўриб, юрагида санчиқ пайдо бўлди.

Тожинисо эртаси куни кўзига ёш олиб ҳарчанд тавалло қилса ҳамки, Озод унинг таклифини узил-кесил рад этди: назарида Умнат куёви ҳам худди кечаги манзарани, лекин ўтказиброқ такрорлайдигандек туюлди. У ўзини касалга солди-ю, кечга бориб, дарҳақиқат, бўғинлари зирқираб, бошига оғриқ кирди – хотинининг қистови билан дори ичиб, сўрида чўзилиб ётди.

Хаёлидан кўп нарсa ўтди.

«Ҳаловат йўқ, – деб ўйлади алам ва афсус билан, – йўқ, йўқолган...»

Қайда ўзи у – ҳаловат? Шаҳардами, қишлоқдами, тоғу тошдами, далаю даштдами? Нега Озод унга бунчалар интизор? Ҳаловат маишатдами? Ёки икки оғиз дилкаш сўз, инсоний ҳароратдами? Саодат-чи, саодат – ҳаловатдами? Хўп, Озоднинг озурда кўнгли ҳаловат топди ҳам дейлик, аммо бундан у бахтиёр бўлармикан? Бегона, безовта бир ҳис шунда уни тинч қўярмикан? Йўқ, даргумон, даргумон...

Аслида, нега, нимадан норози у?

Қишлоғига қайтиб иззат кўрмадими?

Асло. Иззат-икром бундан ортиқ бўлмас. Қолаверса, бурни осмонга қанқайган иззатталаб кимса эмас-ку у?

Балки бунда кузатганлари, эшитган-билганлари ранжитгандир? Лекин, начора, ҳаётнинг азалий қонуни шу: биз истаимизми-йўқми, доимо нимадир пайдо бўлади, нимадир йўқолади. Оқ-қорани таниган, дунё кўрган, китоб кўрган бир зиёли сифатида Озод буни ҳаммадан кўра теранроқ англарди-ю, барибир ўжар бир туйғу юрагини баттар тирнарди.

«Ахир, ҳаммаси бир кун изга тушиб кетар, – дея ўзини юпатишга уринарди у, – Иноятга ҳам ақл кирар, Муаззам дардига шифо топар, ҳамқишлоқларим лекциядан сўнг «мошинқанд» сўрашни бас қилар, инсоф бериб, ароқ шишасидан бош кўтарар, оламга нега келганини англаб етар...»

Бироқ шу заҳоти худди бошига гурзи билан солгандек, миясига бир савол қарсиллаб урилади: «Қачон?»

Чиндан ҳам, қачон келаркин ўша «бир кун»? Ахир, умр бўйи эртанги кундан умид кутиб яшаймиз, гўё нақ

эртага ҳамма норасо ишлар расо бўлиб кетадигандек, гўё эртага ўзимиз ҳам мардрок, олижаноброк, ҳалол ва бадастирроқ бўлиб қоладигандек... Аммо эртасига норасо ишларимиз расо эмас, расво бўлиб кетмаганига ҳам шукр қиламиз. Кунлар, ойлар, фасллар ўзгаради – одам, одамнинг моҳияти ўзгармайди. Йиллар, асрлар ўтган сари одамзоднинг ақлу тафаккури кўпайса кўпаяр экан-у, лекин меҳру муҳаббати, шафқати кўпаймас экан. Чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрган кишининг ваҳми келиши муқаррар: наинки, энг камида қарийб икки минг йилдан буён «одам ўлдирма, тўғри бўл» деган ақида қон-қонига сингдириб келинса-ю, одамзод хануз қотиллик қилаверса, хануз ўғирликдан тап тортмаса! Ким билсин, эҳтимол, инсоннинг ўрнида бошқа онгли мавжудот бўлганида, шунча йиллар мобайнида ўзга ҳолат юз берармиди?..

Озод чарчади, беҳол тортиб ўтирди – саволлар кўп, у ёлғиз эди.

Булар – оламшумул масалалар, бинобарин, бутун оламга дахлдор бўлиб, тайин жавоблари йўқ, шу боис ҳам Озод уларга осонликча чап бериш имконига эга эди, бироқ ҳозир қаршисида шундай саволлар ҳам қаторлашиб турардики, истаса-истамаса, бу ҳақда ўйлашга мажбур эди.

Қачон бу ғурбатлар барҳам топаркин? Қачон Умнат одам бўларкин? Синглисининг кўз ёшлари қачон тинаркин? Расул бува бир пайтлар барпо этган гулзорда тагин лола очилармикан? Қачон? Студентлик йиллари, ҳув анави тепалик ортидан Чорвоқтўронғига бурилганида кўзига таниш тераклар кўринганида дунёни бошига кўтариб ашула айтгиси келарди. Ўша кунлар шавқи-қувончи яна қайтармикан?

Ким билади, дейсиз, ким билади!

Умр эса ўтмоқда...

Озод ҳавойи хаёллардан узоқ, оламга тийрак қарайдиган одам сифатида, ҳузури жон квартираларда яшаб шаҳарни қоралайдиган баъзи мижғов зиёлиларни сув ичган қудуғига тупурган нонкўр кимсалардек ёмон

кўрарди, шунинг учундир, қишлоғини эслаганида тасаввурида жаннат дарвозалари очилмас, аксинча, чанг-тўзонга кўмилиб, пахтазорлар ичра мудраб ётган оддий, лекин шу оддийлиги билан кадрли осуда бир макон намоён бўларди. Ва у ҳамиша ана шу осудаликни соғиниб, унга интилиб яшади. Бугунга келиб қарасаки, қишлоғида ўша осудаликдан бошқа ҳамма нарса бор...

Ахир, орадан кўп йиллар ўтди-да.

Ота кетди. Она кетди. Дўстлар ўзгарди. Қишлоқ эса...

Бир вақтлар у бемор онасининг ҳасратларини эзилиб тингларди-ю, фақат изтироб чекиш билан чекланарди – бутун фикри-зикрини диссертацияси, «Бўш вақт ва уни ташкил этиш проблемаси» деган илмий иш қамраб олган эди. Мана, неча кундирки, қишлоғини кезиб юраркан, вужудини бир туйғу асло тарк этмаётир. Нима бу, аламми, афсусу армонми?

Ўзгаларни тергаш, ўзгаларни айблаш – ҳамиша осон, мароқли; ўзингизни сўроқ қилиш эса шунинг учун ҳам оғирки, ҳукмни ҳам ўзингиз ижро этишингизга тўғри келади.

Озод, салкам элликка кириб, ҳеч қачон ўзига бундай савол бериб кўрмаган, чунки бунга асло зарурат бўлмаган эди. Умримни илмга бердим, деб ўйларди у, ўйлаганига ишонарди, ўзини нодир мутахассис санар, ён-атрофдагилар буни эътироф этишар эди. Йиллар ўтди, шу йиллар мобайнида бирор ҳамқишлоғининг оғирини енгил қилдими? Қишлоғида бирор туп дарахт ўтказдими? Бирор иморатга бирор дона гишт қўйдими? Юртидан чиққан бирор толиби илмга қайрилиб боқдими? Мана шу одамларнинг яхши тўйи, ёмон ўлимида бирга бўлолдими?..

Бас энди, унинг бировдан гина қилишга, таъна қилишга ҳаққи борми?

Ҳеч!

Хатто, мана дастурхон қилиб кўтариб келгани – илмининг ҳам асл қимматини кўрди.

«Бўш вақт проблемаси», «катта олим»...

Шунча йил қаерда яшаган эди у?

Қандай яшаган эди?

Саволлар миясини кемириб, юрагини ўртаган сари у тезроқ бу ердан кетиши шартлигини, акс ҳолда, бениҳоя муҳим бир нарсадан айрилиб қолиши муқаррарлигини яққол ҳис қилди.

Эртагаёқ жўнаган маъкул. Шаҳарда, ҳар қалай, бу нарсаларни ўйламаслик мумкин. Ажабки, шаҳарда киши негадир ўлим ҳақида ҳам ўйламайди. Нега шундай экан-а?

Ҳамма бало бекорчиликдан чиқади. Қишлоққа келмаганида, ким билсин, бу нохуш хаёллар билан боши-ни қотириб ўтирмасмиди? Йўқ, ҳар нима деганда ҳам, бўш вақтни тўғри ташкил этиш — муҳим социал-маънавий проблема!

Эртасига кечки салқин билан йўлга чиқишди. Иноят станциягача кузатиб қўйди. Поезд перронга кириб келганида қоронғи тушиб, чироқлар ёна бошлаган эди.

...Яна бир кун ўтди.

1987

УЧ ТУП ХУРМО

Кўклам чоғи, илик узилди палла, одамнинг силласи қуриб лоҳас бўлаверадиган қунларнинг бирида тушлик пайти икки-уч ҳамкасб шаҳар ташқарисига кабобхўрликка чиқдик. Ишхонага қайтиб келсак, соат икки ярим бўпти. Хали жойимга ўтиришга улгурмасимдан котиба қиз эшикни қия очиб:

— Сизни Сафар Ашурович сўраяптилар, тез кираркансиз, — дедию ёв қувгандек югуриб изига қайтди.

Хайрон қолдим: Чунки директор мени танимасди ҳисоб: уч ой бурун ишга кираётганимда у бетоб эди, мен билан муовинлардан бири суҳбат ўтказган эди. Қолаверса, юздан ортиқ одам ишлайдиган идорада директор ҳаммани таниши шарт эмас, деб ўйлардим, кейин ўзим ҳам бунга у қадар орзуманд эмасман — фақир киши панада бўлгани тузук. Хуллас, қабулхонага етгунча не бир хаёллар бошимга келиб-кетмади. Ярим соатгина кечикканимга хабаркашлардан бирортаси кириб бонг урдимикан? Ё, боя кабоб устида идорадаги баъзи ишлар ҳақидаги паст-баланд гапларимизни битта-яримта етказдимикан? Дарров-а? Қойил-э, одамлар қандай улгураркин? Умуман, қандай эплашаркин?

Директорнинг столи сип-силлиқ эди. Юмшоқ креслога чўкиб ўтирган жиккак, кўзойнакли одамнинг акси стол сатҳида ойнадагидек тиниқ бўлиб кўринарди. Эшик очилганда у олдидаги китобдан бош кўтариб, кўзойнаги устидан бир қараб қўйди. Қизиқ, ўқийтган китоби ҳам бениҳоя катта, нақ ёстикдай келарди. Негадир, менга Сафар Ашурович маза қилиб қадимги жангномаларни ўқиб ўтиргандек туюлди: «Андоғ урдиларким, тиззаларигача ерга кириб кетдилар...»

«Мана, ҳозир андоғ урадиларким, тиззаларинггача ерга кириб кетасан», деб ўйладим юрагим увишиб. Лекин Сафар Ашурович титроқ саломимга «Ваалай...» деган бўйи яна китобини ўқийверди. Чамаси, жангноманинг қизикроқ жойига келиб қолган шекилли. Оғирлигимни у оёғимдан бунисига солиб, эшик ёнида

ўн беш дақиқача қаққайиб турдим, ниҳоят, тоқатим тоқ бўлиб:

— Мени йўқлатган экансиз? — дедим, «ўладиган хўкиз — болтадан қайтмас» қабилидаги бир жасорат билан.

Сафар Ашурович хаёлини бўлганимга оғриниб, китобидан кўзини узди, хийла вақт муддаомни англама-гандек, елкам оша бўшлиққа фаромуш тикилиб турди-да, бир пайт эснаб:

— Сиз беш-ўн кун ўйнаб келинг, ўғлим, — деди. Сўнг яна китоби ичра шўнғиб кетди — ҳа, айнан, том маънода шўнғиб кетди — орқага ястаниб, кафтдек юзига «жангномаи ёстиқ»ни тутиб олди. «Тушунарли. Дийдорингни кўрмай деяпти». Яна нима деярини кутиб, гангиб туравердим. Бироқ Сафар Ашуровичдан қайтиб садо чикмади.

Хит бўлиб, нимқоронғи йўлакка чиқдим. Сигаретим тугаган экан, ғудранганча кетиб бораётсам, биров шаппа билагимдан ушлади: Маллаев, матбуот бўлимидаги хомсемиз Эшназар Маллаев ҳансираб турибди, пешонасида мунчоқ-мунчоқ тер.

— Ҳа? — дедим бирдан кулгим қистаб.

— Йилингиз отми, намунача чопасиз? — У ялтираб кетган қора костюми чўнтагидан дастрўмол олди. — Боядан бери орқангиздан лўкиллаб етолмайман-а! Қалай энди?

Маллаев — ўзининг ғурур билан таъкидлаб юришича, «идорамизнинг йирик намояндаларидан бири». Лекин бунини у асосан баҳайбат гавдасига нисбат бериб айтишини ҳамма билади. Шунинг учун тап тортмай:

— Зўр, — дедим.

— Ў, маладес! Хурсандмисиз, ахир?

— Нега хурсанд бўлишим керак? — дедим энди энсам котиб. Ё тавба, бугун бу идорадагиларга бир бало бўлганми?

Маллаев шап этиб пешанасига урди-да, қикирлаб кулганча бидирлай кетди:

— Э, калла! Сизга айтмабман-ку, муни қаранг! Ҳе, склероз чол! Ҳа, бу... хўжайин чақирдиларми?

— Хўш, чақирса нима?

— Зўр бўпти-да. Қани, қўлни ташланг, бир ҳафта маишат қилиб келамиз энди!

— Кайфингиз йўқми, Эшназар ака? — дея бир кадам жилдим.

— Э, шошманг, шошманг ахир, гап бор. Хўш, демак, бундоғ... Кеча кечкурун мениям сизга ўхшаб тўсатдан чақириб қолдилар. Анча гаплашиб ўтирдик. Сафар Ашурович жуда улуғ одам, ҳеч нарса эсларидан чиқмайди. Ҳа-а, у киши янги ҳовли олганлар, хабарингиз бор. У ёққа ўвилларини чиқараётган эканлар, Асқаралини. Хўш, шунга ўша кўчатдан тагин топиб бўлмасмикан, деб қолдилар.

— Қанақа кўчат?

— Хе, дарвоқе, сиз бун билмайсиз-а... Анча бўлди, қани, ўн беш... йўқ, ўн етти йил бўлибди. Мен Сафар Ашуровичнинг қўлига ишга келган йилим Сариосиёдан уч туп хурмо кўчати опкелган эдим. Бир тупини ўзимнинг ҳовлимга, икки тупини у кишининг ҳовлисига эккан эдик. Яхши тутиб кетди, ҳозир жуда бинойи. Энди Асқарали ҳам дадасидан илтимос қилган экан, менгайм икки туп эктириб берсангиз, деб. Шунга мени маслаҳатга чақирган эканлар.

Маллаевнинг узундан-узоқ даромади назаримда асло тугамайдигандек эди.

— Хўш, қисқаси? — дедим гижиниб.

— Хўш, қисқаси, — дея лабини ялаб қўйди у. — «Майли, — дедим, — эски кадрдонлар бор, ахир, ўн йил тер тўкканмиз Сурхон воҳасида, икки туп кўчат одамнинг хуни бўптими! — деб юбордим. — Энди, ака, йўл узоқ, хурмо деганиям жуда нозик нарса, поезд-моезд қилиб юрмасак-да, шу Файзуллажонга икки-уч кунга жавоб берсангиз, фир этиб бориб келардик, гангир-гунгир», дедим. У кишига маъқул бўлди. Шу. Бу гапни кейин сизга бир оғиз айтиб қўярман, девдим, буни қаранг, паққос хаёлимдан кўтарилибди-кетибди.

Маллаев сийрак, сарғиш киприкларини пирпиратиб кулди. У куляпти-ю, менинг жоним бўғзимда лиқиллаб

турибди. Вой, сурбет-эй! Вой, хушомадгўй-эй! Елпатак-лик қилмоқчи экансан, ўзинг қилавермайсанми, мени нега қўшасан?! Ҳа, Маллаев бўлмай ҳар бало бўл!

— Ие, бу қанақаси? — дедим тишларим вижирлаб. — Бир оғиз сўрамай-нетмай, бировнинг номидан... Қанақа одамсиз ўзи?!

— Э, роса маза қилиб келамиз, ука, — деди Маллаев кувнаб, сўнг шифтга қараб олиб: — Сариосиёда бўлганмисиз? Ў! — деди. — «Сариосиё, Сариосиё! Осиёдан нари Осиё!»

— Мен боролмайман, — дедим қатъий, — кириб айтишингиз мумкин.

— Ия, нега? — Маллаев азбаройи ҳайрон қолганидан кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди.

— Нега бўларди, ўзимга яраша тирикчилигим бор мениям, — дедим тўнғиллаб. — Машина ҳам ярамайди, тормоз чатоқ.

— Э, майли, тўхтамасдан етиб оламиз! — деди Маллаев шоша-пиша.

Ё кудратингдан! Жинни-пинними бу?

— Хўв, ака, нима деяпсиз, худди умрингизда Тўйтепадан нари ўтмаганга ўхшайсиз-а! Сурхондарёдек жойга тормозсиз машинада бориб бўладими?!

— Жон Файзуллажон, бир амалланг! — Маллаев бирдан ер бўлиб ялина бошлади. — Одамни шарманда қилманг. Бир мардлик қилинг энди. Мен аҳмоқ сизнинг устингиздан ваъда берворган эканман, шарманда бўлмайлик, жон ука. Майли, қанча чиқим десангиз — ўзим балогардон.

«Идоранинг йирик намояндаси» бўлган важоҳатли, савлатманд бу одамнинг ёш боладек эланиб ўтириши бир оз шаштимни қайтарса-да, барибир бўш келмадим:

— Баллонлар ейилиб кетган.

— Майли, ука, хўп, — деди Маллаев илтижо билан. — Дунёда ажалдан бошқа ҳамма нарсага чора топса бўлади.

Лекин Маллаевнинг ўзига чора топиб бўлмади — нақ елимкуя экан, кулди, кулдирди; ялинди, ёлворди —

хуллас, тонг сахарда йўлга отланиш мажбуриятини бўйнимга илди.

Жўнадик.

Машина хусусида Маллаевга айтганларим баҳона эмас эди: мен аниқ, бўладиган гапни ёқтираман, Жазоир жазирамаларида кечган уч йиллик умримнинг ёдгори — шарти кетиб қолган «Волга» жонивор билан манзилга етгунча не балоларга гирифтор бўлганимни ёлғиз ўзим у агар билса, ёнимда тўнкадай бўлиб ўтирган мана шу Маллаев билади. Йўлга тушганимизда радио тонгги концерт бераётган эди, охириги ашуланинг бир мисраси бутун сафаримизга сарлавҳа бўлганини қаёқдан билибман дегн: «Тортган азобим, вой-эй, ким десин!»

Шаҳардан энди чиқишимиз билан Маллаев тўсатдан елкамга туртиб:

— Бир секунд, Файзуллажон! — деб қолди. Шошиб тормоз берган эдим, изма-из келаётган «МАЗ» ўкириб сигнал босганча орқа ойнага қарийб тақалиб тўхтади. Саватдек соч қўйган шофёр деразадан бошини чиқариб бўралаб сўкинди.

— Нима гап! — деб қичқирдим Маллаевга ярим ўгирилиб.

— Ҳозир, ҳозир! — Маллаев бамайлихотир лапанглаб машинадан тушди. Қозондек шляпасини бошидан олиб, ярғоқ калласини сийпаб қўйди, ҳалпиллаган шимини юқори тортди-да, орқа ўриндикқа савлат билан ўтириб: — Ана энди ҳайдайверинг, — деди.

— Э, нима қилганингиз бу! — деб бақирдим фигоним фалакка чиқиб.

— Хўп деяверинг, ука, кейин хурсанд бўласиз, — дея мамнун ишшайди Маллаев.

Оғзимни очсам, сўкиб юборишимни сездим у жонжаҳдим билан тишимни тишимга қўйиб газни босдим.

— Энди, бу важоҳат билан орқада ўтирсак ярашади-да, тўғрим, Файзуллажон? — деди Маллаев сал ўтириб.

Миқ этмадим. Асли, аҳмоқ бўлмасам...

— Ахир, дўст-душман ўтиб турибди, кўрган кўзга... Ким билади, ҳали мелиса ҳам тўхтатадим... — Маллаев суянчиққа ястанганча ҳамон ўзича жавраб келарди.

Оҳ, қани эди, мелиса тўхтатса, гувоҳномани олиб қўйсаю мени бу бетайин сафару бетайин ҳамроҳдан бирийўла қутқарса!

— Хомтама бўлманг, одамлар кўр эмасдир, — дедим зардам қайнаб.

— Хе, майли-да, ука, буям энди қирк йилда бир эшак ўйин дегандек гап-да. Оҳ-оҳ! — Маллаев завк билан бармоқларини қисирлатиб қўйди.

«Йирик намоянда» башорат қилган экан: бирор километр юрмасимиздан ГАИ пости келди. Ола-була таёғини ўйнаб турган мўйловли сержант йўл четига ишора қилди:

— Хўш, хўжайин, энди нима қилдик? — дедим Маллаевга истехзо билан.

— Нима деяпти йигитча? — Маллаев кафтини пешонасига соябон қилиб милиционерга қаради.

— Хусни жамолингизни бир кўрмоқчи эмиш!

— Хо-хо-хо! Нонушта қилмаган бўлса, нон ботириб ермишми? — У шляпасини қаншарига бостириб, пихиллаб кулди, сўнг фитначимонанд кўз қисиб: — Қани, пича сабр қилинг-чи! — деди-да, чўнтагидан газета чиқариб, диққат билан ўқишга тутинди.

Хужжатларни олиб машинадан тушаётган эдим, Маллаевнинг гапидан сўнг қизиқиш ҳисси қолиб келиб, кимирламай ўтиравердим. Сержант бир оз кутгач, хуснбузар тошган юзида таажжуб ифодаси балқиб олдимизга яқинлашди, честь бериб, дўриллаган товушда деди:

— ГАИ катта сержанти Хусниддинхўжаев!

— А? — Маллаев газетадан бошини кўтариб, милиционерга ниҳоясиз ҳайронлик билан боқди.

— ГАИ катта сержанти Хусниддинхўжаев! — деб такрорлади йигит зарда аралаш.

— Ҳа-а... Нима қилай шунга? — Маллаев кўзларини пирпиратиб милиционерга шундай маъсум соддалик билан қарадики, кунига минг алвон одам билан минг алпоз муомала қиладиган сержант бечора ҳам довираб қолди.

— Бир ҳужжатларни кўриб қўяйлик, ака — дея журъатсизгина менга юзланди у.

— Ҳужжатлар жойида! — деди Маллаев мени гапиртиргани қўймай, сўнг газетани икки буклаб, лоқайдгина елпинаркан: — Қани, хайданг, — деди амираона.

Рўпарадаги кўзгучадан аста разм солдим у хайрон қолдим — орқада Маллаев йўқ, унинг ўрнида важоҳатли, қовоғи солиқ бир арбоб ўтирарди! Милиционерга қараб индамай елка қисдим.

— Кечирасизлар-да, энди, — деб жилмайди милиционер, — хизматчилик...

Маллаевнинг оламшўмул маъно билан чимирилган бароқ қошлари паст-баланд бўлиб кетди.

— Нима? Э, ука, қизиқ экансиз-ку! Ё бизнинг гапимизга ишонмаяпсизми?

— Ишонамиз-у, лекин...

— Ия! Бу қандай гап! Ахир, бизнинг гапимизга эл ишонади, халқ ишонади, сиз нега ишонмайсиз? Сизники хизматчилик бўлса, биз аммамизнинг чорбоғига анжир егани кетаётганимиз йўқ, бизники ҳам хизматчилик! Қани, кетдик.

— Майли, яхши боринглар, акалар, — деди милиционер бирдан бўшашиб.

— Шундоқ бўлсин, — дея Маллаев унга хомийларча бир назар солди.

«Дам бу дамдур, ўзга дами дам дема», дея зудлик билан машинани ўт олдирдим. Катта сержант Хусниддинхўжаев честь бериб қолди.

— Балосиз-ку! — дедим анчадан кейин лабимга сигарет қистириб.

— Э, ука, Маллаевни билмайсиз-да! — У шляпасини бошидан олиб, негадир оғир уф тортди. — Аслида-ку... — Шундай дея хомуш жимиб қолди-ю, қарийб бир соатча чурқ этмади.

Чиндан ҳам, мен Маллаев ҳақида нима биламан? Деярли ҳеч нарса. Бир марта тўйда, бир гал ошда бирга бўлганмиз, холос. Қолгани — салом-алик, об-ҳавою нарх-наво хусусидаги икки-уч оғиз луқма. Унинг иши ҳам биздан бўлак — идорамиздаги янгиликларни ҳар замонда газетага ёзиб туради.

Маллаевни билмаслигимга, мутлақо билмаслигимга манзилга етиб боргач, буткул амин бўлдим.

Район марказига кун чошгоҳдан ўтганда кириб келдик.

— Ўнгга буринг, ижроқўмга! — деди Маллаев улувворлик билан ва тагин лабимга сигарет қисти-раётганимни кўриб, пешонаси тиришди: — Э, шофёр деган ҳадеб тутатаверадими!

Маллаевнинг чиндан ҳам менга бошлиқ эмаслиги-га шукр қилиб, индамай қўя қолдим. Маллаевни ку-тиб олиш маросими кичикроқ бир тўйга айланиб кет-ди. Карнай-сурнай чалинмади, холос. Бирпасда бир дунё таниш-нотанишлар ёпирилиб келди. Маллаевни кучоқлаган ким, ўпган ким... Яна ҳайрон қолдим: ора-дан шунча йил ўтиб кетибди-ю... «Йирик намоянда» бу одамларга нима каромат кўрсатган экан?

Озода, соя-салқин чорбоққа жой қилинди. Дастурхон нақ Маллаевнинг кўнглидагидек: чуқурию чакки, анор сувию анзур пиёз... Ижроком раисининг ўринбосари — қиррабурун, ўнг оёғи оқсоқ йигит Муртазо Шойимов бир пайтлар область газетасида Маллаевнинг қўлида ходим бўлиб ишлаган экан, икки гапнинг бирида: «Биз ҳам Эшназар аканинг оталиқлари туфайли...» дея ти-лидан бол томиб турибди.

Маллаев бу иззат-икромлардан чамаси ўн ёшлар яшариб кетган, кизариб-бўртиб ўтирар эди. Бир маҳал хиёл диққат қилсам, таг-туби марфилонлик одам, соф сурхон шевасида жағи-жағига тегмай гап сотяпти:

— ...Шуйтиб десангиз, Файзуллабойди бир ўйнатиб келайлик, деб келабердикда-е! Бу киши бизди шопир эмас, инимиз, инимиздан ҳам кадрдон бўлиб қолган.

Дод деб юбораёздим. Ҳаҳ, мутгаҳам Маллаев, мана энди билдим ниятингни! Фирибгар! Канадай ёпишгани-дан ҳам сезувдим-а ўзи! Зўр бериб унинг шира босган сурбет кўзларини қидираман, қани, тутқич берса!

— Жуда соз бўпти-да, — дея даврадагилар менга манзират кўрсата бошладилар. — Қани, ука, пиёлан-гиз...

Салдан кейин Маллаевнинг гап-сўзлари гашимга тегмай қўйди. Аксинча, бу ўйин ўзимга ҳам ёқиб қолди, беихтиёр янги қиёфага киришиб кетганимни сезмадим ҳам.

Қовурдоқ келди. Ниҳоят, Маллаев овқатга андармон бўлиб, оғзи гапдан бир зум тинганда:

— Хўжайин, боя кўчатни эсимга солгин, девдингиз, — деб қўйдим, баллон хусусида берган ваъдаси ҳам ёдига тушар, деган умидда.

— Дарвоқе! — Маллаев бошмалдоғини ялаб, Шойимовга қаради: —

— Қани, олингизлар. Қандай кўчат, ака? — деди Шойимов.

Маллаев пиёладаги чойни бир хўплаб бўшатди.

— Э, Муртазобой, ўғил-қизди савдоси — елкага тегар новдаси, деб машойихлар хўб билиб айтган, — деди тамшаниб. — Шу, тўнғич ўғилга ўтган кузақда бир ҳовли қилиб бериб эдик. Рўзгорини токи игнаю ипигача бутлаб бердик. Хай, ўғлим, энди раччўтдир-а, десам, илжайиб нима дейди денг, хумпар? «Мана шу хурмодан бизди ҳовлига ҳам икки тупгина ўтқазиб берасиз, кейин — раччўт», дейди.

— Ие, Эшназар ака, ўғил-қизлар шундай катта бўлиб қолганми? — деб сўради пойгакда ўтирган Самад деган молия ходими.

— Хе-хе! Умр кетяпти, биродар. Набиранинг ўзидан бир команда бўлди, — дея Маллаев ёлғонни ҳам яламай ютарди. — Энди, асли келишимизга ҳам сабаб шу, Муртазобой.

— Отасига раҳмат ўғлингизнинг! — Шойимов бир им қоққан эди, хизмат қилиб юрган эпчил йигитлардан бири тақсимчаларда жизиллаб турган кабоб келтириб қўйиб кетди. — Кўп эсли йигит экан. Агар шундай демаса, бу дийдор кўришув қаёқда эди, а, Эшназар ака? Қани, шундай ақлли йигитларнинг соғлиғига... Бўпти, ташвиш қилманг, мана ҳозир Ҳамдамбойдан илтимос қиламиз, ҳаммасини қотиради. Ҳа, тўғри лимонарийга борасиз-да. Менга қаранг...

Кўчатга одам кетгач, пича хотиржам бўлиб, еган-ичганим ичимга туша бошлади. Энди Маллаев янги нағмалар бошламасидан — шарманда бўлмай туриб, эс борида этакни ёпган маъкул.

Зиёфат айни қизиган маҳал дарвоза олдида пачокқина «Москвич» келиб тўхтади. Машинадан тушган баланд бўйли, ёши қайтган чорпахил киши мошранг камзул-шимини бир-икки қоқиб, тўғри биз томон келаверди.

— Ким бу? Турдиёров эмасми? — деб шивирлади Маллаев Шойимовга энгашиб.

— Ўша. Дарров танидингиз-а? Буям қариб адо бўлган. Менда жиндай иши бор эди, излаб келяпти шекилли.

— Пенсиядадир? — Маллаев ўтирган жойида бетоқат тўлғаниб қўйди.

— Йўк, ишлайди. Госстрахда инспектор.

— Ҳормангизлар!

— Э-э, келинг, Бердирахмат ака! — Шойимов ўрнидан туриб, унга пешвоз чикди. — Қани, бу ёққа.

— Ассалому алайкум. — Бердирахмат ҳамма билан бир-бир омонлаша бошлади. — Ў, жамоат жам-ку. Э, ўтираберингизлар. Ҳа, Муртозбой, димоқлар чоғми?

— Раҳмат. Мана, меҳмонлар келиб қолган экан, гурунглашиб ўтирибмиз-да.

— Бинойи. Қалай, меҳмонлар, толиқмай келдиларингизми? Хуш келибсизлар.

Мундоқ қарасам, Маллаевдан садо чикмайдиган.

— Хушвақт бўлинг, — деб қўя қолдим.

Самад Бердирахматга чой қуйиб узатди.

— Қани, ака, қовурдоққа қаранг.

— Хўш-хўш. Меҳмонларни таништирмадингиз, Муртозбой? — Бердирахмат чағир кўзларини қисиб Шойимовга қараб қўйди.

— Танимадингизми? — Шойимов кулимсираб, дастурхон четини химарди. — Хўп, бу укамиз Файзуллабой. Бу киши... Эшназар ака, ўзимизнинг Маллаев, эсладингизми?

Бердирахмат манглайи тиришиб, бизга зеҳн билан узоқ разм солди, негадир дўпписини бошидан олиб кизагини эзиб кўрди, қоқиб қайта кияркан:

— Э! Буни қаранг! — деди. — Ҳа, ўртоқ Маллаев, қалайсиз? Ўзгармабсиз-ку, танимабман-а.

Маллаев хижолатли илжайди:

— Хўб саломат бормисиз, Бердирахмат ака? Болачақа?

— Шукр.

Орага узок, маъноли сукунат чўкди. Назаримда, буларнинг ўртасида мендан бошқа ҳамма биладиган аллақандай синоат мавжуд эди-ю, шу барчанинг тилжавига кулф солиб қўйгандек эди.

— Иш битдими, Бердирахмат ака? — деди Шойимов анчадан сўнг.

— Битди ҳисоб. Мана шунга битта имзо боссалар — бас. — Бердирахмат камзули чўнтагидан аллақандай қоғозларни олиб Шойимовга узатди. Шойимов қоғозга қараб ҳам ўтирмай қўл қўйиб берди.

— Мана, ака.

— Кўп яшанг! — Бердирахмат шундай деб бемалол ўрнашиб ўтириб олди, аллақандай синик кулимсираб: — Энди, хўжайин, рухсат берсангиз, ўртоқ Маллаев билан бирпас отамлашамиз-да? — деди.

— Ҳе, марҳамат! — деди Шойимов ва зимдан Маллаев билан кўз уриштириб олди.

— Қани, сузинг эса, Самадбой! Ўртоқ Маллаевнинг пойқадамларига битта олайлик! — дея Бердирахмат катак дастрўмолча билан мижжаларини артиб қўйди.

Самадбой ҳам имога маҳтал турган экан, кўз очиб юмгунча қадаҳларни лиммо-лим тўлдирди.

— Хўш, бўлмаса, — дея Шойимов мутасаддиликни қўлга олди, — даврамиз тўлаверсин. Қани, Бердирахмат ака, бир тоз айтинг энди.

— Э, бизди қўйинг-э, Муртозбой! — Бердирахмат ких-ких кулди. — Мана, меҳмонлардан... ўртоқ Маллаевдан эшитайлик, у киши мухбир, сўзга уста. Биз бир урилган одам бўлсак, чаласавод суғуртачи... — Сўнгги жумлани кулиб айтаркан, лаблари негадир буришиб кетгани сезилди.

Шойимов Маллаевнинг нимадир демоқчи бўлганини пайқади шекилли, усталик билан гапни бурди:

— Қани, олари! Қаторимизда хато бўлмасин!

«Қаторимизда хато бўлмади» — Бердирахмат ҳам кафтининг орқаси билан лабини артиб, устма-уст йўталди. Сухбат совиди.

Маллаев ўнғайсизланиб тинмай илжайр, ҳалиги хуш-хандонлигидан асар ҳам қолмаган эди.

Мезбонлар дам-бадам дастурхонга манзират қилишар, гурунг мавзуи ҳам, боя айтганимдек, об-ҳавою нарх-наво хусусига оққан эди.

Бердирахмат кўлидаги қалампиргулли пиёлани аста айлантириб жимгина ўтирар, аҳён-аҳён бошини кўтариб Маллаевга ғалати-ғалати тикилиб қўяр эди.

Яна қадах айланди. Маллаев алёр айтди, кейин — мен. Ҳамма хийла сархуш, бироқ даврадан аллақачон файз кетган.

Нихоят, барча бир-бир «тоз айтиб» бўлгани учун Шойимов ноилож, сўз навбатини Бердирахматга берди.

— Қуллук, оғам! — Бердирахмат кўзлари милт-милт қисилиб, ўзини ўнглаб ўтирди. — Қуллук... Биз-нияма одам қаторига кўшиб...

— Э, нега ундай дейсиз! — деди Шойимов кескин. — Ундай гапга ўрин йўқ, ака. Қани, бир яхши тилак билдиринг, олайлик бу энағарди!

— Хўп, хўп! — дея Бердирахмат гуноҳкорона жилмайди, негадир ўрнидан турди-да, камзулининг тугмасини ечиб, бирдан кўксини очди. — Мана, Самадбой иним! Мана, меҳмон! Шу еримни, — деди кўрсаткич бармоғини оқёл чап тўшидаги аллақандай сезилар-сезилмас чандикқа нуқиб, — ўн беш йил бурун илон чақиб эди. — Бир сесканиб тушдим. — Ҳа, Муртозбой, кўзойнакли илон чаққан. Бандихоннинг даштига уполномоч бўлиб борганимда. Ҳа-а!.. Хўш, мен нима демокчиман? Мен демокчиманки, илон баданни чакса, битиб кетар экан. Мана, битиб кетди. Лекин юракни чакса-чи? Ҳе, йўқ! — У чап ёнбошига қийшайиб, аччиқ кулди. — Битмайди, ўртоқ Маллаев, битмайди! Қани, олайлик, шу даврада юракка захар солғичлар энди бўлмасин!

Ҳамма ўзаро кўз уриштириб, жимиб қолди. Бердирахмат чайқала-чайқала жойига ўтириб, пиёлани бир кўтаришда бўшатди.

Секин Маллаевга кўз қиримни ташладим: рангида ранг йўқ, бурун катаклари пир-пир учяпти.

«Оббо! — дедим кайфиятим қочиб. — Эски адоват бор экан-да. Оҳири «қонтўкди» бўлмаса гўрга эди...»

Бундай пайтларда қийин-қийин — мезбонга қийин: Шойимов ҳам сир бермай, «икки кўчқорнинг бошини бир қозонда қайнатишга» уринарди.

— Энди, ҳаёт мўраққаб нарсаси, Бердирахмат ака, — дея сўз бошлади у салмоқлаб.

Бирок, Маллаев бир юлқиниб унинг гапини бўлди:

— Хўш, Бердирахмат ака, ким илону ким чаён экан?

Бердирахмат бўйнини ичига тортиб сассиз кулди.

— Иршайманг, хой, нимага иршасиз?! — деди Маллаев ҳансираб. — Ўн етти йил ўтиб ҳам эсингиздан чиқмабди-да?

— Чиқмайди! Нега чиқар экан?! — дея тикчайди Бердирахмат яккакифт бўлиб. — Э, ўн етти йил дейсан-а, ўн етти минг йилда сен чаённинг қилмиши эсимдан чиқармикан?!

Маллаев — хомсемиз, тўнкадай кўпол одам, кутилмаганда ажиб бир чакқонлик ила сапчиб ўрнидан турди, тураётиб кафтининг қирраси билан дастурхондаги минерал сув шишасини шундай қарсиллатиб урдики, пўкак отилиб, Самадбойнинг қаншарига тегди.

— Ўв, энангни!.. — деб шартта Бердирахматнинг ёқасидан олди Маллаев. — Ҳали мен чаён бўлдимми? Халқ қўйнида, давлат қўйнида кулча бўлиб ётган сен илонни фош қилган мен илон бўлдимми?!

Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб кетдик, ҳайҳайлашиб орага тушдик. Бердирахмат пайт пойлаб, қўлидаги пиёлани Маллаевга отди. Шойимов Маллаевни маҳкам кучоқлаб олди, қолганлар зўр бериб юлқинаётган Бердирахмат билан овора эди.

— Ҳаётимни барбод қилдинг, ит! — деб хирқирарди у шақ-шақ титраб. — Бутун ҳаётимни барбод қилдинг, илоё, косанг оқармасин!

— Қўйвор! Қўйвор мени! — Маллаев хирси безанжир эмасми, бир силтаниб Шойимовнинг қўлидан чиқиб кетди. Бало-қазодай Бердирахматнинг устига ёпирилганда аранг тутиб қолдим. — Вой, ифлос, ярамас! Ҳаётингни барбод қилдимми? Ўзинг-чи, ўзинг, қанча бечораларнинг ҳаётини барбод қилганингни биласанми?! Хе, ҳаётингга!..

Бирпасда давра арининг уясидай тўзғиб кетди — ярмимиз Маллаевни у ёққа, ярмимиз Бердирахматни бу ёққа тортқилай-тортқилай, хайр-маъзурни насия қилиб тарқалишдик.

Машина олдига етганда хижолатдан ер ёрилса кириб кетгудек аҳволда эдим. Тўнкамижоз Маллаев кўзимга бениҳоя шумшук кўринарди: туз ичиб тузлукқа ту-пургани нимаси!.. Маматкуловнинг кўзига қарашдан қочиб, шартта машинанинг капотини очдим-да, заруратсиз куймалана бошладим.

Маллаев ҳамон ўзига келмаган, гўё юз чақирим югуриб келгандек, ўпкаси тиқилиб хансирар эди.

— Оббо, Эшназар ака, — деди Шойимов хижолатли илжайиб, — озиб-ёзиб бир келганингизда... фалокатни қаранг, оёқ остидан... Асли, тўғри уйга бораверсак бўларкан.

— Э, қисмат бу, ука, — деди Маллаев тўзғиб кетган сийрак сочларини силаб. — Қисматдан қочиб қутулиб бўлмайди. Тавба, ҳалиям аламзада экан-а.

— Аламзада бўлмай, хурсандзада бўлсинми? — деб кулди Шойимов. — Ахир, ўша бўйи учиб кетди-да. Ёмон яксон қилгансиз-да ўзингиз ҳам. «Қўтондаги бўри»миди номи?

Маллаев бош ирғади, машинанинг орқа эшигини очиб, оёғини осилтириб ўтирди.

— Энди бизга рухсат, Муртозжон, — деди бир муддат жимликдан сўнг. — Кўчат келмагани чаток бўлди-да.

— Э, рухсатингиз нимаси! — Шойимов аччиқланиб қўл силтади. — Бизди бундай хижолатга қўйиб кетмангда, ака. Бир пиёла чойди ҳам мундай беғалва ичиролмадик, ахир.

Капотни ёпиб, уларга яқинлашдим. Қўлимни ҳўл латтага артатуриб Маллаевга саволомуз тикилдим: хўш?

— Жўнаймиз, — деди Маллаев. — Сиз, Муртозжон, кўнглингизга ҳеч қандай гап келмасин. Мен ҳеч кимдан аччиқ-араз эмасман. Бу одам ўшанда ҳам ноҳақ эди, ҳозир ҳам юз фоиз ноҳақ, ўзингиз сезиб турибсиз. Энди, жўраларни олиб, бир ўтиб боринг биз томонларга.

— Эшназар ака, астойдилми жўнаш? — Шойимовнинг авзойи ўзгариб, чинакамига ранжигани билиниб турарди.

Маллаев кулди.

— Бу келганимиз, майли, ҳисоб эмас. Ишлар зарурроқ, Муртозбой, қайтмасак бўлмайди. Бир ёкда машинамиз ҳам сал ҳалигидай... Хўп, иним, қани қўлди ташланг!

— Тоза қизиқ бўлди-ку, тушда кўргандек... — деди Шойимов бошини қашиб. — Сал сабр қилинг, лоақал кўчат келсин.

— Файзуллажон, озроқ кутсак майлими? — дея яна асл товуши билан сўради Маллаев. — Мана, соат ҳам олтига қараб кетибди.

— Менга барибир, — дедим елка учириб. Чиндан ҳам, менга энди барибир эди — ҳозир жўнадик нимаю ярим соат кейин нима, гўр азобини тортадиган ўзим бўлгач...

— Бундай қилсак, — деди Маллаев ўйланиб, — кўчат келиб қолса, тўғри станцияга жўнатаверасиз. Биз шундоқ буфетга кириб чиқамиз... бирров.

— Э-ха! — деди Шойимов. — Шунга шошяпман, денг? Айтдим-а...

Маллаев хомуш тортди:

— Энди, ука, ўзингиздан қолар гап йўқ-ку.

— Бўпти! — дея Маматкулов бирдан тантилик билан қўл узатди. — Тушунаман, ака, бу оғир сав-

до. Хай эса, яхши борингизлар. Файзуллабой, айбга буюрмайсиз-да, акамиз... — У бош чайқаб кулимсираб кўйди.

— Йў-йўк! — дедим тавозе билан.

Маллаев Муртазони бағрига босиб хайрлашди.

— Станциянгиз қайси томонда? — дедим машинани ўт олдиргач. — Умуман, ўша ёққа боришимиз жуда зарурми? Агар, шарт бўлмаса...

— Мана шу охирги илтимосим, жон ука, — деди Маллаев аллақандай ялинчоқ оҳангда.

Индамай, рулни у кўрсатган томонга бурдим.

— Шер бўлиб кетаркансиз, — дедим радиони созлаётиб.

— А? Э, шерлигим бор бўлсин, — деди Маллаев. — Энди камида бир ой уйқудори ичишим керак. Асаблар тамом бўлган, юрак ҳам... Ишқилиб, ўзимни ҳам, ўлимни ҳам алдаб юрибман-да.

— Ким эди у?

— Турдиёровми? Бу бир пайтлар шу райондаги биринчи одам эди. Хўб омилкор эди, кейинчалик ўзидан кетиб дунёда не номаъкулчилик бўлса, жамини қилган. Область газетасида фельетон қилганман. Шунинг алами.

— Сиз фельетон ёзганмисиз? — дея ишонқирамай Маллаевга зимдан қараб кўйдим.

— Хе-хе! Ҳозирги аҳволимизга қараб тўн бичмангда, ука. Вақтида «Э. Маллаев» деган имзодан бу юртда ҳамма зир титрарди. Э! Бари ўтди-кетди! — Маллаев ойнани очиб оғир сўлиш олди. Мийивгимда кулимсираганимни сизди шекилли. — Ишонмадингиз-а? — деди хафсаласи пир бўлиб.

— Албатта ишонмайман-да, — дедим. — Сизники худди кинодаги Шумболанинг гапларига ўхшайди, «ин-найкейин» деб ёлғон устига ёлғон қўндиравераркансиз.

— Ие? Қачо-он? — Маллаев сохта таажжубланиб, кулги билан енгмоқчи эди, силтаб ташладим.

— Шошманг! Хурмо кўчат, деб Сафар Ашуровичнинг оғзига оҳак суртдингиз, баллон олиб бераман, деб мени лақиллатдингиз, бу бизнинг шофёр, деб манави

бечораларни алдадингиз, энди бўлса... Фельетон эмиш! Ким билсин, балки у билан эчки бозорда уришиб қолгандирсиз? — дея тутаб-тутакиб захримни сочдим.

Маллаев газабим пўртанасини лом-мим демай кузатиб турди-да, бир пайт бўғиқ товуш билан:

— Ёшсиз, ука, тушунмайсиз, — деди.

— Нимага ёшман? Нимани тушунмайман? Сизга ўхшаб тушуниб доно бўлгандан...

Станция яқин экан, тузукрок уришиб олишга ҳам улгурмадик. Икковимиз ҳам бир-биримизга қиё боқмай тумшайиб ўтирардик.

Маллаев машинадан тушаркан, шалвираган улкан қоматини, қизариб кетган кўзларини, қуйи эгилган хумдек бошини кўриб, тўсатдан юрагим эзилиб кетди. Чакки бўлди! Бечора, мени одам деб ҳозиргина соғлиғидан ҳасрат қилган эди, мен эса...

— Тез чиқасизми? — деб сўрадим, атай қовоғимни уюб.

Кулранг плашини билагига ташлаб олган Маллаев шартта ортига ўгирилди — кўзлари миннатдор чакнади.

— Ҳозир, — деди у ютиниб ва плашини орқа ўриндикка қўйди.

Машинадан тушиб, рўпарадаги дўкончадан бир қути «ВТ» билан ўтган ҳафтанинг спорт газетасини сотиб олдим. Эшикни очиб қўйдим-да, маза қилиб тутатганча («хўжайин» йўқлигида) газетани кўздан кечира бошладим. Бош мақоладан тортиб босмахона адресигача ўқиб бўлдим ҳамки, Маллаевдан дарак йўқ — гўё сувга чўккану фарқ бўлган. Қарасам, ҳомуза тортавериб, оғзим йиртилиб кетадиган.

Буфетнинг ёғоч пештахтаси тушириб қўйилган, эшик ҳам берк, ичкарида гўнғир-гўнғир товуш эшитилар эди.

— Эшназар ака! — дедим эшикни силтаб тортиб. — Хў, Эшназар ака!

Бир муддат саросима аралаш жимлик чўкди, сўнг Маллаевнинг: «Оч, очавер!» — деган овози чикди.

— Нима бало, ухлаб қолдингизми? — дея ичкари кириб бордим. Эшик олдида — қўлида гижимланган

пешбанд, баланд бўйли, қора кўз, қора қош, оқ юзли, ўрта яшар бир аёл турарди.

— Келинг-келинг, — деди у секингина ва шу захоти ерга қаради. Ҳар хил қоғоз қутилар, минерал сув шишалари, вино идишлари, банкалар қалашган, тузланган карам ҳиди анқиган захкаш хонада, пастак стол ёнида Маллаев ўн етти-ўн саккиз яшар, жингалак сочлари сарғиш бир йигитча билан ўтирар эди. Мени кўриб беўхшов илжайди.

— Узр, Файзуллажон, яна хафа қилдик-да сизни.

— Ничево. Ухлаб қолмадингизми, ишқилиб? — дея атрофга ажабланиб қарадим. Бу, Маллаев деганимиз жуда сирли шахс чиқиб қолди-ку! — Жўнамаймизми.

— Кўчат келмадимиз?

— Бе! Ҳалиям ишониб ўтирибсизми? Буям бир... — «сизнинг ёлғонингиздай гап-да», демоқчи бўлдим-у, тилимни аранг тийдим.

Сарғиш соч ўспирин чиройли «кроссовка»си билан ер чизганча чурқ этмай ўтирарди — менга лоақал қайрилиб қарамади. Кўнглимга шубҳа оралади: Маллаев бу шўринг курғур буфетчилардан бирор нима тама қилмадимикан? Ким билади, мухбирман, деб...

— Турдикми? — дедим хўмрайиб.

— Ҳозир! Бир пиёла чой... — Маллаев гапини тутатмасидан бояги аёл бир тақсимчада қовурилган балиқ, нон, елим вазада тўрт-бешта пирожний, тунука чойнакда чой билан иккита стакан келтириб қўйди. Унинг ҳам кўзлари кизарган, оқ оралаган сочлари паришон. Эшитилар-эшитилмас овозда: «Олингизлар», деди-да, шарпадай юриб парда ортига ўтиб кетди.

Чой ниҳоятда қайноқ экан, пуф-пуфлаб ичгунча терга тушиб кетдим. «Пуф-пуф» деган товушимгина хонадаги жимликни бузарди, холос. Стаканни аранг бўшатиб ўрнимдан турдим, бу ғалати сукунатдан ҳайронлигим баттар ортиб:

— Мен машинани ўнглайвераман, — деб ташқарига йўналдим. Маллаев шоша-пиша бош ирғади.

Ўн минутлардан сўнг у буфетдан аста судралиб чиқди, бир-бир фаромуш босганча машинага қараб келаверди. Қўлида — қаппайган қоғоз халта.

«Ана! — дедим жоним тагин бўғзимга келиб. — Худди айтганимдек! Э, нима қилиб юрибсан бу товламачи билан? Тавба! Шартта ташлаб кетсам-чи?!»

Бироқ, Маллаевнинг авзойи шу қадар абгор, шу қадар афтодахол эдики, ҳозир у нимадир ундирган кимсага эмас, аксинча, умр бўйи йиққан-терганини бирийўла бой берган одамга ўхшарди. У индамай, ёнимга гурсиллаб чўкди.

Район чегарасидан чиққач, чироқларни ёкдим. Йўлда машина сероб, ялт-юлт шуъла кўзни қамаштиради, бирор нарса ҳақида ўйдашга ҳам кўркиб, рулга ёпишганча олдинга тикилиб борардим.

Маллаев эса ҳамон жим.

Қизиқ, нимани ўйлаётган экан? Наҳотки, мендан хижолат чекаётган бўлса? Йўғ-э?.. Туриб-туриб, бирдан нига ўзимдан аччиқланиб, ўзимга ачиниб кетдим: одамлар мендан хижолат ҳам тортмайдиган бўлиб қолган бўлса, демак, одам сонидан чиқиб қолибман ҳисоб-да! Аттанг!

— Сал тезроқ юришнинг иложи йўқми? — дея бир пайт Маллаев тилга кирди. Чамаси, жим ўтиравериб юраги ёрилиш даражасига етган эди.

Истеҳзоли илжайиб, спидометрни кўрсатдим:

— Ажалга шошилиб нима қилдик?! Бизнинг баллон билан бундан ортиқ юриш мумкин эмас, — дедим-у, шу захоти: — Кўрқманг, таъна қилаётганим йўқ, — деб қўшиб қўйдим.

Маллаев бу гапни эшитмагандек, бардачокни очиб, бояги «ВТ» кутисини олди.

— Ҳа? Муборак бўлсин! — дедим бепарво. Чунки Маллаевнинг ғалати хатти-ҳаракатларига энди ажабланмай қўйган эдим.

— Бир чектиринг. Уҳ! — Маллаев ютоқиб устмауст тортди. — Роса йигирма олти йил чекканман уни. Икки йил бўлувди ташлаганимга. Ҳойнаҳой, тоза ҳайрон қолаётгандирсиз, қандай тентакка дучор бўлдим, деб? — деб қолди у ногоҳ фикримни уққандек.

Индамадим. Кап-катта одамни алдаб нима қилдим!

— Доим шошдим, доим. Умр бўйи! — деди Маллаев худди ўзига-ўзи гапираётгандек. — Тез юрган сари тезроқ юргим келаверди. Одам бир мартагина яшайди, тезроқ ҳаммасини кўриб қолиш керак, деб ўйлардим. Йўқ, бекор, бари бекор, одам бор-йўғи бир мартагина яшар экан! Шошмаслик керак эди. Э! — У гўё: «Сен барибир тушунмайсан», дегандек, ноумид қўл силтади.

Катта йўлга тушиб олдик. Машиналар оқими энди хийла камайган, икки томон қалин тутзор, қоронғида ваҳимали кўлагалардай қоп-қорайиб кўринади. Муздек шамол ғуриллаб ура бошлади.

— Ё ойнани ёпинг, ё плашингизни кийиб олинг! — дедим жунжикиб.

Маллаев орқага қўл чўзиб плашини энди олган ҳам эдики, худди тўп отгандек нимадир пақ этиб кетди. У сесканиб менга аланглади.

— Етиб келдик! — дедим шартта тормозни босиб. — Тамом, баллон ўлди. Нима девдим сизга, хўжайин?!

Тушиб қарасам, айтганимдек, чап томондаги орқа баллон ёрилиб кетибди. Бошимни қашиб, ичимда Маллаевни, унга кўшиб ўзимни ҳам бўралаб сўкаётган эдим, у инқиллаб-синқиллаб машинадан тушиб ёнимга келди. Плашини елвагай қилиб елкасига ташлаб олибди, нақ саркарда Суворов дейсиз! Нима дейишини билмай, бир фурсат қаққайиб турди, сўнг базўр эгилиб, дами чиқиб ётган баллонни ушлаб кўрди.

— Энди нима қиламиз?

Маллаев кўзини олиб қочди:

— Билмадим. Запас баллон йўқмиди?

Эшикни қарсиллатиб ёпарканман, ансам қотиб тўнғилладим.

— Запас баллон нечта бўлади?! Қаршида бошига етувдик-ку, эсдан чиқдимми?

Маллаев яна чурқ этмади, бўшашиб тураверди. Назаримда, чап томондаги баллоннинг эмас, унинг дами чиқиб кетгандек эди.

Йўл ўртасига чиқиб, милтиллаган чирокқа умидвор тикила бошладим — гўё улар менга баллон берадигандек! Яқин келган машинага илтижо билан қўл

кўтараман, қани энди!.. Беш-ўнта машина бепарво физиллаб ўтиб кетди. Албатта, аҳмоқми тўхтаб! Битта аҳмоқнинг ҳолини кўриб туришибди-ку! Бир «Жигули» билан силос ортган бир трактор тўхтаб ўтди-ю, қуруқ ҳамдардликдан бошқа нарса қўлларида келмади.

Вақт алламаҳал бўлганда, баданимдан совуқ ўтиб, ҳамон уфққа тикилганча ҳайкалдай қотиб турган Маллаевни чақирдим:

— Бу ёққа келинг.

— Нима дейсиз? — деди у тунд товуш билан. Бечоранинг безиллаб-қолганини сездим.

— Машинани четроққа олиб қўяйлик, — дедим секин. — Шу ерда қолдик энди.

У итоаткорлик билан машинанинг орқасидан итара бошлади.

— Ғовға кўтариб маишатнинг ҳам белига теңдингиз, — дедим кабинага кириб ўтиргач. — Қорин пиёзнинг пўсти бўлиб кетди. Эсиз зиёфат-а!

Маллаев плашини тахлаб, орқа ойна олдига қўйди-да:

— Ҳозир, ҳозир! — дея энгашиб, оёғи остидан бояғи қоғоз халтани олди. — Мана бунда егулик бор эди.

— Порами? — дедим ижирганиб.

Маллаев ўриндиққа газета ёзиб, халтадаги нарсаларни олиб қўяркан, ҳорғин бош чайқади:

— Порангиз нимаси, Файзуллажон! Мадина берди, қўймасдан. Қаранг, худди билгандек.

Газета устида ҳафсала билан кесилган оқ нон, колбаса, беш-ўнта тухум, барра пиёз, икки шиша минерал сув пайдо бўлди. Елим қоғоз ичидан ундек майда туз билан бир даста оппоқ салфетка ҳам чиқди.

— Ўҳ-хў! — дедим оғзим очилиб. — Қойил-э! Тузгача бор-а! Жуда саранжом аёл экан.

Куракдай қўллари билан тухум арчаётган Маллаевнинг тўсатдан лаблари титраб, асабий жилмайди:

— Хе-хе, ука! Рост айтасиз, саранжомликда тенги йўқ эди-ю... қадрига етмадик-да.

Оғзимга солган лукмам бўғзимда қолганча Маллаевга гарангсиб анграйдим: яна тўқияптими? Йўқ, мени

кўрмаётгандек, тухум пўчоғига тикилганча сўзланиб ўтирибди.

— Бу Мадинага кимлар хуштор эмас эди, дейсиз! Э! Қўлимга бир гавҳар тушди-ю, мен нодон...

— Ие, ҳали... — дедим энтикиб ва лоп этиб, Маллаевни бир ходимимизнинг тўйига хотини билан етаклашиб келгани ёдимга тушди. — Унда, қандай...

— Жудаям арзимаган нарса, — деди Маллаев ва сигарет сўради: — Шу даражада майдаки, ҳатто ҳозир айтиб ўтиришга ҳам арзимаydi. Файзуллажон, сиз жуда зукко йигитсиз, боя топиб айтдингиз. Шу гап менга қаттиқ таъсир қилди.

— Қайси гап? — дедим анқайиб.

— Айтдингиз-ку, Шумболанинг ёлғони деб... Тўғри. — Маллаев кўм-кўк тутунга кўмилди. — Бир оғиз ёлғон ўн оғизини бошлаб келади, бундан яна ёлғон туғилади, оқибат, кўрибсизки одам ҳам, оила ҳам, борингки, умр ҳам буткул вайрон... Мен буни ўз бошимдан ўтказиб, кўрдим-билдим, ука. — Маллаев кўзларини юмиб, суянчиққа ястанганча жим қолди.

Нима қиларимни, нима деяримни билмасдим — бу улкан гўдакка тасалли бергали сўз қаҳатдек эди.

— Мендан хафа бўлманг, Эшназар ака, — дедим хиёлдан кейин. — Ўзингиз тушунган одамсиз, мен сизни ҳурмат қиламан бир... акамдек, лекин бу лўттибозликнинг нима кераги бор эди? Ахир, у бечоралар бизга шунча иззат кўрсатди, биз эса, ёш боладек алдаб...

Маллаев бош ирғаб, уф тортди.

— Ёлғонсиз яшаш қийин, Файзуллажон. Аммо қанча қийналсангиз ҳам майли, лоақал сиз ёлғон гапирманг. Мен сизга буни бир умр алдаб-алданиб ўтган одам сифатида айтяпман. Тўғри, улар... мени шундоқ ҳам бошларига кўтаришарди, лекин... Ҳаммамиз ҳам одаммиз — сездингизми, уларга мен машина олиб юрадиган одам сифатида кўпроқ маъқул бўлдим. Ўзим ҳам бунга баъзан буткул ишониб кетаман. Урасизми-сўкасизми, шундай-да.

— Тавба! Кўркмайсизми? — дедим тирсагимни суянчиққа тираб.

— Мен бу ерда ўн йил ишладим. Гуриллаган даврим эди, дўсту душман ҳозиргача етарли, кўрдингиз. Умидим шуки, уларнинг ҳеч бири бу ерга келиб мени изламас. Энди, мени бундай абгор — ойига юз ўттиз сўм оладиган ҳолда лоақал шулар кўрмасин. — Маллаевнинг бўғриқиб кетган ялпоқ юзларида, дўнг пешонасида тер томчилари йилтиллари. — Бир томчи ёшнинг қурбони бўлганман, ука. Э, майли! Жигаримнинг бир парчаси шунда, ҳар-қалай...

Маллаевнинг пойинтар-сойинтар туюлган гапларидан бир нима илғамай, аста ташқари чикдим.

Осмон тўла юлдуз, жимир-жимир жилваси кўнгилга ғулув солади. Поёнсиз дала йўли ўртасида тўхтаб ётган машинам деразасидан милтиллаб хира ёғду таралади. Аллақайдан узоқлаб кетаётган поезд товуши эшитилади.

Тутзор томон оҳиста одимлаб борарканман, чигирткалар ноласига кулоқ тутганча, Маллаевнинг жумбоқ тўла ҳаётини ўйлар, унинг юрагида ўзи ҳам англаб етмаган, ҳал этмоққа ўзининг ҳам қурби етмаган аллақандай мубҳам дард пинҳон эканини ғира-шира пайқагандек бўлар эдим. Хаёлимда эса бир-биридан чигал саволлар теграмни қуршаган чивиндек чарх урарди: нима учун шундай? Нега шундай уддабуро одам, ўтган умрини эслаганда лаблари аламдан буришиб кетади? Нима учун у ўзи истагандек яшамади? Алдамай, алданмай?.. Яшай олмадими? Ким билсин!.. Айтмоққа осон. Агар бундан ўттиз йил бурун кимдир Маллаевга келажagini шундай башорат қилса, балки уриб ўлдиармиди? Мана, ҳозир Маллаевнинг устидан ҳукм юргизиб турибман, лекин ўн беш-йигирма йил кейин ўзим қай аҳволга тушар эканман?

Машинага қайтиб келганимда, Маллаев бошини кафтига қўйганча ухлаб қолган эди. Костюмимни елкамга ёпиб, қийшайганча мен ҳам аста ёнбошладим. Бирок уйқум ўчиб кетган, оқсоқ Муртазо, пиёла чангаллаган Бердирахмат, тутларнинг ваҳимали кўланкаси, ерга

тикилиб турган Мадина, Сафар Ашуровичнинг катта китоби, камишзорда кулча бўлиб ётган илон, спорт газетаси — бари-бари ғалати, мавҳум тафсилотлари билан миямдан кетмас эди.

Эртаси тушга қолмай шаҳарга кириб келдик. Сафарга жўнашда Маллаевнинг ўзини олиб кетган эдим, қайтишда қуруқ суратини олиб келдим.

Якшанба ўтиб, душанба куни ишхонага бордим. Тушлик қилиб келаётсам, йўлакда кимдир билагимдан шаппа ушлади: Маллаев! Юрагим шув этиб кетди — тагин не балони бошлади экан?

— Ҳа? — дедим ҳовлиқиб.

Маллаев сирли илжайди:

— Бу ёққа юринг.

Тирсагимдан тутганча ҳовлига бошлаб чиқди. Бурчакдаги газета дўкони олдига етгач, тантана билан:

— Қалай? — деди чиптага ўраб, деворга суяб қўйилган аллақандай кўчатларга ишора қилиб.

— Нима бу?

— Хурмо! Икки тупи сизга, ҳовлига экаси.

— Ия! Қаёқдан топдингиз? — дедим астойдил ажабланиб.

— Ўғлим опкелди. Ўғлим! — деди Маллаев оғзи қулоғига етиб. — Ана ўзи!

Газета дўкони ортида қари теракка суянганча жингалак сочлари сарғиш бир йигитча турар эди.

«Ё, ЖАМШИД!»

«Раббим!» де, Мария!

Валентин Распутин

Биринчи бўлиб Исломбой келди.

У чироғи чарақлаб турган ойнабанд, сиркор айвонда уст-бошидаги қорни қоқиш баҳонасида тўхтаб, ўртадаги уйга деразадан разм солди: онаси гишт печка олдида тахмонга тикилиб ўтирибди, Ўринбой устарада ялтиратиб қирилган бошини сийпаганча ёнбошлаб ётибди. Бурчакдаги қаторасига солинган ўринда тўрт боланинг боши кўринади.

«Хайрият!»

Исломбой негадир енгил тортди.

– Вой-бўй, ёмон исиб кетибди-ку, – деди у ичкари кирган заҳоти.

Ўринбой шошиб ўрнидан турди, ўнг қўлини кўришишга узатаркан, чап қўли билан хонтахта устидаги дўпписини олиб, бошига қўндирди:

– Йўғ-э, уй совуқ-ку.

Шилпиқ кўзлари олазarak жавдираган кампир пой-гакка тиз чўкиб, пичирлаб фотиҳа ўқиган бўлди.

– Хуш кепсан, – деди Ўринбой.

У Исломбойдан беш ёш кичик, аммо акасини ёшликдан сенсираб чақирар эди.

– Қалай, тинчмисан? – деб қўйди Исломбой ҳам мулозамат тақозосига кўра.

– Шукр.

– Эсон-омонмисан? – деб сўради кампир. – Ўтаканг ҳам ёрилиб кетгандир, бемахалда...

– Тинчликми? Энди ётувдим, Самар бориб қолди.

Онаси буришиқ бармоқлари билан жигарранг кўйлагининг этагини текислаб ўтираркан, индамади. Дафъатан оғир жимлик чўкди. Гишт печка устидаги кўк чойгум аста шиғиллай бошлади. Дам ўтмай бу ҳасратли хониш Исломбойнинг рашига тегди.

Эшик очилиб, бошини ияги аралаш шол рўмол билан танғиган Анзират – Ўринбойнинг хотини кўринди.

– Келинг, ака, – деди Анзират Исломбойга қараб, бўйиқ товуш билан.

Исломбой жойидан хиёл кўзғалди:

– Э, келин, тинч-омонмисан?

Келини сезилар-сезилмас бош ирғади. Исломбой унинг салки қовоқлари шишиб, кўзлари қизарганини пайқади.

«Э, баттол! Хотини билан яна ит-мушук бўпти шекилли! Бу оғироек нарса бўлса... Ҳах, эшак!»

– Қалай, яхши ўтирибсанми? Бола-чақа? – деди у келинидан ҳол сўраб.

Анзират жавоб қилмай, қора бахмал нимчасининг барини торта-торта қайнонасининг ёнига чўкди, бурнини тортиб ерга тикилди ва уввос солиб йиғлаб юборди.

Исломбой шошиб қолди:

– Ия, ҳай?

Келинидан жавоб бўлмагач, аввал ранг-қути ўчиб, кўзида ёш филтиллаган онасига, кейин эса пешанаси тириша бошлаган укасига қаради:

– Ҳа?

Энди кампир ҳам пиқ-пиқ йиғлашга тушди. Исломбой чидаёлмай бақириб берди:

– Э, тилдан қолдингларми, нима бало?!

Ўринбой шипга тикилиб ғалати илжайди. Бурнининг учини қайта-қайта чимдиб, йўталга ҳам, кулгига ҳам ўхшамаган бир овоз чиқарди, йиғи босилавермагач, чақчайиб ўшқирди:

– Ҳовлиқма, ҳовлиқма, менга аза очишга ҳовлиқмаларинг ҳали!

Қайнона-келин бу гапдан кейин баттар ўкраб юборди.

– Нима бўлди, ахир?!

Анзират кўпчиган юзларини кафтининг орқаси билан артди, йиғи аралаш пиқиллаб:

– Укангиз... укангиз... – деди-да, яна бошини буркаб йиғлашга тушди.

– Астаффирулло! Мени шу йиғихонликка чақирдингларми, ойи?

Кампир дарҳол обидийдани бас қилди, ўғлига ваҳима билан тикилиб, худди шундай ваҳима билан шивирлади:

– Уйимиз куйди, болам! Ўринбойнинг ютқазиб қўйибди!

Исломбой бу гапдан ҳам кўра онасининг ваҳимали товушидан қўрқиб кетди, анча вақт миясига жўяли бир фикр келмай, чойгумнинг шиғиллашига қулоқ солиб ўтирди, ниҳоят, укасига қарамай:

– Қанча? – деб сўради.

Ўринбой хонтахта устидаги нон ушоқларини жим-жилоғи билан нари-бери сураркан, беўхшов кулимсирашга уриниб:

– Кўп, – деди.

Исломбой етмиш икки томири бўйлаб миясига югурган бор қазаб, бор нафрати тилига келиб тўпланганини сезди, ўзини қандоқ босиб турганига ўзи ҳам ҳайрон қолиб, овози деярли ўзгармай сўради:

– «Кўп»ниям бир сон-саноғи бордир, ахир?

Ўринбой индамади.

Исломбой беш дақиқадан сўнг тоқати тоқ бўлиб:

– Гапир, итвачча! – деди.

Укаси илкис бошини кўтарди, манглайдаги чизиклар чуқур тортиб хўмрайди. Анчадан кейин ўзига-ўзи гапиргандек деди:

– Кофир бўлма, онанг олдингда ўтирибди, итга рўпара қилгани уял.

Кампир бир оқариб, бир кизарди, елкалари қунишди. Исломбойнинг жағи қалтиради:

– Кофир бўлмасам, баттар бўлмайманми, сенга нима, даюс! Сенинг бу қилмишларингга одам кофир тугул, чулчит бўлиб кетар!

Унинг дағдағасига бурчакда ётган болалардан бири сачраб уйғонди, уйқули кўзларини йириб очганча анқайиб қолди.

– Тўнғизнинг териси нимаю сен аблаҳнинг бетинг нима?! Ёзда «Бу б...ни иккинчи оғзимга олсам, йигит ўлай», деб тавба-тазарру қилганларинг эсингдан

чикдими, қасамхўр! – Исломбой жони жаҳони ўртаб бақираркан, икки чаккасига буров солингандек, бошида оғриқ кўзгалганини сизди. – Бу кунингдан қасам уриб ўлганинг яхши эмасми, хунаса!

Анзират қайноғасининг вазоҳатини кўриб йиғидан тўхтади, олазарак кўзлари билан гоҳ эрига, гоҳ қайнонасига қарар ва бетўхтов бурнини тортар эди.

Ўринбой бошини солинтириб ўтирган кўйи вазиятини ўзгартирмай, секин дўнғиллади:

– Кўп ҳам шошма, ўлигимни кўришга жуда орзуманд бўлсанг, эрталаб ниятингга етасан!

Исломбой бу гапнинг маъносини ўйлаб ўтирмай, баттар шовқин солди:

– Э, дард-э! Ўламан, деб кўрқитмоқчимисан мени? Ўлмасанг ўмбалок ош-а! Э, ўлсанг ҳам куйсам, шунчалик куяман-да, жонимга ўт қўйвординг-ку!

Кампир кўрққанидан ўрнидан туриб кетди, рўмоли елкасига сирғалиб тушганини ҳам пайқамай, бошини сарак-сарак қилиб титраб-қақшаб ялинди:

– Хай, ўзингни бос! Жон болам, ўзингни бос! Қўни-қўшни эшитади-я! Бемаҳалда...

Исломбой онасини ғазабга олди:

– Э, бутун юрту олам эшитсин-а! Билсин бу касофатингизни! «Биров билмасин, биров билмасин», деб, «Ўринбойжон-Ўринбойжон» қилиб, мана, оқибати, ҳам-мамизни кафангадо қилиб ўтирибди!

– Қандоқ қилай... – дея кампир йиғламсиради. – Қандоқ қилай, болам? Кўзимнинг оку қораси Ўринбой оғамнинг ўрнини босар, деб Ўринбой от кўювдим. Бева бошим билан емай едирдим, киймай кийдирдим, шу иккита норастамни боши эгилмасин, деб ит кўрмаган кунларни кўрдим. Майли, мени ҳар қанча уриб-сўксанг розиман, лекин шу қоқвошни қарғама. Оғамнинг арвоҳи чирқирайди-я! Гирмоннинг ўқиға учганми, тирикми, Худо билади. «Ўринбойнинг ўлсин», дейсан, мен бунга қандоқ чидай? Худо ўзи инсоф бермаса, мен қандоқ қилай?

Кампир зор-зор йиғлади. Исломбойнинг ўпкаси тўлди, пешанасини қашиган бўлиб, кўз ёшларини артди.

Чойгум ҳамон чўзиб хуштак чалар эди.

Ўринбой бирдан дарғазаб кўзларини акасига қадади:

– Нега менга ҳокимлик қиласан? Ўйнаган – мен, ютқазган – мен, тўлайдиган – мен, сенга нима кети-куйдилик?! Ака бўлсанг, акалингнда тур! Менга агар сариқ чақанг ўтган бўлса, ҳаммаси ҳисобли, ҳа!

– Ҳой, ҳой, қакшамагур, акага шунақа дейдими?

– Кўйинг... – деб пичирлади Анзират кўзларини катта очиб.

– Майли, гапириб олсин. – Исломбой бор кучини тўплаб, базўр илжайди. – Ичидаги фиску фасодини тўксин-чи, қани! Майли, биз энди кетикуйди бўлиб қолган бўлсак, сариқ чақа бўлиб қолган бўлсак... майли, Худо бордир, кўриб тургандир, ахир. Эшигимга неча марталаб кўзининг сийдигини оқизиб борганини ўзи билмаса, Худо билар, Худога солдим! «Тўйдирганнинг бўғзига...» деб шуни айтади-да!

Худонинг номи ўртага сукунат солди. Чойгум бикирлаб қайнай бошлади.

– Бунақа таъна-маломатни кўйларинг, – деди кампир анчадан кейин. – Гапни қовласа, гап чиқади. Қозилашган қариндош бўлмас. Айлантириб келганда иккитасан, бир-бирингдан тонолмайсан, бирингни теп-кингни биринг кўтарасан-да, қандоқ қиласан?

Анзират ўрнидан туриб, қайнаб-тошаётган чойгумни четга суриб қўйди.

– Сен каттасан, шу укангга ота ўрнига отасан, – дея кампир Исломбойга ялинчоқ оҳангда қаради. – Бунинг паст-баланд гапларига хафа бўлма. Сендан бошқа кими бор, ахир? Нима қиламиз энди, бир йўл-йўриқ бер. Эрталабга обормаса бўлмас экан.

Исломбой сийрак, қизғиш мўйловининг учини қимтиб, ўйга чўмди: «Кошки яхшилиқни билса бу аблах!»

– Ойи, жуда қизиқ гапирасиз-да, – деди у норози чимирилиб. – Ахир, кўриб турибсиз-ку, бунингиз пистапўчоқча кўрмаётибди-ку ака жониворни! Бир оғиз гапирсангиз осмонга сапчийди! Кўппакка ўхшаб одам-

нинг бетидан олади! Бундоқ ётиғи билан арзи ҳол қилса, маслаҳат сўраса эканки, бир йўл-йўриқ айтсангиз. «Қанча?» деб сўрасам, менга қараб ишшаяди, нима, очиб қўйибдими?

Кампир Ўринбойнинг хурпайиб олганини кўриб, муқаррар даҳанаки жангнинг олдини олишга шошилди:

– Майли, болам, сен оғир бўл, жаҳл келганда ақл кетар...

– Хўй, менга қара, қанча ахир?! – деди Исломбой бўғилиб.

Ўринбой акасининг гавдасига синчиклаб разм солди, томоқ қирди ва икки бармоғини кўрсатди.

– Қанча бунинг?

– Йигирма минг.

Исломбойнинг қулоғи шанғиллаб кетди:

– Эски пулгами?

Укаси кулгисини яширишга уриниб илжайди:

– Эски пул қолганми шу замонда?

Исломбой Ўринбойдан кўз узолмай қолди.

Укасининг нақадар даҳшатли аҳволга тушганини бирдан яққол англади ва унинг ночор, асабий кулгисини кўриб, юрагида шафқат уйғонди, лекин зум ўтмай вужудига қаҳр-ғазаб ёпирилди: «Баттар бўлсин!»

Тўрт жуфт кўз Исломбойга қадалган эди. У укасининг заҳил башарасига қулочкашлаб тортиб юбориш истагида ўртанарди, лекин негадир, тўсатдан эзилиб шивирлади:

– Шунчалик ҳам бўладими, ука!

Жимлик чўкди. Печкада нимадир чирс этди.

– Амакиларинг билан аммангни айтиб келсинми? – деди кампир Исломбойга.

– Нима каромат қилиб берарди ўшаларингиз? – деди Ўринбой хўмрайиб. Аммо онаси унга эътибор бермади.

– Қайдам, бемахалда... – деди Исломбой чайналиб, мойил бир оҳангда.

– Тур, Самар, физиллаб Саломат амманг билан Ориф амакингни чақириб кел. – Кампир печкага суяниб ўтирган найнов неварасига қараб, кескин оҳангда

буюрди: – Йўлдан Зариф бувангни ҳам айт. «Тез бораркансиз», де. Қўркмайсанми?

Самар қор уриб турган зим-зиё кўчада ёлғиз юришдан қўрқса ҳамки, уйдаги мотамсаро аҳволдан кўра ташқарини афзал билиб, индамай чиқиб кетди.

Ҳамма ўй суриб қолди.

Исломбой укасининг қандай қилиб бу бебош йўлга кириб кетгани ҳақида бош қотирарди. Лекин хаёли беихтиёр укасининг бошига тушган бу улкан фалокат, бу улкан фалокатнинг даҳшатли оқибати ва ундан ўзига етадиган зарар-заҳмат тўғрисидаги фикрлардан нари кетмасди.

Ўринбой хануз ҳайрон эди: аввалига устма-уст қўли келиб турган эди, ошдан олдин ҳам дов урди, кейин нима касофат бўлди-ю... Умрида бундай катта ўйинни қўрмаган эди...

Кампирнинг муштдай юзи яна ҳам кичрайиб кетган, чакагини ушлаб мум тишлагандек ўтирар, афтанигоридан нимани ўйлаётганини билиб бўлмас эди.

Анзиратнинг юрагини тагин ваҳима чангаллади. Қаердадир қулоғига чалинган гаплар эсига тушди: агар ютқазган одам пулни тўлаёлмаса, хотинини олиб бориб бераркан. Унинг ич-ичидан титроқ йиғи хуруж қилиб кела бошлади: «Шўрим қуриб...»

Исломбой калласидан нохуш ўйларни сидириб ташламоқчидек, жаҳл билан пешанасини сийпалади.

– Энди нима қилмоқчисан?

– Энди... Ким билади дейсан... Ҳовлини сотсаммикан, деб турибман.

– Нима-а?!

– Ҳа? Бошқа иложи йўқ. Эрталаб ҳовлига савдо киради. Соат ўнга обормасам, мени ўлди деяверларинг.

Келин қайнонага, қайнона келинга ялт этиб қаради ва бир-бирининг кўзидаги қўрқувни кўриб, ҳар иккиси Исломбойга нажот билан мўлтираб, йиғига ҳозирланди. Исломбой кафтларини муштлаганча қизил якандозга таяниб:

– Ҳўш? – дея укасини таъқибга олди.

– Нима, «хўш»? – Ўринбойга бу савол ниҳоятда малол келди.

– Кейин-чи?

– Нима, «кейин»?

– Э, бунча талмовсирайсан?! Ё биратўла эс-хушингдан ҳам айрилганмисан? Хўп, уйниям сотарсан, кейин нима қиласан, деяпман? Қиш чиллада бир этак чурвақанг билан қаерга сифасан?

Ўринбой акасининг жаҳлидан қолишмайдиган бир ғазаб билан жавоб қилди:

– Юрагинг чиқмасин, ҳалиям сеникига бормайман, кўркма.

– Мана шу-да! – Исломбой қарсиллатиб хонтахта-га урди. – Ҳам ғарлик, ҳам пешгирлик, дегани шу-да! Қилар ишни қилиб қўйиб, нега яна ўрқачлайсан, муттаҳам!

– Муттаҳамлик қилиб бировнинг хотинини қўйнига кирганим йўқ, билдингми!

Исломбой сезилар-сезилмас қизарди. Бу – унинг фақат укасигина биладиган ёшлик гуноҳига захаролуд шама эди. Ўзини ўнглаб бирор нима дегунича бўлмай, айвонда одам шарпаси кўринди, зум ўтмай, эллик беш-олтмиш ёшлардаги семиз аёл эшикдан ҳарсиллаб-гур-силлаб кириб келди. Исломбойнинг сўзи бўғзида қолди.

– Ух, ўлдим! Намунча жаҳаннам уйларинг! – деб аёл бошидаги тивит рўмолини ечди.

– Келинг, амма, – деди Анзират шоша-пиша ўрнидан тураркан.

Салом-аликдан сўнг Саломат хонтахта устидаги чой-накни олиб жўмрагидан симирди.

– Ҳалқумим қоқ бўлиб кетди-я! – деди сочини тузатиб. – Шу бугун Даламаҳаллага икки марта бориб келибман-а! Анув қоранг ўчгур Тожи гумбазда озгина духобам бор эди, қора терга тушиб борсам, «куда чақириқ»қа кетиб қолибди, пес!

– Ётувдингизми, амма? Безовта бўлиб... – деди Исломбой.

– Худо урди-кетди, намозшомдан ётаманми? Эртага бозор-ку, олиб чиқадиған ул-булларимни кўриб ўтирувдим, Самар бориб қолди. Ҳа, тинчликми, ишқилиб? Хой, Анзират, қатининг бўлса, ярим пиёла олиб кел, кўнглим гумуриб ўлаётибди.

Айвонда «қув-қув» йўтал товуши эшитилди. Соқол-мўйлови текис кузалған, бир-бирига ниҳоятда ўхшаған иккита чол эшикдан бошлашиб кирди:

– Ассалому алайкум.

Юзлари қизариб кетған Самар анчадан кейин кириб, эшикни ёпди.

Бир пиёла чой ичилғач, кампир йиғламсираб воқеани баён қилди. Чоллар индамай тинглашаркан, қовоқлари уйилиб борарди. Саломатнинг сурма тортилған кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

– Вой яшшамагур! – деди сонига шапатилаб. – Бир коп пул-а, уволи тутмайдими, жувонмарг?!

Амакиларнинг кичиги – Зариф найза чўнтагидан носқовоғини олиб нос отди-да, узоқ сукутга чўмди. Тўтибурун Ориф бакирок эса салмоқлаб сўз бошлади:

– Жиян, мендан хоҳ хафа бўл, хоҳ хафа бўлма, лекин, мана, ҳаммангнинг олдинда айтаман, бу ишинг қип-қизил аҳмоқлик! Шу лаънатини ўйнамасанг, хотининг талоқ тушадими, а?

Анзират токчадан коса олиб, ташқарига чиқди.

– Шунисига қуйиб кетаман-да, амаки! – деди Исломбой уҳ тортиб. – Нимасига ўйнайди бу бадбахт! Нима барака топасан шуни ўйнаб, денг!

– Ўзинг ўйнамаганингдан кейин қаёқдан биласан, – деди Ўринбой секин.

– Фалокатинг ўзингдан бери келмасин-э, нега ўйнар эканман! – деб гувранди Исломбой.

Зариф найза наматнинг четини қайириб, оғзидаги носни туфлади.

– Энди нима қилмоқчисан?

Кампир рўмолининг учи билан кўзини артиб:

– Уйни сотар эмиш, – деди-да, хўнграб йиғлаб юборди.

Саломат бир газ бўйи ирғиб тушди:

– Сотиб бўпти! Сотиб бўпти! Бекоргиналарни айтиб-сан! Ота-бувамиздан қолган бу ҳовли! Сенга қиморга бой бергин деб, бериб қўйганимиз йўқ муни! Қаердан топиб тўласанг тўлайвер, қани, ҳовлига текканингни кўрай-чи! Бир тийинлик ҳаққинг йўқ, ҳовли онангнинг маҳрига тушган!

– Ўлигим шу ҳовлидан чикса, девдим, – деди кампир пиқиллаб, – қандоқ қилай...

– Э, акиллайверади-да, кеннойи! – деди Саломат бобиллаб. – Ҳовлига сиз хўжайин. Сизга ҳеч ким хўжайин эмас!

– Бунча пулни қаердан олади?..

– Ютқазини билган эррайим тўлашниям ўйласин, сизга нима? Э, садқаи кўз ёшингиз-а!

Ўринбой Саломатга еб қўйгудек ўкрайди:

– Амма...

– Нима «амма»? Нима «амма»?! Хў, амманг ўлиб, аммасиз қол!

Ўринбойнинг дами ичига тушиб кетди.

– Ростдан ҳам, ҳовли – онангнинг маҳри, – деди Ориф бакироқ. – Отанг раҳматлининг васияти шундоқ бўлган эди. Энди, тагин билмадим...

– Вой, нега билмайсиз? – деди Саломат акасини гадаблаб. – Нега билмайсиз? Ота рози – Оллоҳ розими, ахир?

– Бунақа бекорчи гапдан фойда йўқ, – деди Зариф найза. – Ҳар бало бўлгандаям, шу ёмон жиян – жигаримиз. Хўкизнинг шохига урсанг, туёғи зиркирайди. Ҳозир буни ҳар қанча сўкиб-сўзлагандан тариқча наф йўқ. Қани, нима қиламиз, шундан гапиринглар. Тўғрими, кеннойи?

Ташвиш ва ғам-койишдан эсини йўқотаёзган кампир:

– Қандоқ қилай, шу кўргиликлар ҳам бор экан, – деди.

Чурқ этмай ўтирган Анзират бирдан тилга кирди:

– Худо хайрингларни берсин... Сизлардан бошқа кимимиз бор? Кафангадо бўлиб кўчада қолмайлик, бир нарса қилингла...

– Қиркқа кирдинг, ука, қиркқа! – деди Ориф бакироқ увишиб қолган оёғини уқалаб. – Ердан қор кетгандан қор тушгунча тупроқ тирнаб дунё орттирсанг-у, нахот, обориб дарёга оқизсанг!

– Э, ака, – деди Зариф найза, – бу гаплардан фойда йўқ дедим-ку. Бўладиган ишни айтинглар. Бу шўрликнинг ҳозир минг жойига пичоқ урсангиз, бир томчи қон чиқмайди-ю, нима қиламиз ҳадеб эзғилайвериб? Нима дейсан, Исломбой?

Исломбой печкага қараб, томоқ кирди.

– Нима дердим... Менга қолса, ҳовлини сотишига қаршиман.

– Вой, ҳовлини оғзингга олмаларинг, дедим-ку! – деб бақирди Саломат. – Ота-буваларимнинг арвоҳи... Ҳовлидан умидларингни узларинг, дедим-ку!

– Ҳа, хўп, ана ҳовлига савдо кирдиям, дейлик, – деди Зариф найза. – Хўш, чамангда қанчага олади?

Саломат акасига олайиб қараган эди, Зариф найза:

– Жонинг чиқмай турсин, мисолга айтяпман, – деди.

Исломбой ўйлаб-ўйлаб:

– Ўн бештага олар, – деди.

– Олмайди ўн бештага! – Зариф найза оғир қўзғалиб қўйди. – Ўн иккитага олсаям катта гап. Ўтган жума Тўра чўтирнинг хайҳотдек ҳовлиси ўн тўрттага савдо бўлди-ю!

Ориф бакироқ ҳам укасининг фикрини маъқуллади. Амакиларининг бу борада омилқор, пухта кишилар эканини билгани учун Исломбой индамай қолди.

– Хўш, ҳовлинг ўн иккитага борсин, – деди Зариф найза энди Ўринбойга қараб. – Қолганини нима қиласан? Ул-булинг борми?

Ўринбой, қилмишининг бутун даҳшатини энди тушунгандек, ранги қув ўчиб, амакисига бетлаб қараёлмади, не машаққат билан бош чайқади.

– Ҳа, унда... Сен нима дейсан, Саломат?

Саломат лабини бурди:

– Укам ошиқ отаётганда менга маслаҳат солган эмас! Ўзи пиширган ош, ўзи айланиб-ўргилиб ичаверсин!

– Хўп. Шошма, кўп қақшама. Эрта бир гап бўлиб қолса ачинмайсанми?

– Қанақа гап? – дея Саломат сийрак киприкларини пирширатди.

– Энди-да... шу пулни вақтида обормаса, жиянинг соғ қолмайди, шуни биласанми?

Саломат акасига қараб бакрайди.

– Ҳа? Нега кўзингни лўқ қиласан?

– Вой, Худо асрасин, нега ачинмайман, жигарим...

– Хўш...

Исломбойнинг танглайигача музлаб кетди: «Йўғ-э, ўлмас... ўлдирмас...»

Анзират хўнгиллаб йиғлаганча уйни бошига кўтарди, унга аввал кампир, кейин Саломат кўшилди, ҳамма Ўринбойни гўё охирги марта кўраётгандек, мунғайиб қараб қолди.

Шу вақтгача атрофдагиларга ёвқараш қилиб ўтирган Ўринбой, ўйиннинг мудҳиш қонуниятларини эслади шекилли, бирдан кўзига ёш олди.

– Хўй, азани тўхтатинглар, – деди Зариф найза ҳамон хотиржам оҳангда. – Бемахалдаги йиғиям бе-хосият бўлади. Ака, нима қилсак экан, ўзингиз бир нарса денг.

Ориф бакироқ кўк салласини орқага суриб:

– Энди... Ўринбой минг ёмон бўлгани билан ўртада акамининг арвоҳи бор, – деди. – Эртами-индин, ахир борамиз акамининг олдига... Майли энди, ёрилган бош – ёрилган, қийин бўлса ҳам, оғирчиликнинг озроғини оламиз-да бўйнимизга, қолиб кетмас, ахир.

Уй жимжит бўлиб қолди.

– Одамлар савоб учун мачит солади, етим боқади...

– Э, буни секинроқ айтасизми, ака, – дея унинг гапини маъқуллади Зариф найза. – Кеча намозда дом-ла айтди: умр бўйи боши саждага тегмаган бир йигит бор экан. Шу бир куни кўчадан ўтиб кетаётиб мундоқ ёнига қараса, бир деворнинг тешигида ичкарида зино қилаётган эркак билан аёл кўриниб қолибди. Шартта қўлига битта кесак билан бир чангал лой олиб, тешик-

ни суваб ташлабди. Шу йигит кейин ўлганда жаннати бўлган экан. Сабабки, бировнинг айбини бекитган экан.

— Албатта, Худойимнинг даргоҳи кенг.

— Лекин зино қилган, бировнинг ҳақини еган, қимор ўйнаган одам дўзахи бўлар экан, — деди Зариф найза писанда билан. — Майли, мана, ахир, кўплашиб... Локин, мен битта гапни очиқ айтаман: Ўринбой шу қилиғини ташлайдиган бўлса, майли, кўлдан келганча қарашиб юборармиз. Илло-билло йўқ, дейдиган бўлса...

— Ташлайди, ўзиям тавбасига таянгандир.

— Ўғил-қизи бўй етиб қолди, шуларнинг ташвишини қилсин...

Исломбойни қора ваҳм босди: «Мен нима дейман?»

— Нега индамайсан? — деди у. Ўринбойга ўқрайиб.

— Ўринбой мунтазир нигоҳларга дош беролмай, яна ерга қаради.

— Жон болам, қилмайман, де, ростини айт, — деб ялиндди кампир. — Ташладим де.

— Майли, ташладим... — деди Ўринбой худди ёш боладек ва баттар хўрлиги келиб, боши ерга теккудек эгилди.

Қариндошлар бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Хўш, бўлмаса, гапиринг, ака, — деди Зариф найза.

Ориф бақироқ чакагини қашиб кўйди:

— Энди... Мен ҳали уйга бориб Акбар билан ҳам маслаҳат қилай-чи. Нима бор, нима йўқ, ўзим тузук ҳам билмайман.

— Майли, ахир, қурбингиз етганча-да, ака, ҳимматингиз.

— Хайрли ишга қанча ҳиммат қилсанг ҳам оз-ку, лекин... Хай, майли, у ёқ-бу ёқни қоқиштириб, уч минг амаллаб берармиз.

Исломбой амакисига қараб анграйди.

— Хўп, ака, уч минг... Бу, ҳаммамизникиям қарз, Ўринбой шу фалокатлардан эсон-омон кутулиб олса, еб кетмайди, албатта. Хўш, мен... Ёзда узумнинг пулидан бир ярим минг қолган эди, саксон килоча тоза майизим бор, унинг устидан ҳам битта-яримтадан икки

минг кўтариб турсам бўлади. Жума вавақдаям минг сўмим бор, бултур олган, эртага сўраттираман. – Зариф найза ҳисоб-китобини якунлаб, атрофга синовчан қараб қўйди. – Хўш-ш... Саломат, сен нима дейсан?

Саломат этагидаги нон ушоқларини кафтига қоқиб олди.

– Жаҳлим чиқиб, шундоқ кофирлигим тутувди-ку... Бу шўртумшукнинг кўз ёшини кўриб, юрагим ўлгур тагин эзилиб кетди. Ҳар бало бўлсаям, ҳовли сотилмасин. Бир этак бола-я!

– Ҳовлини қўявер, нақд гапни гапир.

– Нақд гап ҳам ўлсин... Энди, очиги, йўқ эмас, Худога шукр, уч-тўрт тангам бор. Насиба бола кўрса, бешик тўйи қиларман деб тугиб юрувдим. Қолгани ўлимлик бўлар, десам, бу яшшамагур куёв Насибаниям йўлдан урибди, эр-хотин кунора келиб: «Мошина олиб берасиз», деб ҳиқиллайди. Биттаю битта қиз, тиниб-тинчиб кетишини ўйлаб... Укамнинг бошига мундоқ иш тушиб турганда, мошинага бало борми! Охир-оқибати барибир куёв-да, куёв – ёв, ўғил бўлармиди менга!

– Ҳа, яша! – Ориф бакироққа бу гап ғоят хуш ёқди.

– Ҳа, жигар – жигар, дигар – дигар! Майли, беш минг сўм мени танимдан, азонда опкелиб бераман!

– Худо хайрингизни берсин, амма, имонбойи бўлинг, – деди Анзират ва яна йиғи бошлади.

– Хўй, хўнгилламай тур! – деди Зариф найза уни жеркиб. – Хўш, етти ярим мингу беш минг – ўн икки минг. Хўп! Қани, Исломбой!

Исломбойнинг баданига титроқ кирди.

– Менга олдин бир нарсани ҳал қилиб беринглар, амаки, – деди у. – Қани, ака-укачилик шунақа бўладими? Мен ака бўлиб буни на тергай олмасам, на насихат қилолмасам... Бир оғиз гапирсам, итдан баттар беҳурмат қилиб ташласа... Мен тагин...

– Дийдиёнгни қўй, – деди Зариф найза. – Ака-ука кейин суришиб кетаверасанлар. Алам устида ҳар бало бўлади, шунга тиртайиб ўтирибсанми? Қани, қанча бероласан, шундан гапир?

Исломбой бор куч-қувватини тўплаб:

– Мени тўрт тангайм бероладиган қудратим йўқ, – деди.

– Нима?

Саломат қўлини пахса қилиб чақчайди:

– Худо урди-кетди, уят-э! Шунчалик ўлар жойдами-сан! Кимсан уста Исломбой, қадаминг пул-а!

Исломбой аммасига қарамасдан мингиллади:

– Хамма сизга ўхшаб чайқовнинг ўрдагими, амма!

– Вой, таъна қилманг, Исломбойвачча! Фарлик уят, ўғрилиқ уят, тирикчилик айб эмас!

– Ҳой, қақиллайверасанми ҳадеб! – дея можарони кесди Зариф найза. – Хўш, Исломбой, ростдан ҳам қурбинг етмайдими? Йўқ, очигини айтавер, ахир, бировдан ўтганини биров қаёқдан билади!

– Қурбим етмайди, амаки, – деди Исломбой овози маъюсланиб. – Қурбим етса, наҳот, жигаримдан аясам? Хабарингиз бор, кичкина қизимни фотиҳа қилиб қўйганман. Қудам ҳеч ҳол-жонимга қўймаётибди. «Кўклам чиқсин», десам ҳам кўнмаётибди. Қиз узатишнинг ўзи бўлмаса...

– Ҳой, бетавфик, миянгни еганмисан? Укангни сўйиб кетай деб турибди-ку, тўйингни гапирасан-а, тошмехр! – Саломат яна бобиллаб гапга аралашди. – Қизинг бирон йил сабр қилиб турар, эрсираб кетмас жуда!

– Оғзингизга қараб гапиринг, амма! – Исломбой кўзлари олайиб, Саломатга даҳанини чўзди. – Оғзингизга қараб гапиринг!

– Ҳа? Оғзимга нима қипти?

– Қўй, айланай, тур, уйингга кет, – деди кампир Исломбойнинг енгидан чангаллаб. – Худо хайрингни берсин, уйингга борақол.

– Хайдаяпсизми? Хайдаяпсанларми? – дея ваҳшат солди Исломбой. – Бунақа экан, нега чакириб келувдиларинг?!

– Ҳеч ким сени хайдаётгани йўқ, ука, – деди Ориф бакироқ жеркиб.

– Йўқ, Исломбой хафа бўлма, амманг минг қилсаям, барибир аёл, аёллигига боради, – деди Зариф найза. – Қурбинг етмаса, нима қиламиз, майли, ўзинг биласан. Зоримиз бор-у, зўримиз йўқ.

Бу гап сўнгги томчи бўлиб, Исломбойнинг тўлган сабр косасини тошириб юборди.

– Амаки! – дея вишиллагандек ғалати овоз чиқарди у. – Нега мени қийнайверасиз, амаки?! Нега мундоқ ҳоли кунимни сўрамасдан, ҳаммангиз ҳар тарафдан талайверасиз? Бирортангиз билмайсиз, кўрган куним итникидан багтар, ахир! Мана, укам бир кечада йигирма минг бой бериб кепти. Йигирма минг! Ёшим қирқ бешга чикди, лекин шу пайтгача хотинимдан бесўроқ бир сўм сарф қилолмайман, биласизларми шуни?! Шу пайтгача буни инсон зотига айтган эмасман! Мен укамга бугун бир сўм опкелиб берай – эртага уйимда қиёмат!

Оғир сукунат чўкди. Аллақайси бўғот тагида мов мушуклар юракни таталагудек ёқимсиз увиллади.

– Бу савдо ҳар кимнинг уйида бор, ука, – деди Ориф бақироқ.

– Келиннинг бунчалигини... ёпирай, ҳеч сезмаган эдик-ку, – деди Зариф найза.

«Хотинингни сотиб бўлса ҳам қутулдинг-а, эҳ, расво!» деб ўйлади Ўринбой.

Саломат эса тап тортмай дилидагини тилига чиқарди:

– Ҳали шу аҳволда эркакман, деб дўппи кийиб юрибман, дегин? Хотиндан хароб бўлиб юрган экансан, рўмол ўраб қўя қолгин эди биратўласи!

– Амма, – деди Исломбой оғриқ зарбидан тишини тишига босиб. – Олтмишга кирдингизми? Дунёга товукфаҳм билан келиб, товукфаҳм билан кетар экансиз-да! Ҳадеб менга писқон учиргунча, суюк жиянингизга бир оғиз насихат қилсангиз бўлмайдими? Шу хунаса қимор ўйнамаса, бу ғавғолар йўқ эди.

Саломат бирдан кўпириб-тошиб шовқин солди:

– Ўйнаган бўлса, ажаб қипти! Хўп қипти! Буниям эркак ўйнайди, қани, хотин ўйнаб кўрсин-чи!

Исломбой қалтираб ўрнидан туриб кетди, кўз ўнги қоронғилашиб, аммасининг устига бостириб борди.

– Амма! – деди хирқираб. – Ё сиз кетинг, ё мен кетаман! Худо ҳаққи, кетинг, кўзимга кўринманг, бир бало қилиб қўймасимдан!

– Вой Худойим-эй! – дея қаҳқаҳа урди Саломат. – Сарви чиллаширга кучинг етмаган, менга йўл бўлсин!

Исломбой қаттиқ сўкинди, эшикни силтаб очаркан, қарсиллатиб пешонасини уриб олди.

– Чикмаларинг! – деди Саломат унинг орқасидан қўзғалган кампир билан Анзиратга. – Қораси ўчсин!

– Бекор қилдинг, – деди Ориф бакироқ секин.

– Э, баттар бўлсин! Худо урди-кетди, бир қориндан тушган жигар-а! Майли, ҳеч ташвиш қилма, аканг бўлмаса, мана, мен – амманг бор! Етса – молим, етмаса – жоним! Э, йиғламанг, кеннойи, садқаи кўз ёшингиз-а! Ўлимликсиз қолсам ҳам майли, юрту эл тўрт газ кафан топиб кўмар. Эртага сиз ўлсангиз: «Вой, онам», дейишгаям ярамас экан бу тошбағир! Ака, қанча етмаётувди?.. Бўпти, эрталаб мен уйдан олиб бераман! Вой, ака бўлмай гўрга боргур, тўнғиздан тўк-а!

«Хижжа-режа» эрталабгача давом этди.

Эрталаб кўзлари қизарган Ўринбой уйдан судралиб чикди-да, тўғри кечаги жойга йўл олди. Қор тинган, қуёш йилтирайди.

У шахдам бориб таниш эшикни очди. Кечаси билан яна ўйин бўлган шекилли, хона тамаки ва ароқ исига тўлган эди.

Тўрда яғриндор бир киши майкачан бўлиб кўк духоба болишга ёнбошлаб ётар, дастурхон ёнида иккита йигит мастава ичиб ўтирар эди.

– Ҳорманглар-р! – деди Ўринбой имкони борича ўзини беписанд тутишга уриниб.

– Э, келдингизми? – деди майкачан киши шифтдан кўз узмай. Хиёлдан сўнг ёнбошига ағдарилиб, илжайди. – Яхши ётиб турдингизми?

– Мана, олиб қўйинг, – деди Ўринбой ва қўйнидан қора рўмолга ўралган тугунчак чиқариб, кўрпачага ташлади. Мастава ичаётган йигитлар унга қараб қолишди.

– Э! – деб кўйди майкачан киши ҳамон илжайиб. –
Шунақа бўлувдими?

– Шунақа бўлувди, – деди Ўринбой гижиниб.

Унинг олдига бир коса мастава суриб кўйишди.
Рўпарасида ўтирган холдор йигит пиёлага ароқ тўлдириб
узатди. Ўринбой индамай симириб, бир паррак шўр
бодринг тишлади.

– Шу пулни жудаям олгим келмаяпти-да, – деди
майкачан киши яғринини кўтариб. – Менга қаранг,
бир иш қилсак-чи: яна бир кўрмайсизми? Омадингиз,
«Ол, кулим!» деб юборса, тамом-вассалом. Хеч нараса
кўрмагандек бўласиз-қўясиз. А?

– Ҳаммасидами? – деб сўради холдор йигит.

– Бўлмаса-чи! А?

Ўринбой бу гапни бемаъни ҳазил деб билган бўлса-
да, зада юрагига титроқ тушди.

«Йўқ, йўқ, йўқ! Худо сақласин!»

...Қасос, лаззатли қасос туйғуси унинг юрак-бағрини
ўртаб борарди.

Қани энди, ҳозир, шу лаҳза, шу дақиқа кўлида дас-
та-даста пул бўлсаю тўғри акасининг уйига бостириб
борса, кўйнидан даста-даста пул олиб олдига ташласа,
бўзрайган юзига даста-даста пул билан бир тушириб:
«Пул топилади!» десаю жисми жаҳонини ёндираётган
аланган оташдан кутулса!

Қасос, лаззатли қасос!..

Бирдан у ўзини идора қилолмай қолди: қўллари
бўйсунмай олға чўзилди, қайноқ қон вижир-вижир
тўлқин уриб, томирлари бўйлаб югура кетди.

Ошиқни кафтига олиб маҳкам чангаллади, нафаси-
ни ичига ютиб, кўзларини чирт юмди:

– Ё, Жамшид!

1981

ЙЎҚЧИЛИК ВА ТЎҚЧИЛИК

Раҳматулла хотиндан ёлчиган эди. Бунини дўстлари ҳам, душманлари ҳам яқдиллик билан эътироф этардилар. Чиндан ҳам, Нозимахон эрнини эр қиладиган аёл эди. У асли марғилонлик, Қумушбиби юртидан; кулча юз, нозик қад, кўзлари доим кулибгина турарди, қоп-қора, сунбул сочларини кестирмаганида албатта тақимини ўпарди. Раҳматулла эса самарқандлик, дашту далалар фарзанди. Улар Тошкентда ўқиб юришганида тасодифан бир-бирига танишиб, битирар йили турмуш қурдилар, ўқишни тугатгач, ризқ-насиба экан, шаҳарлик бўлиб, пойтахти азимда яшаб қолдилар.

Ҳар бир нарса каби меҳр-муҳаббатнинг ҳам аввали, авжи ва поёни бўлиши табиий. Раҳматулла тўғрисида Нозимахонни телбадек яхши кўрарди, тўйдан сўнг, не-не йигитларни куйдириб уни деган шундоқ сулувни буткул ўзиники қилиб олганидан кейин, эҳтирослар совиб, ақл-хуши тиниш ўрнига хотинини илгаригидан кўра юз чандон кўпроқ яхши кўриб қолди. Нозимахоннинг тили ширин эди, кўзи, сўзи, вужуди пок эди, бир табассум билан оддий, нурсиз лаҳзаларни бекиёс байрамларга айлантириб юбора оларди.

Раҳматулла серфарзанд оилада, тўғулар кўз-кўз қилинавермайдиган, муносабатлар бир қадар вазминсипо хонадонда ўсган, меҳрга зор эди ва шу булоқдан симирган сари ташналиги тобора ортиб борарди.

Тўртинчи йили — иккинчи ўғиллари Элзод олти ойлик бўлганида Раҳматуллага ишхонасидан квартира берилди. Шу кунгача у хотинини олдида мудом хижолат чекар, шундоқ аёлни ижарама-ижара саргардон қилиб юргани учун ўзини гуноҳкор сезар эди. Лекин шу чокқача Нозимахон унга таъна-дашном қилиш у ёқда турсин, бу тўғрида чурқ этиб оғиз очмаган эди. Ҳисобсиз кўч-кўчлар, феъли тор уй бекаларининг қошқовоғи, зулукдай сўрадиган ижара ҳақи... буларнинг барчасига у матонат билан дош берар ва шу матонати Раҳматуллага тоғдек юрак бўлар эди. Беҳзод, тили

энди чиққан пайтда, қўлчаларини ёнига ёзиб, бошини қийшайтирарди-да, икки гапнинг бирида: «Ана, энди тамом!» деб қўярди. Нозимахон бенихоя завқланиб, ўғилчасининг шу қилиғини ўзлаштирган, навбатдаги ижара можароси чиққанида, кулимсираб, «Ана, энди тамом!» деб жилмаяр, унга қараб Раҳматулла ҳам кулиб юборар, шу тариқа кўнгилсизлик кулгига айланиб кетар эди. Кулги аралашгач эса, ҳар қандай даҳшатнинг ҳам даҳшатлик ери қолмайди.

Ниҳоят, ҳаммаси ортда қолди. Энди уларнинг ўз уйи — ўлан тўшаги бор. Энди кўнгиллари тусагандек яшайдилар, ҳеч ким уларнинг мушугини пишт демайди, деёлмайди. Қўчиб келган куни Раҳматулла ич-ичидан ният қилди: ўлмасам, бу уйда бирор кун ҳам хафагарчилик бўлмайди!

Дарҳақиқат, бу хонадонда то кечаги кунгача бирор киши товушини кўтариб гапирмади, болаларнинг хар-хашасидан бошқа бирор йиғи овози эшитилмади.

Ҳаммаси орасталикдан бошланди.

Нозимахон каталакдек хужраларда яшаган пайтларида ҳам эртаю кеч ҳаммаёқни катрон қилиб ётарди, иссиқ сув, совуқ суви муҳайё уйга етишгач эса, тагин Худо берди: кўз кўргандан кўз кўргунча атрофни чинни-чироқ қилиб ялаб-юлқаш билан овора. Раҳматулла баъзан кечқурун ишдан қайтиб, уйини таниёлмай қоларди: диван у ёққа сурилган, стол бу ёққа, гулдонларда анвойи гуллар... Хоналар ёруғ, ҳар томон ораста, болалар озода, бир-биридан ўзиб салом берган... Бош чайқаб, мийиғида кулимсираб қўярди-да, ювингани кириб кетарди. Остонада сочиқ узатиб турган Нозимахонга шунинг ўзи кифоя, яшнаб-яшариб, оёғи олти бўлиб ошхонага югурар эди. Сўнг, кутичадек телевизорни вағиллатиб қўйганча, овқатлангани ўтиришарди. Раҳматулла тўрда, чуғурчукдек чуғурлашган икки ўғилчаси икки ёнида, дастурхонда ҳил-ҳил пишган таом, пойгақда — аллақандай баҳорий либосда ўн саккиз яшар пайтидагидек очилиб кетган Нозимахон... Шунда бу хонадоннинг ҳавоси бахт билан тўлар, эшик-деразалардан саодат ёғдулари кириб

келаётгандек туюлар эди. Бехзод билан Элзод ўйинчоқ талашиб, уришиб-кулишиб, ниҳоят, хориб-чарчаб, таппа ташлаганча ухлаб қолар, Раҳматулла уларнинг пахмоқ сочларидан, пешонасидан суйиб, жой-жойига ётқизар, сўнг диванга ёнбошлаб, ҳар хил олди-қочдилар битилган ёстикдай-ёстикдай китобларни ўқишга тутинар ва уларда зикр этилмиш воқеаларга ишонар эди. Нозимахон нариги хонадан болиш келтириб унинг ёнбошига қўяр, зум ўтмай пастак столча устида бир чойнак аччиқ чой, тақсимчада тўртта қора майизми, бир бўлак халвоми — бирор-ширинлик муҳайё қилар эди-да, ўзи тагин кундалик юмушларини тўхтатган жойидан давом эттирарди. Раҳматулла аста чой ҳўплаб хаёл суриб ётаркан, қалдирғоч уясидек хонадонини, мўъжазгина бахтини ўйлар, кўнгли ёришиб, нимадир яхши ишлар қилгиси келар эди.

Вақт алламаҳалдан оққанда ётоқ бўлмасига кириб қўштўшакка чўзилар, худди чиллала куёвдай энтикиб, Нозимахоннинг кириб келишини интизор кутиб ётар эди.

Кута-кута кўзи илинганини сезмай қоларди.

Нозимахон қушдек енгил қадам билан, сассиз кириб келарди — шунда у муқаррар равишда уйғониб кетар, юраги бир ширин титраб, хотинига мўъжизага тикилгандек термилар эди.

Нозимахоннинг бўйнидан, юз-кўзларидан, сочларидан соф, сарин бир ис анқирди — гўё ҳозиргина поёнсиз бир чаманзорни оралаб, даста-даста гул тергандек... Бу муаттар, хушбўй ҳидлар уни эс-хушидан айиргудек маст қилиб қўярди. Икки йил бурун Москвага командировкага борганида бор пулига ўғилларига кийим-кечак билан хотинига атаб ангишвонадек ўнта шишада фаранги атир олиб келган, ўшандан буён ҳар кечанинг ўз таровати, ўз элитгувчи бўйлари бор эди.

Бироқ, Нозимахон уни ҳаддидан оширмас, кўзларини, ковоқларини силаб:

— Ухланг. Эрталаб туролмайсиз, — деб мулойим шивирлар эди.

— Майли, — дерди у қувончдан, бахтдан, муҳаббатдан кўкси тоғдек юксалиб. — Майли...

Хаммаёқ осуда, қоронғи, фақат хонада тунчиروقнинг нимтатир заъфарон ёғдусию икки ошиқ қалбнинг безовта дуқури ва суҳбат — адоқсиз, алдоқсиз, орзу-хаёлдан, қулги ва табассумлардан, болаларнинг ширинлигидан, яхши кунлар ёди ва умидидан шарҳи ҳол айлағувчи суҳбат...

Улар куни кеча қовушган келин-куёв эмас, қарийб беш йиллик эр-хотин, аммо тунлари бир-бирига айтадиган, айтиб адо қилолмайдиган гаплари шунчалик кўп!..

Ана шундай бахтиёр кечаларнинг бирида Раҳматулла шифтга хаёлчан тикилиб ётган хотинига:

— Ишхонадагиларни бир чақирсак бўларди. Мен ҳам кўп борганман «уй тўйлари»га... — деди.

Нозимахон, кўзлари юлдуздек чакнаб, унинг тўзғиб кетган сочларини паришон силади, алланечук ҳазин оҳангда:

— Ҳозир-а? Қўйинг-э, — деб пичирлади.

— Нега?

— Аҳволимизга қаранг!

— Аҳволимизга нима қипти?

Нозимахон беозор кулимсиради:

— Сал у ёқ-бу ёғимизни тузатиб олайлик. Ҳалиям студентга ўхшаймиз.

Раҳматулла қизарди, лекин сир бермай, иягини бепарво қашиди:

— Э, нима қиларди! Бизнинг ишхонада бунга эътибор берадиган одамнинг ўзи йўқ.

— Нега йўқ бўларкан? Муаттар Зокировна-чи? Лобархон-чи?

— Қизиқмисиз! — деди Раҳматулла бошини кўтариб.

— Билмайсиз-да, аёл зотининг бунга эътибор бермайдигани бўлмайди.

Раҳматулла нимадир деб ғудранди.

— Албатта чақирамиз, чақиришимиз шарт, — деди Нозимахон, — мен розиман, фақат кейинроқ, хўпми? Шу билан ишхонангиздагилар бизникига яна қачон келишади-ю...

Раҳматулла хотинининг ҳақ эканини ич-ичида тан олди.

У кичкинагина бир лабораторияда илмий ходим бўлиб ишлар, ҳамкасблари билан салом-алиги жойида, Нозимахоннинг магазинма-мағазин елиб-югуриб, чақмоқдек кийинтириб қўйгани учунми, кўпчилик уни «бойвачча болалардан» ҳисоблар ва очигини айтганда, бу эътироф кўнглининг аллақайси бир жойларига хуш ёқар, ўзгалар назаридаги шу мартабадан тушиб қолиш ҳисси хийлагина кўнгилсиз туюлар эди. Нозимахон тўғри айтади, меҳмон чақиргандан кейин бирийўла манзур бўладиган қилиб чақириш керак. Дунёда лаб бурчига яширин муруввату муз табассумдан кўра оғир нарсa йўқ. Демак, даставвал у ёқ-бу ёқни тузатиш лозим, ундан кейин...

Аммо Раҳматулла эртаси уйига разм солиб, дурустроқ мулоҳаза юритиб кўрсаки, у ёқ-бу ёқни эмас, ҳаммаёқни тузатиш керак экан. Энг аввал, тузукроқ мебель даркор — уч хонали уй ютаман деб хувуллаб ётибди, деворлар яланғоч... Топган-тутгани ҳозир оиладан ортмайди. Нозимахон яна олти ойча уйда ўтириши керак — сентябрда Элзод бир ярим ёшга тўлса, кейин...

Ўша кундан бошлаб Раҳматулла хўжалик магазинларининг доимий томошабинига айланди. Киради, кўзи ёниб, антиқа хорижий мебелларга термиледи, фикран уйига қўйиб, чамалаб кўради, акси тушиб турган ярқироқ жиҳозларни астагина силайди, сўнг... жимгина чикиб кетади.

Нихоят, у хаёлий режаларидан чарчаб, узил-кесил қарорга келди-да, бир кечаси хотинига ниятини айтди:

— Бунақада бўлмас экан. Ишимни ўзгартираман.

Нозимахон кўрқиб кетди:

— Нера?

У дилидаги ҳамма гапни ошкор қилди. Нозимахон кўзига ёш олди: «Қўйинг, бориға бозор, оз бўлсаям баракасини берсин, бир кун яхши бўлиб кетар...»

— Қачон келади ўша яхши кун? — деди Раҳматулла кулимсираб. — Мана, ўттиздан ошдим, умрнинг ярми ўтди ҳисоб.

— Яқинда мен ҳам ишга тушаман, ҳадемай, ҳарна... — Нозимахон юзини унинг кўксига босди.

— Мен кўп ўйладим, Нозимахон, — деди Раҳматулла хаёлчан. — Бошқа иложи йўқ. Менинг ҳам кечкурун бахмал креслоларда ястаниб, рангли телевизор томоша қилгим келади. Шанба кунлари ўғилларимни, сизни машинамга ўтқазиб, далаларга опчиққим келади. Уйга тўртта одам келса, сизни уялмасин, дейман.

— Вақт-соати билан бўлар, — деди Нозимахон. — Лекин менга ҳеч нарса керак эмас. Сизу болаларим омон бўлса бас.

— Бу юришимда вақт-соати сираям келмайди, — деди Раҳматулла қатъий. — Чол-кампирдан ёрдам йўқ, биласиз. Ҳали нечта укаму сингиллар қаторлашиб турибди. Иложини топсам, мен уларга қўл қоқишишим керак. Хуллас, аҳвол шунақа. Ҳамма умид энди ўзимиздан.

— Илмий ишингиз нима бўлади? — деб сўради Нозимахон анча жимликдан сўнг.

— Э! — деб бепарво илжайди Раҳматулла. — Илмий иш дейсиз-а, Нозимахон! Мен дунёга келиб энг зўр иккита кашфиётимни яратиб бўлдим: бири Бехзод, бири Элзод!

Нозимахон унинг юзига охиста уриб қўйди.

— Очиги, мана шу колбалар мени сира-сира қизиқтирмаган, — деб давом этди Раҳматулла. — Ўқишга кириб, шунча йил шаҳарда адашиб-улоқиб юришларим бемаъниликка ўхшайди-ю, лекин аслида бунда катта бир маъно бор: бўлмаса, сизни учратмасдим-да!

У шундай деб хотинининг елкаларидан қизгин меҳр билан қучди.

— Энди нима бўлади? — деди Нозимахон секингина.

— Эндими? Энди яхши бўлади. Армиядаги касбимни қилавераман, биринчи класс шофёри, гулдек хунар, ҳамма жойда жон-жон деб ишга олишади. Ишлайман, ишдан одам ўлмаган, сиз ҳам биргалашасиз, уй-жойимизни тузатиб олгандан кейин...

— Пенсияга чиқамиз, — деб кулди Нозимахон.

— Э, йўк, шошманг-да унақа! Кейин, битта пучук қизчамиз туғилади, отини Кундуз қўямиз, менга шу исм жудаям ёқади...

— Бекор айтибсиз! — деб эркаланди Нозимахон. — Мана шу иккита безорингизнинг ўзиям...

— Безориларни уйлантириб қўямиз — жазоси шу! Мен ҳам сизга уйлангунча қандоқ безори эдим, эсингиздами? Қаранг, мана энди, бинойидек қуюлиб...

— Хо-о, қаёқда, суюлиб кетяпсиз-ку! — деди Нозимахон жилмайиб ва бир зум ўтгач: — Соат неча бўлди-кин-а? — деб сўради.

— Соат... айни вақти бўлди! — деди Раҳматулла кўзлари чакнаб.

— Йўк, йўк, шошманг. Шошманг, ростдан ишни ташламоқчимисиз?..

— Уф! Тагин сўрайди-я! Дадангиз темирчимас-ку! Душанбадан «РАФ» минаман, бир қурилиш ташкилоти билан келишиб қўйганман. Ўчирмайсизми чироқни?

— Менга қаранг, — деди Нозимахон, — шунчалик зарур бўлса, битта-яримтадан қарз олиб тура қолайлик? Кейин ишлаб-ишлаб узармиз. Ҳаммаям шунақа қилса керак?

— Кимдан оламиз?

Узоқ жимлик чўкди.

— Ойимларнинг олдиларига бориб келсаммикан?

— Ойингиз бизни жудаям яхши кўрадилар, — деди Раҳматулла ўйланиб. — Ҳатто жонларини беришга ҳам тайёрлар, биламан. Лекин ҳозир бизга жон эмас, бешолти минг сўмгина пул керак, холос. Аммо ойингиздан олмайман. Нега олмаслигимни ўзингиз яхши биласиз, тўғрими?

Нозимахон индамай, индаёлмай қолди ва қайтиб бу хусусда оғиз очмади.

— Барибир ишингизни ташламайсиз, — деди бир маҳал. — Шунча йил ўқиб... Майли, кўп емасак, оз ермиз, озгинадан жамғариб борсак ҳам...

— Йўк, — деди Раҳматулла кескин қилиб, — уй-жой деб бола-чақани сирмайман. Ўғилларим соғ-саломат ўсиши керак.

— Илмий ишдан кетар экансиз, унда шаҳарда қолиб нима қилдик? — деди Нозимахон пича ранжиб. — Қишлоққа кета қолайлик.

— Қайси қишлоққа? — деб кулди Раҳматулла. — Самарқанддаги қишлоққа сиз арқон билан боғласа ҳам бормайсиз, мен ҳам шахри Марғилонга Отабек бўлмайман. Демак, ўз-ўзидан равшанки, биз фақатгина нейтрал зонада яшашимиз мумкин.

Шундай деб, ўзининг топқирлигига ўзи ҳам ҳайрон илжайди.

Шу-шу, уларнинг подъезди қаршисида ҳаворанг «РАФ» дам-бадам кўзга ташланадиган бўлиб қолди.

Кузга бориб Нозимахон ҳам ишга тушди. Уйлари-дан анча олисдаги лойиҳа идорасида ишлай бошлади. Энди эр-хотиннинг мурод-мақсади ягона — тезроқ у ёқ-бу ёқни тузатиб, «одамларга ўхшаб яшаш». Энди тунги суҳбатлар ҳам қисқарган, соатлаб болаларнинг оғзига завқ билан термилиб ўтиришга деярли фурсат йўк, шошиб ишга бориб, шошиб қайтишар эди.

«Дом»чилик, сиртдан ҳамма ўзи билан ўзи овора-дек кўринса-да, барибир аёллар қўшнисиникига дам-бадам «элак сўраб» чикиб турар, шу боис тўққиз қават ахлининг туриш-турмуши бир-бирига аён, ҳавас, ҳасад, рақобат, гийбат, миш-миш — барчаси бунда аралаш-қуралаш эди.

— Заҳролар уйини ремонт қилдирибди, саккиз мингга тушибди, — деб қолди Нозимахон бир куни. — Кўрсангиз, оғзингиз очилиб қолади.

Раҳматулла пиёладаги чойини ҳўплаб, эснади.

— Оғзим очилавериб-очилавериб, аллақачон ёпил-майдиган бўлиб қолган, Заҳроингиз ким?

— Бешинчи қаватдаги-чи, Умар акалар?! «Ноль саккиз»и бор-у, ўн еттию йигирма тўрт?..

Нозимахоннинг рақамга хотираси зўр эди, бир эшитган-кўргани миясига муҳрдек ўрнашарди-қоларди.

— Ҳа-а... — деди Раҳматулла бир оздан сўнг хаёлан. — Қизик, одамлар қаердан топаркин пулни? Шулар ҳам бизга ўхшаган оила, эр-хотин ишлайди... — деб қўйди.

— Э, ишлаган билан... Ҳаракат қилади-да, — деди Нозимахон маънодор чимирилиб.

— Биз ҳам ўшалардан кам ҳаракат қилмасмиз?

— Барибир уларга етиб бўлмайди, — деди Нозимахон ва чойнакни олиб, ошхонага чиқди. Қайтиб келиб чойни шопирди-да: — Заҳронинг кулоғидаги бриллиантнинг ўзи беш минг туради, — деб қўшимча қилди.

Раҳматулла бошини эгганча хотинининг товушини, ҳолатини таҳлил қилиб, енгил тин олди: хайрият, минг шукрки, ҳасад йўқ, маломат йўқ, шунчаки... ахборот!

— Қаерда ишларканлар беш минг сўмлик бриллиант тақиб? — деб сўради азбаройи эрмак учун.

— Вой, билмасмидингиз ҳали... — Нозимахон аҳли аёлга хос иштиёқ билан сўзлай кетди.

Захро асли пединститутни тугатган экан, юраги чатоклигидан, шовқин-сурон тўғри келмай, ўз соҳасида бир кун ҳам ишлаёлмабди, маоши оз бўлсаям майли, деб аэропортда кассирлик қиларкан. Умар ака — жаррох, буйрак касалликлари бўйича мутахассис экан. Иккита қизлари бормиш. Бехзод билан Элзод тенги, худди Фотима-Зухра эмиш...

— Яхши, келин ҳам оёғимизнинг тагида экан, куда бўлиб қўя қоламиз, — деб кулимсиради Раҳматулла.

— Э, улар... — Нозимахон бирдан гапини ямлаб, хомуш тортиб қолди, анчадан сўнг: — Чой ичасизми? — деб сўради аллақандай бегона оҳангда.

— Йўқ, — деб бош чайқади Раҳматулла ҳорғин — хотинининг тили учида қолиб кетган гапни у жуда яхши тушунган эди.

Жойига кириб ётгач, қаттиқ чарчаганига карамай ухлаёлмади — уйқуси ўчиб кетди. Бояги гап туриб-туриб энди нашъа қила бошлади. Хотини: «Улар сизни бир тийинга олмайди», демоқчи эди, демади — аяди... Нега бунақа? Нима учун бундай? Аслида, у — фақат

пешона тери билан, ҳалол кун кўрадиган одам, уларни бир тийинга олмаслиги керак эмасми? У, уларнинг олдида эмас, улар бунинг олдида уялиши керак эмасми? Ахлоқан, мантиқан шундай бўлиши керак-ку? Нега унда...

Йўк, у ҳеч қачон ҳаромхўрлар, каззоблар олдида тили қисик бўлиб қолмайди! Меҳнатнинг, меҳнаткашнинг нималарга қодирлигини кўрсатиб қўяди! Меҳнат — ҳалол ва халос бўлишнинг ягона йўли: у ҳали ишлайди, виждонан, қора терга ботиб ишлайди ва имони комилки, ҳадемай чеккан заҳматларининг роҳатини албатта кўради! Шундагина у ҳозир саломига базўр алик оладиган ўша бешинчи қаватдагилар билан теппа-тенг, ҳатто баланд келиб гаплаша олади. Лекин, бунинг учун тезроқ, кўпроқ ҳаракат қилиш керак, жон койитиш керак, танбалликка, беғамликка ўт очиш керак!

«Йигит киши қирқ ёшгача бирор нимага эришса — эришди, бўлмаса — тамом-вассалом, — деб ўйлади у, — нарёғи маълум — йўл тадориғи...»

Бир ҳафтадан кейин ўт ўчириш командасига ишга кирди. Уч кунда бир боради, кечаси. Кундузлари «РАФ»ни ҳайдаб юраверади.

Витя амаки билан у янги ишхонасида танишди.

Витя амаки — эллик-эллик беш ёшлар чамасидаги ориқ, қоқчакак киши, қоровул. Бу оламда унинг қўлидан келмайдиган ҳунар йўк — дурадгорлигу сувоқчилик, чилангарлигу устачилик... Ичкиликни хуш кўришини ва кайф қилган чоғларида бир оз эзма, мақтанчоқ бўлиб қолишини ҳисобга олмаганда, беозор, улфати одам. Ўзининг мақтаниб айтишича, велосипеддан тортиб атом бомбасигача тузата олади.

Танишган куниёқ иккаласи ҳам бир-бирига бениҳоя кераклигини англади. Витя амаки уч кунда бир навбатчиликка келар, қолган вақт одамларнинг шахсий буюртмаларини бажарар эди. Хожатмандлар орқасидан гала-гала бўлиб ялиниб юришарди: «Виктор Андреевич, Виктор Андреевич...» Бироқ, Витя амаки кейинги икки йил ичида ўзининг хийла қариб қолганини пайқаган,

аввалги куч-қуввати йўқ, тўрт марта ранда тортса, қора терга тушиб кетади. Хуллас, унга ёш, бақувват, мўмин-қобил бир ёрдамчи ҳаводек зарур эди. Раҳматулланинг ичмаслиги айни муддао бўлди. Сархуш устанинг ёнида ҳушёр шогирд турса яхши-да: иш ҳам унумли бўлади, ҳисоб-китоб ҳам.

Шанба куни -улар шаҳар ташқарисига — бир мансабдор одамнинг дала ҳовлисига фин ҳаммоми қуришга бордилар. Уста томоқ ҳўллаб олгач, иш юришиб, ота-бола бўлиб кетдилар. Витя амаки ҳақиқий уста эди, ҳар бир қокқан михини-бир санъат асари, деса арзирди.

Ўркач-ўркач адирлар қўйнидаги бу мўъжазгина чорбоққа, кулф уриб ётган турли-туман гул-чечакларга термилиб тураркан, Раҳматулланинг ҳаваси келди, яна оҳиста ҳўрсинди, дилидаги қат-қат орзулар ёнига тагин бир ният тугун бўлиб тугилди...

Нозимахон зийрак аёл эмасми, эрининг хатти-ҳаракатларини кўриб, қўл қовуштириб ўтираверса бўлмаслигини дарҳол англади. Кечқурунлари бичиштиқиш курсига қатнай бошлади ва кўкламга чиқиб, бир куни кечаси Раҳматулланинг қулоғига:

— Бозорнинг ичидаги магазинга зўр тикув машинаси кепти, немисларники, — деди. — Биттасини олиб берасиз-а?

Раҳматулла чала мудраб ётган эди, кўзларини очишга эриниб:

— Қўйсангиз-чи, — деди.

— Йўқ деманг, — деди Нозимахон унинг елкаларига суйқаниб, — оборақолинг, менга жудаям зарур. Хўпми? Хўп деяқолинг энди, майлими?..

Аёлнинг тунги ғамзаларига қайси эркак дош бериб-дики, Раҳматулла дош берсин!

Раҳматулла энди уйда камдан-кам бўлар, баъзан у ишхонасидан бунисига югуриб кетаётиб, бешўн дақиқага бош сукиб ўтганида, болаларини мудом ҳовлида, Нозимахонни эса машинасини шақирлатиб ўтирган ҳолда кўрар эди. Гоҳ унинг атрофида нотаниш аёллар уймалашиб турар, Нозимахон эса бирпас иши-

ни кўйиб, у билан икки-уч оғиз гаплашарди-да, тагин мижозлари ёнига шошиларди. Ҳадемай у зўр чевар бўлиб донг чикарди, энди шаҳарнинг нариги четларидан ҳам қиз-жувонлар, келинчаклар «Нозимахон тиккан кўйлақлар»ни орзу қила бошладилар. Раҳматулла хотинининг бу ишига бошда шунчаки бир ҳавас деб қараган эди, аммо кундан-кунга унинг шуҳрати том баравар ошиб бораётганини кўриб ҳайрон қолди-ю, мамнун илжайиб кўйди.

Уйдаги ҳар бир ўзгариш, ҳар бир янги жиҳозга улар худди ёш боладек қувонишар, хоналари тўлиб кўрки очила борган сари ўзлари ҳам тобора очилиб боришмоқда эди.

Бир якшанба Витя амаки шамоллаб, Раҳматулла уйда қолди. Эрталаб хотинининг олдида иккита қиз кўрингандек бўлувди, кечга бориб ҳам улар кетмади. Раҳматулла ошхонада чой ичиб ўтирганида Нозимахон кириб келди.

— Жўнатдингизми мижозларни? — деб сўради Раҳматулла ярим ўгирилиб.

Нозимахон жавондан пиёла олиб, унинг рўпарасига ўтирди.

— Мижозмас улар.

— Ие?

— Сизга айтмадим-а, ҳали, тунов куни кечки пайт жой сўраб келиб қолишди. Бири Бўкадан экан, бири гулистонлик, медтехникумда ўқишаркан. Раҳмим келиб... Йўқ деёлмадим... — Нозимахон унга гуноҳқорона тикилди.

Раҳматулла қаттиқ аччиқланди, тўнғиллади.

— Бир оғиз маслаҳат...

— Ўзингизни бир ҳафтадан бери энди кўриб турибман-у, қандай маслаҳат қиламан? Жаҳлингиз чиқмасин, вақтинча. Кичкина хона барибир бўш ётибди-ку... Сиз доим ишда бўлсангиз, қўрқаман иккита бола билан...

Раҳматулла индаёлмай қолди.

Нозимахон, ўзи ижара азобини кўп тортганиданми, қизлар билан тинч-тотув яшаб кетди. Фақат Раҳматулла

анчагача норози бўлиб юрди: «Қизлар эшитади!» деб, Нозимахон уни энди яқинига йўлатмас, ижарачилар уйига кетган аҳён-аҳён кечалардагина у хотинининг висолидан бахраманд бўлар эди...

Гулсара билан Дилдор очик, содда-самимий қизлар эди, бир йил туриб хайр-хўшлашиб чиқиб кетишди. Ўша кун и кечқурун Нозимахон унга олти юз сўм тутқазиб:

— Мана, Гулсара билан Дилдордан эсдалик, — деди...

Умуман, Нозимахон энди бутунлай ўзгариб кетган, уни устма-уст хайратга солмоқда эди: бир оқшом қарасаки, яп-янги «Оптим» машинкасини чиқиллатиб ўтирибди.

— Ха? — деди у таажжубланиб.

— Муборак бўлсин, демайсизми? — деди Нозимахон ўрнидан туриб. — «ГУМ»даги бир таниш аёлга тайинлаб қўйган эдим, кеча ишхонага телефон қилиб қолди, опкелдим. Қаранг, энг зўр маркаси! — У ярқираб турган машинкани меҳр билан силаб қўйди.

— Нима қиласиз буни?

— Роман ёзаман, — деб пик этиб қолди Нозимахон.

— Йўқ, беҳазил? Биров сўраганмиди?

— Ўзимга олдим, ўрганаман.

— Нега?

— Керак-да. Вой, қўлингиздагини беринг, гўштми?... Билмас эканман, ҳамма пул машинкада экан! Бир бети қирқ тийин-а! Холида опа айтди, ўргатаман, деди.

— Холида опангиз ким тагин?

— Сиз танитайсиз, қўйлак тиктирувди. Редакцияда ишлайди.

Раҳматулла нима деярини билмай стулга чўқди.

— Чарчадингизми? Ҳозир овқат опкеламан.

— Йўқ, кетаман. Витя амаки кутиб турибди. Тезиков томондан иш олганмиз. Эрталаб ўшанақаси ишга ўтаман, кечқурун навбатчиман. Болалар қани?

— Ха-а... — Нозимахон муҳим бир гап эсига тушгандек, унга синовчан термилди. — Болаларни боғчада қолдирдим, ҳафталикка.

— Нима-а? — Раҳматулла ўрнидан туриб кетди.

Нозимахон унинг авзойини кўриб, капалаги учди:

— Ишим кўпайиб кетиб... вақтинчага...

— Нега ундай қилдингиз?! Нега?! — дея бўғилиб шивирлади Раҳматулла. — Етимчами сизга?! Отаси ўлганми, онаси ўлганми? Бокмайман, десангиз, майли, айтинг; детдомга топширворай!

Нозимахон, қуралай кўзлари жиқ ёшга тўлиб, ёлворди:

— Мени нимага қийнайсиз, мен...

Раҳматулла ўзини босолмай қўл силтади, асабий тутақиб, ошхонага кирди, негадир холодильник эшигини очиб-ёпди, остона олдига қайтиб, туфлисини кияётганида, ичкаридан Нозимахон мунғайиб чикди, индамай, эгилиб унинг туфлисини арта бошлади... Раҳматулланинг кўнгли бузилиб кетди, бу бечорада нима гуноҳ, деб ўйлади, айби — сенга қўшилиб арава тортаётганими, ўзи учун қилмаяпти-ку, шу рўзгор деб, бола-чакам деб... Вақтинча-ку ахир буларнинг барчаси, оз қолди, кейин ҳаммаси яхши бўлиб кетар...

Бироқ ковоғини очмай, эшикни қарсиллатиб ёпди.

Пайшанба куни Витя амаки билан ўша ишни тугатиб, кайфи чоғ қайтди. Нозимахон ҳеч гап бўлмагандек, очиқ юз билан қарши олди, айланиб-ўргилиб, атрофида парвона бўлди, болалар ҳамон боғчада экан, у индамади — турмуш тагин изига тушиб кетди.

Шу орада уйларининг ёнгинасида кечки мактаб қурилиб, фойдаланишга топширилди. Раҳматулла бир куни шу ердан шошиб ўтаётиб, симёғочдаги эълонга кўзи тушиб қолди: мактабга зудлик билан қоровул керак. Эълонни йиртиб олди, уйга кириб, Нозимахонга кўрсатди:

— Яна бир кеча бўшман-ку, шуни сизнинг номингизга расмийлаштирсак, нима дейсиз?

Нозимахон қаршилиқ қилмади, вақтинча бўлса, майли, ўзингиз биласиз, деди, агар жуда қўрқсам, яна бирорта ўқувчи қизлардан ёнимга оларман, келиб юришувди, деди. Унинг ҳозир бош кўтариб қарашга

фурсати йўқ, стол устида кўлёмалар — бировнинг китоби, бировнинг дипломи, аллакимларнинг диссертациялари уюлиб ётар эди.

Шу тариқа Раҳматулла уйидан ихтиёрий «бадарға» бўлди. Энди у асосан ишхонада истикомат қиларди. Бирида ётиб турар, иккинчисида овқатланар, яна бирида сокол олар эди. Баъзан буларнинг барчаси кўзига хирси дунё каби кўриниб кетар, аммо энди бирор нимани ўзгартиришга журъати етмас эди.

Кунлар ўтаверди, ойлар ўтди.

Ёзга бориб, Раҳматулла ишни катта қилиб юборди: Нозимахоннинг нозик дидию Витя амакининг олтин кўллари ва ўзининг куч-қуввати қўшилиб, уйда гаройиб бир мўъжиза юз берди. Пул бўлса, миянинг ҳам янги-янги тархлари очилиб кетаркан. Қарийб тўрт ой давом этган «фундаментал ремонт»дан сўнг уйлари ажойибхонанинг ўзига айланди-қолди. Ҳожатхонага-ча дуб эшиклар ўрнатилди. Раҳматулла жонига тегиб кетган эски қақир-қукурларни — алмисокдан қолган жиҳозларни мамнуният билан ахлат уюмига улоқтирди. «Орхид» югослав мебелли, уч минг сўмлик япон стереосистемаси, французча кинескопли рангли телевизор, ҳар бир хонада шифтга қадар қоқилган шоҳона араби гиламлар — ҳамма-ҳаммаси нақ унинг хаёлидагидек, балки хаёлидан ўн чандон зиёда эди.

Эр-хотиннинг қувончи чексиз. Буларнинг барчаси уларнинг ўз меҳнати билан бунёд бўлган, уйқусиз тунлар эвазига, ҳузур-ҳаловатдан, бола-чакадан кечиб тортган заҳматлари эвазига келган, бундаги ҳар бир буюмнинг ўз тарихи бор, бу тарих қон ва тер билан суғорилган, улар учун бениҳоя азиз, муқаддас!

Энди бу уйларда роҳат-фароғатга чўмиб, фақат яшаш лозим эди, бироқ, афсуски, Раҳматулланинг бунга вақти йўқ: тонг саҳардан ит қувган мушукдек ишхонадан ишхонага чопади, шанба-якшанба кунлари уни Витя амаки бетоқат кутади.

Куз окшомларининг бирида «уй тўйи» қилиб беришди. Жуда кўп одам келди: Раҳматулланинг учала

ишхонаси, Нозимахоннинг коллективи, лабораториядан Муаттар Зокировна бошчилигида саккиз киши, Самарқанду Марғилондан қариндош-уруғлар, қўни-қўшни, мижозлар, ижарачилар... Зиёфат олиймақом бўлди, ҳамма уларга ҳавас қилди, ҳамма уларга қойил қолди.

Меҳмонлар тарқаб, энг яқин одамлар қолгач, Раҳматулланинг отаси айтган гап шу бўлди:

— Бошқа уйга кўчганмисан, ўғлим?

Раҳматулла кулиб, Нозимахонга қаради, Нозимахон гул-гул яшнаб, дастурхонни ноз-неъмат билан тўлдираркан, жилмайди:

— Ўша уйимиз, фақат ўғлингиз у ёқ-буёқни сал тузатиб бердилар.

Эртасига ота йўлга отланди. Раҳматулла уни пастга кузатиб тушганида, шунчаки айтгандек:

— Зерикдим, ўғлим, — деди. — Уйинг худди магазинга ўхшаб қопти. Қандоқ яшайсизлар бунда?

Раҳматулла яна кулиб қўя қолди.

— Хай, омон бўлинглар, — деди отаси вокзалда, хайрлашаётиб. — Ишқилиб, ҳаром йўлга юрма, болам. Ҳаром буюрмайди.

— Э, нима деяпсиз, ота! — деди Раҳматулла ранжиб.

— Ҳозир замон тўқчилик, — деди отаси унинг гапини эшитмагандек, — ҳамма нарса бор. Сизлар йўқчиликни кўрмагансизлар, илоё кўрманглар. Лекин йўқчиликка дош берса бўлади-ю, тўқчиликка... Билмадим-да, болам.

Раҳматулла кўнгли гаш бўлиб қайтди.

Эртаси кечқурун Нозимахон машинкасини чиқиллатиб ўтириб, бир гап айтиб қолди:

— Тагин озгина ҳаракат қилсак, янаги йил кўкламга машина олсак ҳам бўлади.

— Э, бас энди! — деди Раҳматулла энсаси қотиб. — Чарчадим, яшаш ҳам керак. Неча йилдан бери отпусканиз ишлайман. Сиз ҳам кўп уринаверманг, болаларга қаранг, ўзингизга...

— Ўзимга нима қипти? — деб кулди Нозимахон. — Ё... — Бошини кўтариб, унга қарашма билан тикилди.

— Тирикчилик деб жуда қатордан чиқиб қолдик. Қанча бўлди қўлимга бир китоб олмаганимга.

— Машинаям жуда зарур-да, — деди Нозимахон ўзининг гапини маъқуллаб. — Машина олайлик, кейин, майли, илмий ишингизга қайтасиз.

Раҳматулла хуштак чалиб юборди.

— Ўйлаб гапиряписизми? Илмий иш — илм, ҳаммом куриш эмас сизга!

— Э, агар сиз хоҳласангиз...

— Мен энди тинчгина яшашни хоҳлайман.

— Майли, олдин машина олиб беринг.

Раҳматулла, бир кўнгли, хотинига жуда кўп гапларни айтмоқчи бўлди. Нозимахон, ёдингизда бўлса, талай қийин кунларни ҳам бошимиздан кечирдик, сиз билмайсиз, Элзодни касалхонада олиб ётганингизда, бир кун овқат қилиб боришга ҳам пул тополмаган пайтим бўлган, йўқчиликни ҳам кўрдик, шуларга ҳам дош бердик, ҳаммаси ўтди, энди бориға шукр қилиб, тинч-тотув яшайлик, мен ҳам чарчадим, жоним темирдан эмас, азбаройи шу уйим-жойим деб, бола-чакам деб... Лекин ҳозир Нозимахоннинг қулоғига «08» маркали «Жигули»нинг сигналидан бошқа нарса кирмас эди.

Кунлар кунларни кувиб, улар эса дунё кувиб ўта бошладилар.

Ноябрь байрами арафасида ниҳоят ниятларига етишди: подьездлари тагида сутранг «Жигули» пайдо бўлди. Озгина етмаганига Витя амаки қарашиб юборди.

Шанба куни Раҳматулла йиллаб орзу қилганидек, ўғилларини, хотинини машинасига ўтказиб, далага олиб чиқди. Паркент томонларга бориб, икки кун роса маза қилишди: қимиз ичишди, тоғлар-боғларни кўришди, қайтишда бир қоғоз қути тўлдириб хусайни олиб келишди. Шу сафарнинг ўзидаёқ Раҳматулланинг ҳамма чарчоқлари тарқаб, дилида зиғирдак ҳам ғубор қолмади.

Душанба куни эрталаб стул суянчиғидаги жинси шимини шоша-пиша олиб кияётган эди. Нозимахон тўхтатди:

— Кўйинг, кийманг энди шуни.
— Нега? — деди Раҳматулла ҳайрон бўлиб.
— Беармон кийдингиз-ку, ҳаққингиз қолдими!
— Э, кўйсангиз-чи! — Раҳматулла шимиға қўл чўзди.

— Йўқ, кийманг. Кўчада мундоқ атрофингизга қарайсизми ўзи?

— Нима бўпти?

— Ҳамманинг эғнида жинси. Қадриям қолмади. Сиз кийманг энди. Бошқа нарса олиб бераман ўзим.

Икки кундан кейин Нозимахон унга хитойи жу-жундан ўзи антиқа қилиб тиккан шим совға қилди. Раҳматулланинг боши кўкка етди.

— Нариги ҳафта уйимизга телефон тушади, — деб хушхабар айтиб қолди Нозимахон, у чиқиб кетаётганида. — Қийналмайсиз энди. Суюнчини чўзаверинг.

— Ростдан-а? Ана бу зўр иш бўпти! Дарров навбатимиз кепти-да?

Нозимахон хандон ташлаб кулди:

— Соддасиз-эй, хўжайин! Навбатингиз ўттиз йилда-ям келмайди.

— Ҳа-а? — деди Раҳматулла гангиб.

— Э, бир хонаси келиб қолди-да.

Маълум бўлишича, Нозимахон телефон идорасида каттакон бўлиб ишлайдиган Сусанна Владимировна деган аёлга «кечки» кўйлак тиккан экан, опа-сингил бўлиб қолишибди, у ёрдам беришга ваъда қилибди, албатта, озгина совға-салом кетса керак, лекин ўсма кетар, қош қолар, дегандек, баҳонада телефонли бўлиб қолишади.

— Аммо, бизнинг «дом»га ҳали телефон келмаган-ку? — деди Раҳматулла бошини қашиб.

— Нега келмас экан? Заҳролар икки йил бўлди-ю, тушириб олишганига...

Э, падарига лаънат! Яна ўша Заҳро! Яна ўша бешинчи қаватдагилар! Қачон тугаркин бу пойга?!

Раҳматулла шошиб бораркан, ўзича ўйлади: қарздан қутулиши билан ўт ўчиришни ҳам, қоровулликни ҳам, Витя амакини ҳам ташлайди-ю, тўйиб-тўйиб ухлайди!..

Аммо Нозимахоннинг режалари бутунлай бошқача экан, хафа бўлди: ётиб еганга Сулаймон тоғи ҳам чидамайди, янгини эски асрайди, ҳали камчилик кўп, бу беш йилликда видеомагнитофон оламиз, ундан кейин иккаламиз Японияга саёҳатга бўриб келамиз, дунё кўриш керак, ахир...

Раҳматулла у билан тортишиб ўтирмади.

Чоршанба куни бир соат бўш вақти бор эди, уйига кириб, энди чой қўйиб турганида, Нозимахон ишдан келиб қолди.

— Кеча печенье пиширган эдим, шанба куни болалар келса ейишар, — деди халатини кийиб чикқач, унинг олдида дастурхон ёзаркан. — Олинг. Овқат қилайми?

Раҳматулла ҳуши оғиб, хотинига тикилиб қолди.

— Очилиб кетибсиз... — деб шивирлади унинг хипча белидан кучиб.

— Қўйинг, ҳали бир дунё ишим бор. Қўйинг...

— Мен Қундузни соғиндим. Жудаям... — деб шивирлади Раҳматулла. — Қачон...

— Э, нима кераги бор? Энди ўлсам ҳам туғмайман.

— Бекорларни айтибсиз! — Раҳматулла пўписа қилди. — Ҳали...

— Туғмоқ осонми сизга? Бўлар, шунча азоб тортганим. Мен ҳам одамдек яшай энди. Овқат қилайми, нега индамайсиз?

— Йўк, — деди Раҳматулла алланечук бўшашиб, руҳсиз. — Кетаман ҳозир.

Бу воқеа чоршанба куни бўлди. Пайшанба куни кечкурун Витя амаки уни Чилонзорга ишга олиб кетди, эрталаб ўшанақаси ишхонасига борди. Кеча иш жуда қаттиқ бўлган, ўтган куни Эски шаҳардаги ёнғинни тонг отгунча ўчиришган, боши чўяндек оғир эди.

Кечга томон Юнусободдан ишчиларни олиб келиш учун йўлга чикди. Кун қайтгани билан ҳаво иссиқ, худди қўрғошин ёғаётгандек, нафас олган сари кишининг ичи ёнади. «Қозоғистон» кинотеатри ёнида светофорнинг қизил чироғига тўғри келиб, «РАФ»ни

тўхтатди, йўлга тикилиб тураркан, силкиниб-силкиниб, тош осгандек пастга босиб кетаётган қовоқларини очди, Галаба боғи олдига етганда, кўзи бир лаҳза, бир лаҳзагина илиндию...

Уни шанба куни пешинда чиқаришди. Самарқанддан эрталабки рейс билан қариндошлари учиб келишди. Қиёмат бўлиб кетди. Йиғлаган ҳам йиғлади, йиғламаган ҳам.

Учала ишхонасидан одам келди. Ҳамма жойда уни ниҳоятда яхши кўришаркан. Учала идоранинг ҳам маҳаллий комитетлари ёрдам пули ажратиб, Нозимахонга топширди.

Нозимахон бир кечада адойи тамом бўлган, кўзлари одамга маънисиз боқарди, пулни рад қилди.

— Ҳеч нарса керак эмас, — деб шивирлади у, — ҳеч нарса...

Раҳматулланинг ўзига айтган сўнгги сўзларини — «кетаман ҳозир», деган гапларини эслар экан, Нозимахон алам-изтиробдан бўзлаб юборар эди.

Эрининг «уч»и ўтгач, Нозимахон қора кийиниб ишга тушди. Отпуска беришмоқчи эди, рад қилди. Одатдагидек, яна кечкурунлари гоҳ машинкасини, гоҳ тикув машинасини юргизиб алламаҳалгача ишлаб ўтирибди. У Раҳматулланинг «йигирма»сини жуда катта қилиб ўтказмоқчи — икки юз кило гуруч дамлаб, етти маҳаллага ош бермоқчи, учала ишхонасидан, Самарқанду Марғилондан одам чақирмоқчи...

ОНАМНИНГ ЮРТИ

Ниҳоят, онамнинг юртига жўнар бўлдик.

Онамнинг юрти!

Эсимни танибманки, бу сўз хотирамга олис эртак бўлиб, маънос алла бўлиб ўрнашган. То ҳануз кулоқларим остида сўнмас бир қўшиқ янглиғ жаранглайди у.

Шу пайтгача онам тилидан унинг таърифинигина эшитардик. Шу пайтгача унинг қайдалигини, қандай жой эканини билмасдик; онамнинг юрти — онамнинг ўтли армони эканини сезардик, холос.

Онам етти-саккиз яшар гўдак чоғида юртидан айрилган экан.

«Адоғи йўқ тупроқ йўлдан аравага тушиб келганим ёдимда, — дерди онам ва шу заҳоти кўзларидан дувиллаб ёш оқиб кетарди. — Отам билан онамни элас-элас эслайман. Отам соқоллари узун-узун, қизил юзли одам эди. Онам жудаям новча эди, ўрнидан турганида, бошини кунга уриб олмасайди, деб қўрқардим...»

Онамнинг юрти кунчиқардами, кунботардами, дарё ортидами, тоғлар бағридами, дашту биёбонлар қўйнидами — бирортамиз билмас эдик. Фақат, унинг тенгсиз гўзал бир маскан эканини англардик. У юртда осмон — осмон эмас, мушфиқ она; тоғлар — тоғ эмас, меҳрибон падар; гуллар — гул эмас, мунис ҳамшира; у ерда одамларни хўроз қичқириғи эмас, булбул навоси уйғотади.

Орадан не бир замонлар — олтмиш олти йил ўтганига қарамай, онам ҳамон тақдирига тан бермас, ҳамон уфқдан кўзи ва кўнглини узолмас, ҳамон юртининг таърифини тилдан қўймас эди. Биз ҳам бунга ўрганиб қолган эдик. Баъзан тоғу тошлар аро кўмилиб ётган шу кичкинагина қишлоғимиз зериктирганда, баъзан нимадандир ранжиганимизда, гоҳ эса юрагимиз бесабаб ғуссага тўлганда онамнинг олис, номаълум ва сирли юртига бош олиб кетгимиз келарди.

Мана, ниҳоят, унинг дарағи топилди!.. Онамнинг қувончини сизга қандай тасвирлаб берай? Йўқ, ча-

малаб кўрдим, қўлимдан келмас экан. Буни тасаввур қилмоқчи бўлсангиз, яхшиси, онангиз қувонган кезларда, аниқроғи, уни ўзингиз бир оғиз ширин сўз биланми, бир савоб иш биланми суюнтирган дамларингизда аста кузатинг. Афсус, минг афсус, бундай онлар ҳаётимизда қанчалар кам: биз – фарзандлар, оналаримизга шодлик ўрнига аксар ранжу алам етказамиз, холос.

Хуллас, юртининг дарагини эшитди-ю, онам бир кечада яшариб кетди. Ҳар кеча сиркираб азоб берадиган оёғининг оғриғини ҳам унутгандек бўлди. Энди унинг етмиш учга кирганига ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам ишонмас эди.

«Нахот туғилган юртимни бир кўрмай кетсам?» дерди онам мудом хўрсиниб. Мен эса, гоҳ кулиб, гоҳ жиддий тортиб, энди мусофиру муҳожир деган гаплар қолмаганини, мана шу бепоён мамлакат, шу ажиб диёр барчамизнинг ягона ватанимиз эканини ётиғи билан уқтирмоқчи бўлардим. Онам гапларимни жимгина тингларди-ю, кўз ёши тинмасди.

Билардим, унинг дарди пинхон, кўнгли ярим, бироқ уни бутун қилмоққа ожиз эдим: урушда нобуд бўлган икки оғамни тирилтиролмасам, на юрагидаги, на оёғидаги оғриқни суғуриб ололмасам...

Онам ҳадемай чевара кўради, лекин хануз мени ҳимоясиз гўдак билади – худди тўрт яшар боладек асраб-авайлайди; ҳали-ҳозир жиндек кеч қолсам, иягини ёстикқа тираганча йўлимни пойлайди, қорамни кўриши билан беозор қойиб қўяди: «Намозшом арвоҳдай шу пайтгача тентираб юрибсанми? Соат неча бўлди?» «Бир» дейман бамайлихотир уст-бошимни ечарканман. «Э, гапирма-е! – дейди онам ранжиб. – Бир қолдими, аллақачон ўн бўлгандир!»

Онам соатни билмасди – юртини, наслу насабини билмаганидек.

Авваллари ёш эдим, онамнинг дарди дилини англамас эканман. Фақат кўп йиллар кейин бошимдан турли савдолар кечиб, оқ оралаган сочларим бир-бир тўкила бошлагандагина бу ҳақда бот-бот ўйлайдиган бўлиб қолдим.

Ва шундан сўнг онамнинг юртини излашга киришдим.

Онам очарчилик йиллари, жамалаксоч қизча пайтида эл қатори бурчоқ тергани чикқан. Бурчоқ териб юриб адашган. Адашгану қайтиб на ота-онасини, на юртини кўрган. Ёдида қолгани – баланд араваю узун тупроқ йўл.

Онамнинг юртини гоҳ интизор бўлиб, гоҳ умидсизликка тушиб, сабр-чидам билан узоқ изладим. Қўшнимизнинг Раззоқ деган бир ўғли Тошкентда, радиода ишларди. Шу йигит кўп ёрдам қилди. Биргалашиб ёздик, биргалашиб кутдик. Астойдил йиғлаган эканмизми, ниҳоят, сўқир кўздан ҳам ёш чикди – онамнинг юртидан дарак келди!

Шунда мен онам узоқ йиллар мобайнида хўрсиниб сўзлаган юртни хаёлан аниқ-таниқ кўрдим, ўзимни гўё минг йиллардан буён ўша ерда яшагандек, яшайдигандек ҳис қилдим – шунчалар онгимизга, қон-қонимизга сингиб кетган эди у.

«Жой бўлмай қуриб кетсин, – дерди онам баъзан қишлоғимиздан зорланиб, – лоақал юз юварга суви бўлмаса-я! Эсиз-эсиз, юртимдаги дарё-дарё сувлар...»

Унинг ранжу койишлари бежиз эмасди. Тангу тор, тоғу тош қишлоғимизда бир томчи сув гавҳарга тенг, гавҳар нима, одамнинг хуни билан барабар эди: ичимлик сувни ҳам етти-саккиз чақирим олисдан ташиб келтирардик. Лекин, таажжубки, онамдан бўлак ҳеч кимсага бунинг оғирлиги билинмасди.

Билсам, онамнинг юрти чиндан ҳам улуғ дарё соҳилларида экан.

«Дўзах бўлиб кетди-ку, – деб нолирди онам баъзан. – Ҳаҳ, юртимнинг шамоллари-я...»

Бу атроф-жавонибда бизнинг қишлоқдан кўра салқинроқ жойни топмоқ амримаҳол, саратон қунлари юзлаб шаҳарликлар шу ерда жон сақлайди, ҳар нечук, онамнинг бу гапи ношукрлик эмасмикан?

Билсам, онамнинг юрти ҳур шамоллар маскани – зумрад водий қўйнида экан...

Хушхабар келган куни уйимизда тўй бўлиб кетди. Фақат, онамнинг кўз ёшларигина бу тантанани хиёл бузиб турарди.

Мактуб жанубий воҳалардаги қишлоқларнинг биридан жўнатишган, уни онамнинг ота уруғи – амакиваччаси Омонкул деган киши битган эди.

«...Тоғамнинг Улбўсин отлиқ бир қизи мундан кўп йиллар бурун йўқолиб эди. Бизнинг хешлар бари, домдараксиз кетган, деб юргич эди. Қай бир кун радиодан айтиб қолди. Авлодимиздаги қари-қартанглар ўй ўйлаб, ўша Улбўсин бўлса керак, деди. Агар чиндан ҳам эгачимиз Улбўсин бўлса, келинг, дийдор кўришайлик, биз бораёйлик, топишайлик, қайтадан хеш бўлайлик...»

Сўнг, онамнинг қай йўсин адашганию қандай ғойиб бўлгани хусусидаги бизга ёд бўлиб кетган тафсилотлар хижжалаб баён этилган эди.

Онамга қолса, ҳозироқ – кўз ёши қуримасданок қанот боғлаб учмоққа шай. Аммо Раззоқ иккаламиз маслаҳатлашиб, гапни бир жойга қўйдик: у ишхонасидан икки-уч кунга ижозат олиб, биз билан бирга борадиган бўлди. «Ажойиб тақдирлар» деган очерк ёзаман, зўр чиқади», деди.

Индини тонг саҳарда йўлга тушдик.

Поездда юрдик, автобусда юрдик, енгил машиналарда юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик, дашту биёбонлардан, шаҳру қишлоқлардан ўтдик, поёнсиз пахтазорлар, яшил тутзорлар, боғу боғчалар, қадимий сардобалар, паст-баланд қирлар ортда қолди ва бир куни чошгоҳ чоғи онамнинг юртига кириб келдик.

Шалоғи чиққан такси шағал карьерининг кўҳна биноси олдида тўхтади. Бирин-кетин тушдик.

– Шу ердан сўрарсизлар, – деди занжидек қопқора шофёр ва машинасини ортига буриб, ёв қувгандек жўнаб қолди.

Кўз ўнгимда уфқ қадар чексиз, сарғиштоб бир яланглик ястаниб ётарди. Унда-бунда пастак ихота дарахтлари яккам-дуккам тиккайган.

Автобус бекати ҳам шу ерда экан. Майдонча ким-сасиз. Олисларда ховур жимирайди, кўз тинади. Ёғоч ўриндикда қалпоғини бостириб кийган бир чол копчигини ёнбошига қўйиб мудрайди.

Аста онамга разм солдим: тўрт томонга хайрон бокади, мижжалари нам, лаблари титраб-титраб қўяди.

— Келдик, она! — дедим атай бардам товушда.

Онам шошиб бош ирғади, кулимсирагандек бўлди.

Бекат майдончасида бир зум гангиб турдик. Қўлимдаги адресда бундан бошқа гап йўқ эди. Бошим қотиб Раззоққа қарадим. Раззоқ менга. Шу пайт ердан чикдими, осмондан тушдими, билмайман, қаршимизда бир тўда одам пайдо бўлди-да, олағовур бошланиб кетди. Дарров кўнглим сезди: онамнинг қариндошлари... қариндошларим!

Мудраб ўтирган чол чўчиб тушди, кўзларини очиб, норози хўмрайди, сўнг шартта терс ўгирилиб олди.

Шовқин қандай бошланган бўлса, бирданига шундай тинди. Хамма бир-бирига аланглар, гап-гапга қовуша қолмас, ётсираш ҳукмрон эди. Онам Омонкул амаки билан кўришаётганида барча ўзини тутолмади, аёллар ошқорайиғлади, эркаклар кўз ёшини яшириб, тескари қаради.

Онам аста энгашди, қоқсуяк кафтини ерга теккизиб, юз-кўзларига суртди:

— Етказганига шукр! — деди ўпкаси тўлиб.

Онамнинг авлоди ўзига ўхшаш суяги бузук, далигули одамлар экан. Омонкул амаки, айниқса, менга маъкул бўлди: қизилмағиз, барваста, юрт сўраган одамлиги кўриниб турибди.

Боя негадир пайқамаган эканмиз: бекатнинг шундоқ орқасида чоғроқ бир қишлоқ бор экан. Қирқ-эллик уй қатор тизилган. Ҳовлилар теграсида девор-тош йўқ, на эшик, на қулф кўринади.

Янги топишган қариндошларимиз бизни шовқин-сурон, иззат-икром билан олиб кетишди. Хайҳотдек бир ҳовлига кирдик. Тумонат одам, қўйлар сўйилган, дошқозонлар қайнаган... Бу — Омонкул амакимизнинг ҳовлиси экан.

Уйма-уй, хонадонма-хонадон тинмай зиёфат.

Тўртинчи кунига бориб мен чарчадим, Раззоқ зерикди. Бироқ онам...

Эрталаб чойдан кейин аста ҳовлига чикдик. Омонкул амакимнинг ўғли — ўттиз бешлар чамасидаги малла йигит, йўлакдаги «Белорусь»ни ковлаштираётган экан, бизни кўриб, хуш-хандон илжайди.

— Ҳа, бўла?

— Бўлар энди, Файзикул, — дедим ҳорғин кулимсираб. — Сафаримиз ҳам қариди.

— Э, қўйинг-э, бўла! — Файзикул қўлини мойлаттага шоша-пиша артиб, югургилаб олдимга келди. — Нима бу! Ҳали мундай бир гурунғ қилганимиз ҳам йўқ.

— Мана, топишиб олдик, гурунглашаверамиз-да. Бу ёқ ишга борадиган, — дедим Раззоққа имо қилиб.

— Иш бўлаверади-да, ака, — деди Файзикул Раззоққа юзланиб. — Ҳали сизлар ухлаб ётганингизда Бобоназар ака билан Маҳкам келиб айтиб кетди. Бир пиёла чой ичиб чиқмасангизлар, уят бўлади.

Яна «бир пиёла чой!» Яна зиёфат! Э, тавбангдан кетай! Наҳот дунёнинг бор гапи дастурхондан иборат бўлса?!

— Менга қаранг, бўла, — дедим барибир мулоким оҳангда, — биз энди бугун қайтамиз. Ҳа, бўлак иложи йўқ. Шошманг-да. Агар бизга жуда ҳиммат қилмоқчи бўлсангиз, бир айлантириб келмайсизми?

— Э-э, жоним билан-э, мана ҳозир! — Файзикул ҳовли ўртасида турган сариқ «Жигули»га қараб юрди.

— Машинани қўйинг, бўла, — дедим енгидан тортиб. — Ҳа, шундай бир, пиёда... Йўқ-йўқ, шу маъкул. А, Раззоқ?

— Улбўсин холамини ҳам олайлик, бўлмаса? — деди Раззоқ ўйланиб.

— Унда, мен машинани опчиқай, — деди Файзикул киссасини ковлаб.

— Қани, олдин онамдан бир сўрайлик-чи, — дедим.

Онам ичкари уйда, хотин-халаж даврасида ташвишманд ўтирган экан.

— Бир юртингизни айланиб келайлик энди, — дедим.

— Собирингни туш кўриб юрибман, — деди онам. — Тинчмикан ишқилиб? Қайтақолсак ҳам бўларди. Кўзларинг киртайиб қопти, иссиғинг борми? — У қоқсуяк кафтини пешонамга қўйди.

Она, онажон!

— Бир айланиб келсак, девдим...

Онам айвон устунига суяниб ўтирди.

— Ўтган куни Омонкул амакинг билан атрофларни кўриб келдим.

Онамнинг киефаси, ранг-рафторида шу пайтгача кўринмаган хушнудлик бор эди.

— Хурсандмисиз, ахир?

— Хурсанд бўлмайманми, болам? Отамнинг мозори-ни зиёрат қилдим, онамнинг... Ота авлод, она авлоднинг дийдорига тўйдим. Етказганингга шукр!

Тушдан кейин жўнар бўлдик.

Файзикул бизни айлантириб келгани бошлади.

Қишлоқ сиртдан каттагина кўринган экан, холос. Битта узун кўча, ўн беш минутда адоғига етдик. Этакдаги сўнгги уйдан нарида чексиз-чегарасиз яланглик.

— Бундан нарида нима бор? — деб сўрадим Файзикулдан.

— Дашт.

— Ундан нарида-чи?

— Мен бормаганман. Етимтоғ бор, дейишади.

— Жийдатепа қаерда, Жийдатепа?

— Жийдатепа? Ҳа, у... хув темир йўлнинг нарёғида, — деди Файзикул кафтини пешонасига соябон қилиб.

— Борайлик, — дедим.

— Э, анча узоқ-да?

— Майли, майли.

Жийдатепа — дўппидек келадиган пастак тепалик экан. Ёнбошида ўтинга айланган уч туп қари жийда.

«...бир жийдазор боғки, боши-адоғи йўқ. Жийда гуллаганда ичига кирсанг, адашиб қоласан. Гуллари сапсарик, гуркираб ётади, бошларинг айланиб кетади...»

Онамнинг юрти!..

Наҳот онам шу яйдоқ ялангликларга, шу зебсиз масканларга умр бўйи таъриф тополмай ўтган бўлса? Шу бефайзгина овулнинг жаннат каби макон эканига наҳот ўзи ҳам ишонган, бизни ҳам ишонтирган бўлса?

Дарё-дарё сувлар дегани — шу бўтана ариқми?

Хур шамоллар дегани — шу кутурган гармселми?

Ойдин оқшом дегани — чивин тўла кечаларми?

Бир жийдазор боғ дегани...

Онамнинг қариндошлари... қариндошларим билан хўшлашдик.

Сарпо-сурук, иззат-икром билан кузатиб қолдилар. Энди уларнинг борар ваъдасини олиб, жўнадик. Файзикул машинасида поезд станциясигача кузатиб кўйди.

Поезд дашту биёбонларни, шаҳру қишлоқларни, поёнсиз пахтазорлар, яшил тутзорлар, боғу боғчалар, қадимий сардобалар, паст-баланд қирларни ортда қолдириб, онамнинг юртидан она юртим сари елиб бормоқда.

Нега юрагим орзиқиб кетяпти? Во ажаб! Она юрт дегани — онанинг юртигина эмас экан-да?

Чидаёлмадим, онамга кўнглимни очдим:

— Юртингиз яхши экан, она, лекин барибир ўзимизни юртга келмайди, а?

Онам ярқ этиб қаради, шодумон кулиб келаётган кўзларида ғалати бир ҳайрат учкунланди, узоқ ўйланди:

— Юртингиз яхши-ёмони бўлмайди, болам.

Шунда мен онамнинг безовта кўзларига тикилдим ва нигоҳим қаршисида шовуллаб ётган ҳудудсиз буғдойзорларни, фарқ гуллаган жийдазор боғларни, зумрад адирлар узра хандон отиб кулаётган бахтиёр бир қизалоқни кўрдим!

Раззоқ дераза олдида жимгина ўтирар, таажжуб билан бизга термилиб қолган эди.

...Қишлоққа ярим кечаси етиб келдик. Ҳаммаёқ қоронғи, тоғлар, боғлар сукутда — гўё нафасини ичига ютиб, бизни хавотирланиб, интизор кутаётгандек.

ДЎСТИМ ЭСОНБОЙ

Сизга дўстим Эсонбой ҳақида гапириб бермоқчиман-у, зерикиб қолармикансиз, дейман-да. Чунки Эсонбойнинг оғиз тўлдириб айтгулик жиҳати кам: эрталаб ишга боради, кечқурун келади, биров билан иши йўқ, жиндек вақт топса, рўзғорию бола-чақасига андармон. У колхозда ишлайди, Хол аканинг боғ бригадасида. Аввал табелчи эди, икки йил бўлди, ўз ихтиёри билан топширди. «Нега бундай қилдингиз, Эсонбой?» деб сўрасам, у кулимсираб: «Қийин экан. Эрталаб ҳар кимнинг эшигида, жон ака, бугун хомтоқка бориб келинг, деб сарғайиш жонимга тегиб кетди», дейди.

Эсонбой кўкламда ток очади, боғ чопади, суғоради. Ёзда ўтоқ қилади, чуғурчукдан кўрийди. Кузда эса биринчилардан бўлиб, Бекободгами, Бўкагами, Оққўрғонгами «ўн кунга» пахтага кетади, шу кетгани бўйи планлар тўлиб, ҳосил байрами бўлаётганда уйга кириб келади.

Дўстим Эсонбой билан ўн йил бирга ўқиганмиз. Ўн беш йил бурун. Ўшандан буён саккиз улфат бир давра бўлиб, куз, қиш кунлари «гап» еймиз. Бу давра шунча вақтдан бери тарқамай келаётган экан, буни фақат Эсонбойнинг хизмати деб билмоқ керак. У зиёфатларда жимгина чой қуйиб ўтиради, гапирса ҳам, болаларининг қилиқларини айтиб кулади: «Кеча Жалолга «Амакинг армиядан келса, шапкасини сенга беради», десам, «Амаким солдатми?» деб сўради. «Ҳа», десам, «Бизникими, немисникими?» дейди».

Ҳар галги ўтиришимизда албатта бир нохуш воқеа юз берган бўлади: улфатлардан бирининг хотини аразлаб кетган, кимдир қўшниси билан шайтон эчки устида сан-манга борган, биров ишхонасида бошлиғи билан айтишиб қолган... Можаролар обдан муҳокама қилинган, элчилик вазифаси албатта Эсонбойнинг зиммасига тушади.

Дастлаб бунга жуда хайрон бўлардим. Эсонбойдек камгап, тортинчоқ одамга бундай юмушларнинг топ-

ширилиши соқовга азон айтишни буюргандек кулгили туюларди. Лекин кейинчалик, у бир неча бор ўзимнинг ҳам мушкулимни осон қилгач, бунга тан бердим.

Дўстим Эсонбой билан уйимиз яқин – иккаламиз ҳам қишлоқнинг четига янги ҳовли қилиб чиққанмиз. Уйимизнинг нарёғи шундоқ далага туташиб кетган, гирдо-гирди қирлар... Эсонбой баъзан кечқурунлари чопонига ўраниб, ўғилчасини кўтарганча «ҳангомалашгани» келиб қолади. Хурсанд кутиб оламан – эшигингдан дўст келса, яхши-да. Чой устида ундан-бундан гурунглашамиз, лекин, асосан, мен жаврайман, Эсонбой бош ирғаб жим эшитиб ўтиради. Баъзан жағим чарчаб, гап тополмай қоламан. Шунда бир-биримизга қараб, индамай чой ичаверамиз. Ниҳоят, Эсонбой ўрнидан туради: «Биз борайлик энди». «Оббо, Эсонбой, – дейман кулгим қистаб, – тоза мириқиб хангомалашдик-ку, а?» У индамай кулимсираб қўяди. Уни кузатиб қайтар эканман, кўнглим доим тинч, осойишта бўлади.

Агар мен министр бўлганимда эди, ҳеч иккиланмай Эсонбойни ўзимга ёрдамчи қилиб олган бўлардим – камсуқум, камтар, камгап: кудукнинг ўзи – истаган сирни айтиш мумкин. Лоақал генерал бўлганимда ҳам, ўйлаб ўтирмай Эсонбойни ўзимга адъютант қилиб олардим – қалқондек ишончли, садоқатли, асло панд бермайди. Афсуски, шу пайтгача на министр бўлдим, на генерал, бундан кейин ҳам бўлмасам керак – олти киши ишлайдиган шу «2-алоқа бўлимининг бошлиғи» вазифасидан нари ўтмаслигим тайин, негаки, ўтган йили областдан келган комиссия мени мактаб, шу ердан пенсияга чиқасиз, деган. Эсонбойнинг нодир салоҳияти куйиб кетаётганига ачинаман, муносиб жойга тавсия қилай, десам, бахтга қарши на бирор министр, на бирор генерал билан ошнаман.

Мана, дўстим Эсонбойни ҳозиргина кузатиб қайтдим. Бу гал у бежиз келмаган экан, мени Маъруф билан ярашинг, деб даъват қилди. Маъруф – даврадош улфатимиз, автосервисда уста, ўтган ҳафта хоккейдан тортишиб ўтириб, иккаламиз жиндек қизаришиб қолдик.

У ҳам ён беришни истамади, менинг ҳам кейин узр сўрашга бўйним ёр бермай, тумтайишиб тарқалишган эдик. Энди бу шанба Маъруфнинг уйига йиғилишимиз керак. Эсонбой шунга мендан хавотир олиб...

– Маъруф ўзи пушайман. Эртага бормасангиз бўлмайди, болалар хафа бўлади, – деди у.

– Қандай қилиб бораман? – дедим қовоғимни солиб. – Ўзингиз кўрдингиз-ку, Эсонбой! Бу, Маъруф жуда шишиниб кетган экан, билмас эканмиз. «Сенга гапни ким кўйибди!» дейди. Йўқ, Эсонбой, оғзи қийшиқ бўлса ҳам бойнинг ўғли гапирсин, деган замонлар ўтиб кетган. Мендан хафа бўлманглар, шундок одам билан қандай улфат бўлай?

– Майли энди, кўнглингиздан чиқаринг, – деди Эсонбой гуноҳкорона ерга тикилиб. – У ўзи ҳовлиқмароқ, биласиз-ку. Энди, ўзимиз оз қолдик, бундай бир-биримизга терсайишиб юрсак... Ҳаммамиз бир одам бўлсак...

Эсонбой секин, аммо шундай салмоқ ва салобат билан сўзлайдики, худди кинодаги Юсуфбек ҳожи дейсиз. Отабекка ўхшаб, гапини қайтаролмай қоласиз. Хуллас, эртага «гап»га бораман, Маъруф қизариб қўл чўзади, яраш-яраш, ўйин-кулги...

Эртаси кечга яқин ишхонада йўқолган бир телеграммани тополмай, хуноб бўлиб ўтирсак, эшик аста қия очилди: Эсонбой. Ичкарига оҳиста мўралади-да, «Ие», деб қайта ёпди.

– Кираверинг, кираверинг, – дедим.

Эсонбой ийманибгина кириб келди:

– Ишдан қўяман-да...

– Э! – дедим қўл силтаб. – Иш барибир чатоқ. Ўтиринг... Бўпти, қизлар, яна бир яхшилаб қидириб кўринглар-чи.

Эсонбой стулга омонатгина чўкди. Мен унинг кир-тайиб кетган кўзларига, озгин, чўзинчок, аллақандай сирли ва ғамгин чехрасига қарадим. Эсонбойнинг юзи умри муттасил азобда кечган зоҳид қиёфасини эслатарди. Доим шунга хайрон бўлардим. Чунки у бадастир

бир оилада ўсган, бағри бут – ота-онаси саксондан ошгани билан ҳали бардам-бакувват, ака-укалари шай, икки ўғилчаси бор, хотини – мулойим, зийрак Мас-турахон касалхонада ҳамшира, эр-хотин ўртасида гап қочганини биров билмайди. Лекин нега бу қадар ғам-гин кўринар экан?

– Ҳа, дўстим Эсонбой? – дедим чой узатиб. – Қани, элликтадан отайлик энди. Олинг.

Эсонбой индамай кулди.

– Иш тугаб қолгандир? Кетмаймизми? – деди девордаги соатга кўз қирини ташлаб.

– Э, бир одам ўлган экан, шунинг телеграммаси йўқолибди, тополмай гарангмиз, – дедим нолиб.

– Чаток бўпти, – деди Эсонбой астойдил ачиниб.

– Топилар, – дедим чой ҳўплаб. – Ўларга-ку ўлиб бўпти, топилди нима, топилмади нима – барибир, энди тирилтириб бўлмаса!..

– Қўйинг-э, – деди Эсонбой ранжиб. – Мен ҳам қидиришворай бўлмаса?

– Қизлар қидирыпти. Хўш, оламда нима гаплар?

– Тинчлик. Фақат, шу бизнинг кучук йўқолиб қопти.

– Қуттиоёқми? Ия, нима бўпти?

Эсонбой елка қисди.

– Эрталаб Жалолтой, айланиб келсин, деб занжирдан бўшатиб юборган экан. Шу пайтгача йўқ, хайронман.

– Оббо! Овулига кетиб қолмадимикан? – дедим тусмоллаб.

Хўкиздеқ келадиган зотдор бу итни Эсонбойга уч йил бурун Ҳожикўлдаги қозоқ ошнаси Ўскан оға совға қилган эди. Очиғи, менинг ҳам унга кўпдан ҳавасим келиб юарди. Бирор ёққа борар бўлсак, Эсонбойдан Қуттиоёқни сўраб олиб, ҳовлига боғлаб кетардик – на қулф, на калит керак, одам тугул чивинни ҳам йўлатмайди.

– Бориб келдим, йўқ, – деди Эсонбой бош чайқаб.

– Келиб қолар, – дедим унга далда бериб ва негадир ишонч билан такрорладим: – Келади, келмай қаёққа борарди, шундоқ ақлли ит!

Бу гапдан кейин, худди кучугини топиб, жойига боғлаб бергандек, Эсонбойнинг кўнгли кўтарилиб кетди.

Эртаси чошгоҳда оёғимга резина этик кийиб, ховлидаги икки туп анжирни кўмаётган эдим, йўлдан Эсонбой ўтиб қолди. Салом-алик қилдик.

– Бош оғрияптими? – дедим ҳорғин қиёфасига қараб. – Кеча...

– Э, йўк, – деди у сигарет тутатиб. – Қуттиоёқни тополмаяпман.

– Ҳалиям келмадими? – дедим ажабланиб. – Ахир, мен айтувдим-ку... – Бирдан тилимни тишладим. Нима, сен авлиёминингки, ҳадеб айтганинг бўлаверса! – Эълон берсакмикан? – дедим дабдурустан.

– Эълон? Қўйинг-э, ноқулай бўлар, – деди Эсонбой ўнғайсизланиб. – Мен-ку унча парво қилмаяпман-а, Жалолтой йиғлаб қўймапти. Ўрганиб қолувди.

– Нима қилсак экан-а? – дедим чиндан ҳам бошим қотиб.

– Мен яна товук ферма томонларни бир қараб кўрай-чи, – дея Эсонбой йўлга тушди.

У кетгач, кўнглимда гашликми, хижолатга ўхшаш аллақандай бир ҳис туйдим. Бордию менинг мушугим йўқолганда ҳам, Эсонбой ҳозир ёнимга кириб, пою пиёда, лой кечиб қидиришган бўларди!..

Кечкурун чопонга ўраниб, Эсонбойдан ҳол сўрагани бордим. Дарвозахонада енг шимариб сигирга терт қораётган экан, шу заҳоти қўлини артиб, уйга қистади.

– Ишни қилаверинг, кейин, – дедим-да, сал нарида турган бўш челақни тўнкариб, ўтирдим.

Эсонбой тоғорадаги сомоннинг сувини сиркитаркан:

– Сигир жонивор ҳам қариб қолган, – деди.

– Сотворақолмайсизми бўлмаса? – дедим маслаҳат бериб.

– Мастурахон унамаяпти-да, – деди Эсонбой хомуш. – Кейин, ўзимнинг ҳам кўзим қиймаяпти – қассоб сўяди-да.

– Э, қизиқмисиз, Эсонбой, мол бўлгандан кейин сўйилади-да, ахир! – дедим кулимсираб. – Ҳамма нарса инсон учун, деган гапни эшитганмисиз?

Эсонбой бу гапни эшитмагандек, сомон устига кепак сепа бошлади.

– Кучукни топдингизми? – дедим ўрнимдан туриб: дарров оёғим увишиб қолибди.

– Тополмадим-у, дараги чикди, – деди Эсонбой, сўнг тофорани оғилга олиб кириб қўйди-да, қўлини ювиб, тагин қистади: – Қани, юринг, ўтирамиз гаплашиб.

– Раҳмат, – дедим. – Эртага идорада мажлис, ҳозир сизга қақшаб, чакагимни қаритсам, кейин ўзимга жавр бўлади. Ҳали соқол олиш ҳам керак. Хўш, каерда экан?

– Қуттиоёкни айтяпсизми? Ҳа, боя Тиркаш сарта-рошни кўрувдим, шу айтди, кучугинг «генерал»нинг ҳовлисида, деб.

– «Генерал»нинг ҳовлисида нима қилади? – дедим анграйиб.

– Ким билади дейсиз, – деди Эсонбой энсасини қашиб, – боши оғиб бориб қолгандир-да.

– Барибир итингиз зўр! – дедим қойил қолиб. – Қалласи ишлайди-да, адашган жойини қаранг – «генерал»нинг уйида!

Эсонбой жилмайиб қўйди.

«Генерал» деганимиз – Искандар ака, ўша машҳур Искандар Самадов. У илгари қўшни колхозда раис эди, беш-олти йил аввал уч-тўртта колхоз совхозга айлантирилиб, агросаноат бирлашмаси тузилдию Искандар Самадов унга бош директор – «генеральный директор» этиб тайинланди. Шунда мажлисда қатнашган Назар гаранг чойхонага чиқиб: «Искандар раис генерал бўпти», деган, шу-шу, унинг номи «генерал» бўлиб кетган. Биз этагимизни тугиб юрган кезларда Искандар раис гижинглаган арғумоқ миниб юарди, ўша пайтдаёқ мункиллаган чолга ўхшарди, ундан буён, ўх-хў, озмунча замон ўтмади, лекин у ҳамон от устида!

– Бордингизми? – дедим Эсонбойга.

– Бормоқчи эдим, – деди Эсонбой, – боя Ҳалима хола чиқибди, деразамнинг иккита кўзига ойна солиб бер, дейди.

– Ҳа, борасиз-да, – дедим хотиржам бўлиб ва Эсонбой билан хайрлашдим.

Эртасига эрталаб тўғри район марказига – мажлисга кетдим, тушдан кейин қайтиб келсам, қизлар: «Эсонбой ака сизни икки марта сўради» дейишди. Ҳайрон бўлиб ўтирган эдим, бир оздан сўнг ўзи кириб келди.

– Ҳа, тинчликми? – дедим уни кўрган захоти.

– Тинчлик, – деди Эсонбой. – Телеграммангиз топилдими?

– Э, шунга икки марта келдингизми? – дедим таажжубланиб. – Қуттиоёқдан гапиринг. Опкелдингизми?

Эсонбой деразага тикилганча бирпас жимиб қолди.

– Опкелдим, – деди ойнадан кўз узмай. – «Генерал» Бодомтепага кўчиб кетган экан-ку, янги ҳовлисига. Илҳом аканинг «Волга»сини кира қилиб бордим.

– Бордим?

– Ҳа. Плани тўлмаётган экан.

– Хўш, кучукни бердим? – дедим бетоқат.

– Ўзи йўқ экан, хотинига айтувдим, сал ҳайрон бўлди, кабобчи Зайниддин ака опкелиб берувди, деди.

– Зайниддин ака? Нима бало, ўша ушлаб олган эканми?

Эсонбой ғамгин бош чайқади.

– Унақамас шекилли. «Ўзим боққанман, қўлбола, Искандар ака тайинлаган эдилар», деганмиш.

– Ў, ярамас! – дедим кулишимни ҳам, аччиқланишимни ҳам билмай. – Майли, кучугингизни сизга тортиб, кабоб қилиб юбормабди, шунгаям шукр қилинг. Айтдингизми, ахир, Зайниддин ўғирлаб келганини?

– Йўқ, – деди Эсонбой. – Энди, ноқулай бўлди-да... Бир амаллаб олиб келувдим, кейин ишкали чиқиб қолди.

– Ҳа?

– Қуттиоёқни машинага ортаётганимизни уч-тўрт киши кўрган эди. Жойига боғлаб, боққа кетдим, бугун сув тегадиган эди. Бир пайт Илҳом ака бориб қолди, хафа. «Генерал» чақиртириб роса сўкибди.

– Ия! Қизик-ку! Нега сўкади?

– Ўғрисан, муттахамсан, дебди. Итимни ўғирлаб кетибсан, дарров жойига обориб қўй, бўлмаса, нақ тикиб қўяман, депти. Шунга мени излаб борган экан, жон ука, бир этак болам бор, шу итни берсанг берақол, дейди.

– Ол-а! Сиз нима дедингиз? – дедим хаяжонланиб.

– Мен... – Эсонбой кўрсаткич бармоғи билан қошининг ўртасини сийпаб, бир оз тарадудланди. – Хайрон бўлиб турибман.

– Ие, нега хайрон бўласиз? – дедим бирдан кўтарилиб. – Нима, ё бир тил қисиклик жойингиз борми? Тўғри боринг-да, шундоқ-шундоқ деб айтинг. Йўқ, шошманг! Агар мен сизнинг ўрнингизда бўлганимда, ҳеч қаёққа бормасдим. Ҳа! Керак бўлса, ўзи олдингизга келсин. Шундай қилинг!

– Мен ҳам бормокчи эмасман, – деди Эсонбой ўйланиб, – Илҳом ака қўймапти. Кучукни бермасанг ҳам бориб ўзинг бир жавоб-муомала қилгин, дейди.

– Э, нега бунча қўрқади, нима, жонини оладими? – дедим баттар тутақиб. – Хай, борсангиз боринг, фақат, дадил-дадил гапиринг, тушундингизми?

– Майли, бўлмаса, – дея Эсонбой аста ўрнидан турди.

«Тавба! Ҳам ғарлик, ҳам пешгирлик, дегани шудир-да», дедим ўзимча ғудраниб ва тагин ишга шўнғиб, бу можарони пича унутгандек бўлдим.

Кечқурун ишдан қайтаётсам, Эсонбой гузарда турибди.

– Кетдикми? – дедим.

– Ҳозир нон келар экан, олволай, – деди у. – Шошмаяпсизми? Тагин сизни йўлдан қўймай?

– Ҳе! – дедим қўл силтаб.

– Мастурахон бугун навбатчи эди, нон опкелинг, деб тайинловди, – деди Эсонбой.

Нонни олиб, бирга жўнадик. Бояги ғавғо нима билан тугаганини билгим келиб ичим пишиб кетяпти, бироқ Эсонбой бамайлихотир, чурқ этмай боряпти.

– «Генерал»га учрадингизми? – дедим ниҳоят сабрим чидамай.

– Ха, «генерал»... – У мийиғида кулимсираб қўйди, кулганида юзи янада ғамгинрок, янада маҳзунрок кўриниб кетди. – Бордим.

– Хўш?

– Машинасига ўтириб энди жўнаб кетаётган экан. «Искандар ака...» деб оғиз очишим билан, «Ха, сенми Эсон дегани? Муттахамлар, дарров кучукни жойига боғлаб қўйларинг!» дедию эшикни қарсиллатиб ёпиб жўнаворди.

– Индамадингизми? – деб сўрадим таққа тўхтаб.

Эсонбой ҳам ғанғиб тўхтади.

– Нима дейман? – деди менга хайрон боқиб.

– Э, шартта ёқасидан олмайсизми, ким муттахам, деб!

– Энди... – Эсонбой секин йўлга тушди. – Катта одам, ноқулай...

– Менга қаранг, – дедим унинг енгидан тортиб, – сиз ўзи газета-пазета ўқийсизми?

– Нима эди?

– Йўқ, ростини айтинг, газета оласизларми?

– Ха, – деди Эсонбой бош ирғаб. – «Ёш ленинчи» оламиз, иккита. Мастурахон ҳам ишхонасида ёзилган экан.

– Ахир, – дедим бўғилиб, – газета ўқисангиз, оламда нималар бўлаётганидан хабарингиз бордир? «Катта одам», дейсиз-а! Ахир, не-не «катта одамлар» тарикдан ҳам кичкина бўлиб кетди-ю, сиз бўлса... Э, дўстим Эсонбой!

Эсонбой индамади, мен ҳам жим боравердим. Хийла вақт шу алпозда кетдик.

– Энди нима қилмоқчисиз? – дедим уйимга яқинлашгач.

– Нима қилардим, – деди Эсонбой қўлларини ёзиб, – майли, хафа бўлмасин, эрталаб олиб бориб бераман. Илҳом ака келадиган бўлди.

– Сираям оборманг! – дедим баттар асабим қўзиб.

– Майли энди, шу битта кучукни деб...

– Э, гап кучукдами! – дедим надомат билан. – Гап кучукда бўлганда, бундай тутақиб ўтирармидим?!

Эсонбой тўрхалтасини чап қўлига олиб, ўнг қўлини чўзди:

– Юринг уйга, ўтирамиз, – деди у хотиржам.

– Ростдан обориб берасизми? – деб норози тўнғилладим.

– Ха, энди... Ҳаммамиз бир одам бўлсак, арзимаган нарсага...

– Ана, ана энди ўзингизга келдингиз! – дедим аччиқ билан қувониб. – Сиз-ку шундай деяпсиз – отангизга раҳмат, лекин ҳаммамиз бир одам бўлсак, нега у аблах шуни билмайди?

Эсонбойнинг кўзларида яна ҳорғин бир учкун чакнади.

– Бу-ку бир ит экан, – дедим хужумни бўшаштирмай, – аммо сизга ҳайронман, шунча жанжалу можароларни тинчитган одам, ўзингизга келганда...

– Энди, эрта тагин кўз-кўзга тушади, шуларни ўйлайсан-да, – деди у аста.

– Тўхтанг! – дедим миямга келган фикрдан жонланиб. – Бундай қиласиз: эрталаб тўғри уйига борасиз. Бўпти, Искандар ака, ит – меники, деяпсиз, мен ҳам даъвогар, келинг, иккаламиз икки ёққа ўтиб турамиз, галма-гал чакирамиз, кимга келса, шуники бўлади, дейсиз. Уриш-жанжалсиз, энг ҳалол йўли шу, денг. Ўлсаям рози бўлмайди! Қалай?

– Қайдам, – деди Эсонбой чайналиб.

– Ланж бўлманг-да, Эсонбой! – дедим тумшайиб.

– Йўқ, бошқа нарса... – деди Эсонбой. – Кеча хотини айтди, шу, бултур бир ўғли ўлган экан, шундан кейин жуда одамови бўлиб қолган, дейди. Қуттиёк боргандан бери кечқурун, эрталаб бирпас-бирпас ўйнатаётган экан. Шундан сал кайфи очилади, дейди.

– Кайфини очса, бошқа ит қуриб кетибдими? Ана, Зайниддин яна топиб беради-да! – дедим. – Менга ба-рибир, лекин ўғлингизга нима дейсиз?

Эсонбой бу гапдан сўнг бирдан хомуш тортиб қолди.

– Жалолтой йиғлайди, – деди анчадан кейин. – Майли, яна бир бориб кўрай-чи...

Кечаси алламаҳалгача баданим қизиб, уйқум келмади. «Генерал»нинг сурбетлигию Эсонбойнинг бўшанглиги бирдек аччиғимни чиқарар эди.

Эртаси кун бўйи Эсонбойни хавотир аралаш кутдим. Дарағи бўлмади. Ишдан келгач, нари-бери тамадди қилиб, уйига ўтиб бордим. Йўлакда останага хумдек бошини қўйиб ётган Қуттиоёқ шарпамни сезиб кўзини очди, мени таниб; эркаланиб думини силкиб қўйди. Эсонбой ошхонасининг томидаги қийшайиб қолган мўрини тузатаётган экан, илдам тушиб келди.

– Э, Қуттиоёқ, эганга ишонма! – дедим ҳазиллашиб. – «Генерал»га ўз қўли билан элтиб беришига бир баҳя қолди-я! Юр, яхшиси, ўзим опкета қолай сени.

Эсонбой қўлини сочикқа артаркан, кулимсиради.

– «Генерал»дан қутулиб, «полковник»ка тутиламанми, десанг-чи, хумпар! – дея Қуттиоёқни секин туртди у.

Ҳовлидаги тахтаси йиғиштириб қўйилган сўрига суянганча сигарет тутатдик.

– Қалай бўлди? – дедим Эсонбойга тикилиб.

– Яхши, – деди у осойишта. – Эрталаб борувдим, йўқ экан, ишга чиқиб кетибди. Хотини ачиниб қолди, ҳафтасига икки кило гўшт еса керак, бизга бера қолинг, деди.

– Бекорларнинг бештасини айтибсиз, демадингизми? – дедим тутун буруқсатиб.

– Йўқ, – деди Эсонбой кулимсираб.

– Ишқилиб, энди ғалва қилмасмикан?

– Қилмас-ов. Боя Илҳом ака келувди, «генерал»нинг шофёри Аброрга айтган экан, у пайтини топиб сўрабди. «Ҳа, бир шашликчи бизни чалғитган экан», дебди.

– Ана, нима девдим сизга! – дедим қувониб ва елкамдан тоғ ағдарилгандек енгил тортдим.

Дўстим Эсонбойнинг озгин, маҳзун чехраси ҳам ёришиб кетди.

Ана шундай гаплар. Зерикиб қолмадингизми? Қани, юринг энди, бугун оқшом Эсонбойнинг уйида «гап»имиз бор. Э, тортинманг, азбаройи хурсанд бўлганидан, ўтказгани жой тополмай қолади. Юринг, юраверинг, ахир, дўстим Эсонбой айтмоқчи, ҳаммамиз бир одам-ку!

1984

ҒУЛОМҒАРДИШ

— Э, бўлди-да, ота, одамни номусларга ўлдирдингиз-ку! Шу ердан кўчиб кетсам, қутуламанми сиздан?!

Дадамаатов ахийри шундай деди. Саноқул бобо мажбур қилди. Дадамаатов жаҳл устида шундай деди-ю, энди пушаймон бўлиб ўтирибди. Пушаймон бўлгани сари эса баттар аччиғи чиқмоқда.

Аслида, нега шунчалик тутаққанига ўзи ҳам хайрон.

Саноқул бобо уни урмаган бўлса, сўкмаган бўлса, тухмат-маломат қилмаса, — ундан бир тама тиламаса... Айби — канда қилмай ҳар куни салом берганию дуойи жонини қилиб турганими?

Наинки, шунинг учун киши бировдан ранжиса? Айникса, Дадамаатовдек зуваласи лойдан эмас, мумдан ясалган мулойим бир одам, шунинг учун бировни ранжитса? У наҳот шу умидда юртига кўчиб келган бўлса?

Ақл бовар қилмайди. Менинг, масалан, бунга сираям ишонгим келмайди. Чунки Бегмат Дадамаатовни беш қўлдай яхши биламан. Билганим учун ҳам шу гапларни ёзиб ўтирибман. Келинг, унинг кимлиги ҳақида сизга ҳам пича гапириб берай.

Хўш, Дадамаатов Бегмат Эрматович, урушдан аввал, ўттиз олтинчи йили бизнинг қишлоғимизда туғилган. Ҳамма қатори ўқиб, ҳамма қатори машаққату ранж-аламлар тортиб, қон техникуми, кейин шу соҳанинг институтини тугатиб, қишлоғимизга қайтиб келмади — Шарғунга, қўмир қонига ишга кетди. Қишлоққа кам келарди, ахён-ахёнда — Май байрами ёки Янги йил арафаларида тили бизнинг лаҳжаларга ўхшамайдиган, кўзлари катта-катта, чиройли хотини билан паст-баланд кўчаларимизда пайдо бўлиб қоларди. Бегмат Дадамаатов маржон шодасидек тигиз қишлоғимиздан узилиб кетган биринчи дона эди, шу боисмикан, кўпчиликнинг назарида алланечук ғалати, жуда окпадар бўлмаса ҳамки, ҳар қалай, дарбадар бир кимса бўлиб кўринарди.

Бегмат Дадамаатов, табиийки, бу гаплардан беҳабар, шунинг учун ҳам парвойи фалак юрар эди. Кейин-ке-

йин, у кекса отасию қари онасини кўргани келаркан, хотини билан бирга бежирим кийимлар кийган ўғил-қизларини ҳам эргаштириб келадиган бўлди. Болаларининг тилиям бизнинг лаҳжаларга ўхшамас, бинобарин, бегона эди.

У биринчи марта қишлоққа сутранг «Волга»да кириб келганида, ҳар турли миш-мишлар тарқади. Бировлар: «Кўтарилиб кетибди, машина олиб юраркан», деди, бировлар эса: «Эрмат сарикнинг ўғли кўмир эмас, тилла конида ишларкан», деди. Кимлардир суюнди, кимлардир куйди.

Бир куни Дадамаатов, қайсидир байрамда, чолкампирни зиёрат қилгани келиб, отасини ўсал ҳолда кўрди, онаси бошида сув томизиб ўтирарди. Ўртада қандай гап-сўз ўтгани бизга номаълум, аммо бир ҳафтадан сўнг Дадамаатов қишлоққа кўчиб келди. Энди «Волга»си йўқ эди. Яна миш-миш тарқади: «Ол, ишдан ҳайдалиб кетибди», «Бало экан, ҳовли-жойнинг умидида... ҳаҳ, моли дунё ўлсин ширин бўлмай...»

Тешик кулок, Бегмат Дадамаатов, табиийки, бу гаплардан энди хабар топмай қолмади, лекин барибир парвойи фалак юраверди. Хатто беписанд кулиб қўйганини ҳам биров кўрмади. Хуллас, қишлоқ унга кўникди – ортиқ номини сақич қилмай қўйди.

Дадамаатов озроқ муддат чол-кампирининг каталакдек уйида яшади, кейин, кузга бориб, Даламаҳалладан анчагина бадастир ҳовли-жой сотиб олиб, кўчиб ўтди. Район марказига – электр идорасига ишга кирди. Тили бизнинг лаҳжаларга ўхшамайдиган ўғил-қизлари қишлоқ болалари билан бир мактабда ўқий бошлади. Хотини ҳамшира экан, касалхонага жойлашди.

Дард бошқа – ажал бошқа, шифтга боқиб ўсал ётган Эрмат бобо кўкламга чиқиб ҳеч нарса кўрмагандек бўлиб кетди, кутилмаганда отга, беданага меҳр пайдо қилди, тагида булутдек айғир, устида почапўстин, қўйнида бедана, қаерда улоқ, қаерда пойга бўлса, барида ҳозир у нозир. Орада унинг оғзига сув томизиб ўтирган кампири боёқиш омонатини топширди. Чол

ҳозир саксон учда, қайсарлик билан ҳамон ўзининг ҳовлисида, ўн олтига кирган невараси Шермат билан тирикчилик қилади, аҳён-аҳёнда нега менга кампир топиб бермайсан, деб Бегмат Дадаматовга ғалва қилиб қўяди. У эса бунга жавобан кулади, 'холос.

Бегмат Дадаматов ҳақидаги гапга шу ўринда нуқта қўйсақ ҳам бўларди, лекин Саноқул бобо... Дарвоқе, Саноқул бобо! Агар Саноқул бобо бўлмаганида, ҳикоя-мизнинг ҳам ҳеч бир ҳикоялик ери қолмасди.

Саноқул бобо, Бегмат Дадаматовнинг ҳаётида ҳам, худди шу ҳикоядагидек, мутлақо дафъатан пайдо бўлди.

Саноқул бобони мен ҳам танирдим. Кутубхонадан китоб олгани борганимда кўрардим. Кўча бошидаги харсанг тошда, ҳассасини иягига тираб, кўзларини чала юмиб, носнинг кайфини сурганча офтобшувокда мудраб ўтирарди. Салом берсангиз, хафа бўларди: кайф қочса керак-да.

Дадаматовнинг олган ҳовлиси кутубхонанинг орқасида, шундоққина сой бўйида эди ва аччиқ ичак-дек тор бир кўчадан юриб, Саноқул бобонинг кўҳна ёғоч дарвозаси олдидан ўтиб асфальт йўлга чиқиларди.

Ҳамма машмаша Дадаматов кўчиб келганидан кейин бошланди.

Сешанба куни эрталаб шошиб ишга бораётса, ним-дош қўк яктак кийган, чувак юзли, кўзлари шилпиқ бир чол тавозе билан салом берди:

– Э, ассалому алайкум, тўрам!

Дадаматов гангиб тўхтади, гарчи атрофда ўзи ва рўпарасидаги чолдан бўлак кимса бўлмаса-да, ён-верига аланглади, сўнг хайронлик билан, музтар ва хоксор қўл қовуштириб турган қария томон юрди, сўрашгани қўл чўзди:

– Ассалому алайкум, ота.

Шунда чол ёшига ярашмаган абжирлик ила чакқон югуриб келди, унинг кафтини қўшқўллаб кафтига олди, кўзига суртгудек бир алфозда товуши товланиб деди:

– Бардам-бақувватгина юрибсизми, тўрам? Тану жонингиз соғми?

Дадамаатов баттар довдиради, сўнг юзи ёришиб жилмайди: «Қарилик-да!»

– Мени биров билан адаштиряпсиз-а, ота, – деди хушхол кулимсираб.

Чол ундан баттар таажжубланди:

– Э, нега адаштирай, тўрам? Шукр, ҳали эс-хушдан айиргани йўқ. Яратган эгам ўзи адашгулик қилмаса, адашмайман, тўрам. Ҳа, ҳовлилар муборак бўлсин энди? Кўп суюндим, тўрам, кўп суюндим. Илоҳи омин, яхши тўйларга буюрсин, туп қўйиб палак ёзинг!

– Раҳмат, – деди Дадамаатов, – раҳмат, айтганингиз келсин.

– Муни қаранг, тўрам, фалакнинг гардиши деб шуни айтаркан-да, бўлмаса, ким ўйлабди сизнинг бизга қўшни бўлиб қолишингизни? Шукр, минг шукр, Яратганинг инояти буям бўлса!

Дадамаатовнинг вақти бениҳоя зиқ эди.

– Ҳай, ота, – деди узр сўраб, – майли, омонлик бўлсин.

– Э, тўрам, қани, бир пиёла чойимиз бор-а? Эрта-лабки насиба-я, тўрам?

– Бошқа сафар, – деб Дадамаатов гапни қисқа қилди.

«Отамнинг ошналаридан, – дея ишонч билан ўйлади у йўлда бораётиб, – лекин нега бунча «тўра»лайди – хайронман...»

Кечкурун ишдан қайтиб таажжуби баттар ортди: кимдир бир тоғора сомса ташлаб кетибди.

– Ким берди? – деб кундузи уйда қолган саккиз яшар қизчасидан сўраган эди, у:

– Бир чол, оти... оти эсимда йўқ, – деди.

Ҳайроналик билан сомса ейилиб кетди. Эртасига яна одатдагидек ишга бораётган эди, худди кечаги муюлишда ўша чолга дуч келди. Дадамаатовга у кечадан бери жойидан жилмагандек туюлди. У ҳарчанд олдин салом беришга ўзини човласа-да, барибир улгуролмади – чол эпчиллик қилиб қолди:

– Э, ассалому алайкум, тўрам! Қалай, бардамбақувватгина? Уй ичилар, бола-чақа омонми?

«Тўрасига бало борми?!» — Дадамаатовнинг бирдан энсаси қотди, бироқ чолнинг юз-кўзида ҳеч қандай ҳазил-мазах ифодасини кўрмади.

— Раҳмат, — деди у куруққина қилиб ва шу захоти: «Э, сомсани шу юборган бўлмасин тагин?» — деган фикр хаёлидан ўтди.

— Қани, тўрам, ўтсинлар, ўтсинлар! — Чол икки букилиб, қўл қовуштирганча унга йўл бўшатиб турарди.

— Менга қаранг, ота, — деди Дадамаатов. — Нега мени «тўра» дейсиз, мен... тушунмадим. Умуман, сал ғалати бўляпти, мени отим Бегмат, отимни айтиб чақираверинг.

Чолнинг нурсиз, чағир кўзлари ваҳимага тўлди:

— Йўр-э, йўр-э! — деб шивирлагандек бир овоз чиқарди у. — Худо сақласин, нега отингизни айтар эканман, айб бўлади, тўрам. Қани, ўтсинлар, ўтаверсинлар, бахузур.

Дадамаатов бўғилиб кетди:

— Тўра деманг, илтимос.

Чол кўзларини пирпиратди:

— Нима дейин?

— Отимни айтинг, қўшни денг, ҳа, ана, ўғлим денг.

— Йўк, — деди чол қатъият билан бош чайқаб. — Сиз тўрамнинг авлодлари бўлсангиз-у, мен қандай қилиб...

— Қанақа тўранинг? — деб сўради Дадамаатов кичкиргудек бўлиб.

— Дадамат қозининг-да, — деди чол ва унинг бу қадар нодонлигига ачингандек, бош тебратиб қўйди. — Раҳматли бувангиз менинг тўрам эдилар, мен у кишининг эшикларида қарол эдим. Яйилмада молларини боқардим, жувоз ҳам ҳайдаганман, мола ҳам босганман. Мени жойи жаннатда бўлгур кози бувам одам қилганлар. «Э, Санокул, — дер эдилар раҳматли, — дунёда одам кўп, лекин одамийси кам». Ўзлари қандоқ одам эдилар-а! Ҳар оқшом фуломгардишга ўз қўллари билан гўжами, атала-умочми, Худонинг буюрган насибасини кўтариб келар эдилар. Бир марта денг, Тахта-сонда ерлари бўларди, баҳори буғдой эккан эдик, тизза бўйи бўлиб қолганида, мени чақириб айтдиларки...

Дадаматов кўчанинг қок ўртасида меровсираб, рўпарасидаги эски кавушдек кўримсиз чолдан кўз узмай анграйиб турарди.

«Ёпирай! Нималар дейди-я, бу?! Тош асридан қолганми ўзиям, нима бало?!»

— ...хайитнинг эртаси тўрам билан Норжонтолга, Мирали қозокнинг овулига бордик. Борсак, тумонат одам, бир тўй бўлган экан, Миралининг укаси улоқда отдан йиқилиб ўлибди, қий-чув, қиёмат...

— Ота, — деди Дадаматов бетоқат, — қачонги гап буларингиз?

Кўзлари қисилиб, завқу шавққа чўмган Санокул бобо ўйланиб қолди.

— Қачонги дейсизми? Э, кўп бўлгани йўқ ахир, Николай подшо ағдарилган йилимикин, валлоҳу аълам, ё ундан кейинги йилими... Ишқилиб, мулла Абдурахим уязнинг кенжа ўғли Қорабозорда отхона босиб ўлган йили эди. Раҳматли Абдукаримнинг мучали хўк эди, мана шундан мучал ағдарадиган бўлсак... Кечагина бўлган гаплар-да, бари, тўрам.

Дадаматов, гўё уни биров бошлаб лақиллатгандек, жаҳли чиқди, аранг ўзини босиб, Санокул бобо билан хайрлашди.

Индинига яна ўша хол такрорланди. Дадаматов бу сафар аччиғланмади-ю, вазминлик билан шундай деди:

— Энди, бизни иззат қилганингиз учун раҳмат, ота, лекин бундан кейин мени «тўра» деманг, илтимос. Чунки...

— Ие, нега? — деди Санокул бобо.

— Чунки, — дея давом этди Дадаматов унинг саволини эшитмагандек, — мен сиз айтаётган қози бобони кўрган ҳам эмасман, у киши биз дунёга келмасданоқ кўкариб чиққан эканлар. Кейин, илгари нима гаплар бўлса бўлгандир, аммо ҳозир унақа «қарол»у «тўра-пўра» деган гаплар қолмаган, ота. Шунинг учун бунақа деб, мени хижолатга қўймасангиз. Ахир битта-яримта эшитган қулоққа ҳам хунук. Йўлни ҳам баҳузур кесиб ўтаверинг, ёшингиз улуг.

– Йўк-йўк, – деди Санокул бобо, – бундай деманг, тўрам, айб бўлади, сизнинг мартабангиз улуг.

Дадамаатов қовоғини солди:

– Ота, ҳозиргина келишдик-ку.

– Қўйинг-э, – деди Санокул бобо бўш келмай. – Қози бобонинг арвоҳи-чи, тўрам?!

– Э, жуда «тўра»лагингиз келса, отамга боринг! Зерикиб, нима қиларини билмай ётибди.

Санокул бобо синиқ кулимсираб, бошини қуйи солди.

– Майли, тўрам. —

– Ахир мен партияний бўлсам, катта бир идорада ишласам, сиз эса бундоқ қилиб турсангиз. Гап теккизиб қўясиз, ота, менга бунақада.

– Худо сақласин, тўрам, – деди Санокул бобо чўчинқираб. – Сизга қасд қилганлар паст бўлсин.

– Э, боринг-э! – Дадамаатов қахрланиб қўл силтади ва шарт бурилиб жўнади. Икки юз қадамлар юриб боргач, бирданига... кулиб юборди.

Кечкурун отасидан хабар олгани борди. Отаси айвонда, туллак беданасининг патига сув пуркаб ўтирарди. Бир оз гурунглашгач, у аста сўради:

– Санокул бобо отангизнинг қароли бўлганми?

– Қайси Санокул? Сано тентакми? – Отаси бедани кўтариб, чироқ шуъласига солди. – Отамнинг қароли кўп эди. Саноям ишлаган. Тентак у, – дея отаси ичкари уйга қараб қичқирди: – Хой, Шермат, бормисан, токчадаги халтада тарик бор, олиб чиқ!

Дадамаатов ўрнидан қўзғалди.

Эртасига яна Санокул бобога дуч келишини ўйлаб, юраги безиллади – рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрди, сой ёқалаб айланиб ўтиб, ишга кеч қолди.

Якшанба куни маҳаллада тўй бўлди. Дадамаатов ҳам чиқди. Тўй эгалари қўярда-қўймай уни ичкари уйлардан бирига судрашди. Дадамаатов салом бериб кирганида бир уй одам чой ичиб чақчақлашиб ўтирарди, ҳамма унга ўгирилиб қаради. У пойабзалини ечиб, пойгакдаги бўш жойга чўкмоқчи эди, туйқус юқоридан:

– Қани, тўрам, буёққа, буёққа ўтсинлар, – деган чийилдоқ овоз эшитилди.

Дадаматов, юраги шув этиб, тўрга қаради. Санокул бобо, икки букчайганча, бурчакка қисилиб унга хокисор термилиб турарди.

– Ўтираверинг, – деди у гижиниб.

– Йўк, йўк, тўрам, мен... қандоқ ҳаддим сиғади, ахир, қўйинг, энди, одамни хижолат қилманг, тўрам, одобсизлик бўлади-да, э!

Дадаматов ҳамма томошаталаб бўлиб турганини сезди ва базўр шайтонга ҳай бериб, Санокул бободан юкори ўтиб ўтирди, у эса пилдираганча келиб унинг жойига чўкди.

Кўпчилик бир-бирига ажабланиб қаради.

Дадаматовга тўй татимади.

Бир куни олти яшар ўғли шундай деб қолди: «Дада, тўра дегани нима дегани?» «Ха, нега сўраяпсан?» «Йўк, айтинг, яхши гапми, ёмон гапми?» Дадаматовнинг боши қотди. «Санокул бобонг айтдими? Ҳазиллашган, парво қилма!» «Менам Санокул бобони тўра десам бўладими?» «Йўк!» «Нега?» «Бас энди, эзма бўлма», деб дарғазаб жеркиб берди у.

Аслида-ку, энди Санокул бобога кўникиб, тақдирга тан бериб кўя қолса бўларди, лекин қайсарлик бобида у ҳам Санокул бободан заррача қолишмасди, яъни, уларни ўхшатмасдан учратмаган эди.

Дадаматов ҳаммасидан ҳам кўра, бу валати муносабатнинг эл ичра ошкор бўлишидан кўрқарди. Кўркиб юргани содир бўлди: Куруксой кишлоғидаги подстанция ночор эди, ҳадеб куйиб қолаверарди. Куруксой аҳли ҳам исми жисмига мос халқ экан, тагини суриштирмай, тинимсиз ёзгани ёзган эди. Қўли қичиган экан, майли, ёзаверсин, лекин кошки аризадан трансформатор ясаб бўлса! Ахийри бўлмади – район газетаси уриб чиқди. Эргашев деган мухбир, билибми-билмай: «Район электрлаштириш идораси (бошлиғи ўрт. Дадаматов Б.) тоқайгача меҳнаткашларнинг ҳақли талаб-

ларига тўраларча муносабатда бўлади?!» деб дарғазаб савол қўйди.

Мақола жума куни чиққан эди. Дадаматов таъби хира бўлиб кечқурун уйига қайтаркан, ўтган-кетганнинг бари қўлини бигиз қилиб уни кўрсатаётгандек туюларди. Эчкининг ўлгиси келса, қассоб билан ўйнашади, деган гап рост. Рост бўлмаса, худди шу пайт Санокул бобо Дадаматовга кўз оғриғидек рўпара келиб қоладими?

– Ассалому алайкум, тўрам...

Дадаматов бирдан портлади:

– Э, бўлди-да, ота, одамни номусларга ўлдирдингиз-ку! Шу ердан кўчиб кетсам, қутуламанми сиздан?!

Санокул бобо ҳангу манг бўлиб қолди.

Дадаматов шу жаҳл устида бориб ҳовли-жойини текинга бўлсаям сотишга тайёр эди, бахтига, уйда меҳмон бор экан – хотинининг урувлари келишибди, шулар билан чалғиб, ҳовуридан тушди.

Шу бўйи Санокул бобо билан салом-аликни йиғиштирди. Кўча-кўйда дуч келиб қолгудек бўлса, тескари қараб ўтадиган бўлди. Чол эса, юзида ҳануз ўша хокисор табассум, қўл қовуштириб, не гуноҳи борлигини билмай гарангсиб турарди.

Қиш кунларининг бирида Санокул бобо оламдан ўтди.

Дадаматов эл қатори таъзияда қатнашди. Қабристонга борганда ҳам, қайтаётиб ҳам ўзини бениҳоя гуноҳкор сизди.

Эртасига Санокул бобони эсидан чиқарди. Одатдагидек, шошиб ишга жўнади.

Бирор ҳафта чамаси ўтиб, Санокул бобонинг дарвозаси ёнида чолнинг ўттиз ёшлар яшарган қиёфасини – куя еган телпак кийган ўғлини кўрди. У қўлига кук-кухлаб, лабидаги папиросини четга улоқтирди-да, Дадаматовнинг истиқболига юрди:

– Ассалому алайкум... – Йигит бир оз тарадудланиб, такрорлади: – Ассалому алайкум... тўрам...

Дадаматов сесканиб тушди.

«Э, тавбангдан кетай! Булар ўзи авлоди билан жинни эканми, нима боло?!»

Унинг ранги олинганини сезиб, йигит шоша-пиша гапирди:

– Энди, ака, нима қилай, бобойнинг васияти...

– Қанақа васият? – деди Дадаматов гангиб.

Йигит аламзадалик билан афтини буриштирди.

– Отам касал бўлгандан бери яккаш бир гапни такрорлардиларки, шу Бегмат акангни ҳамманг ҳурмат қиласан, у киши тўрамнинг авлоди, сизлар ҳам шундай деб чакиринглар... Энди, ака, ота рози – Худо рози, ахир...

– Э, қўйсангиз-чи! – деди Дадаматов ва шарт бурилиб жўнаркан: «Бу чол ўлса ҳамки қутулмас эканманда», деб ўйлади аччиқланиб. Кўчанинг бошига етгач, алланарса эсига тушгандек, жадал юриб изига қайтди. Санокул бобонинг дарвозасини қокди. Қия очиқ дарвозадан қўлида паншаха ушлаган бояги йигит чиқиб келди:

– Э, келинг, келинг, – деди у ортига чекиниб.

– Менга қаранг, – Дадаматов остона хатлаб ичкари ўтди: – Энди, бир келишиб олсак: майли, отангизнинг васияти ўз йўлига, лекин иккинчи мени бунақа деб шарманда қилманг. Маъкулми? Бобо раҳматлининг шунча азоб берганлари ҳам етар.

– Йўғ-э, нима деяпсиз, ака, сизга азоб бериб...

– Агар бунгаям кўнмасангиз, – дея Дадаматов боя ўйлаб қўйган гапига кўчди, – мен чиндан ҳам сизга тўра бўладиган бўлсам, менинг амримни бажарадиган бўлсангиз, бундан буён мени Бегмат ака деб чакиришингизни буюраман. Тушундингиз-а? – У таҳдид билан кўзларини йигитга тикди.

– Э, мен бир нарса деяпманми, ака, ўзим ҳам...

– Бўпти, омонлик! – Дадаматов енгил тортиб, йўлига равона бўлди.

У кечқурун яна шу кўчадан уйига қайтади. Кечгача эса ҳали анча бор.

ПЛАСТИНКА

Низом Комиловга бағишладим

Уч яшар ўғлимнинг оёғи синиб қолди.

Оҳ-воҳ қилдик, уришдик-койидик, охири докторга олиб бориб гипслатиб келдик.

Бола уйга қамалди: боғча йўқ, ўртоқ йўқ, ўйинчоқ кўп, лекин ҳаммаси жонига теккан. Саккизинчи қават, ҳадеганда ҳовлига тушиб-чиқиш ҳам осон эмас.

Ўғлим ниҳоятда зерикди, хотинимнинг айтишича, куни бўйи юз марталаб битта саволни такрорларкан: «Дадам қачон келадилар?»

Ниҳоят, кечқурун ишдан қайтиб, эшик қўнғирогини босаман. Ва шу заҳоти ичкарида ҳам қўнғироқ янграйди — ўғлим останага сурғалиб келади-да (ким билсин, балки куни билан шу ерда ўтирармикан), нафаси тикилганча шодумон қичқира бошлайди: «Дадам! Дадам келдилар! Ая, дадам келдилар, очинг!» Агар онаси бир оз ҳаяллаб қолса, дўк ура кетади: «Очинг, очинг, нега сиз очмайсиз?!»

Эшик очилиши билан у парпарондек ўзини бағримга отади. Ичкари кирамиз. Ҳали уст-бошимни алмаштиришга улгурмасимданок у тикилинч қилади: «Дада, китобимни ўқиб беринг!»

Эр-хотин бир-биримизга қараб кулиб юборамиз. Ўғлим бизга бир жавдираб қўяди-да, «китоби»ни қўлтиқлаганча стулга тармаша бошлайди. Ҳайҳайлаб даст кўтариб оламан. У иккала қўлини елкамга ташлаб, қатъият билан такрорлайди: «Ўқиб беринг!»

— Оббо! Тагин бошладингми? — дейди онаси кулиб. — Шошма, олдин даданг чой-пой ичиб олсинлар.

Бола унга заррача эътибор қилмай, «китоби»ни қўлимга тутқазади. Унинг «китоб» дегани — альбом, Чингиз Аҳмаровнинг Москвада нашр этилган «Шарқ сиймолари» номли рангли альбоми. Оёғи синган куни онаси овунсин, деб китоблар орасидан олиб берган экан, шу бўйи бутунлай ўзиники қилиб олди.

Мана, икки ҳафтадирки, ота-бола биргалашиб шу «китоб»ни ўқиймиз. Ўқишимиз ҳам галати: альбомнинг дастлабки саҳифасида қисқагина сўзбошию расмлар тагида икки оғиздан изоҳ бор, холос. Ана шу расмларга қараб «ўқиб бераман», яъни, ўзимча ҳикоями, эртақми, бирор нарса тўқийман. Масалан, карвон тасвирланган саҳифани очиб тахминан шундай деб сўзлай бошлайман: «Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда бир донишманд чол бор экан. Унинг чиройли туяси бор экан. У бир куни туясини миниб кетаётганида адашиб қопти...»

— Кейин-чи? — деб сўради ўғлим.

— Кейин... юр, болам, чой ичайлик, ана, аянг чақиряпти.

— Кейин-чи, дада? — дейди у бетоқат.

— Эй! — дейман гап тополмай. — Кейин... — Қани энди, мия қурғурга тузукроқ фикр келса! — Кейин донишманд чол роса уйини кидирибди, туясини чоптирибди. Мана, кўрдингми, туяси чопиб кетяпти.

— Нега адашиб қопти? — Ўғлим кўзларини катта-катта очиб менга қарайди.

Тарбиявий хулосанинг мавриди келганини сезиб, жўшиб давом эттираман:

— Овқат емаган экан-да. Ана, кимки овқат емаса, шунақа адашиб қолади.

— Кейин-чи?

— Кейин йиғлайди уйини тополмай.

— Овқат совиб қолди-ку, келинглар, — дейди онаси.

— Кетдик, ўғлим.

— Кейин нима қипти донишманд чол?

— Кейин уйини топиб олиб, мурод-мақсадига етибди.

Ўғлим бир зум ҳайрон бўлиб қолади:

— Мурод акамга етибдими? — дейди лабларини чўччайтириб.

Мурод акаси — қишлоқдаги холаваччаси.

— Йўғ-э, — дейман унинг елкасидан қучиб, — ниятига етибди. Қани, тур, ўғлим.

Ўғлим шоша-пиша бошқа саҳифани очади.

— Бунисини ўқиб беринг.

— Майли, олдин овқат ейлик. Юрақол.

Ошхонада ҳам «китоби»ни олдиға қўйиб олади:

— Ўқиб беринг.

— Хўш, бу Фарход. Полвон, зўр йигит. Мана, те-
шаси ҳам бор. Тошларни кесиб ётибди, кўрдингми? Бу
от миниб турган қиз Ширин.

— Нега от миниб олибди, дада?

— Ботир экан-да, ўғлим. Ол, овқатингни тўкма.
Мана, Ширин Фарходга салом қилиб турибди.

— Кейин-чи? —

— Оббо! «Шум бола»даги бойға ўхшаб дадангни тин-
касини қуритдинг-ку! Овқатингни е, — дейди онаси қойиб.

— Кейин-чи, деяпман! — деб қичқиради ўғлим
жаҳли чиқиб.

...Кечаси ҳам тинчлик йўқ: ўринга киргач, уйку бо-
сиб мудраб кетавераман, у эса «китоби»ни тутқазаверади:
«Ўқиб беринг», «Кейин-чи?» Ёлғон тўқийвериб, охи-
ри миям ҳам ишламайдиган бўлиб қолди. У эшитган
«ҳикоялари»ни қулоғига маҳкам қуйиб олади, адашиб
бирор сўзига «хиёнат» қилгудек бўлсам, аччиқланиб:
«Унақа эмас! Унақа бўлмайди!» дея депсинганча
бақириб кетади. «Қанақа бўлади, зумраша?!» дейман
ҳам кулгим қистаб, ҳам тутақиб. «Қадим замонда... деб
айтиш керак», дейди у ўпкаси тўлиб.

Менинг уйдирмаларимдан у теран реализм талаб
қилади.

Дастлаб, бу инжиқлигини касаллик туфайли, деб
ўйлаган эдик, бироқ кун ўтган сари «китоби»га тобора
қаттиқ боғланиб бораётганини кўриб хайрон қолдик.
Соатлаб расмларга термилиб ўтиришдан зерикмайди,
фақат, ёнида мен ҳам тинимсиз чакак уриб туришим
лозим.

Баъзи кунлар ишдан кеч қайтаман: ё шу оқшом
мажлисга нукул эзма нотиклар йиғилган бўлади, ё
дўкондаги навбатга навбатсиз суқилганлар кўпайиб ке-
тади, ёинки ёлғончи трамвайни беҳуда кутиб қоламан.
Шоша-пиша саккизинчи қаватимга кўтарилиб остонадан

ичкари хатлашим билан ўғлимнинг аразлаган нигоҳига дуч келаман.

— Нега сиз... нега сиз, — дейди у қоп-қора кўзлари жикқа ёшга тўлиб, — нега сиз келмасдан ҳадеб ўртоқларингиз билан ўйнаб юраверасиз?

Туфлимнинг боғичини ечаётган жойимда ағрайиб қоламан. Ўғлим рўпарамда деворга суянганча, мунғайиб, саволига жавоб кутарди.

— Ҳа, аянг роса ўқитибди-да, — дейман кулимсираб.

— Қаёқда, — дейди хотиним ошхона эшигини қия очиб, — бунингиз бировнинг таълимига муҳтож эмас. Боя туриб-туриб шунақа деса, қотиб қопман.

Ўғлимни кўтариб оламан. У жаҳл билан типирчилаб, юзини четга буради, жавобсиз қолган саволини алам билан такрорлайди:

— Нега сиз... нега сиз ўртоқларингиз билан...

— Нега сен... нега сен дудуқчилик гапирасан? — дейман унинг жиғига тегиб.

У «дудуқланиб» деган сўзни айтолмас, «дудуқчилик» дерди.

— Дудуқчилик гапирманг! — дейди у баттар аччиқланиб ва йиғлаб юборади.

«Китоби»ни ўқиб бериш шарти билан аранг ярашамиз.

Бугун ҳам аксига олиб кеч қайтдим. Қўнғироқ тугмачасига қўл чўзарканман, юрагим зирқираб кетди: «Хозир йиғлайди». Қўнғироқ жиринглади. Таажжуб, эшик ортида ўғлимнинг товуши эшитилмади. Тугмачани яна босдим. Тагин жимлик. Учинчи марта қўнғироқни чўзиб-чўзиб узоқ босдим-у, сабрим чидамай, қулфга ўзимнинг калитимни солмоқчи ҳам эдимки, эшик очилиб, остонада қўли хамир юқи хотиним кўринди.

— Ошхонанинг эшиги ёпиқ эди, эшитмабман, — деди у.

Хар куни ўғлимнинг ўйинчоқлари сочилиб ётадиган йўлак саранжом-саришта эди.

— Бехзод қани? — деб сўрадим шошиб.

— Уйда.

— Ухлаб ётибдими?

— Йўқ. — Хотиним елкасини гуноҳкорона қисиб, зал томон юрди. — Ўйнаб ўтирибди. Шунча тегма дедим, қани қўйса... Жуда қулоқсиз бўлиб кетяпти бунингиз.

«Буним» камбағалнинг ҳовлисидек келадиган катта-кон, ёруғ залнинг ўртасида ғалати бир манзара ижод қилиб ўтирарди, ичкари кириб, бир зум хушим оғанча анграйиб турдим. Чап томондаги бурчакда тошойна бор эди, унинг жавонида пластинкаларни сақлардик. Ўғлим пластинкаларнинг ҳаммасини жилдидан чиқариб олибди, хона ўртасига «П» шаклида тизиб, узун йўлак ясабди: катта дисклар бир тарафда, кичкиналари иккинчи тарафда. Айни дақиқада эса, у стулнинг тўртала оёғига тўртта пластинкани суяб қўйиб, яна биттасини қўлида ушлаганча «машина ҳайдаб» ўтирарди. Машғулотиға шу қадар берилиб кетган эдики, на менинг хонага кирганимни сезди, на боядан бери тикилиб турганимни. Хона бўйлаб асрлар садоси, қувончи, нолаи афғонлари сочилиб ётарди. Аста тиз чўкдим: Мулла Тўйчи ҳофиз ашулалари, Бетховен симфониялари, Рахманиновнинг фортепьяно учун концертлари, Ашрафий романслари, Ботир Зокировнинг хонишлари, Лата Мангешкар, Берта Давидова... Шарку ғарбнинг ажиб оҳанглари устида эса оёғи гипсланган уч яшар бола гувранганча «машина ҳайдаб» юрар, ҳар сафар сургалиб ўтганида пластинкалар... қисир-қисир синар эди.

— Беҳзод!

У ортига ўгирилиб менга бир каради-да: «Дада!» — деб қўйдию ишини давом эттираверди.

— Нима қилдинг, ўғлим, ахир, нима қилдинг! — дедим бўғилиб. Ортимда шамдек қотиб турган хотиним шоша-пиша тилга кирди:

— Олай десам, дод дейди, ўзини ерга отиб йиғлаб ётибди, яқинлашма, дейди. Қўрқдим, тағин оёғини...

— Дада, поезд бу, — деди Беҳзод пластинкаларга ишора қилиб. — Ҳозир кетиб қолади-я, поезд?

— Ҳа, — дедим бўшашиб. — Кетиб бўпти... аллақачон... — Сўнг хотинимга қарадим: — Ҳаммасини синдириб ташладимикан-а?

— Ўзингиз алдаб ажратиб олинг, — деди хотиним. — Сизга кўнади.

— Бехзод, — дедим ўйланиб. — Юр, кўчага оптушайми?

— Йўк, — деди у дарров. — Мен поезд ҳайдаяпман-ку, мана, мана... Сиз бўлсангиз...

— Ке, бўлмаса, китобингни ўқиб бераман. «Донишманд чол» бор-ку, ўшани?

У мен томонга ўтирилмоқчи бўлиб бурилган эди, оёғи остида яна бир пластинка қирс этди.

— Тур буёққа! Пластинка-ку, бу, жинни!

У менга чексиз бир таажжуб билан тикилди.

— Поезд-ку, — деди хайрон бўлиб. — Мана, қаранг, «гуп-пиш», «гуп-пиш», деб юради.

— Майли, овуниб қолар, — деди хотиним диван остига кириб кетган бир пластинкани олиб менга узатаркан. — Бўлмаса, нақ эрталабгача йиғлайди.

— Пластинканинг ҳаммасини расво қипти-да, — деб бош чайқаганча қўлимдаги дискка разм солдим: «Тинч Дон»дан Шолоховнинг ўзи ўқиган парча экан. Лоақал шу омон қолса эди! Шу пайт бирдан ўғлимнинг кўзи менга тушиб қолдию, лаблари пириллаб...

— Ма, ма, олақол, ариллама, — дедим шоша-пиша.

— Сиз ҳам мендай пайтингизда қанча нарсa синдиргансиз, десанг-чи, дадангга, — деди онаси энди бир оз руҳланиб.

— Ундай пайтимда мен пластинка тугул пиёла ҳам синдирмаганман.

Чунки менинг ёшлик пайтимда уйимизда синдирадиган пластинканинг ўзи бўлмаган. Гира-шира эслайман: токчада кутидек келадиган «Волхов» деган эски бир радиоприёмник турарди. Бошда бинойидек ишларди, кейинчалик бузилиб қолган бўлса керакки, чордоққа, эски лаш-лушларнинг ёнига чиқариб ташланди. Баъзан томда соатлаб ўтирганча унинг орқасидаги туйнук-тирқишларидан мўралаб, митти одамчаларни кўраман, деб роса уринардим. Негадир, радиоприёмникнинг ичида ашула айтадиган, ҳар замонда гапириб қўядиган кичкина одамчалар бор, деб ўйлардим.

Студентликнинг сўнгги йили менга ҳам магнитофон битди. Қурилиш отрядида ишлаб топган пулимга сотиб олдим. Назаримда, ўша кундан бошлаб бахтли бўлиб кетишим керакдек эди, афсуски, ундай бўлмади. Аксинча, бир оз вақт ўтгач, магнитофонсиз кечган кунларимда ҳам у қадар бахтсиз бўлмаганимни англадим. Ягона хайрли ишим — тўқсон олти яшар бувимнинг товушини ёзиб олганим бўлди. Бир куни уларга билдирмай магнитофонни юргизиб қўйдиму аста гапга солдим: авлод-аждодимиз, қўни-қўшнилару эвара-чевараларини бир-бир сўраб чиқдим. Бувимнинг хотираси фавқулодда ўткирлигини шундан билса ҳам бўладики, ўттиз саккизта невара-чеварасининг барчасини туғилган йили, куни, мучалию қандай вазиятда дунёга келганигача («Ха, ўттиз учинчи йил, чилланинг охири эди, пебролнинг иккиси; Малик поччанинг «йигирмаси» бўлаётувди, пешиндан кейин хамир қориб ўтирсам, Раҳбар холанг суюнчига келиб қолди») беш бармоғидек аниқ биларди. Ёзиб бўлиб, бувимнинг товушини ўзига қўйиб эшитгирдим. Беҳад ажабланди.

Орадан кўп ўтмай, бувим вафот этди. Таъзиялар сўнгига, бир окшом уйда энг яқин қариндош-уруғлар қолганда магнитофонни қўйдим. Қий-чув, йиғи-сиги бўлиб кетди — гўё бувим қайтадан ўлгандек... Кейин-кейин онам ҳар замонда ўша кассетани қўйдириб эшитадиган бўлдилар. Жимгина эшитиб ўтирар эканлар, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Ўйлаб қарасангиз, ўзи галати-да: одам ўлиб, вужуди аллақачон хоки туроб бўлиб кетса-ю, товуши худди рўпарангизда тургандек эшитилиб турса... Йўқ, барибир, ақл бовар этмайди!

Хою ҳавас эканми, билмайман, ишқилиб, ўша пайтларда ёшлар орасида «Бони-М» деган хорижий ансамбль машҳур эди, бир ёз кечаси радиони пастлатиб эшитиб ётсам, шу ансамбль концертини бериб қолди. Жавондан шоша-пиша кассета олиб магнитофонга жойладим-да, ёзиб олдим. Ёзарканман, ётган жойимда на охангини, на сўзини тушунадиган бу антиқа таронага ўзимча муқом қилиб ётдим, қайтиб эшитиб кўргач, кўнглим тинчиб уйқуга кетдим.

Эрталаб туриб, не кўз билан кўрайки, қоронғида шошилиб бувим раҳматлининг товуши ёзилган кассетага «Бони-М»ни ёзиб юборган эканман! Боёқиш бувимнинг соф, сокин, содда сўзларини ажнабий оҳангларнинг шовқини кутурган тўлқин кимсасиз қумлоқ соҳилни буткул ювиб кетганидек тамоман ўчириб ташлаган эди. Неча кунгача не азобда юрдим, билмайман. Қаерга бормай, қаерда турмай, бувимнинг мулойим нигоҳини туярдим, қулоғим остида энди қайтмас бўлиб кетган кадрдон товуши ранжигандек янграйверди. Ачиндим, ўртандим, бўзладим, лекин... Энг ёмони, онам воқеани эшитиб, бирор оғиз бир нарса демадилар. Индамай, бошларини эгиб ошхонага қараб кетдилар. Секин деразадан қарадим: зинадан тушаётиб, этаклари билан мижжаларини артдилар. Эҳтимол, мени койисалар, майли, қарғасалар, дардим сал енгиллашармиди? Энди бувим бечоранинг — тўқсон олти ёшда вафот этган, ўн икки фарзандининг тўққизтасини қаро ерга берган муштипар бувимнинг на товушини топиб бўлади, на...

— Ухлаб қолибди-ку, — деди хотиним.

Ўғлим, оёғи синиб қолган уч яшар ширин, ўжар ўғлим «вайрон бўлган мусиқа маданияти» ўртасида оҳиста пишиллаганча ухлаб ётарди. Лаблари маҳкам қимтилган, гўё тушида ҳам биров билан уришаётгандек.

«Оқсоқ жаҳонгир»ни каравотчасига элтиб ётқизгач, мук тушганча пластинкаларнинг бутунини бутунга, синиғини синиққа ажратиб олдим. Бола чиндан ҳам подшо, мана, айтганини қилдирди. Фарзанд — бизнинг дардимиз, дилбандимиз, юрагимиздир. Балки шунинг учун ҳам мен бугун ўғлимга қаттиқ гапиролмагандирман?

Ўғлим ҳали жудаям ёш, эндигина уч ёшга тўлди, холос. Эрта бир кун у улғаяр, ақлини танир. Ўшанда шу ёшлик шўхликларини эслармикан? Менинг юрагимни зирқиратиб синдирган нарсаларига ачинармикан?

Агар ачинмаса, мен бунга жуда қаттиқ ачинаман.

ОЛИС «АРТЕК» ҲАҚИДА ХОТИРАЛАР

Бу воқеа бундан анча йиллар илгари – мен ҳали О'Генрининг «Фаришталар ҳадяси» деган ҳикоясини ўқимаган, ўқиш уёқда турсин, ҳатто О'Генрининг номини ҳам эшитмаган, эшитишим мумкин ҳам бўлмаган ёшлик чоғларимда юз берган эди.

Мен шу воқеанинг иштирокчиларидан бири бўлган эдим.

Мана ўша воқеа.

Тоғ этагидаги қишлоқ мактабида бир Аълочи бола ўқирди. Кунларнинг бирида шу Аълочи болани дарс пайти мактаб директорининг хонасига шошилинич чақириб қолишди.

Эртасига катта танаффус маҳали Аълочи бола ўртоқлари билан ҳовлидаги ҳовуз бўйида гаплашиб турган эди, ёнғоқ шохига ўрнатилган радиокарнайдан 8-«Б»даги бижилдоқ Солиҳа сариқнинг овози эшитилиб қолди:

– Дикқат, дикқат! Мактаб радиоузелидан гапирамиз! Мактабимиз янгиликлари билан таништирамиз. Кеча район ёшлар комитетидан қувончли хабар келди: ўқиш ва жамоат ишларидаги аъло муваффақиятлари учун мактабимизнинг 7-«А» синф ўқувчиси, дружина кенгашининг раиси...

Аълочи бола ўз номини эшитиб қулоғи шанғиллаб кетди, бахтдан қизарди, гўё ҳеч нарса бўлмагандек, бу номнинг ҳам, бу хабарнинг ҳам ўзига асло дахли йўқдек бепарво тинглашга тиришди.

– ...бутуниттифоқ пионерлар лагери «Артек»ка бепул йўлланма билан мукофотланди...

Аълочи бола, теварак-атроф бирдан сув қуйгандек жимжит бўлиб қолганини сезди, иситмаси чиқиб бораётган одамдек, мисдай қизиган юз-кўзларида турфа нигоҳларни туйди: «Артек»ка! «Артек»ка?! «Артек»ка... Қандоқ бахтли!»

Ҳамманинг Аълочи болага ҳаваси келди. Ҳамма у билан ошно бўлишни истади. Ҳамма у сингари Аълочи эмаслигига афсусланди.

Шу куни 7-«А» синфида қолган уч соат дарс хуш-хабарнинг муҳокама, мулоҳаза, мунозараси билан ўтди.

География муаллими Маъруф Солиев Аълочи болани мактади, доскага чиқариб, харитадан тангадек яшил доғни кўрсатди.

– Қримга борасан, – деди у. – Ана, «Артек».

Аълочи боланинг юраги орзиқиб кетди. Харитадаги тангадек яшил доғдан кўз узолмай қолди. Бу улкан харитада унинг тоғ этагидаги кичкина қишлоғи зикр этилмаган эди, борар манзилини хаёлан чамалаб кўрмоқчи бўлди – тасаввурига сирмади, ваҳми келди.

– Менга битта «указка» олиб келасан, – деди муаллим қўлидаги чизғични кафтига уриб. – Уёқларда эман дарахти ўсади, ўшандан қилинади. Ўзимники ҳам жуда зўр эди-ю...

Муаллимнинг «указка»си чиндан ҳам жуда зўр эди: илон терисидек олачиפור, сип-силлиқ, ғаройиб нақшлари қорамтир тусда жиловланиб турарди. У харитадаги олис мамлакатлар, номаълум тоғ ва денгизларни кўрсатиш воқитасидан кўра кўпроқ интизомсиз болаларни тартибга чақиришнинг самарали қуроли сифатида фойдаланадиган арзанда таёқчасидан етти ярим ой муқаддам жудо бўлган эди: ўшанда «указка» орқа партада ўтирадиган Тойир – Тойхарни тартибга чақиришга сафарбар этилган, лекин Тойхар чап бериб қолгану «указка» дераза раҳига тегиб...

– Бозор раис курортга кетаётганда тайинлаб юборган эдим, опкелмади, – деди муаллим хомуш тортиб.

Кейинги соат ўзбек тили дарси эди. Ўзбек тили ўқитувчиси касал экан, ўрнига рус тили муаллимаси Елена Никитична кирди. Аълочи бола, бошига қандай ажойиб бахт қуши қўнганини Елена Никитичнанинг «Артек» ҳақидаги ҳаяжонли ҳикоясидан кейингина англади.

Елена Никитична Симферополь деган шаҳарда ўқиб юрганида, «Артек»да бир мавсум гуруҳбоши бўлиб ишлаган экан. О, «Артек»! О, мангу қувонч ўлкаси! У кунларни унутиб бўладими! Пойингда – Қора денгизнинг асов мавжлари, илиқ тўлқин ювган қумлоқ

сохиллар, тўлқинларга тўш уриб учгувчи чағалайлар; юксакда – Айиқ тоғининг ҳайбатли қоялари, мудом яшил арчалар, турнакўз булоқлар...

Елена Никитична тўлиб-тошиб сўйлади. Аълочи бола тўлиб-тошиб тинглади. Ва боя харитада кўргани тангадек яшил доғ ўрнида эртақдек сирли, эртақдек ажойиб афсоналар водийси пайдо бўлди.

Елена Никитична ҳикоясини тугатиб, унга чарм муқовали қалин дафтар узатди:

– «Артек»да хотираларингни ёзиб боргин. Келганингдан кейин ўртоқларингга ўқиб берасан. Мана кўрасан, сенга бир умрлик ёдгор бўлиб қолади.

Қишлоқда дув-дув гап тарқалди: Аълочи бола Қримга борармиш!

Онаси ишда экан, бу гапни кўчада эшитиб, бир маҳал ҳовлиққанча...

– Онанг айлансин! – дея остонадан кўзида ёш билан кириб келди. – Онагинанг айлансин!

Сўнг ўғлини бағрига босиб, пешонасидан, юзкўзларидан ўпди, бўйи билан тенг қоматини кўриб, баттар дийдаси бўшашди:

– Отанг шўрлик кўрмади-да бу кунларингни...

– Йиғламанг, ойи, – деди Аълочи бола ўпкаси тўлиб.

– Вой, нега йиғлай, йиғлаётганим йўқ, – деди онаси йиғлаб. – Сен ахир одам бўлиб, шундоқ юртларга борармишсан-у, мен суюнмайманми? Суюнганимдан йиғлайман-да, нима қилай...

Кечқурун Аълочи бола хонтахтага мук тушиб дарс қилиб ўтирган эди, ҳовлида онасининг ким биландир гангур-гунгур гаплашгани эшитилди.

– Майли, ҳозир чақириб чиқаман, – деди онаси бир пайт.

– Йўқ, йўқ, ўзим кирерим, – деди бегона аёл товуши ва зум ўтмай эшик очилиб, онаси шапалоқ-шапалоқ гулли халат кийган кўзойнакли бир хотинни бошлаб кирди. Аълочи бола ўридан туриб салом бераркан, меҳмонни таниди: гузардаги почтада ишлайди, бир марта отасининг нафақа пулини олгани борганида кўрган.

– Қани, юқорига чиқинг, Сабрие опа, – деди онаси кўрпача солиб.

– Йўқ, ич де раатсизланмангиз, – деди Сабрие хола кўрпача четига омонатгина ўтириб. – Ўзингиз де ўтирингиз. Бу ўғлунгиз баражақми?

Онаси бош ирғади, ўғлига қараб:

– Сабрие холанг сени кўргани келибди, – деди.

Аълочи бола ҳайрон бўлиб Сабрие холага тикилди: уни кўриб нима қилади?

– Менга де ўйледе Сервер айтди, – деди Сабрие хола. – «Хислат апайнинг баласи Қримға баражақ», деди. Эвингизни сўраб таптим, дўғри минда келдим.

– Зап келибсиз-да, Сабрие опа, – деди онаси дастурхон ёзаркан. – Қани, нондан олинг. Ҳа, мен ўзим ҳам боягина эшитдим, идорада. Энди иккинчи қаватни супуриб бўлиб, зинадан сув олиб чиқаётсам, Ҳожи бачконнинг келини Машрубани кўриб қолдим. «Вой, Хислат опа, ўғлингиз Артикка кетай, деб турибди-ю, сизнинг юришингизни қаранг», дейди. Артиги нима экан, деб сўрасам, шунақа эмиш. Қайдам, узоқ жой, қандок бўларкин...

– Ай, йўқ, айтмангиз, неси узақ! – деб хитоб қилди Сабрие хола қўлидаги пиёлани дастурхонга қўйиб. – Самолётнен баражақсизми йўқсе поездненми? – деб сўради у Аълочи боладан.

– Билмайман, – деди Аълочи бола елка қисиб.

– Поезднен барсанг яхши, – дея уқтирди Сабрие хола. – Чўқ шеерлерни, бир тақим қойлерни кўребилесин. Самолёт келишмей, булут артиндан булут...

– Ким билади, Сабрие опа, адашиб-нетиб кетмас-микин?

– Ай, йўқ, бирақ шуни. Йўлиннен шаширмаз! – деди Сабрие хола қўл силкиб. – Не ичюн шаширсин! Ич де раатсизланмангиз, йўллангиз. Эҳ, дуняда Қрим киби ер барми! Ажайиб денгизи, ажайиб юзум бағлари бар. Анда не қадар ўлажақсиз?

– Бир ой экан.

– Вай, не кадар яхши! Санга бир рижам бор: «Артек»нинг янчигинда Дермангўл деген сув бар. Ўерлер муқаддес, суву дўс-дўғру жаннеттен ақип чиқа. Шу Дермангўлнинг суву бираз ашағида, анда тушуп, эллеренгни, черенгни ювип, Сабрие айте ичюн де дува эттим, деп айтисанг, яхшими?

Аълочи бола бу гапларнинг маъносига унчалик тушунмаган бўлса-да, таажжуб билан бош ирғади. Сабрие холанинг кўзи ёшланиб, товуши титради:

– Чареси ўлса-да, бир шише Дермангўл сувундан алип келсенг. Бир ютум ичип ўлсам, янмаз эдим. Алип келирсинми, ўғлум?---

– Майли, – деди Аълочи бола хайрон бўлиб. – Майли...

– Аллага шукюр! Чўқ кере шукюрлар ўлсун! – деди Сабрие хола Аълочи болага ҳавас билан термилиб. – Митлақ бар. Қримни кўрген адам женнетни кўрмесе де ўлур, Ҳислат!

– Ҳа-а, шунақа денг-а... – деди онаси бўшашиб.

Эртаси куни мактаб директори Ҳикматов Аълочи болани дарсдан озод қилиб, район марказига жўнатди:

– Универмагнинг ёнидаги икки қаватли бинони кўргансан-а? Биринчи қаватга кириб, чап қўлдаги бешинчи эшикка учрашасан. Топиш осон, эшигига «Район ёшлар комитетининг биринчи секретари Бозоров» деб ёзиб қўйибди. Тушундингми?

– Алло, ўртоқ Ҳикматов?

– Эшитаман.

– Ассалому алайкум. Бозоровман.

– Э, Иброҳимжон, яхшимисиз...

– Раҳмат, домла, ўзингиз қалайсиз? Бу, юборган ўқувчингиз билан гаплашган эдик.

– Бордими? Эрталаб жўнатган эдим.

– Яхши, қобилиятли бола кўринади. Гап-сўзи ҳам бурро-бурро.

– Энг аълочи, фаол ўқувчимиз шу. Жудаям ҳаракатчан.

– Сезилиб турибди. Биз ҳам худди шундай номзод-ни назарда тутган эдик.

– Демак, ҳал бўпти-да?

– Ҳал бўлди-ку, битта «но»си бор...

– Хўш-хўш?

– Бу ...ўқувчингизнинг оилавий шароити қалай?

– Оилавий шароити... Қайси маънода?

– Мен суҳбатлашиб кўрдим. Отам йўқ, дейди, ол-тита укаси бор экан...

– Ҳа, отаси икки йил бурун вафот этган. Рак экан-ми... Онаси бор.

– Фаррош экан-а?

– Ҳа, колхознинг идорасида.

– Энди, домла, йўлланма-ку, бепул, лекин... болан-нинг ўзига ҳам озроқ пул керак бўлади. Майда-чуйда харажатлар, дегандек. Бир-икки сидра тузукроқ уст-бош қилиб берилмаса, ўзини ҳам, бизни ҳам уялтириб қўяр... Шунга... алло, домла?

– Эшитяпман, Иброҳимжон.

– Шуни нима қилсак экан?

– Энди... Камбағаллик – айб эмас, Иброҳимжон.

– Э, домла, тушунаман, албатта. Шуни бир маслаҳат қилсак, деб... Онаси билан ўзингиз гаплашиб кўрасизми?

– Майли.

– Мен яна телефон қиларман.

Кечкурун онаси тўсатдан қўшни қишлоқдаги укаси-никига отланиб қолди.

– Қозонда шўрва бор, укаларингга сузиб берарсан. Мен тоғамникига бориб келай.

– Тоғамникида нима қиласиз?

– Ишим бор.

– Қанақа иш? – деб сўради Аълочи бола ҳайрон-лиги баттар ошиб.

Онаси тахмондан маҳсисини олиб кияркан, унга бир караб қўйди.

– Нима ишингиз бор тоғамда? – деди у яна.

– Оббо, ҳадеб эжикилайверасанми! Ишим бор, дедим-ку, бўлди-да! – деди онаси негадир асабийлашиб.

Ярим кечага якин жиккак, кўккўз тоғаси тракторининг аравасига бир бузок ортиб келиб қолди. Уни бағрига босиб, белини қисирлатиб кўришди.

– Оббо, жиян-эй, маладес! Маладес! – дерди у яккаш илжайиб.

Уйга кириб чой ичиб ўтиришганида ийиб кетган тоғаси бир вақт жиянининг сочини тўзғитиб эркалади-да:

– Э, опа, сира ташвиш қилманг, пул – қўлнинг кири, ўзимни гаровга қўйиб бўлсаям, Худо хоҳласа, юбораман бунини! – деди. Индинга бузокни сотамизу «Қайдасан, «Артек»!» деб жўнаймиз-да, а, жиянбой? Маладес!

Аълочи бола онасидаги бояги асабият боисини дарҳол фаҳмлади. Кўнгли аллатовур чўккандек бўлди.

Тоғаси кетди. Онаси ҳам ухлаб қолди. Аълочи боланинг уйқуси келмади.

Деразадан ташқарига тикилди. Кузак оёқлаган, дарахтлар шипшийдам.

Ҳадемай қиш келади. Ҳадемай қор ёғади. Бу ерларда совуқ қаттиқ бўлади. Елена Никитичнанинг айтишича, Қримда қишин-ёзин иссиқ бўлармиш. Ҳадемай у олис сафарга отланади. Онаси, укалари қолади. Онаси одатдагидек қишнинг қаҳратон кунларида совуқдан кўкариб кетган қўлларини «кух-кух»лаб, ифлос латтани муздек сувга ботириб идора полини ювади... Укалари эса бири тўзиган телпақда, бири йиртиқ этикда, қор босган йўллардан дийдирашиб мактабга қатнашади. Бу вақтда унинг ўзи узоқ афсоналар водийсида – Қора денгиз соҳилларида, илиқ тўлқинлар оғушида, марварид томчиларни сачратиб, бахтиёр болалар билан чўмилиб юрган бўлади...

Уятдан кўз ўнги қоронғилашиб кетди.

Бозоров кун бўйи Аълочи болани ўйлаб юрди. Унинг тийрак кўзлари сира хаёлидан кетмади.

«Ҳикматов ҳақ, камбағаллик – айб эмас. Қандай бўлмасин, ёрдам бериш керак, руҳи кўтарилади. Эртага...»

Бозоров ишдан кеч қайтди. Эрталаб алланима устида хотини билан орасидан гап қочди. Унинг кайфияти

бузилди. Ишга ҳам авзойи бир ҳолат бўлиб чиқди, кундалик ташвишларга чалғиди, Аълочи бола эсига келмади.

– Нега ундай дейсан, болам? – Онасининг лаблари аламнок пириллади. – Ахир, тоғанг сени деб атай...

– Керакмас, дедим-ку, ойи, тоғамга айтинг, керакмас.

Онаси, кўзига ёш олиб, унинг елкаларини силади:

– Қисинма, йигит моли – ерда, катта бўлсанг, қайтарарсан тоғанга...

– Йўқ, ойи... мактабга кечикяпман. Тоғамга айтинг, бузоғини олиб кетсин.

– Хой, шошма, шошмайтур...

Орадан бир ҳафта ўтди.

Бозоров бир оқшом райком ташкилий бўлимнинг мудири Рашида опани пенсияга кузатишга бағишланган зиёфатдан хушвақт қайтди. Эрталаб уйғонса, хотини нонуштага иссиққина пармуда сомса ёпиб қўйган экан. Қайфичоғлик билан хотинига ҳазил-мутойиба айтиб чой ичди, кийиниб ишга жўнарган, юрагида шафқат уйғонди, лоп этиб Аълочи бола эсига тушди.

– Алло, ўртоқ Ҳикматовми?

– Э, Иброҳимжон, қалайсиз?

– Раҳмат. Бу, домла, мен тунов кунги масалани ўйлаб кўрдим. Шу, харажатнинг бир қисмини мактаб ўз зиммасига олса, қалай бўларкин?

– Э, харажат-ку, майли, лекин буёқда бошқа гап чиқиб қолди.

– Хўш-хўш?

– Ўқувчимиз айниб қопти. Бормайман, деяпти.

– Нега?

– Ким билади, дейсиз. Бормайман, вассалом, деб туриб олган.

– Онаси-чи, онаси нима дейди?

– Э, онаси, борсин, деб эси кетяпти, анави гапга ҳам рози эди. Ҳайронман, тўсатдан...

– Қизик. Бирор сабаби бордир, ахир?

– Шуни билолмаяпмиз-да, Иброҳимжон.

– Ҳа-а... Илтимос, домла, яна бир гаплашиб кўрсангиз. Тушунтиринг-да, бунақа имконият ҳаётда бир келади. Биз вилоятга бугун-эрта маълум қилишимиз керак.

– Хўп-хўп. Зора кўниб қолса. Жуда нокулай бўлди-да...

– Кейин телефон қиларсиз.

Ўша куни онаси аллавақтгача хаёли қочиб ётди.

«Камбағаллик — айб эмас, — деди хўрсиниб. — Нима қилай, ўлмаса, пешонасига битган бўлса, ҳали не жойларни кўрмайди».

Бозоров яна ишдан кеч қайтди.

«Эй, машмаша кўп-да, — деб ўйлади уйкуга кетаркан. — Яхшиямки, ўзи «отвод» бергани... Бечора, борганда тузук бўларди».

Бола супада тиззаларини кучоқлаганча ҳеч нарсани ўйламай хомуш ўтирарди. Ишқом поялари оша кўз ўнгида чексиз осмон — чексиз армон денгизи ястаниб ётарди. Худди «Артек»даги денгиздек поёнсиз, худди «Артек»даги денгиздек олис...

Ҳаммаёқ осуда эди.

Мана, бор-йўқ воқеа шу.

Бир куни тасодифан О'Генрининг «Фаришталар ҳадяси» деган ҳикоясини ўқиб қолмаганимда, кўп йиллар муқаддам юз берган бу воқеа балки бутунлай ёдимдан чиқиб кетган ҳам бўларди. Ҳикояни ўқидиму ўша воқеани эсладим, ўша воқеани эслагач, ҳикояни яна қайта ўқидим ва дафъатан, оддий одамларнинг қисмати ҳамиша, ҳамма жойда бир эканини, уларнинг хасрати ҳам, саховати ҳам, муҳаббати ва нафрати ҳам аслида ягона эканини англаб, қаттиқ ҳайратга тушдим. Тагин ўша воқеани эсладим. Шунда юрагимда ҳануз пинҳон ётган жуда кўп жумбоқлар бирдан ойдинлашиб кетгандек туюлди...

Хаммаёқ осуда эди.

Шу тун супада бедор ётган Аълочи боланинг руҳи синганини – руҳида дарз пайдо бўлганини ҳеч ким, ҳатто Аълочи боланинг ўзи ҳам сезмади.

Бу дарз энди кундан-кунга кенгая боради, кенгая-кенгая, ахийри боланинг руҳини иккига бўлиб ташлайди. Ана шу дарз тирқишидан бостириб кирган саросима қалб мулкига танҳо ҳокимлик қила бошлайди.

Йиллар ўтиб бола аста-секин улғаяди, ёшлик ортда қолади, «Артек» ҳам болаликнинг олис, аччиқ бир хотираси янглиғ кўнгил тубидаги армонлар қатига чўкади, бироқ у доимо ички бир ҳадик билан кун кечиради, қай даргоҳ қошига рўбарў келмасин, эшик қабзасига ҳамиша юраги такапука бўлиб, минг андишаю хавотир билан, журъати тутдек тўкилиб қўл чўзади, кўзга кўринмас аллақандай тўсиқ тиззаларига мудом урилиб турганини умр бўйи ҳис қилиб ўтади. У ўз ҳаёти давомида ҳақиқий парвоз завқини, булутларга тўш уриб учиб саодатини ҳеч қачон татиб кўролмайди – илк парвоз чоғи ногоҳ шикаст еб осмони фалақдан чилпарчин қулагани ҳаргиз ёдидан ўчмайди. Ва лафз аҳли унинг қисмати ҳақида ҳикоя сўйлар эканлар, надомат билан: «Қанотингни ким синдирди, полапон?» деб сўрайдилар.

Ким айбдор бунга?

Ҳеч ким.

Чунки камбағаллик – айб эмас!

Камбағаллик – айб эмас.

Тўғри.

Камбағаллик айб бўлмаса, нега ҳеч кимсанинг камбағал бўлгиси келмайди? Нега ҳеч кимса бойлигидан воз кечиб камбағал бўлмайди? Нега ҳеч кимса камбағаллиги билан ифтихор қилмайди?..

Бу ёруғ дунёда озми-кўпми яшаб, то ҳануз бу саволларга ақлим етмайди.

Ақли етмаган ёлғиз менми?..

Ўшанда... орадан роппа-роса бир ой ўтиб, Сабрие хола яна Аълочи болани кўргани келди.

Онаси жигари оғриб касалхонада ётарди – Аълочи бола ёлғиз эди, Сабрие холанинг жавдираб турган

кўзларига дош беролмади: кампирни уйга ўтказиб, ўзи шошиб ошхонага кирди, токчадаги лимонаддан бўшаган шишага тўлдириб сув солди, овзини ялтироқ чойқоғоз билан маҳкамлаб, Сабрие холага тутди.

– Аллаға шукюр! – деди кампир ва бирданига йиғлаб юборди. – Чўқ кере шукюрлар ўлсун! Энди ўлсам, янмазмен...

Индинига Аълочи бола касалхонага бориб онасидан хабар олгач, қайтаётиб почтага кирди: отасининг нафақаси бериладиган кун эди. Ойнаванд тўсиқ ортидаги кўзойнакли семиз-хотиндан Сабрие холани сўраган эди, у ух тортиб:

– Сабрие холанг ўлиб қолди-ку, болам... – деди.

Аълочи бола, вужуд-вужуди зириллаб бўшашганча:

– Қачон? – деб сўради.

– Кеча. Пешинда чиқарилди... Нима иш билан келган эдинг?

Аълочи бола, нима иш билан келганини унутиб, бошини эгиб ташқари чиқди.

«Энди ўлсем, янмазмен...»

«Энди ўлсам, армоним йўқ...»

Табиийки, Аълочи бола у пайтлар бениҳоя ёш бўлган, бинобарин, жуда кўп нарсаларни англаб етмаган. Бугун, шу кеча-кундузларда у ўша кечмиш воқеа-ҳодисалар ҳақида нима деб ўйлар экан – баъзан, туриб-туриб шуни билгим келади.

Афсуски, энди бунинг асло имкони йўқ: бу асов, алғов-далғов ҳаёт оқимида мен ўша содда, кўзлари дардга тўлган Аълочи болани аллақачонлар йўқотиб қўйганман.

Қайтиб уни учратиш менга насиб этармикан?

Билмайман.

Агар билсам эди...

Менга ўша олис кунлардан мана шу хотираларгина қолган, холос.

1981 – 1991

ЯНГИ ЙИЛ КЕЧАСИДА ЁЛҒИЗ

Соат ўн бирга занг урди.

Дилкаш оқшом аллақачон зимистон, имконсиз бир тун билан алмашган. Боягина кўча-кўйни тўлдирган тошқин оломон, тирбанд машиналар оқими энди сий-раклашган. Улкан шаҳар неон маржонларини тақиб, шодумон жилмаяди. Унинг пардоз-андози хуш ёкмаган осмон кундош хотиндек қовоқ уйган, шўх қизлари – юлдузларнинг юзига қора парда тортган.

Соат ўн бирга занг урди. Кимсасиз хиёбондаги кўҳна курантнинг вазмин даранглаган садоси қуюқ туман оғушига аста-секин сингиб кетди.

Юпун плашининг ёқасини кўтариб олган бир йигит кўп қаватли уй ҳовлисидаги намчил йўлкаларда оҳиста одимлайди, дам-бадам сигарета тутатади, ўйчан кези-наркан, эшитилар-эшитилмас шивирлайди: «Қорсиз, Қорбобо, Қорқизсиз...»

Аслида у: «Қорсиз, Қорбобо, Қорқизсиз қандай Янги йил бу?» деб ўйламоқчи бўлар, хаёлига ўрнашиб олган шу сўзларнинг ғалати мусиқасига ҳамоҳанг теб-раниб қадам ташлар эди.

Йигит ҳовли этагидаги қуюқ туман қоплаган анҳорга тикилганча намхуш скамейкада узоқ ўтирди. Симёғочдаги лампочка бўйрадек жойни ғира-шира ёри-тиб турарди.

«Ажаб, қишнинг қоқ ўртаси Янги йил бўлса! Ахир, нимаси янги? Бари бир эртага ҳам, индинга ҳам қиш бўлаверади-ку? Мана, Наврўз чиндан Янги йил: бир йил тугаб, иккинчиси бошланаётганини кўриб-сезиб ту-расан. Айтайлик табиатда. Бу эса... умуман ғалати!»

У бош чайқаб кўйди-да, қўлларини плашининг чўнтагига суқиб, яна кезишга тушди: «Қорсиз, Қорбобо, Қорқизсиз...»

– Хўв, оғайни! – ортидан кимдир секинги-на чақиргандек туюлди. У қайрилиб қарашини ҳам, қарамаслигини ҳам билмай тўхтаб қолди: «Менга ай-таяптимми?»

– Оғайни-и! – Бу сафар чақирувчининг товуши хийла журъатсиз эшитилди.

Йигит орқасига ўгирилиб, боягина ўзи туриб кетган скамейка олдида бир киши ўтирганини кўрди. Истаристамас овоз берди:

– Менми?

– Бир минутга мумкинми?

Йигит унга яқинлашди. Оқ қундуз ёқали қора пальто кийган елкадор эркак катта сумкасини скамейкага қўйиб, ботинмайгина қўл чўзди:

– Ассалому алайкум, яхшимисиз!

Йигит бош ирғади.

– Кечирасиз, безовта қилганим учун, – деди нотаниш киши. – Ҳа... Байрамингиз билан!

Йигитнинг таажжуби ортди.

– Раҳмат, – деди бетакаллуф оҳангда.

Нотаниш киши жилмайди, тор пешонасида қат-қат ажинлар пайдо бўлди.

– Мен... нима десам экан, ўзим ҳам ҳайронман, – деди каловланиб. – Илтимос, мени тўғри тушунинг. Ҳа, шу... мен билан ичмайсизми?

Йигит бирдан ижирғанди, ижирғаниш зум ўтмай нафратга айланди. Рўпарасида хижолат ва умид билан хокисор кулимсираб турган одамга қараб такаббуруна илжайди:

– Афсус... Бир сўм беришим мумкин, лекин...

Нотаниш кишининг юзи алам, саросимадан буришиб кетди.

– Йўқ, йўқ, гапимни тушунмадингиз, – деди у шоша-пиша. – Мен мутлақо у маънода эмас, астойдил... Ахир, ҳадемай Янги йил-ку?..

Йигит юзини тескари ўгирди, сигарета тутатиб, шошилмай йўлида давом этди.

«Алкаш!», деб ўйлади ғижиниб.

Йўлканинг адоғига етгач, беихтиёр орқасига қайрилиб қаради: нотаниш киши скамейкада бошини эгиб, ердан кўз узмай ўтирарди. Йигит яланғоч қайрағочга суянганча уни кузата бошлади.

Нотаниш киши хийла вақт шу алфозда ўтирди, кейин ўрнидан турди. Пальтосининг ёқасини тузатди, телпагини бостириб, сумкасини қўлига олди-да, секин йўлга тушди. У гўё оғир бир юк орқалаб олгандек имиллаб қадам ташлар эди. Йигит унинг басавлат қиёфасига ярашмаган хокисорликни сезди.

«Балки бу бир сўккабош ғарибдир. Ким билсин, балки бирор дарди борми? Янги йилда нега ёлғиз?»

Кўнгли бир хил бўлиб кетди.

...Бу чол ҳозир катта йўлга чиқади. Дили вайрон. Ичида шум қисматини лаънатлайди, ўзига ўлим тилайди. Кўз ўнгини ёш қоплайди. Қуюқ туман ичра пайпасланиб кетаверади. Рўпарасидан чироғини ёқиб-ўчириб машина чиқади. Сумкадан бир шиша «Чашма» отилиб чил-чил синади. Атрофга қип-қизил суюклик сачрайди...

У юраги зирқираб:

– Амаки! – деб юборди. Сўнг нотаниш киши гўё осмонга учибми, ерга кирибми кетадигандек, ҳовлиққанча қичқирди: – Ҳой, амаки, шошманг!

Нотаниш киши анҳор кўпригига олиб чиқадиган зинага етган эди, ялт этиб қаради. Йигит ҳансираб унга яқинлашди. Нотаниш киши қалин қошларини савол-омуз чимирди:

«Хўш?»

– Келинг, ичсак ичдик, – деди йигит ва ўнғайсиз кулимсиради. – Майли, байрам-ку!

Нотаниш киши бепарво бош силкиди:

– Майли.

– Ресторанга борақолайлик? – деди йигит.

– Жуда шовқин. Мен ўша ердан келяпман, – деди нотаниш киши. – Хўп, десангиз, шу скамейка тинч, холи.

– Хўп, лекин...

– Ташвиш қилманг. – Нотаниш киши кулимсираб унинг кифтига қокди. – Бор, бор.

У сумкасини очиб, бир шиша коньяк, буклама стакан олди.

– Мен анҳорнинг нариги бетида ўтирган эдим, – деди шишани очаркан. – Сиз ҳам анчадан бери юрибсиз, бировни кутяпсиз шекилли?

Йигит унга бир қараб қўйди-да, сувга тикилди.

– Ҳа, – деди. – Кутиб бўлдим. Энди келмайди.

Нотаниш киши маънодор бош ирғади:

– Тушунарли. Висол-да?

– Йўқ, амаки, висол эмас. – Йигит жим қолди. Бир дўстимни кутдим.

– Ҳм... Хўш, қани, бўлмаса, олдик. Биринчисини отанга ҳам берма, деган гап бор, тўғрими? Афсус, стакан битта-да...

– Бемалол.

– Уф!.. Хайт, қурғур! Мана, йигит. – У сумкасидан шоколад олди. – Марҳамат. Нима, дўстингиз келмади-ми? Қаерда эди ўзи?

– Ўзи... – Йигит бир бўлак шоколад ушатди. – Юртига кетган эди.

– Э, олисроқ юртдан бўлса керак-да?

– Олис, амаки, – деб тасдиқлади йигит. – Жудаям олис.

– Қайси шаҳар? Ё қишлоқданми?

– ...

– Водийданмиди?

– Йўқ. – Йигит хомуш бош чайқади. – У энди ўша... ҳаммамиз борадиган жойда.

– Нима-а?

– Ҳа, шунақа.

Нотаниш киши киприк қоқмай турарди.

– Э-э... Дўстингиз?..

– Қазо қилди, – деди йигит. – Икки ҳафта бўлди – ўзим тупрокқа қўйиб келдим. Шунақа.

Нотаниш киши қўлидаги шишага тикилганча чурк этмай қолди.

– Узр, амаки, сизнинг ҳам кайфиятингизни буздим, – деди йигит. – Ахир, байрам-ку... Ўзингиз сўраганингизга... Узр.

– Ёшмиди? – деб сўради нотаниш киши гуноҳқорона.

– Ўттизда эди.

– Аҳ, ёш экан-а, бояқиш! Касалмиди?
– Йўқ. Тасодиф.
– Тасодиф! Аттанг, аттанг-а! Ука, кечиринг, сиз шундай мусибатда экансиз, мен аҳмоқ...
– Йўқ, сиз туш кўрибсизмики...
– Балки «Бу пиёниста чолга қаёқдан ҳам йўлиқдим?» деяётгандирсиз, лекин...
– Йўғ-е!
– Лекин, Худо хақи, мени кечиринг!
– Хўп, амаки. Сиз хижолат бўлманг. Биласизми, у билан Янги йилни бирга кутамиз, деб келишган эдик. Ҳар йили бирга бўлардик-да. Бу сафар унинг уйида ўтказмоқчи эдик. Мана, калити – боя уйига бориб келдим. Бўм-бўш. «Ҳабиб, мен келдим», дедим – жимжит. Э, амаки!

Атрофга қора сукунат чўккан. Дарахтлар инграмайди, қушлар чуғурламайди. Фақат анҳор туманга бурканган хиёбонни аллалайди.

– Ҳа-а... – Нотаниш киши чўнтагидан сигарет қутисини олди. – Жуда ҳам ёмон-да. Чекасизми?

– Ўша оқшом мен унинг уйида меҳмон эдим, – деди йигит гугурт чақиб, – мени кузатиб кўчага чиқдию... – Гугурт шуъласи ожизгина титранди.

– Э-э! Фалокат-да, ука, фалокат. Қазои муаллақ.

– Балки мен ўша кун унинг уйига бормаганимда, у мени кузатиб чиқмаганда... шундай бўлмасмиди? Армон-армон: ўша оқшом мен унинг уйида меҳмон эдим.

– Ҳаммамиз ҳам аслида меҳмонмиз, – деди нотаниш киши. – Ҳа, ука, афсус, минг афсус. Худо сабр берсин, бардам бўлинг!

Йигит индамай бош тебратиб қўйди.

– Айтмоқчи, танишмамиз ҳам: сиз Раҳимбобоев деган одамни ҳеч эшитганмисиз? Эшитмаган бўлсангиз керак, чунки у вақтда сиз ёш бўлгансиз. Ука, мен ўша Раҳимбобоев деган одамман. Э, менинг бошимдаги савдоларни сўраманг! Шайтон йўлдан оздирмаганда, ҳозир, ўх-хў, ким бўлиб кетмасдим-у! Бир пайтлар мени бутун Ўзбекистон биларди. Эй, энди у даврлар!

Йигит ўзича ниманидир тусмоллаб:

– Ҳозир пенсиядамисиз? – деб сўради.

– Йўқ. – Раҳимбобоев стакандаги коньякни бир кўтаришда бўшатди. – Уф! Пенсияга уч йил бор.

– Қаерда ишлайсиз?

– Шахта бошқармасида.

– Бизда... шахта бошқармаси борми?

– Бизда йўқ. Кемеровада бор.

– Кемеровада?

– Ҳа.

Йигит бош ирғади:

– Байрамга келган экансиз-да?

– Ҳа, байрам... Байрам ҳам буюрган одамга байрам, ука. Тошкентдан шундай чиқсангиз, тоғнинг тагида Кумушкон деган жой бор, эшитганмисиз? Шу ерда менинг хотиним, бола-чақаларим бор. Кўрмаганимга йигирма икки йил бўлди.

– Нега?

– Нега бўларди... – Раҳимбобоев индамай қолди. – Айтдим-ку, тақдир... Ёшлик-да, ука.

– Ҳа-а, демак?..

Раҳимбобоев бошини эгди:

– Шунақа бўлган эди.

– Нега?

– Энди, ука... Буни тушунтириш қийин. Ёмон йиллар эди, ёмон одамларнинг қўли узун эди.

Йигит нима деярини билмай қолди.

– Йигирма икки йил ўтиб кетибди-я! – Раҳимбобоевнинг товуши тошдек оғир эди. – Худди кечагина эди.

– Келиб турармидингиз?

– Йўқ.

– ..?

– Ёшликда бўйним ёр бермади, кейин ҳеч юрагим бетламади.

– Хат-хабар-чи?

– Хат-хабар... Алиментни ҳисобламаса... Э, ука, бу жуда узун дoston!

– Болалар нечта эди?

– Бир киз, бир ўғил. Хозир қизим ҳам бир киз, бир ўғилли бўлганмиш, эшитдим. Ўғлим шофёр эмиш. Бир ой бурун тўсатдан қаттиқ ётиб қолдим. Пушти камаримдан бўлган фарзандларимни кўрмай ўлиб кетар эканман, деб ўйладим. Уч кун аввал ёстикдан бош кўтардим бу ёққа жўнадим. Кеча қоронғи тушишини пойлаб, қишлоққа чиқиб бордим. Ўша уй, ҳовли-жойлар ҳали ҳам бор экан. Уйимнинг остонасига етганда юрагимга ғулғула тушди, қўрқдим: ҳар ҳолда, дунёнинг бир четида туғилган юртим, фарзандларим бор, деб ўзимни овутиб юрибман-ку... Остонага етдим уизимга қайтдим. Ичкари кирмадим.

– Кирмадингизми?!

– Кирмадим. Кирилмадим. Қайси юз билан кираман?

Раҳимбобоев яна ичди. Дастрўмоли билан манглайини артиб пастга қаради: бир дарё сукунат.

– Икки кундан бери меҳмонхонада ётибман. Қолишимни ҳам, қайтишимни ҳам билмайман. Бирор кимсга дардимни айтгани... Болаларимнинг байрами ҳаром бўлмасин, дедим. Нима қилишгаям ҳайронман...

– У ёқда оила, болалар бордир? – деб сўради йигит.

– Оила бор-у... йўқ, десаям бўлади. Асли ўзим аҳмоқ... Бугун жуда сиқилиб кетдим. Бу ерга қандай келиб қолдим – билмайман.

У стаканга яна тўлдириб коньяк қуйди-да:

– Сиз нима дейсиз: борсам, болаларим мендан тонмасмикан? – деб сўради қўққисдан.

Йигит ўйланиб қолди – Раҳимбобоевни алдашни истамас эди.

– Нима дейсиз? – деб сўради Раҳимбобоев яна.

Яқингинада гумбурлаб тўп отилди, осмонга рангбаранг мушаклар сочилди. Ён-атрофдаги хонадонлардан шодиёна, мастона ҳайқириқлар янгради.

– Янги йил, – деди йигит.

– Ҳа, Янги йил – деди Раҳимбобоев.

– Янги йилингиз муборак бўлсин, – деди йигит.

– Сизга ҳам, – деди Раҳимбобоев.

Яна хийла вақт сўзсиз-садосиз қолдилар.

– Индамадингиз-ку? – деди Раҳимбобоев журъатсиз оҳангда.

– Боринг, – деди йигит секин. Бир оз ўйланиб турди-да, ишонч билан таъкидлади: – Албатта боринг. Янги йил-ку, ахир!

Соат ўн иккига занг урди. Умрга яна бир йил қўшиб, умрдан яна бир йил юлиб янги йил кириб келди.

1980

СОАТ ЎН БИР ЯРИМДА

– Қаёққа ҳайдай, ока?

– Дунёнинг бир четига.

...Кўчага чиқдим. Ўшкам муздек ҳавога тўлди. Аёз юзим-кўзим демай чимчилай бошлади. Жунжикиб, беихтиёр пальтомнинг ёқасини кўтариб кўйдим. Қор бўралаб турган зим-зиё тунда дунёнинг бир четига бориш қанчалар малол келмасин, Сенинг дийдоринг ҳамма нарсадан ширин эди. Билардимки, энди бари беҳуда, энди ҳарчанд излаганим билан изларингни топмасман, аммо кўнгил... Кўнгил иши қийин экан, дўстларим, йўқса шоир «мени расво килодирган ул кўнгилдир, ул кўнгил», деб нола чекармиди? Йўқса, мендек ақлу ҳуши бутун одам, бунингдек саргардон суринармиди? Агар икки йил аввал кимдир менга айни ҳолатимни башорат қилса, қип-қизил жиннига чиқаришим аниқ эди. Телба кўнгил ишини қарангки, Янги йил оқшомида мени азим Тошкент кўчаларида мана шундоқ тентира-тиб кўйибди.

Теварак-атрофимда – паст-баланд бинолар, чироқлар, ошиққан йўловчилар, машиналар, хомуш ва ҳайрон дарахтлар. Сенинг ёдинг, ҳатто айрилиқнинг аччиқ азоблари билан боғлиқ бўлса-да, дилимни мунаввар этиб турарди. Оёғим остига оқ поёндоз тўшаётган қор ҳам алланечук пинҳона бир сирни пичирлаб сўйлаётгандек. Ола-чалпоқ йўлкалардан аста юриб борар эканман, кўп яхши кунларимиз ёдимга тушар ва бунга сари ўз-ўзидан кайфиятим хуш тортар, гўё нақ эртага тақдиримда қандайдир янги бир мўъжиза юз берадигандек туюлар эди.

Ғизиллаб ўтиб турган таксилардан бири сал нарида тўхтади. Шошилмай бориб, эшик тутқичига қўл чўздим. Бармоқларим чип этиб муздек темирга ёпишди. Машина ичи нимқоронғи, иссиққина эди, бир зумда пальтою телпагим оғирлик қилиб қолди. Ўттиз-қирқ қадам юриб, чорраҳага етгач, шофёр бўғиқ товуш билан сўради:

– Қаёққа хайдай, ока?

– Дунёнинг бир четига.

У юзимга бир лаҳза анграйиб қаради-ю, бироқ шу захоти кулиб қўйди:

– Ихтиёрингиз, ока.

Машина шитоб билан тўғрига қараб кетди.

Сезиб турибман, мени кайф деб ўйлаяпти. Янги йил оқшомида нима кўп – маст-аласт кўп. Майли, ўйланаверсин. Бир қултум ичмай туриб сархушлигим рост-ку, ахир.

Қор ҳамон гупиллаб ёғмоқда, рўпарадаги ойнага нақшу нигор безаклар чизмоқда. Вижиллаб ишлаб турган сидиргичлар ойнани тозалаб улгурмас, биллур учқунлар раксига термилиб ўтирган кишининг хаёли беихтиёр аллақайларга улоқиб кетар эди.

Сен Янги йилни яхши кўрардинг. Бошқа байрамлар билан унчалик ишинг йўқ эди-ю, бу айёмни ниҳоятда, ҳатто айтиш мумкинки, муқаддас бир санадек илоҳийлаштириб ҳам юборган эдинг. Қай бир йили эди, ёдимда йўқ. Янги йил кечаси қор ёғмаганида ёш боладай росмана йиғлаб ҳам олган эдинг. Бу қор, бу кишни кўрганингда эди, албатта, қувончингнинг чек-поёни бўлмасди. «Январда туғилганман, – дер эдинг кулиб, – кўз очиб кўрган нарсам қор бўлса, мен нима қилай?» Шундай деб ҳовуч-ховуч қорни юз-кўзимга, бошу бўйнимга, телпагимга, уст-бошим ёқаларига қумуш танга сочгандек, қийқириб, завқ билан сочар эдинг. Мен эса киприк қоқмай, қимир этмай, оқ тўзонга қўмилиб турардим, сенинг қўлинг теккан, кўзинг нури тушган, нафасингни туйган муздек қор зарралари вужудимга ҳарорат бағишларди...

– Ока, рангим роса оқариб кетган бўлса кераг-а?

Шофёрнинг тўсатдан берган бу саволи, очиги, малол келди. Нима деганини англаёлмай турганимни кўриб, саволини такрорлади. Бошимни буриб, энди унга тузукроқ разм солдим. Ёшгина йигит, таржимаи ҳолини ҳам тахмин қилиш мумкин: мактабни битириб, институтга киролмаган, ДОСААФ йўли билан шофёр-

ликка ўқиган, армияда икки йил машина ҳайдаган, бир-икки йилдан буён таксини учуриб юрибди. Чувак юзи ғира-шира чироқ ёруғида бўздек оқариб кўринар, туташ қошларию зулукдек мўйлови буни янада таъкидлаб кўрсатар эди. Дабдурустан эшитганим бу савол мени хийла ажаблантирган бўлса-да, сир бермай:

– Рангингиз жойида, – дедим. – Чарчагандирсиз.

– Э, чарчаш қаёқда. Исменни яқинда олдим.

– Янги йилга тўғри кеп қопти-да. Сизларга ҳам қийин. Айниқса, бугун-эрта. Ҳаммаёқ пиён, а?

У қулиб, бош ирғади:

– Секинроқ айтасизми, ока. Бир хиллари бўлади, чиқиб ўриндиққа ётиб олади-ю, уйимга ҳайда, деб команда қилади. Уйинг қаёқда, деб сўрагунингизча, ғўлдираб пинакка кетган бўлади. Иссиқ дарров миядан олади-да, ока. Қани энди, на ўзига келтира оласиз, на тушириб юбора оласиз. Қип-қизил дардисар-да. Бирор жойда ташлаб кетай десангиз, одамнинг кўзи қиймайди.

– Бўлмаса, миям бутунлигида айтиб қўя қолай. Шимоли-шарқ мавзеига борамиз, – дедим ва: – Кечирасиз, чексам майлими? – деб сўрадим рўпарамдаги «Чекилмасин!» деган ёзувга ишора қилиб.

– Майли, – деди у йўлдан кўз узмай. Бироздан кейин хўрсиниб: – Одамларга маза, уй-уйида роҳат қилиб ўтиришибди. Биз бўлсак, мана... – деди.

– Ҳечқиси йўқ, эртага ҳиссасини чиқариб юборасиз, – дедим юпатган бўлиб.

– Эртага бунақа қизиқ бўлмайди-да, ока. Хайитдан кейин ўсмани... деган гап бор-а, билсангиз керак?

Беш-ўн минут индамай кетдим. Қор ҳамон шиғиллаб ёғарди. Мен энди ҳамма байрам қилаётган шу сеҳрли кечада бу бахтдан бебахралар ҳақида ўйлай бошладим. Постда турган солдат, поезд ҳайдаб кетаётган машинист, операция қилаётган врач, манави йигит, ҳув чорраҳадаги шинелга бурканган милиционер... Қорбобога ўхшаб қолибди.

Сен қайда экансан ҳозир? Нималарни ўйлаб ўтирган экансан? Кўнглинг эриб, орамиздаги адоватларни эмас,

тотли кунлар ёдини эслармикансан? Эслаётган бўлсанг керак, деб ўйлайман, эсламаслигинг мумкин эмас, ахир илк бор Янги йил оқшомида топишган эдик...

Шофёр яна тилга кирди:

– Ока, бир илтимос бор эди, — деди у ийма-
ниб, — агар жудаям шошаётган бўлсангиз, йўлимиз
экан, шундоққина бир секундга уйга кириб чиқмоқчи
эдим. Мана шу нарсани, — деб ўриндик орасида ётган
сувқоғоздаги тўрт-бешта темир банкани кўрсатди, —
уйга ташлаб ўтсам. Болаларга.

Мен жудаям шошаётган эдимми, йўқми — билмас
эдим. Соат Янги йилга жом чалгунга қадар бирон-бир
қадрдон даврага етиб олсам соз бўларди, лекин, аввал
Сенинг ҳузурингга бормоғим керак.

– Хўп, — дедим сигарет кулини қоқиб. — Узоқ қо-
либ кетмасмиз?

– Йў-йў, ока. Кираман-у, чиқаман.

Машина Циолковский кўчасидан чапга бурилиб,
трамвай йўлини кесиб ўтди. Қатор тушган кўпқаватли
иморатлар оралаб, икки юз метрча юрдик. Ён-атрофда
қор босган телефон будкалари оқариб кўринарди.
Ниҳоят, темир ишкомли бир подъезд олдида тўхтадик.
Шип-шийдам ток новдалари ишкомда ғарибона осилиб
ётарди.

– Ҳозир, — дея шофёр шоша-пиша машинадан туш-
ди, сўнг менга қараб манзират қилди: — Қани, ока,
юринг уйга, бир пиёла чой...

– Э, омон бўлинг-э, раҳмат, — деб кулиб юбордим.

«Ўзбекчиликнинг ҳам яхши томонлари кўп-да», —
деб ўйладим ўзимча подъезднинг қор учқунлаб ураёт-
ган пештоқига тикилганча.

Беш қаватли иморатнинг аксарият деразалари чаро-
фон, шоду хуррамликка, нурга тўла эди. Фақатгина ўнг
қўл томонда, учинчи қаватда ёнма-ён жойлашган учта
деразада милт этган ёғду кўринмасди. Мана, ҳозир сени
йўқлаб бораман. Деразанг ёруғмикан, қоронғи? Ҳарир
парда ортида туриб, чирпирак бўлиб учаётган қор
учқунларига тикилиб, нигоҳинг мени излаётганмикан?

Мана, энди не замонлардан бери ўйлаб ўйимга етолмайман: қай машғум соатда биз бир-биримиздан айри тушдик? Қачон ўртамиздаги меҳр-муҳаббат ўрнини нафрат эгаллаб улгурди? Ким айбдор эди? Ўша қаттол, совуқ сўзларни, наҳот, сен айтган эдинг? Наҳот, мен айтган эдим?

Подъезд эшиги олдида шифтдай бўлиб шофёрнинг қораси кўринди. Илдам келиб эшикни очди.

– Раҳмат сизга, ока, – деди машинани ўт олдириб, – келинингиз ҳам, ўғилчамиз ҳам жуда хурсанд бўлишди. Тўрт яшар ўғлим бор, Фарход. Янги йилга, албатта, келаман деган эдим, кутиб ўтирган экан.

– Боланинг кўнгли подшо, – дедим секин ух тортиб.

– Бултур сариқ бўлиб қолди, – деди шофёр. – Бир йилдан бери пархезда. Шунинг учун онаси ҳеч қаёкка бормаи уйда олиб ўтирибди. Ниҳоятда расво касал экан бу, ока.

Индамайгина бош ирғаб қўйдим-у, яна хаёлга толдим. Бу содда, нотаниш йигитнинг оталик ҳиссиёти, оддий ва айни пайтда ақлли гаплари юрагимни бир тотли титроқ билан тилиб ўтди. Биз ҳам сен билан мана шундоқ бир фарзандни бағримизга босиб, бошида парвона бўлиб ўтиришимиз мумкин эди. Янги йилни биргаликда, мўъжазгина уйимизда, бахту саодатга чўмиб қарши олсак, қандоқ соз бўларди. Бунинг ўрнига, мен бундай улоқиб юрибман. Сен ҳам ўзингча ҳақсан. Мен ҳам ноҳақ эмасман. Ажабо, унда ким айбдор ахир? Ким бизни шу қўйларга солди? Ақлим етмайди. Бир бошдан яна ҳаммасини қайта ўйлаб кетаман. Кибр-ҳаво, гурур, алам ва армонлар чалкашиб, шундоқ бир чигал ҳосил қилганки, назаримда, энди буни ҳеч ким ечиб беролмайди. Фақат умидим борки, бош эгиб борсам-у, сен...

– Боя ҳайрон қолдингиз-а, ока, гапимга?

Ҳаҳ, бечора шофёр укам, зерикапсан, дилингда дард кўпга ўхшайди, айтай десанг, ҳамдард йўқ шекилли? Майли, кулоғим сенда, сўзлайвер, зора мен ҳам шу баҳона изтиробли ўйларимдан халос бўлсам.

– Сиз тўхтатганингизда тўғри касалхонадан келаётган эдим. Олти ой бўлди, бир одамни босиб кетувдим. Ялт этиб унга ҳадик билан қарадим.

– Қаерда?

– Қўйлиқда. Хотинлар турмасининг олдида бир куни иккита милиционер тўхтатди. Жиноятчи қочди, куроли бор, сариқ «Жигули»да, орқасидан ҳайдайсан, дейишди. Кувиб боравердик. Яқинлашганимизда сезиб қолиб, кириш тақиқланган кўчага қараб солиб қолди. Пешонамда катта знак турибди. «Нима қилай?», дедим. «Тўхтама, ҳайдайвер», деди семиз майор. Босиб ҳайдадим. «Жигули» бир бало бўлиб кўздан йўқолди. Сув тошиб ётган ариқ бор экан, шундан ўтиб чап қўлдаги тор кўчага бурилганимни биламан, бир нарса тақ этди. Шундоқ қарасам, битта хотин филдиракнинг тагида ётибди, сумкасида тухум бор экан, сап-сариқ бўлиб асфальтга оқиб кетибди. Жон ҳолатда чопиб бордик, кандоқ машинанинг тагидан тортиб олиб касалхонага олиб бордик – билмайман. Бечоранинг уйи ўша ерда экан, магазинга чиқиб қайтиб келаётган экан. Бешта қовурғаси, иккала оёғи синиб кетибди. Тўрт ярим соат операция бўлди. Икки кеча-кундуз ўша ердан кетмадим. Реанимацияга оптушиб кетишди. Ўн саккиз кун реанимацияда ётди. Кунига тўрт-беш маҳал бораман. Бир ёқда хотин касал бола билан уйда, денг. Ёмон абжағим чиқиб кетди, ока. Милиционерлар ҳартугул ёрдам қилишди. Майор бутун жавобгарликни бўйнига олди. Жавобгарлик майли-ку, ока, бу ёқда бир одамнинг жони азобда қолганини айтмайсизми. Қўлингизга зирапча кириб кетса, қанча оғритади-ю... Кечалари тушимга кириб чиқади, денг. Келиб-кедиб юриб эри билан танишиб олдим. Алесь Иванович деган белорус чол экан. Биринчи марта кўрганимда, очиғи, роса кўрқдим. Ҳозир онамни кўрсатади, айлантириб солиб қолса-я, деб ўйладим. Ишонасизми, бир оғиз ёмон гапирмади! «Эй, синок, ёмон бўпти, майли, ишқилиб, жони омон қолса бас», деди. Шунда, ўлай агар, кўнглимдан бир ёмон гап ўтди. Ўзимча, бу, тоза хоти-

нидан безор бўлган экан, деб ўйладим. Қаранг, энди одам шунақа хаёлга ҳам борар экан-да. Бир куни майда-чуйда кўтариб борган эдим, чол қайтарди. «Боланг борми?», деб сўради. «Ҳа», десам, «Ўшанга олиб бор», деди. Хайрон қолдим. Аччиқ қияпти, деб ўйладим. Ундан-бундан гаплашиб ўтирдик. Чол-кампир урушда топишиб, кейин бу ёққа келиб қолишган экан. Битта қизи бор экан, эри билан Африкага ишга кетган экан. Бир пайт қон керак бўлиб қолди, группам тўғри келди, икки юз эллик грамм қон бердим. Икки-уч кундан кейин кампирни палатага олишгач, рухсат бўлиб кўргани кирдим. Хаммаёғи дока билан чандиб ташланган, менинг кирганимни сездими-сезмадими – билмадим. Кейинги борганимда икки оғиз гаплашган бўлдик. Янаги сафар эса сал чиройи очилиб, ҳол-аҳволимни сўради, «Не переживай, – деди, – мен қариб, ошини ошаб, ёшини яшаган одамман, сен ёш йигит экансан. Алесь Иванович айтди, боланг ҳам бор экан, сенга жабр бўлмасин, мана бу қоғозни милицияга бериб қўйгин, менинг ҳеч қандай даъво-жанжалим йўқ», деди. Зўрға гапиряпти. Бошларим айланиб, кўзимдан ёш чикиб кетди. Келиб, ишхонада бир окахонимиз бор. Миржаъфар ака, слесарь, кўнглимиз яқин, шу кишига айтган эдим, ўйлаб туриб, «Оз-моз пул-мул беринг бўлмаса», дедилар. Эртасига адамдан беш юз сўм қарз олиб бордим. Чолнинг жон-пони чикиб кетди. «Как тебе не стыдно, бунақа қиладиган бўлсанг, керакмас, бошқа келма», деди. Нима дейишимни билмай қолдим. Нам тортиб, тагин бир келганимда, тёт Елена айтдики, «Сенинг қонингни менга қуйишди, энди биз қондош бўлиб қолдик, Алесь Иванович айтди, нега ундай қилдинг, уят эмасми», деди. Товба! Шунақа одамлар ҳам бўлар экан дунёда, ока. Билмадим, булар қанақа инсонлар энди ўзи. Икки ойчадан кейин тёт Еленага жавоб бўлди. Чилонзорда туришади, ўн тўққизинчи кварталда. Ўшандан бери гипсда, ўрнидан туролмай ётибди. Вақтим бўлганда бир-икки кириб тураман. Икки марта хотинимни ҳам олиб бордим. Бечора тёт Елена роса хурсанд

бўлиб кетди. «Ўғлингни ҳам олиб келгин», деди. Олиб бордим. Ўғлимниям яхши кўриб қолди. Ҳар борганимда ўйинчоқ дейсизми, ширинлик дейсизми, ўғлингга, деб тутқазгани-тутқазган. Ишонмайсиз, ока, ичидан тўқияпти, деб ўйлашингиз ҳам мумкин. Мен ўзим ҳам ҳалигача хайронман, қанақа одамлар экан булар деб. Алесь Иванович ўқитувчи экан, пенсияга чиққан бўлса ҳам ишлаб юаркан. Хотини мунақа бўлгандан кейин бўшаб келди. Мана, олти ойдан бери кампирига тувак тутиб, уйдан бир қадам кўчага чиқолмай ўтирибди. Виждонларим қийналиб кетади баъзан, ока. Борсам, дарров хурсандчилик билан кутиб олишади. Чол-камбир доим китоб ўқиб ўтиради. Баъзан эри ўқиб, хотини эшитиб ўтиради, баъзан тескариси. Ишонсангиз, менадан кўра кўпроқ ўғлимнинг ташвишини шулар қилади. Ҳар турли дори-дармонларни маслаҳат беришади, ғалати бир гиёҳлар дейсизми... Боя сизни учратмасдан олдин ҳам борган эдим. Бугун тёт Еленани дўхтирга оборишимиз керак эди. Гипсини оладиган экан. Носилкада кўтаришиб палатага олиб кирдик. Дўхтирлар уймалашиб гипсни ола бошлашди. Шундоқ орқа томонда қараб турувдим. Бир маҳал кулоғим шанғиллаб чиппа битиб қолди-ю, кўзимнинг олди қоп-қоронғи бўлиб кетди. Ўзимга келиб қарасам, коридорда, кушеткада ётибман, бир хотин нашатир спирт искатаяпти. Ўша жойнинг ўзида икки-учта укол ҳам олдим. Алесь Иванович чикди хавотирланиб. Йўқ, чой-пой ичиб, сал ўзимга келдим. Кейин чол-камбирни уйига олиб бориб қўйдим. Тёт Елена қўймасдан олтита банкада «Сгущенное молоко» берди, «Ўғлингга обorasан, Янги йилга подарка», деб. Бечора, тагин нима дейди денг, «Тузалиб кетсам, шундоқ пироглар пишириб бераман Фархадикка», дейди. Совғани олиб, уйга келаётганимда сизни кўриб қолдим. Қарасам, бир аҳволда турган экансиз...

– Қай аҳволда? – дедим кулимсираб.

– Билмадим, бир ташвиши бор одамга ўхшаб...

Мен ташвиши бор одамга ўхшайманми?.. Менинг ташвишим сенсан. Дардим ҳам, ҳамдардим ҳам

ўзингсан. Гоҳ алам билан, гоҳо ёруғ андуҳ билан эслайман сени, харгиз дилимни тарк этмайсан. Лекин, ишон, айни дамда ҳаёлим шу йигит сўзлаб берган ғалати бир инсоний қисса билан банд, беҳад мутаассир эдим. Етти ёт бегона, бир-бирига ашаддий душманга айланиши керак бўлган одамлар ўртасидаги бу ғаройиб муносабат мени тамомила ўйлантириб қўйган эди. Ахир, улар бир-бирларини тушларида ҳам кўрмаган, ногаҳоний кулфат бирлаштирган ва ана шу мусибат ичра ҳам одамийлик шаъни билан ўта олган кишилар эди. Ахир, биз сен билан бир-биримизга ўтли муҳаббат қўйган эдик, шу муҳаббат алангасида ёниб ҳузур қилардик, бир дам бўлсин бу гулхан оташининг пасайишини ис-тамас эдик. «Сени топгунимча қандоқ яшадим – тасав-вур қилолмайман», деб кулоғингга шивирлар эдим мен. «Мен ҳам», дер эдинг пичирлаб. «Худо кўрсатмасин, агар сени йўқотсам, билмайман, нима бўлади», дердим, ўзимнинг гапларимдан ўзим кўрқиб. «Ундай деманг, – дея ҳадик ичра кўзларингни катта-катта очиб бош чайқар эдинг сен, – ундай деманг...» Мана, сендан айри тушганимга ҳам талай вақтлар бўлди. Яшаб юрибман, бир-биримизга киммиз? Дўстми? Душманми? Бегона-ми? Оҳ, хатолик бўлди. Ўшанда кечирилмас хатолик. Сендан, мендан, муҳаббатимиздан зўр чиққан хатолик.

Энди-энди тушуняпман – мен ноҳақ эканман. Сен ҳам ҳақ эмас экансан. Фақатгина ҳаёт ҳақ. Фақат ҳаётгина барчамизнинг устимиздан ҳукм чиқармоққа ҳақлидир. Эҳтимол, қор бўраб турган, барча хонаи хуршидларда Янги йил, янги умидлар тантана қилаётган шу сеҳрли окшомда менинг бундоғ саросар кезиб юришим ҳам, балки ҳаёт ҳукмидир?

Қор ҳамон шифиллаб ёғаётир. Рўпарамдаги ойнага уста мусаввир қўли билан лаҳза сайин ажиб нақшу нигорлар чизилаётир. Нимқоронғи машинада эса мен сени енгиб бўлмас бир армон билан ўйлаб, юракларим тўкилиб бораётирман. Шофёр йигит энди жим бўлиб қолган, қошлари чимирилиб, зўр диққат билан тийғончиқ йўллардан кўз узмайди. Минглаб

одамларнинг дарду ҳасратига, яхши-ёмон кунларига, маҳрам сирларига гувоҳ бўлган меҳнаткаш такси эса пишқирганча олға интилади. Назаримда, у орамиздаги масофани камраб, ўртамиздаги адоват, гина-кудурат, алам ва нафратларни босиб-янчиб йўқ қилиб бораётгандек туюлар ва бори-борлигим симобдек титраб, мен шу ҳаёлимнинг рўёбини ғойибдан астойдил тилар эдим.

Етти ёт бегоналарни дўст қилган қудратли ҳаёт эски дўстларни яна топиштиришига ишонгим келарди.

Умрим хатоликлар ичра ўтди, деб ўйладим шунда, наҳот хатоликлар билан адо бўлса?!

Сесканиб тушдим. Ортиқ бу алфозда ўтиролмаслигимни сездим. Шофёрга юзландим ва...

– Мана, келиб қолдик, ока, – деди у бамайлихотир, – ярим соат қолди Янги йилгайм. Қойилмисиз, етказиб келдим-а?

– Яшанг, раҳмат, – дедим ичимдаги туғённи аранг босиб.

– Энди, яна бир илтимос бор эди, ока, – дея шофёр менга бир қараб қўйди. – Ҳозир Янги йил кутгани қирасиз-а?

Индамай бош ирғадим.

– Шу, соат ўн иккига занг чалганда битта қадах олсангиз. Менинг бояги чол-кампирымни соғлиғига. Майлими? Агар исменга чиқмаганимда ўзим улар билан ўтирмоқчи эдим. Кўрмайсизми! Алам қияпти лекин, ока. Сиз билмайсиз, яхши одамлар-да, улар.

– Биламан, – дедим. – Сиз ҳам яхши одам экансиз. Йўқ, гапимни эшитинг. Яхшилиқнинг қадрига ҳам фақат яхши одам етади. Бўлди, мана шу ерда тўхтатсангиз. Бу ёғига пиёда. Хўп, ука, раҳмат, омон бўлинг.

– Хайр. Айтгандек, Янги йилингиз муборак бўлсин, ока, – деди у эшикни қия очиб.

– Ўзингизга ҳам, – деб қуллук қилдим йўлнинг четига чиқарканман.

Такси яшил чироғини ёқиб, қор тўзони ичра ғойиб бўлди.

Шимоли-шарқ мавзеининг ўртасида танҳо қолдим.

Тўрт томонимда паст-баланд иморатлар. Нур тўкилиб турган деразалар. Шу деразаларнинг қай бири ортида, эҳтимол, сен борсан. Мана шу йўллардан, қор босган қадрдон йўллардан ҳузурингга етиб бормоғим учун беш дақиқа кифоя. Аммо бу йўлларни босиб ўтмоқ учун мен қанчалар руҳан юксалмоғим, ичимдаги худбин, такаббур бир кимсани қатл этмоғим керак. Эҳтимол, шунда сенинг дийдорингга мушарраф бўларман. Қийғоч кўзларингнинг тубсиз уммониға тўйиб боқарман. Балки шунда бошим узра яна ажиб саодат ёғдулари – ҳовуч-ховуч қор зарралари ёғилса, ажаб эмас.

Энди менга ўзинг журъат ато эт, эй фалак!

Бу қиш, бу оппоқ қор асло такрор бўлмагай. Сенинг изтиробларинг, менинг қайғуларим ҳам. Кечган яхши кунларимиз, аччиқ хатоларимиз ҳам... Мен-ку, буни англаб етдим, сен ҳам англаришкансан?

Қор кечиб йўлга тушдим. Чароғон деразалар мени пешвоз олаётир. Қўнглим сезиб турибди, шу оқшом тақдиримда қандайдир янги бир мўъжиза юз берадигандек...

Янги йилинг муборак бўлсин, ситамкор севгилим!

1988

УЧ ЮЗ ОЛТМИШ ТҶРТ КУН

Биринчи куни Афзал кўчага чўнтагини тўлдириб чиққан экан, сой бўйида ўйнаб юришганида оғзига тикилиб турган Матлабга бир дона қурут берди.

Афзал Матлабга ёқиб қолди.

Кечкурун онасидан: «Афзал-чи, менга қурут берди, ўртоқ бўлсам майлими?» – деб сўради. Онаси: «Яхши бола экан, майли, ўртоқ бўлгин», деди.

Иккинчи куни кўчадан чанг-тўзонга ботиб келди-да, дадасига: «Дада, ўртоғим-чи, мени хўтигига миндирди», деб мақтанди. Дадаси «Ким у ўртоғинг?» деб сўраган эди, у: «Ўртоғимни билмайсизми, Афзал-да!» – деди ва дадасининг шундоқ яхши болани танимаслигидан беҳад ажабланди.

Учинчи куни Афзал танаффус пайти унга иккита «қурбақа перо» берди. Ўз-ўзига. Бутунлай.

Тўртинчи куни алгебрадан комиссия ёзма иш олганида, Афзал олдин ўзининг, сўнгра Матлабнинг вариантыни ишлаб, парта остидан аста узатиб юборди. У билинтирмай кўчириб олди ва Афзални яна ҳам яхши кўрди.

Бешинчи куни дарсдан қайтаётганида 7-«Б»даги Қосим лайлак орқасидан келиб, оёғидан чалиб юборди. У асфальт йўлга юзтубан учиб кетди. Афзал абжирлик билан суяб қолди, сўнг бўйи ўзига иккита келадиган Қосим лайлакдан тап тортмай, папкаси билан афт-башарасига қараб солди – бошлаб Матлабнинг ўчини олди.

Олтинчи куни Матлаб хотира дафтарига шундай деб ёзди: «Афзал менинг жонажон дўстим, кеча М.га ёзган хатимни олиб бориб берди...»

Еттинчи куни Афзал Матлабнинг уйига келди, қора хуфтонга қадар томсувоққа биргалашди. Кечкурун ош еб ўтиришганида Матлабнинг онаси уларни «қиёматли дўст бўлинглар», деб дуо қилди.

Саккизинчи куни дарсга шошиб келишаркан, осма кўприкдан йиқилиб Матлабнинг оёғи синди. Афзал уни опичлаб касалхонага олиб борди.

Тўққизинчи куни Матлабнинг дадаси шундай деди: «Майли, модомики Афзал илтимос қилиб келибдимми, институтга борганинг бўлсин».

Ўнинчи куни Матлаб улкан шаҳарда на ижара, на ётоқ тополмай саргардон юрганида Афзал уни ўзининг ёруғ ва иссиқ хонасига – кампир аянинг уйига олиб бориб жойлаштирди.

Ўн биринчи куни кечаси Афзал унинг ақли етмаган курс ишини бажаришга киришди. Тугатиб, бундоқ ёнига қараса, дўсти аллақачон ухлаб қолибди. У кулимсираб, Матлабнинг устига кўрпа ёпди.

Ўн иккинчи куни Афзал Москвадан – аспирантуранинг битирув имтиҳонларидан бир ҳафтага рухсат олиб келиб, Матлабнинг тўйида куёвжўралик қилди.

Ўн иккинчи куни Матлаб Афзалнинг уйига бориб, бир бошпана олмоқчи эканини айтди ва икки минг сўм қарз сўради. Афзал берган тўрт минг сўмни олиб қайтаркан: «Ховли олсам, ҳали мебель ҳам керак бўлар. Афзалнинг таниши бормикан?» – деб ўйлади.

Бир юзу ўн биринчи куни Матлабни бўлим мудириликка тайинлашди. Ичи қора, ҳасадгўй ганимлар «Афзал деган амалдор оғайниси сим қоққан эмиш», деб гап тарқатишди.

Икки юзу ўттиз еттинчи куни тонг саҳарда Дехлида хизматда турган Афзални телефонга чақириб қолишди. Матлаб! Қизи қаттиқ оғриб қолибди, кўҳна ҳинд табобати биладиган ноёб бир дориғина эм бўлиши мумкин экан. Афзал тўппа-тўғри Фавкулудда ва Мухтор элчининг ҳузурига кирди, эртасига ўша ноёб дори дипломатик алоқа каналлари орқали бетўхтов Тошкентга жўнатилди.

Икки юзу етмиш тўққизинчи куни Афзал Матлабнинг аризасига қўл қўяркан: «Машина муборак энди», деди ва шу заҳоти: «Мана, устимиздан яна битта анонимка тушадиган бўлди», деб кулимсиради.

Икки юзу саксон сакқизинчи куни Матлаб дардини айтиб борганида, Афзал уни қаттиқ койиди, сўнг тўғри М.нинг уйига бошлаб борди. «Қариганда бу

нима қилиқ?!» деб, ўзича бир умрга юзқўрмас бўлиб олган эр-хотинни яраштириб қўйди.

Уч юзу йигирма иккинчи куни Афзал ректорга қўнғироқ қилиб, «меҳнат зарбдори Матлаб Мансуровнинг ўғли қабул қилинмаса, жудаям уят иш бўлиши»ни айтди.

Уч юзу эллик тўртинчи куни бир газета редактори Афзалнинг ҳузурида тик туриб ахборот берди: «Матлаб Мансуровичнинг устидан тушган хат билан шахсан ўзим шуғулланаман. Хотирингиз жам бўлсин, у кишини хижолатга соладиган иш бўлишига йўл қўймаймиз».

Уч юзу олтмиш тўртинчи куни Афзал телефонда кимгадир шундай деб илтимос қилди: «Энди, биродар бу Матлабнинг эмас, менинг қизим, тушундингизми. Фараз қилингки, мен ўзимнинг қизиму ўзимнинг кўёвим учун сўраяпман. Ҳа, Яманга, хизмат сафарига. Қани, олдин икки йилга боришаверсин-чи. Раҳмат, умрингиздан барака топинг».

Уч юзу олтмиш бешинчи куни...

Афзал ўзига умидвор термилиб турган Матлабга қараб: «Иложи йўқ, қўлимдан келмайди», деди ва креслога ҳорғин чўкиб, хўрсинди.

Афзалнинг сўзи ҳам, ўзи ҳам Матлабга ёкмади.

Биринчи куни дунё кўзига қоронғи, ўзини қўярга жой тополмай юрди, икки кўзи телефонда бўлди: албатта Афзал телефон қилар, узр сўраб, хушхабар айтар...

Иккинчи куни соқов бўлиб олган телефонга тикилатикила, умидини узди.

Учинчи куни алами дилидан тилига қараб ўрмалади.

Тўртинчи куни Афзал ҳақида: «Кимлиги ўзи бошидан маълум эди-ку! Шу нокасга ялиниб борган асли мен ахмоқ», деб ўйлади.

Бешинчи куни шу фикрни хотинига айтди. Хотини: «Йўғ-э», деган эди, кечқурун овқатни шўр қилибсан, деб роса урди.

Олтинчи куни чойхонада чой ичиб ўтираркан: «Ҳа, энди, дўстимиз яхши одам-у, шу пайтгача инсон бола-

сига яхшилик қилган эмас», деди. Чойхўрлар унга ялт этиб қарашди. Бунга сари унинг ғазаби янада ошди.

Еттинчи куни чойхонада шу гапни тагин так-рорлаганида, чойхўрларнинг айримлари маъқуллаб бош иргаб қўйди. У эса худди кўксига муздек шамол тек-кандек енгил тортди.

Саккизинчи куни бир маъракада Афзалнинг таъри-фи бўлганида, у товуш чиқармай кулди. Маърака ахли буни сезиб бир-бирига маънодор қаради.

Тўққизинчи куни дам олиш уйида бир гуруҳ одам телевизордан одоб-ахлоқ мавзуида маъруза қилаётган Афзалнинг сўзларини тинглаётганида, Матлаб чуқур сўлиш олди-да: «Қани эди, шу гапларга аввало ўзимиз амал қилсак», деди, сўнг даврадагиларга шундай изох бердики, бир нуроний мўйсафид: «Э, бети курсин бу имонсизнинг!» деб телевизорни ўчиртириб қўйди.

Ўнинчи куни Матлаб тўй қилди, Афзални айтмади ва суриштирган ёру биродарларига «Ха, у киши... айт-ган эдик, бизни назарлари илмаган бўлса керак», деб жавоб қилди.

Бир юзу тўқсон тўққизинчи куни у кадрдон бир дўстининг таъзиясида мотам тутиб ўтираркан: «Дунё дунё бўлиб Афзалдайин худбинни кўрмаган бўлса ке-рак. Мана шу биродаримизни ҳам Афзал ўлдириб юборди», деди ўртаниб ва ух тортди.

Икки юзу олтинчи куни Афзал ҳақидаги фикрла-рига бир кимса эътироз билдирган эди. Матлаб ундан қаттиқ ранжиди ва эртаси кундан унинг исмини ҳам Афзалнинг номи билан «хутба»га қўшиб ўқий бошлади.

Икки юзу тўқсон иккинчи куни у хизмат сафа-ридан қайтиб келган қизини кўргани борди, куёви кўярда-қўймай кабинетига олиб кирди. Яман манзара-лари акс этган суратлар орасида Афзалнинг ҳам пор-трети деворда осиглиқ турарди, у беҳад аччиқланди, «ювуқсиз»нинг башарасига қарашдан ор қилиб, ошга ҳам ўтирмай уйига жўнади.

Уч юзу учинчи куни Афзалнинг юбилеи бўлди. Газета-журналларда қутловлар чикди, у юксак муко-

фот билан тақдирланди. Афзал хотини билан бирга келиб махсус айтиб кетганига қарамай, Матлаб юбилей кечасига бормади – борадиган оёқларини чопиб ташлашга ҳам тайёр эди. Эшикни ичидан қулфлаб, ҳамма чироқларни ўчириб, гўё отаси қайтадан ўлгандек мотам тутди.

Уч юзу эллик тўртинчи куни Матлабнинг сабр косаси тўлиб-тошиб кетди, қўли беихтиёр қаламга югурди; Афзалдек учига чиққан ўғри, муттаҳам, порахўр бир кимсанинг номзодини сайловга қўйиш меҳнаткаш халққа нисбатан бориб турган ҳақорат эканини меҳнаткаш халқ номидан... ёзиб юборди! Афзалнинг қанчалар манфаатпараст, ошнапарастлигини исботлаш учун жаҳл устида ўзини ҳам аямади. Афзал унга қачон нима берган, қандай ёрдам қилган – барини ёзди!

Энди Матлабнинг бутун умиди эртадан – уч юзу олтмиш бешинчи кундан.

1987

БИР ОҒИЗ СЎЗ

Тушдан кейин райижроком раиси Соатовнинг ошқозони яна оғриди. Гўё ичига кирпитикан кириб олгану ошқозонини аллақачон еб битириб, энди ичакчовокларини кемираётгандек... Соатов ихраб, хайхотдек кабинетда букчайганча нари-бери юра бошлади. Кетворай деса, ярим соатдан сўнг мажлис чақириб қўйган. Шкафдан дори олиб ичди, диванга қийшайиб ёнбошлади. Беш-ўн дақиқа ўтгач, оғриқ пича пасайиб, кўз ўнги ёришгандек бўлди. Соатов бу шифобахш лаҳзаларни шу тобда ҳеч нарсага алмашмас эди, фақат, ҳозир кимдир кириб, оромидан айиришидан балодан қўрққандек қўркарди. Котибага, инсон зотини киритма, деб тайинлаб қўймоқчи бўлди-ю, бироқ назарида, ўрнидан турса, оғриқ яна кўзғалиб кетадигандек туюлиб, гужанак бўлиб ўтирганча мизғийверди.

Орадан қанча ўтди — беш минутми, беш соатми — билмайди, бир пайт алланарсанинг тарақлаб кетганидан сесканиб кўз очди. Олатасир шовқин қабулхонадан эшитиларди. Соатов ижирғаниб юзини буриштирди — у билан бирга жиндек мизғиган кирпитикан ҳам уйғониб, ебтўймас, ўтқир тишларини тагин ишга солган эди.

Кабинетга бир-бирини сургагандек бўлиб икки киши кирди. Одамнинг қаттиқ жаҳли чиқса, афт-ангори ҳам буткул ўзгариб кетаркан, Соатов уларни аранг таниди: уккикўз, тақамўйлов дароз йигит — йўл қурилиши бўлимининг бошлиғи Манноп Абдурахимов; буниси ўзининг қўлида ишлайдиган, икки йил аввал университетни битириб келган Обид деган маҳмадона бола.

«Яна не бало бўлди экан?» — деб ўйлади Соатов қорнини чангаллаганча жойига ўтиб ўтираркан.

— Нега мени алдадингиз?! — дея лаблари гезариб сўради Обид. У қип-қизариб кетган, мана ҳозир йиғлаб юборгудек бир алпозда титраб турар эди.

Соатов уни қачон, нега алдаганини эслаёлмади. Айтмоқчи, бу ўзи бир ҳафтадан бери ишда кўринмайди-ю, нимага бундай ўдағайлаяпти?! Асли,

бошида ўзидан ўтган: бутун районни зир титратган одам, шу муштдай болани букиб ололмади. Соатовга унинг ҳеч кимдан тап тортмаслиги, қандайдир ғалати гап-сўзлари, ҳатто баъзан: «Мен областнинг вакилиман!» деб унча-мунча ишдан бўйин товлашлари ҳам мароқли туюлар, шу боис «сўнгги марта», деб қайта-қайта «бир қошиқ қонидан кечар» эди. Обид табиат ва тарих ёдгорликларини қўриқлаш бўйича инспектор эди, буям Соатовнинг кулгисини қистатарди: ҳа, бу ер Самарқанду Бухоромидики, ёдгорлик қўриқласанг — тўрт томон қир-адиру-тоғу тош, кимга зарур!

— Сен нима дейсан? — деди у Обиднинг гапини эшитмагандек, Маннопга юзланиб.

Манноп энди оғиз жуфтлаган эди, Обид бирдан алам билан чийиллади:

— Йўқ, олдин менинг арзимни эшитинг! Э, бу қанақаси! Мени алдаб лавлагига жўнатдингиз. Тепага ҳеч ким тегмайди деб, ваъда берувдингиз. Мана бу акам бўлса, бульдозерини тираб турибди! Нега мени алдадингиз?

Соатов шундагина уни ўтган ҳафта «Ғалаба» колхозига — лавлаги юлаётган хашарчилар олдига вакил қилиб юборганини эслади.

— Фирт жинни экан-ку бунингиз! — деди Манноп вишиллаб. — Бульдозернинг олдига ётиб олибди, эр-талабдан бери иш тўхтаб қолган, тагин ҳам бульдозерчим инсофли бола, мен ўзим бўлганимда, тепа-мепасига қўшиб суриб ташлардим!

— Суриб бўпсан! Суриб бўпсан! Тагин ўзинг сурилиб кетмагин! — деб қичқирди Обид бўйинини чўзиб.

— Э, ирғишлама! Ирғишлама-е! Ҳе, сени ўша эрка қилиб қўйгандан ўргилдим! — деди Манноп ўдағайлаб.

Обид ҳам жўжахўроздек сапчиб турди. Соатов унинг билагидан тортиб, Маннопга хўмрайди:

— Қани, кекирдагингга зўр бермай жойингга ўтирларинг-чи.

— Кўрмайсизми... — деди Манноп бирдан паст тушиб.

— Кўраман! — деди Соатов жаҳл билан. — Шу идорадан ахир бир кун ўлигимни судраб опчиқасанларда. Ғавғо устига ғавғо, жанжал устига жанжал, билмайман, оналаринг калтакка бошқоронғи бўлганми! Хўш, нима гап?

Негадир, Манноп ҳам, Обид ҳам жим бўлиб қолди. Соатовнинг аҳвол-руҳияси бирданига уларни ўнғайсиз вазиятга солиб қўйган эди.

— Ҳа, гапирларинг энди?

— Э, кўрмайсизми, — деб такрорлади Манноп, — мен эрталаб областга кетувдим. Тушликка яқин қайтиб келсам, Бодомтепада қий-чув тўполон; иш тўхтаб қолган, бульдозерчи хуноб. Бу бўлса, тумонат одамни бошига йиғиб олиб, чуввос соляпти. Ҳеч гапга кўнмайди.

Соатов унинг гапини бўлиб, Обиддан сўради:

— Сен нега лавлагини ташлаб, бу ёқда юрибсан?

— Лавлагини бало ҳам ургани йўқ, турибди! — дея қўл силтади Обид чўзинчоқ юзларига қон тепиб. — Минг йиллик тарих вайрон бўлиб кетяпти-ю, сиз лавлаги дейсиз. Нега мени алдадингиз?!

— Э, қачон алдадим? Тўтиқушга ўхшаб нукул... — Соатов қорнидаги оғриқни ҳам, жаҳлини ҳам аранг босиб, мурса оҳангида гапира бошлади. — Ҳой, ука, ёш боламисан? Биз ҳаммамиз йўлни байрамгача битирамиз, деб ўлиб-тирилиб ётсаг-у, сен бунақа қилиб... Уят-э!

— Нега уят бўларкан? — деди Обид пинагини бузмай. — Халқининг тарихини яксон қилдираётган мана бунга уят, билдингизми! Агар шунинг ёнини олсангиз, сизга уят, билдингизми!

Соатов дафъатан довдираб қолди. Э, бунинг авлодида лўли йўқ эди шекилли?!

— Менга қара, — деди у оғир хансираб, — шу йўл лаънати битта менга керакми? А? Ё фақат мана бунга керакми?

— Ҳовлимнинг ярми йўлга тушиб бузилиб кетди, чурқ этганим йўқ-ку, — деб тўнғиллади Манноп. —

Онам ҳар куни обидийда қилади. Хайрият-хайрият, уй-жойингдан бирор қарич ўтиб қолмагани! Унда, билмадим, бошимизни уриб ёрармидинг!

— Ахир, нега тушунмайсизлар! — дея бўғилиб кичқирди Обид. — Бодомтепани бузиш мумкин эмас! Галина опа нима девди, эсингиздан чиқдими? — деди у Соатовга юзланиб. — Бу жой ҳали районингизнинг фаҳри бўлиб қолади, демаганмиди! Бу жойни кўришга ҳали бутун дунёдан одамлар келади, деганини ўз қулоғингиз билан эшитувдингиз-ку, Нормат ака!

— Бутун дунёдан одам келар бўлса, ўшаларга йўл керакми, ахир? — деди Соатов бўш келмай. — Ўша Галина опанг келганда ҳам уялиб ўлганмиз, машинаси тикилиб...

Обид мих устида ўтиргандек бетоқат типирчилай бошлади.

— Нормат ака! Манноп ака, наҳот мени йўлга қарши, деб ўйласанглар? Э, йўқ! Йўл азобини мендан сўранг: институтда ўқиб юрганимизда ҳам, эгнимизда дазмолланган шим, автостанциягача эшак миниб тушардик, ахир! Лекин йўлга Бодомтепадан бошқа жой қуриб кетганми? Нарирокдан олиб ўтса ҳам бўлади, ер тўлиб ётибди-ку!

— Ол-а! Тўлиб ётганмиш! — деди Манноп кўзлари ола-кула бўлиб. — Смета-чи? Пул-чи? Ортиқча харажатни катта холамдан оламанми?

— Лойиҳа шундай, — деди Соатов календарга тикилиб. — У пайтда билмаганмиз-да Бодомтепангнинг бунақа кароматини. Энди, сал четини қиялаб ўтиб кетади, бошқа иложи йўқ. Бўпти, келишдик.

— Нимани келишдик? Қанақасига келишдик? — Обид ҳуши учиб, бошини чангаллади. — Ахир, у ёқда Галина опа экспедиция тайёрлаб ётибди-ку, кўкламда келади!

— Э, кизикмисиз, Нормат ака, пачакилашиб ўтирамизми шу билан! — деди Манноп қўлини пахса қилиб. — Улгуролмайман, деб жоним ҳалак, бу бўлса... Кеча ўртоқ Ҳамраев ҳам чакириб суриштирдилар.

— Ана, эшитдингми, ука! — деди Соатов ўрнидан туриб шкаф томон юраркан.

— Эшитдим, — деди Обид. — Майли, агар сиз ҳал қилмасангиз, ўртоқ Ҳамраевга ҳам кираман.

— Бемалол, бемалол. — Соатов шкафдан бояги дорисини кидираркан, мийиғида кулиб қўйди.

— Нормат ака, шошманг! — деди Обид ҳам жойидан ирғиб. — Сизда ўзи ғурур деган нарса борми?

Соатов шкаф эшигини қарсиллатиб ёпганча тутакиб унга ўтирилди.

— Йўқ! Йўқ! — деб бакира кетди у. — Ғурурниям, ақлниям, маҳмадонагарчиликниям сенга йиғиб берган! Ҳаммасини фақат сен биласан! Ҳой, бола, ёшсан, орқаолдини ўйлаб гапир, тилингдан тойиб кетма тагин! Индамаса жуда...

— Нега жаҳлингиз чиқади? — деди Обид тап тортмай. — Майли, мен ҳеч балони билмай қўя қолай. Лекин Галина опа бир нарсани билар? Академик Пугаченкова билар? Ахир, у эрта-индин келиб қолса, нима деймиз?

— Қолганини ковласаям, ў, қанчага етади! — деб илжайди Манноп.

— Нима дердик, шундай аҳвол деймиз-да, — Соатов чойнак тагидаги чойни пиёлага сирқитиб қуйди. — У сендай нодон бўлмаса керак, шароитимизни тушунар. Қолаверса, мен унинг аспиранти эдиммики, қўрқсам!

Обиднинг товуши товланиб, энди ялинишга тушди:

— Нормат ака, мени аспирантлигимни қўйинг. Лекин ўзингиз ўйланг: ахир, бу тепаларнинг тагида ҳали, ким билсин, не хазиналар бор экан...

— Бе, тилла нима қилади бу ерда! — деб қўл силкиди Манноп энсаси қотиб.

— Нодон одамсиз, Манноп ака! — деди Обид афсус билан бош чайқаб.

— Ким, ким нодон?!

— Бўлмаса, шундай дермидингиз? — деди Обид ачиниб. — Бўлмаса, тиллодан минг-миллион барабар қиммат хазиналар борлигини тушунардингиз. Э, билмайман, бу бизнинг одамлар археологдан: «Тилла

кидирыпсизми?» деб сўрашни бас қиладиган кунлар қачон келар экан!..

Соатов унинг жимиб қолганини кўриб, гапни якунлади:

— Бўпти, бўлмаса.

— Шошманг! — деди Обид жонсарак аланглаб. — Жон Нормат ака, сиздан шу пайтгача бирор нарса сўраган эмасман, илтимос, бир оғиз сўзингиз, йўқ деманг. Йўлни шундоқ беш юз метрча наридан ўтказса бўлади-ку!

— Мени турмага тикмоқчи бу?! — деб айюҳаннос солди Манноп. — Қамокда чиритмоқчи! Ҳой, икки кулоғинг билан эшитиб ол: ярим сантиметр ҳам бурмайман, тушундингми?!

Обид ҳамон Соатовга умидвор термилиб турарди:

— Бу тепаларнинг устида Муқанна йигитлари билан гулхан ёккан, Нормат ака!..

— Ҳа, ёккан бўлса, ёкқандир, — деди Соатов ҳорғин. — Нима қилай? Сен болага ҳайронман ўзи. Туппа-тузук одамга ўхшайсан-у, қаёқдаги култепаларга ёпишиб олгансан. Ҳа, дуруст, илгари шундоқ бўлса бўлгандир, мен бир нарса деяётганим йўқ. Лекин нега бугунги қилаётган ишларимизни мундоқ бир танангга ўйлаб кўрмайсан? Ана, ўзинг айтдинг боя, студентлигимда ҳам эшак миниб лойга ботиб юардим, дединг. Ана шундоқ хароб Бешқашқангни шаҳар қиялпмиз! Тошкентнинг нақ ўзи бўлади! Ана, ҳув Шуварда нур станция қурыпмиз, битсин, кўрасан, районимиз бутун Союзда ягона бўлиб қолади!

— Тўғри-тўғри, — деди Обид шоша-пиша бош ирғаб. — Биламан, зўр ишлар бўляпти. Аммо ҳали Бодомтепа бутун жаҳонда ягона бўлиб қолиши мумкин. Тангаларни кўрдингиз-ку, ахир!

— Ҳа, — деди Соатов беписанд. — Ваҳиманг оламини бузади, чиққани йигирмата мис танга бўлди, уям қалбаки экан!

— Э, ана шуниси қизиқ-да! — деди Обид ҳовлиқиб. — Биласизми, бу нимани билдиради? Галина опанинг тахминича, ўн аср бурун бу ерда улкан бир шаҳар

жойлашган. Ҳатто сохта пул ҳам ясалгандан кейин, демак, ўзига яраша ривожланган маданияти бўлган. «Труд»даги мақолани ҳам кўрсатувдим-ку, эсингиздами? Ажабмас, манави тепалардан лоп этиб Далварзин-тепадагидек ноёб хазиналар чиқиб қолса! Галина опа билмаса, бир ишга киришмайди, ишонаверинг.

Соатов шляпасини кийди: беш минутдан сўнг мажлис бошланади.

— Хўп, ишондик, — деди у. — Майли, яна бир ўйлаб кўрармиз. Мундай ёқа бўғишишни бас қилингларида, иш-ишларингга боринглари.

— Э, э, Нормат ака? — деди Манноп анграйиб.

— Сен бульдозерингни ҳозир Дамарикқа юбор, икки соатлик иш бор — сув тошиб, мактабнинг кўмирхонасига уриб кетибди. Мен унгача бир маслаҳатлашай-чи.

Манноп билан Обид Соатовнинг ҳузуридан чала рақиб, чала дўст бўлиб чиқдилар.

Соатовнинг шу бўйи иши ҳам, мияси ҳам қайнаб кетди. Кечкурун ўн бир яримда дарвозаси олдида машинадан тушаётгандагина бирдан йўл можаросини хотирлади, бу тўғрида ҳеч бир ўйламаганини эслади, эслади-ю, энди барибир бирор нарсани ўзгартириш мушкул эканини ҳам эътироф этди.

Кечаси аллавақтгача уйқуси келмади. Ошқозони тагин оғриди. Қоп-қоронғи шифтга тикилиб ётаркан, негадир, Обид ёдига тушиб, гаши келди. «Бир оғиз сўзингиз», дейди. Ҳе, нодон бола, билмайдики, бир оғиз сўз учун минг оғиз мулоҳаза даркор!

Эрталаб ишга келиб, йўлакдан ичкарига кираётганида, ҳар кунги одати бўйича «Район янгиликлари» деган лавҳа битилган ойнабанд тахтага кўз ташлаб ўтди. Тахтанинг қоқ ўртасида қизил сиёҳ билан ёзилган қандайдир эълон пайдо бўлибди:

НОЁБ ТОПИЛМА

«Районимиздаги Бодомтепа тепалигидан яқинда археологик қазувлар вақтида бир қанча қимматли буюмлар топилди. Улар орасида сопол кўза ичидан чиққан

мис тангалар айниқса диққатга сазовордир. Академик Пугаченкованинг аниқлашича, бу тангалар сомонийлар сулоласига мансуб бўлиб, X асрда зарб этилган. Қизиғи шундаки, текширишлар уларнинг қалбаки эканини кўрсатди. Тангаларда уларнинг Кавардак деган жойда зарб қилингани ҳақида белги бор. Кавардак эса районимиз территориясидаги Кавардон қишлоғининг қадимги номидир. Бу топилма хусусида «Труд» газетаси ҳам мақола босиб чиқарди».

Сўнг пастроққа газетадан қирқиб олинган «Фальшивомонетчик из X века» деган шапалоқдек мақола ёпиштирилган эди. Ўн томонда эса, қоп-қорайиб кетган кўҳна бир танга оқ сурпга қадалиб, тахтага илиб қўйилган. Унинг тагидаги изоҳ ҳаммасидан ҳам ўтиб тушган эди: «Мана ўша тангалардан бири. Бодомтепада ўн аср бурун яшаган қаллоб кимсалар тақдири не кечгани бизга қоронғи. Аммо уларнинг қалбаки иши, мана, минг йилдан кейин ҳам очилиб турибди. Демак, қинғир ишнинг қийғи қирқ йил эмас, минг йилдан кейин ҳам билинаркан. Ҳа, сохта сўз, ёлғон иш барибир қачондир фош бўлмай иложи йўк!»

Бу «номаи аъмоллар» тагида эса кўк сиёҳ билан ингичка қилиб «О. Жумаев» деб имзо қўйилган эди.

Соатов Обиднинг ўзидек қилтириқ ҳарфларга андак тикилиб турди, аввал кулгиси қистади, сўнг гўё кимдир писанда қилаётгандек туюлиб, аччиғи чиқди.

«Зумраша-ей! Индамасанг, бошга чиқиб олади! Ҳозироқ олдиртириб ташлаш керак!» дея қўнглига туканча, шитоб юриб ичкарига кирди. Қабулхонада уни ўн беш чорли одам кутиб турарди — бари арзғўй! Соатовнинг ҳуши учди, бироқ энди жойига ўтириши билан телефон жиринглади: обкомнинг янги секретари ўртоқ Валиев бир гуруҳ олимлар билан бирга нур станциясини кўргани келмоқда эди!..

Соатов арзғўйларни муовинига рўпара қилди-да, апил-тапил шляпасини кийиб чиқиб кетди.

Нур станциясидан тушдан кейин қайтиб келишди. Валиев хурсанд, шу боис раҳбарларнинг ҳам кайфияти

чоғ эди: станциядаги ишлар кўнгилдагидек бормоқда. Райижроком олдида машиналардан тушилгач, Соатов уларни ичкари бошлади. Валиев Москвадан келган оқ соч, қорақош кекса академикни қўлтиқлаб олган, нима-нидир аста гапириб келар эди.

— Қани, марҳамат! — деди Соатов зинапоёга етгач, ортига қайрилиб ва ранги қув ўчиб кетди: Валиев «Район янгиликлари» тахтасига тикилиб турарди.

«Ў, ярамас Обид! — деди Соатов хаёлан чапагини чалиб. — Шарманда қилдинг-ку, хумгазак!»

Валиев кўзойнагини тақиб, тахтадаги ёзувларга бир сидра кўз югуртиргач, Обиднинг «ижоди»ни ўқий бошлади, қошлари чимирилди.

Соатов энди Обидни эмас, паришонлиги учун ўзини лаънатларди.

Валиев тахтадан нигоҳини узиб, бирдан жилмайди.

— Буни қаранг, Ян Борисович... — дея ҳамроҳининг тирсагидан тутди-да, ўқиганларини унга таржима қилиб берди.

Ян Борисович кулиб-кулиб, бош ирғаб эшитди, газета мақоласини ўқиб чиққач:

— Антиқа агитка бўпти! — деди.

Соатовнинг юзига қон югурди.

Меҳмонлар ўн беш минутча тўхтаб, нафас ростлагач, ҳамма қўшни районга жўнади: область қишлоқ хўжалик ходимларининг кенгашини ўша ерда ўтказиш белгиланган эди.

Соатов ҳам «Газик»да изма-из йўлга тушди.

Кенгаш улар етиб келиши биланоқ бошланди. Биринчи бўлиб минбарга Валиев чиқди.

— Биз ҳозиргина қўшни райондан келяпмиз, — дея сўз бошлади у шошилмай. Соатовнинг юраги негадир шув этиб кетди. Чорва масаласи ҳам, галлаю полиз масаласи ҳам ёмон эмас, аммо маълумки, «ёмон эмас» дегани — «яхши» дегани ҳам эмас-да! — Биз у ерда кўп маъкул ишларни кўрдик. Аммо мен ҳозир бу районда хўжалик соҳасида эришилаётган ютуқлар ҳақида эмас, бошқа нарса тўғрисида бир оғиз гапириб

ўтишни истардим. — Жимжит зал баттар сукунатга чўмиб, шифтдаги парракларнинг шитирлаб айланиши ҳам баралла эшитила бошлади. — Биласизлар, Бодомтепа деган машхур бир жой бор. Шу ерда археологик қазувлар натижасида қадимий тангалар топилибди. Бу тангалар ўнинчи асрда зарб қилинган бўлиб... қалбаки экан. Райондаги ўртоқларнинг тарихий ёдгорликларни кўз қорачиғидай сақлашга интилишлари ибратли, албатта. Лекин улар бу фактдан жуда яхши кўргазмали курул сифатида ҳам фойдаланибдилар. Биз «Район янгиликлари» деган тахтада шундай сўзларни ўқидик: — Валиев чўнтагидан ёндафтарчасини олиб, кўзойнагини тақди: — «Бодомтепада ўн аср бурун яшаган қаллоб кимсалар тақдири не кечгани бизга қоронғи. Аммо уларнинг қалбаки иши, мана, минг йилдан кейин ҳам очилиб турибди. Демак, қинғир ишнинг қийиғи қирқ йил эмас, минг йилдан кейин ҳам билинарган. Ҳа, сохта сўз, ёлғон иш барибир қачондир фош бўлмай иложи йўқ!» — Валиев ёндафтарчасини ёпиб, сув қуйгандек жимжит залга нигоҳ ташлади. — Бу, менимча, жудаям топиб айтилган сўз, ўртоқлар. Қанийди, шундай сўзларни ҳар бир идорамизга осиб қўйсагу уларга ҳамиша амал қилсак!

Қарсак янгради. Соатов ҳам қизариб-бўртиб чапакка қўшиларкан, лолу ҳайрон эди: қачон ёзиб олишга улгурди экан, қачон?!

Валиев бежиз бундай муқаддима қилмаган экан — жойларда юз бераётган камчиликлар, кўзбўямачилигу сохталиклар хусусида қарийб бир соат шундай қуйиб-ёниб, қаҳр билан гапирдики, беихтиёр, барчанинг кўнглидан: «Ҳаммасини биларкан!» деган фикр ўтди. Соатов энди мажлисда қандай ўтирганини билмасди. Биров устидан бир челақ сув қуйиб юборгандек музу мулзам тортиб борарди. Бетоқат типирчилаб дақиқа санааркан, Обиднинг кечаги илтижолари эсига тушар, бунга сари баттар ич-этини ер эди: «Бир оғиз сўзингиз», деб шунча эланди-я!

Бир оғиз сўз! Улуғвор, қудратли сўз!

Нега шу ҳовлиқма Маннопнинг гапига кирди ўзи?
Обид бечора шунча чиркиради-я! Смета, лойиҳа
эмиш!..

Райижроком янги биносининг сметаси неча марта
бузилган эди? Беш мартами?

Соатовнинг пешонасидан тер чиқиб кетди. Ҳозир
зудлик билан Бодомтепага бориб Обидни топиш керак!
Йўқ, аввал анави Манноп... Ишқилиб, у ўпкаси йўқ
ишни расво қилган бўлмасин! Бу, Обид қаерда экан-а!

Мажлис тугади. Таниш-билишлар бир-бир келиб,
Соатовни табриклай бошладилар. Аммо унинг қулоғига
гап кирмас, «Раҳмат, раҳмат», деганча, атрофга олаза-
рак аланглаб, эшикни қидирай эди.

Бир амаллаб ташқарига чиқиб олгач, шерикларини
хам кутмасдан шофёрга:

— Хайда! — деди.

— Уйгами? — деб сўради шофёр мудроқ товуш
билан.

— Йўқ, Бодомтепага! — деди Соатов сабрсиз оҳангда. —
Тезроқ бўл, э, жонингни борица хайда!

— Бир оғиз сўзингиз! — деди шофёр.

Соатов унга ялт этиб қаради.

«Бу, Обид қаерда экан-а?» деб ўйлади яна.

Обиднинг шу тобда укасининг самосвалида, яйдоқ
адирлар аро юраги ёрилгудай бўлиб Тошкентга —
Галина опанинг ҳузурига бетоқат елиб кетаётганини
Соатов билмасди.

Машина чироқларини ёққанча гувуллаб борар, де-
раза ойнасидан ташқарига тикилиб ўтирган Соатовга,
коронгида гунгурсдек бўлиб кўринаётган ҳар бир адир,
ҳар бир тепанинг тагида бир гап бордек туюлар эди.

1984

БАДАНТАРБИЯ

Имомназаровга дўхтир очик айтди:

– Яна беш-ўн йил яшай десангиз, югуринг, бадантарбия қилинг. Юрагингизни ёғ босгай...

Имомназаров қайғуга ботди. Юрагини ёғ босганини ўйлаб эмас, югуриш, бадантарбия ташвишини ўйлаб: уф, қачон югурадию қаерда?

Лекин, начора, жон ширин, эртасига тонг қоронғисида бадантарбия либосини кийиб, кўчага чиқди. Кун энди ёришиб келмоқда, маҳалла жимжит. Имомназаров енгил нафас олиб, қўлини тепага кўтарди, эгилиб-букилиб турди, қорни тиззасига тегиб, жиндак машаққат туғдирса-да, ҳафсала билан машғулоти давом эттирмоқчи бўлди. Шу тобда...

Жуда кўп классик вазиятларда бўлганидек, шу тобда лип этиб рўпарадаги дарвозадан қўшни аёл чиқиб қолди. Аёл дўконга, сутга шошилаётган бўлса керак, қўлида бидони, унга қарамай зипиллаб ўтиб кетди. Имомназаров уни кўрган заҳоти жойида тош қотиб улгурган эди, аёл кўздан ғойиб бўлгач, бирдан эси жойига келиб, симёғоч панасига ўзини тортди. Беш-ўн лаҳза шу алфозда тургач, аста атрофга аланглади, ҳеч ким йўқ. Имомназаров секингина симёғоч ортидан чиқди, кўкрагига нафас тўлдириб, югуришга чоғланди. Уч кадам қўйган ё қўймаган ҳам эдики, муюлишда дўппию чопон кийган, уйқусираган йигирма чоғли одам пайдо бўлди. Имомназаров шартта тўхтаб, йўл четига чиқди, қўли ўз-ўзидан кўкси устида қотди, лабларида бемаъни, мулзам бир табассум кўриниш бергандай бўлди. Тўданинг олдида келаётган нариги кўчалик Барот ака унга синовчан бир назар солиб, сўз қотди.

– Имомназарип ака, Тўйчивойники тўй-а, бугун, ошга кетяпмиз, қани, юрсинлар!

– Хўп, – деди Имомназаров туришини ўзгартирмай, – хўп.

– Кутиб турайликми? – деб таҳдид билан сўради Барот ака.

– Ҳозир етиб оламан, – деб ялинди Имомназаров, – хозир...

– Ҳа, шундоқ бўлсин.

Имомназаров тўда кўздан йўқолгунича тишини тишига қўйиб кутиб турди-да, яшаш иштиёқида югурмоқчи бўлди. Ўн беш қадамлар лўкиллаб борган эдики, ён кўчадан бошлашиб иккита отахон чиқиб қолди. Уларнинг бири мошранг дўпписига бир шингил райхон қистирган, иккинчисининг қўлида иккита нон, оҳиста гурунглашиб борар эди, Имомназаров уларни кўриб такка тўхтади. Чоллардан бири ортига ўгирилиб, унга кўзи тушди:

– Э, ҳай, домла? – деди ажабланиб. – Каллаи саҳарлаб баҳай?

– Шундоқ, – деди Имомназаров яна бояги табассумини бетига тақиб, – жиндак ҳаво олиб...

Чолларнинг иккови ҳам энди Имомназаровнинг уст-бошига кўз югуртириб, бош чайқаб қўйишди. Бу қарашдан Имомназаров хийла нам тортди.

– Қани, мулла Эрназар, – деди нон кўтарган оқсоқол, – чойхонага юринг биз билан. Бир пиёла чой дегандек...

– Раҳмат, – деди Имомназаров, – раҳмат.

– Мундоқ чойхона-пойхоналарга чиқиб туринг, ука, – деди иккинчи отахон ҳам насихатомуз, – зерикмайсиз.

– Хўп бўлади, – деди Имомназаров.

У энди ортига – ўзининг уйига қараб югуришга қарор қилди. Энди саккиз қадам югурган ҳам эдики, қўшнисининг бир ҳафталик келини кўчага сув сепаетганини кўриб, қаёққа қочарини билмай тўхтади. «Бу одам жинни бўлган экан, деб ўйламайдими?» Шартта қаршисидаги дарвозага ўзини урди. Йўлакка кириб бориши билан айвондан тушиб келаётган қўшниси Тўхтасин акага кўзи тушди.

– Э, келинг, келинг, Эрназар ака, – деди у пешвоз юриб.

Имомназаровнинг боши қотди: бунга нима дейди?

– Яхшимисиз, – деди апил-тапил, – шу, телефонингиз ишляптими?

– Ишляпти. Телефон қилмоқчимидингиз? Марҳамат.
– Йўқ, бизники ишламай қолди. Ўз-ўзидан. Шу...
шуни билай деб... Хўп, раҳмат.

Тўхтасин ака унинг орқасидан таажжуб билан кузатиб қолди.

Хартугул, кўшинининг келини уйига кириб кетибди. Имомназаровнинг туриб-туриб жаҳди чиққан, энди ҳеч кимга эътибор бермай ҳаёт учун курашишга қатъий қарор қилган эди. Маҳалланинг этак томонига қараб чопди. Ўттиз метрча маза қилиб чопиб борди. Толеига, бирор зот учрамади. Шундай роҳат қилдики... Лоп этиб рўпарасидан почтачи чиқиб қолмаганида...

У узоқдан Имомназаровни кўриб суюниб кетди...

– Э, Эрназар ака, Ельциннинг нутқини ўқидингизми?
«Дод! – деб юборди ичида Имомназаров. – Дод, бадантарбия душманларининг дастидан!»

Нонушта қилиб бўлгач, Имомназаров ҳар қачонгидан барвақтроқ отлана бошлади. Ташқарига чиқди, рулда газета ўқиб ўтирган шофёри билан омонлашди-да, унга жавоб бериб юборди. «Бугун бир пиёда борай-чи». Шофёр ҳайрон бўлиб жўнади.

Имомназаров шу тариқа ишга пиёда равона бўлди. Қарийб ўттиз йилдан буён бу одамнинг оёғи ер искаганини кўрмаган маҳалла аҳли бу жумбоқнинг тагига етолмай, унинг ортидан ҳайрат назари билан қараб қолаверди.

Имомназаров катта йўлнинг четидан пиёда юриб, шаҳарни томоша қилиб, марказдаги ишхонасига етиб олди. Кечкурун яна шофёрни озод айлаб, инқиллаб-синқиллаб, лекин кимсага сир бермай яёв қайтди. Йўлда учраган танишлари унга ташвишланиб қарадилар, аммо Имомназаров бунга парво қилмади.

Ҳаёт учун кураш давом этарди!

Имомназаров эртаси куни бадантарбия қилмади, тонг қоронғисида нонушта қилиб ишга пиёда жўнади.

Тушга яқин укаси ҳаяжонланиб телефон қилди:

– Ака, – деди товуши титраб, – тинчликми?

– Тинчлик, – деди Имомназаров, кайфи чоғ ҳолда.

– Ака, доим сизга айтардим-а, ўша Шокировингизга ишонманг, деб! Сувиловнинг ўзи экан-ку, аблах.

– Нима қилди? – деб сўради Имомназаров хайрон бўлиб.

– Ахир, тагингизга сув қуйибди-да?! Шошмай турсин, даюс!

– Нима деяпсан? Қаёқдан олдинг бу гапни?

– Хамма айтаяпти-ку?

– Нега айтади?

– Ахир, икки кундан буён пиёда эмишсиз-ку?

– Хўп, нима бўпти?

– Гап тарқалиб кетди-да, ахир! – Укаси қизишиб кичқирди. – Сиз маҳкамми ахир?.. Э, одамни кўрқитмай... Нега бунақа қиласиз, ака? Ҳозир бировга ишонадиган замонми? Бугуноқ мининг-э машинани! Уф, давленияларим ошиб кетди-я!

Имомназаров креслога ясланди, кайф қилиб кулди: «Оббо, кўкнори-ей!»

Тушдан кейин хотини ҳовлиқиб қўнғироқ қилди:

– Хўжайин, мен савдо марказидаман. Анов нарсани Турсунхўжага тушунтириб тайинлаганмидингиз?

– Ҳа, нима гап?

– Бермаяпти-ку?

– Нега бермас экан?

– Билмасам, мужмал қилади. Муомаласи ўлгур ҳам совуқроқ. Тинчликми ишқилиб, яхши ўтирибсизми?

– Ҳа, яхши ўтирмай-чи? Қани, у баччагарни чакирчи телефонга?

– Йўқ, ишим бор, деб бир ёққа кетворди.

– Бўпти, кечқурун гаплашармиз.

Имомназаров яна креслога ясланди, лекин бу сафар боягидек нашъа қилиб кулолмади – нимадир халақит берди.

Қадрдон дўстларидан икkitаси зарур юмуш билан сим қоқиши керак эди, кун кеч бўлди ҳамки, улардан дарак бўлмади. Охири, ўзи телефон мурватини бурашга мажбур бўлди. У томондан антиқа жавоблар келди: дўстларининг бири мажлис қилаётган экан, котибаси

уэр айтди, иккинчиси эса гапни қисқа қилди: жуда шошиб турган экан.

Имомназаров бу ажабтовур муомалалардан дили ранжиб, оқшом чоғи яна пиёда уйига қайтди. Чойхона олдидан ўтаётганида у кунги чолларга кўзи тушди. Улардан бири ўрнидан туриб кўришди, кўярда-қўймай сўрига бошлади, чанқагандирсиз, деб бир пиёла чой тутди ва унинг юзига ачиниш билан қаради.

– Хафа бўлманг, иним, – деди кейин бир маҳал, – амал, давлат – қўлнинг кири, келади-кетади. Ишқилиб, тан-жон омон бўлсин.

– Ха, албатта, – деб маъкуллади шериги, – зерик-канда, мана чойхонага чиқиб турунг, одамнинг тафтини одам олади.

Имомназаровнинг юраги баттар сиқилди. «Нима бало, булар тил бириктириб олганми?!» – деб ўйлади ғижиниб.

Аста судралиб уйи томон бораркан, одамларнинг ўзига бўлакча бир назар билан қараётганини сезди, биров ачинган, бировнинг юзида масхара...

Кўнглига ғулғула тушди. Кундузи у билан гаплашишдан ўзини олиб қочган дўстларининг онасини Учқўрғондан кўрсатиб сўқмоқчи бўлди. Жаҳл билан телефон олдига ўтириб, дастакни кўтариб қараса – жимжит, ўлик сукунат. Ғўё телефони қабристонга улангандек, на бир садо, на бир сас бор!

Имомназаров энди ростакамига қўрқиб кетди. «Балки, – деб ўйлади кўкрагини чангаллаб, – балки, мен ишдан олингандирман-у, буни ўзимдан бошқа ҳамма билса керак... Бўлмаса, нега телефон ишламайди? Хрушчевни ҳам ишдан олишдан аввал телефонини узиб қўйган дейишарди...»

Кечаси алламаҳалда «Тез ёрдам» келиб, Имомназаровни касалхонага олиб кетди.

Эрталаб уни синчиклаб текширгач, дўхтир шундай деди:

– Очигини айтсам, яна беш-ўн йил яшай десангиз, югуринг, бадантарбия қилинг. Юрагингизни ёғ босган.

Имомназаров инграб юборди.

Мозийдан ҳикоялар

РАЪНО ГУЛИНИНГ СУВИ

Хуршид Давронга бағишлайман

Қадрли китобхон!

Бу бадиий лавҳани «хужжатли ҳикоя» деб атамоқчиман. Лекин ундаги барча воқеа-ҳодисаларнинг юз фоиз ҳақиқат эканига кафолат беролмайман. Бироқ, айти пайтда, ҳар қандай бадиий тўқиманинг ёки қўполроқ айтганда, ҳар қандай уйдирманинг ҳам юз фоиз ёлғон эканига тўла кафолат бермоқ мушкул. Бадиий ижодда эса – боз устига... Бас, шундай экан, гап яна ўша эски муаммога – ишонтира билиш санъатига келиб тўхтайти.

Демак, бу лавҳанинг рост нуқталари – яъни, илмий-бадиий адабиётда бор гаплар: ўлмас адибимиз Қодирийнинг нондек табаррук сўзлари;

Манн деган рассомнинг Қодирий портретини яратгани;

Бу хужжатли ҳикояда содир бўлажак воқеаларга муаллифнинг сўнмас ишончи.

Бу лавҳанинг тўқима нуқталари – яъни, ўша давр ва ўша шароитда содир бўлганини ҳеч ким тасдиқламаган ва шунингдек, содир бўлмаганини ҳам ҳеч ким инкор этмаган нуқталар: рассомнинг асло ёзилмаган хотиралари; бу борада муаллифни кутажак танбеҳ-эътирозлар.

Бу ҳикоя Абдулла Қодирийдек буюк сўз санъаткорига бўлган чексиз ҳайрат ва эҳтиромимнинг камтарин ифодаси сифатида вужудга келди. Мумтоз адибимизнинг ўз сўзлари билан айтганда, «мана шунинг далласида ҳавасимда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечадиган қусур ва хатолардан чўчиб ўтирмадим». Ва шунинг баробарида, мен бир оддий қаламқаш бўлиб, бу лавҳадаги турфа инсоний кечинмаларга, гоҳи ҳазин, гоҳи некбин янграган оҳангларга, ўталмаган бурч изтиробига сидкидилдан ишонгим келди.

Бу ишончга сизнинг ҳам шерик бўлмоғингиздан умидворман, азиз китобхон.

Муаллиф

Рассом кундалигидан

12 сентябрь, 198... й.

Чордоқдаги эски китобларим орасидан сарғайган бир дафтар топиб олдим. Тасодифан. Ўттизинчи йилларда Москвада «Наркомпрос» муҳри билан чиқарилган картон муқовали қалин дафтар. Гард-ғуборларини аста артиб, илк саҳифасини очишим биланок олис ўтмиш нафаси гуп этиб димоғимга урилди. Аслида, бу у қадар олис тарих эмас, балки «яқин ўтмиш» дейиш тўғрироқ бўлар. Бироқ, умри поёнига етиб, кузги япроқдек хил-вираб қолган етмиш икки яшар чол учун ўттиз яшар навқирон йигитлик даври олис ўтмиш бўлмай нима? Бошқа таъриф йўқ.

Мана, уч кундирки, олис ўтмишимнинг ягона ёдгори бўлмиш бу сарғайган дафтардаги бир жумла руҳимни тинмай безовта этмоқда. Туси ўчиб кетган бинафшаранг сиёҳ билан битилган жумла: «Раъно гулининг суви...», тагида эса: «Абд. Қодирий, 1934 йил, Тошкент».

О, Худойим! Бу хотираларнинг барчаси нақадар олис! Ва лекин, нақадар кўнгилга яқин! Ҳатто изтироб-би ҳам ёрқин уларнинг...

Ҳамма-ҳаммаси ёдимда: қайноқ тупроғи ундек билқиллаб ётган хилват боғқўчалар, чанг босган аймақи ток япроқлари, кўҳна Тошкентнинг «Самарқанд дарво-за» деб аталган эртақдек узун, тангу тор маҳаллалари, раъно гуллар қийғос очилган боғ ўртасидаги мўъжаз шийпон...

Буларнинг барчаси ортидан эса ўша беором кунларда янги миллий адабиётга асос солаётган ва буни ўзи ҳам билмаган донишманд ва беозор, дилкаш ва беҳаловат, қудратли бир инсоннинг таниш, мунаввар сиймоси аста қалқиб чиқади. Шунда атрофдаги манзаралар хира тортиб рангини йўқотади, оҳанглар тинади...

Ўталмаган бурч ҳисси вужудимни тагин эза бошлайди.

Хотиранинг ипак қанотлари оҳиста силкина-силкина мени ўтган кунларга элтиб ташлайди.

Ўтган кунларнинг ўтли таассуротлари, хира-ёркин тафсилотлари қалбимга умид бағишлайди: ажаб эмаски...

Барча-барчасини муфассал эшлашга уринаман.

Айниқса, бир оқшом...

Бугунгидек сокин куз кечаси эди...

– Энди, айбга буюрмайсиз, биродар. Мен хизматингизга бажонидил тайёр эдим, лекин, таассуфки, ҳозир вазиятим бунга имкон бермайдир, – деди Қодирий ўйланиб ва бир оз жимликдан сўнг илова қилди: – Қўлимда баъзи ошиғич юмушларим бор, шуларни битирмасам бўлмас. Қолаверса, менинг суратим учун бундай ташвиш-тараддуд ўринсиз, деб санайман.

Улар очиқ шийпонда, ботиб бораётган қуёшнинг қирмиз ёғдуси оҳиста сўнаётган шип-шийдам кузги боғда ўтиришарди. Рассом бир умр офтоб тегмагандек рангсиз, чўзинчоқ, қушбурун юзини тез-тез сийпаб, оқ жужун камзули чўнтагига қўл солди, излаган нарсаси топилмади шекилли, дўнг пешанаси яна тиришди:

– Тугабди, сабил. – У бўш сигарета қутисиниғижимлаб, асабий бош чайқади. – Эҳ, лаънати!

Қодирий ҳамдардона кулимсираб ўрнидан турди, шийпоннинг нариги бурчидаги ғиштин токчадан бир қути «Эпоха» сигаретасини олиб, кулдон ва гугурт билан рассомнинг олдига қўйди:

– Марҳамат.

Биргалашиб чека бошладилар. Рассом вазмин товушда яна муддаога ўтди:

– Ўртоқ Қодирий, мени Ташкилот комитетидан махсус топшириқ билан ҳузурингизга юборишган. Портретингиз узоғи билан бир ой ичида – Ўзбекистон Рассомлар союзи ташкил этилишига бағишланган кўргазма очилгунга қадар битиши керак. Бу ҳисобот кўргазмаси бўлади, унда республикадаги атоқли меҳнат ва санъат арбобларининг портретлари ҳам намоиш этилиши шарт. Афсуски, мен бетоб бўлиб... муддат ниҳоятда оз

қолди. Кеча Уста Мўминни кўрган эдим, у ҳам шопилтиряпти.

– Уста Мўмин... Николаевми?

– Ҳа, ҳа. Бизнинг бошлиғимиз у. Танир экансиз?

– Таниганда қандок! – Қодирий жилмайиб қўйди. – Бир муддат «Муштум» журналида бирга ишлаганмиз. У ҳажвий суратлар чизар, мен уларга сўз битар эдим. Николаев деган бир номусулмонни Уста Мўминдек мусулмон қилган «Муштум» бўлади. Нечук у сизга бошлиқ бўлсин?

– Биз – Москвадан келган ўн иккита рассом ҳозир Уста Мўмин бошчилигида ишляпмиз. У Ташкилот комитетининг раиси-ку! Ҳам маҳаллий шароитни яхши билади. Сизни ҳам менга у тавсия қилган эди. Хабарингиз бўлса керак, бу махсус топширик...

– Биламан, қай бир куни Раҳматжон¹ ҳам айтаётган эди, – деди Қодирий.

– Шунинг учун, ўртоқ Қодирий, сиздан илтимос, менинг ҳолатимни тўғри тушунсангиз. Лаънати касаллик панд бермаганда...

– Нима касаллик у?

– Э, арзимаган гап. Москвада бинойидек эдим, йўлда шамоллаб...

– Энди тузукмисиз?

– Раҳмат. Фақат шу масала...

– Сиз Москвадан келдингизми? – деб сўради Қодирий сигарета қолдигини кулдонга босиб ўчираркан.

– Москвадан. Сиз у ерда бўлган экансиз-а?

– Ҳа.

– Қачон?

– Биринчи марта – йигирма иккинчи йили. Икки йилдан кейин яна борган эдим.

– Ўқишга-да? Брюсовга?²

– Ҳа. Сиз буларни қайдан биласиз?

¹ Раҳмат Мажидий – Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг ташкилотчиларидан бири.

² Ўша йилларда мавжуд бўлган Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат Журналистлар институти.

– Биз ҳаммасини биламиз, – деди рассом кулимсираб. – Сиз ҳақингизда Уста Мўмин билан суҳбатлашган эдик. Москвада қаерда яшагансиз?

– Ново-Лесная кўчаси, 2-уйда.

– Ново-Лесная? У ерда Туркистон Республикасининг Маориф уйи жойлашган эди шекилли?

– Шундай.

Бокқа муздек окшом нафаси куюлди. Шийпон ортидаги кекса ёнғоқ тепасида чарх урган қушлар чуғури аста-секин пасая бошлади.

– Уста Мўминнинг сизга ихлоси зўр экан. «Ўрток Қодирий ҳали ёш, лекин учта катта роман ёзган», дейди.

– Ҳе-е, – дея Қодирий безътибор кулиб қўя қолди. – Гап санокдами, биродар? Мен бир ёзувчини биламан. Ҳар куни ўттиз-қирқ қоғозлаб «асар» қоралайди. Лекин ёзганлари шу чокқа қадар ҳали бирор юракдан жой олган эмас, фақат қоғоз бетидан жой олади, холос. Ҳа-а, бу, Москвада нима гаплар? Қандай янги асарлар чиқди?

– Ҳозир ҳаммаёқда Шолоховнинг янги романи овоза. «Очилган кўриқ».

– Ўкидим, – деди Қодирий. – Кўп қизиқ китоб бўлибди. Алексей Толстой нима ёзаяпти?

– Толстой ҳали ҳам ўша катта китоби – «Сарсон-саргардонликда»ни ёзиб ётибди. Бу китоб чолни анча сарсон-саргардон қилади шекилли.

– Нега ундай дейсиз? – деди Қодирий. – Толстой забардаст адиб, бу ишнинг албатта уддасидан чиқар. Дарвоқе, бултур бир суҳбатимизда у Пётр шоҳ ҳақида роман ёзмок орзусини айтгандек эди, шу китоб ҳали чиқмадими?

– Йўқ, чиқмади шекилли. Толстой билан қаерда учрашган эдингиз?

– Шу ерда.

– У сизнинг уйингизга келганмиди?

– Ҳа, – деди Қодирий ва гўё алланарса эсига тушган каби: – Ўзбекистонда илгари ҳам бўлганмисиз? – деб сўради.

– Бундан тўрт йил бурун бўлганман. Самарқандда салкам беш ой яшаганман ҳам.

– Тошкентга кўпга келдингизми?

Рассом кифт учирди:

– Очиғи, билмайман. Агар ёкиб қолса, қайтиб кетмаслигим ҳам мумкин. Мен, умуман, юртингизга мафтун бўлиб қолдим. Худди Мажнун Лайлига ошиқ бўлгани каби.

– Лекин Мажнун Лайли висолига етган эмас, – деб кулди Қодирий. – Маъзур тутинг, сиз русми?

– Фамилиямга қараб айтяпсизми? Тўғри, Манн – немисча фамилия. Боболаримнинг боболари Пётр Биринчи замонида Германиядан шоҳ саройига хизматга таклиф этилган экан. Шу тариқа мен – Маннлар авлодининг сўнгги вакили, руслашган немис ёки немислашган рус бўлиб бу дунёда тентираб юрибман.

– Немис тилида сўзлашни билсангиз керак?

– Оз-моз. Лекин мен уни оилада эмас, хусусий тарзда, ўзимча ўрганмоқдаман. Биласизми, отам биринчи жаҳон урушида рус армиясининг полковниги сифатида кайзерга қарши жанг қилган. Онам эса царицинлик рус аёли эди. Шундай бўлгач...

– Ҳа, албатта, – Қодирий маъноли бош ирғади.

Манн пойгакдаги чарм сумкасига назар ташлади.

– Ўртоқ Қодирий, қандай қарорга келганингизни билмоқчи эдим.

– Энди... ҳўш... – Қодирий бир зум ўйланиб қолди. Бўлмаса, бундай қилсак, биродар: сиз ҳам, мен ҳам юмушдан қолмайлик. Сиз шу ерга келиб ишлай оласизми?

– О, албатта!

– Демак, фурсатингиз бўлганда, шу ерга келиб турарсиз. Лекин мен сизга ҳар куни икки соатдан ортиқ вақт беролмайман. Нима дейсиз?

– Маъқул, ўртоқ Қодирий. Унда, эртадан иш бошлашим мумкинми?

– Эртагами? Эртага қай кун экан?

– Эртага – ўн еттинчи октябрь, – деди Манн ва хиёл туриб таъкидлади. – Ўн еттинчи октябрь, сешанба.

– Ҳа-а... Йўк, эртага бошлолмас эканмиз. Сабабки, мени кундузи бир картинанинг кўригига таклиф этишган, ваъда берганман, бормасам уят бўлар.

– Қандай картина? «Равот қашқирлари»¹ эмасми?

– Ҳа.

– Бу фильмнинг рассоми москвалик бир йигит, менинг танишим. Боя мени ҳам кўрикка таклиф этган эди.

– Борасизми?

– Албатта. Бунинг устига, сиз ҳам бўлар экансиз. Демак, эртага «Колизей»да² кўришар эканмиз-да?

– Насиб этса. Сиз қаерга қўнгансиз?

– Биз бутун бригада «Шарқ» меҳмонхонасида турибмиз.

– Э, у «Колизей»га бир қадам-ку.

– Ҳа, яқин экан. Бўпти, ўртоқ Қодирий, бўлмаса, мен қайта қолай.

– Шошманг, биродар. Шунча жойдан овора бўлиб келиб, қуруқ кетасизми? Агар... агар хоҳласангиз, ишингизни бугун бошласангиз ҳам майли эди.

– Ростданми, ўртоқ Қодирий?

– Ростдан, ростдан, – деди Қодирий кулиб.

* * *

– Ўртоқ Қодирий, ижозат этсангиз, сизни бир оз кузатиб қўйсам.

«Колизей»нинг нимқоронғи, дим залидан сўнг салқин шабада уфуриб турган сокин кўчада соф ҳаводан кўкракни тўлдириб нафас олиш ғоят ёқимли эди.

Қодирий сигарета учини бармоқлари билан эзгилар экан:

– Исмимни тутиб чакираверинг, биродар, – деди. – Мени Абдулла десангиз кифоя. Назаримда, ёшимизда у қадар катта тафовут йўққа ўхшайди.

¹«Равот қашқирлари» – дастлабки ўзбек фильмларидан.

² «Колизей» – Тошкентдаги собиқ Свердлов номидаги концерт зали, ҳозирги «Тошкент» республика фонд биржаси биноси ўрнида бўлган.

— Сизга шу маъкул бўлса...

— Кузатиб қўйишингизга монелигим йўқ, лекин мен трамвайга чиқмоқчи эмасман, озроқ пиёда юрсам, деган эдим.

— Айни муддао, — деди рассом жонланиб. — Куз оқшомида пиёда кезганга нима етсин. Кетдикми?

— Ихтиёрингиз, — деди Қодирий ва йўл бошлади.

Улар Пиёнбозорга чиқиб, рўпарада ям-яшил бўлиб шовиллаб ётган Романов боғи ёнидаги тош йўлдан ўтгач, Анхор ёқалаб оҳиста Ўрда томон кетдилар.

Кўчаларда одам сийрак. Аксар кечки сайрга чиққан кўзойнакли, озода мўйсафидлар, бола етаклаган кампирлар. Ахён-ахён олисдан ўтиб бораётган зиёлинамо ўткинчилар атоқли адибни таниб, бош ирғаб салом берадилар, айримлари эса яқин келиб, қўлларини кўкракка қўйган қўйи эҳтиром билан кўришадилар, бир муддат тўхтаб, сўнг узр айтганча йўлларида давом этадилар.

Қодирий ҳавасманд йигит кезлари «Колизей»га — театр труппасига қатнаганида рўй берган ғаройиб бир хангомани кўзлари шўх чақнаганча сўзлаб борарди: труппада бирорта ҳам аёл йўқ. Аллақайси пьесада эса бузук хотин роли бор. Бу ролни ўйнагани ҳеч қайси «артист» рози бўлмайди. Ниҳоят, минг таъзим-таваллолардан сўнг кўнгилчанроқ бир йигитни алдаб-авраб кўндиришади. Йигит ролни бир амаллаб ўйнайди-ю, эл-юрт ичида кулги бўлиб, мазах-маломатга қолади, охир-оқибат туғилган маҳалласидан кўчиб кетиб қутулади...

— Чўпчакка ўхшайди, лекин яқин кунлар ҳақиқати бу, — деди Қодирий. — Аммо бизда ҳозир театр ишида чинакам инқилоб содир бўлаётир. Сиз Уйғурни танийсизми? Аброрни-чи? Афсус! Сиз аввало шуларнинг суратларини чизсангиз ярашар эди. Ёнаётган йигитлар! Аброр шу кунлар Ҳамлетнинг изидан тушган. Тасаввур қилинг-а, Ҳамлет Хадрада, ўзбек тилида изтироб билан бўзласа: «Дониё — зиндон! Бутун дунё — зиндон!»

Рассом Қодирийнинг сўзларини жимгина тинглаб бораркан, уни зимдан синчиклаб кузатар, ўтли нигоҳидан, чеҳрасидаги сокин шиддатдан, товушининг товланишла-

ридан, хатти-ҳаракатлари замиридаги пинҳон туйғулар тўқнашувидан ўзига хос ботиний маъно излар эди.

«Қийин, – дея эътироф этди у, – осудалик остида яшириниб ётган руҳий қудратни, бу қудратнинг рангин ифодасини, куйлаётган кўзларини, манглайдаги тафаккур сеҳрини... Эҳ, муддати қурғур бунчалар тифиз бўлмаса!»

– Мана, Ўрданинг кўпригидан ҳам ўтдик, – деди Қодирий ва негадир кулиб қўйди, сўнг рассом бирор янглиш хаёлга бормасин, деган андиша билан изох берди: – Бизда «Ўрданинг кўпригидан ўтган», деган бир гап бор, шу эсимга тушиб кетди. Келинг, шу ерда хиёл нафас ростлайлик. Сувни қаранг, бу табиатнинг қандоғ улуғ неъмاتيки, тикилган сайин баҳри дилингиз очилади. Чекамизми?

Кўприк панжарасига суянган қўйи папирос тутатдилар. Анхорнинг муздек эпкини танларни андак жунжиктирар эди.

– Айтмадингиз, у қандай гап? – деб сўради рассом.

– «Ўрданинг кўприги»ми? Қизиқ гап. Илгари шаҳар икки қисмга бўлинган: Ўрданинг кўпригидан юқорида европаликлар истиқомат қилган, барча маҳкамалар, чор идоралари ҳам янги шаҳарда иш кўрган. Кўприкнинг бу томони эса Эски шаҳар аталиб, асосан мусулмонлар тирикчилик қилганлар. Ўрданинг кўприги шаҳарнинг мазкур икки қисми ўртасида гўё норасмий бир чегара вазифасини ўтаган. Янги шаҳарда кўпгина кўнгилочар даргоҳлар кундан-кун шуҳрат топиб, аста-секин айрим эски шаҳарликлар дилига ҳам қутку сола бошлаган. Пулдор мусулмон бойваччалар шаҳарнинг мақруҳ саналган бу қисмидаги ресторону томошабоғларга авваллари ўғринча, қоронғилатиб келадиган бўлсалар, кейин-кейин, куппа-кундузи, ошкора равишда Ўрда кўпригидан извошда керилиб ўтадиган, исловотхоналарга танда қўйиб, май ва қусуққа ёнбошлаб ётадиган бўлганлар. Шу боис, Эски шаҳарда бирор суюқоёқ кимса ҳақида сўз боргудек бўлса, «Э, уми, Ўрданинг кўпригидан ўтган!» деб эслар эканлар.

Рассом хайратланиб кулди.

– Ўрданинг кўприги... Ажойиб! – деди у. – Биз, демак, хозир ахлоқ чегарасида турган эканмиз-да...

Қодирий индамай бош тебратиб қўйди. Кўприкни титратиб ларзага солганча трамвай ўтди.

– Чикмайсизми? – деди Манн.

– Йўқ, пиёда кетаман, оёқнинг чигилини ёзиб.

– Ха-а... Хўш, фильм ёқдими, индамадингиз?

– Фильм... – Қодирий сукут сақлаб, узоқ жим колди. – Чакки эмас.

– Бугун «Правда Востока» ҳам «Кўрик олдидан» деб мақола берибди, Жўрабоев деган ўртоқники.

– Ўқидим, – деди Қодирий ва тўсатдан рассомга ўтирилиб қаради. – Хўш, айтинг-чи, мақола сизга маъкул бўлдим?

Рассом елка қисди.

– Нима десам экан... Умуман, ёмон ёзилмаган.

– Ёмон ёзилган, саводсизлик, илмсизлик билан ёзилган! – деди Қодирий тўсатдан унинг сўзини кесиб. – Картинада янги куёв – Абдунабибойга хотинлар исирик солган лавҳа эсингиздами? Жўрабоев, «Жўрабоев» бўлса ҳам, буни «Тўғри эмас» деб ўтади. Холбуки, бу одатни ўзбекнинг етти ёшлик боласи ҳам билади. Жўрабоевнинг инкорини ўқиб: «Жўрабоев онаси билан тўйга бормаган экан ёки отасидан етим қолиб, ўзбекдан ғайри бир оилада тарбияланган экан», деб ўйладим.

Рассом шамолда тўзғиган сочларини тузатиб, кулимсиради:

– Энди... Бундай майда нарсага эътибор бермаган бўлиши ҳам мумкин.

– Э, йўқ, биродар, – дея Қодирий қизишиб бош чайқади. – Санъатда майда ёки катта нарса бўлиши мумкин эмас. Санъатда фақат рост ёки ёлғон нарса бўлиши мумкин. Жўрабоев ўзбек бўлатуриб, тўйда келин ва куёвга солинадиган исирикни инкор қилиб ўтириши уятдир. Билмаган нарсасини биламан даъвосида бўлиб, кўпчиликни адаштириши... билмадим, тагин нимадир?

Андак сўзсиз қолдилар. Оқшом қоронғилиги қуюклашиб келар, кунботар уфқида кора булут уюрлари тўпланмоқда эди. Манн лабидаги чўпни тишлаб, тагин хаёлга чўмди.

— Сизларда кино буткул янги санъат, — деди у. — Биз русларда: «Москвани дарров куриб бўлмайди», деган гап бор. Маҳоратга ҳам аста-секин эришилади. Унгача эса Москва, Одесса, ҳатто Франциядан тажрибали киносанъаткорларни жалб этиб, фильмлар яратиш лозим.

— Қайдам... — Қодирий панжарага кафтини босди. — Менга қолса, ўзбек давлат киносини чин муваффақиятга олиб борадиган нарсa мумкин қадар сценарий ёзувчиларни ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса, европалик сценаристлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялашдир. Чунки ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмагач, ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «Ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас...

Рассом бу гапни ўзига оғир олди. Адибнинг гаплари у бошлаган ишга нисбатан ишончсиз маломат, истехзоли замзама билан тўладек туюлди...

Шаҳар узра буткул қоронғилик чўкканда совуққина хайрлашиб, Ўрданинг кўпригидан икки томонга қараб кетдилар.

Рассом кундалигидан

Шу тариқа ҳар куни Қодирий ҳузурига қатнай бошладим.

Кўнглимда ўжар бир қатъият пайдо бўлган, ижодкорлик нафсониятим хийлагина лат еган эди.

Рассомлик шаънимни адибдан эмас, аввало ўзимдан, ўз шубҳа-гумонларимдан ҳимоя қилмоғим лозим эди.

Хафта ўтди. Бу кун ҳам ишимиз унмади. Куз эмасми, осмон саҳардан қовоқ-тумшук қилиб хўмрайиб олди. Бугун Қодирийнинг ҳам иши кўп экан шекилли, эрталаб салом-аликдан сўнг хонасига кириб кетгани-

ча кун бўйи чикмади. Бекорчиликдан зерикиб, бирикки эскизнамо расмлар чиздим. Айнийнинг журналда чиққан фотосуратига қараб, мойбўёқда суратини ишлашга уриниб кетдим.

Мен кайфият бандаси эдим. Негадир, бирдан ғаш тортиб, дилгирлик юрагимни кемира бошлади. Ижозат сўраб, Қодирийнинг ҳузурига кирдим. У одатдагидек, сандал узра мук тушиб ишламоқда эди. Кулимсираб: «Келинг», деди-да, имо билан ўтиришга жой кўрсатиб, қоғоздан кўз узмай ёзишда давом этди. Унинг айни пайтдаги ҳолатини кузатиб ўтириш ғоят мароқли эди. Қуюк, пайваста қошлари мардона чимирилган, маҳкам қимтилган лаблари бурчида ботиний шиддат... Эҳтимол, адибнинг худди мана шу вазиятини тасвирга олмоқ керакдир? Лахзанинг умри... Буюк лахза абадияти... Зиммангдаги мушкулот кўп оғир, биродар!

Қодирий хаёлидаги фикрни қоғозга тушириб бўлди чамаси, қаламни қўйиб, деворга хорғин суянди. Узун бармоқлари билан чехрасидаги чарчокни сидириб олмоқчидек, бодом қовоқларини оҳиста силади, қизик бир гап эсига тушган каби жилмайиб қўйди.

– Касбингизга ҳавасим келади, биродар. Хар қандай таъриф тавсифни ҳам тўртта чизик билан яққол суратини тортиб қўя қоласиз, – деб кулимсиради у.

– Бу гапингиз менга: «Бировнинг хотини бировга қиз кўринармиш», деган мақолинларни эслатди, – дея мен ҳам жилмайдим.

Қодирий яйраб кулди. Чамаси, европалик тилидан айтилган бу гап ўзгача бир жозиба касб этиб, унга нашъа қилган эди.

– Йўқ, нима десангиз ҳам, рассомлик – мисли йўқ санъат, – деди у жиддий. – Баъзан ўзим яққол сезиб, ҳис этиб турган турфа ҳолатлар, кечинмалар тасвирида шу қадар қийналаман! Ўзимга ўзим дунёдаги энг ожиз, ношуд кимса каби кўриниб кетган бундай кезлар қаламни синдириб ўрнимдан туриб кетгим келади. Сўнг: «Қани энди, менда рассомлик иқтидори бўлсаю...» деб орзу қиламан...

Қодирийнинг бу икромини кейинчалик «Меҳробдан чаён» саҳифаларида қайта-қайта ўқидим. Ўқиган сайин ҳайратим ошар эди.

«Мен рассом эмасман, — деб ёзади Қодирий ўша ўтли таассуф билан. — Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўтирмас, шу ўринда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатиб қўярдим, фақат менга раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди...»

Раъно гулининг суви... Бу ибора ёрқин, нозик маъноси, ажойиб оҳанги билан мени ўйга толдирган эди.

Энди ўйлаб қарасам, Қодирий бу гўзал образ орқали асл санъатнинг том моҳияти — ҳақиқий истеъдод самараси бўлиб туғилажак асарга ўлмас шукуҳ ато этгувчи сирли, сеҳрли жозибани — санъаткор инсон умр бўйи ўртаниб излайдиган ўша мислсиз, илоҳий мўъжизани назарда тутган экан.

Лекин буларнинг барчасини раъно гулининг мастонавор бўйларида хушини йўқотгудек сархуш бўлган одамгина англаши мумкин, холос.

Раъно гули... Унинг ўхшаши йўқ таровати, ранги, туси, сўнмас жозибасини қандай тасвирламоқ мумкин? Билмадим. Ҳар ҳолда, шуни аниқ биламанки, жон риштасидек нозик бу гулни тасвир этишга мен ҳеч қачон журъат қилолган эмасман; бўёқлар — хира, мўйқалам — дағал, имкон — имконсиз...

Рухимни тинимсиз безовта қилаётган бу жумла ўша кунларда ана шу ҳаяжон таъсирида битилган эди. Қизиги шундаки, орадан уч кун ўтиб, Қодирийни ҳам бениҳоя гангиган, қаттиқ ҳаяжон оғушида кўрган эдим...

Рассом асабийлашмоқда эди.

Икки ҳафтадирки, у мольберт олдида бесамар жонҳалак. Илҳомнинг оний шиддатидан ўнлаб эскизлар, қоралама нусхалар бунёдга келди, эртасиёқ ички бир норизолик ҳисси исён кўтариб, уларни ўша оний шиддат билан рад этди.

Холбуки, тасвир ғоят бекаму кўстга ўхшарди: хорғин хаёл соя ташлаган буғдойранг юз, кенг, порлоқ

манглай, асрий бир дард акс этган ўйчан кўзлар, ажиб ёруғлик таносиб...

Аммо рассом, унинг ишидан ҳам зарурроқ, кадрлироқ машғулотида воз кечиб, қаршисида соатлаб сабр-тоқат билан жимгина ўтирадиган дилкаш, закий бу одамнинг сийрати ҳамон ўз нигоҳидан пинҳон қолаётганини дилдан англаб, англаган сари тутқич бермас руҳнинг эркин улувворлиги юрагида аламли армон уйғотар эди.

Бу сафар Қодирий ҳам алланечук безовта эди.

Ибратормуз бардоши, сокин саботи билан рассомга доимо руҳий мадад бергувчи адибни бундай фаромуш ҳолатда кўриб, у хиёл таажжубланди.

– Паришон кўринасиз? – деб сўради холстан кўз узмай. – Бирор гап бўлдими?

– Йўқ, ҳеч гап... – Қодирий вазиятини бузмаган кўйи аста кўзгалиб қўйди. – Фақат... бир туш кўрдим. Бетоқатлигим боиси шундан бўлса, ажаб эмас.

– Туш?

Ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги қорача бола – адибнинг ўғли Ҳабибулло чой олиб чикди, бир бурчакка бориб шарпасиз чўкди-да, рассомнинг ишини қизиқиш билан кузата бошлади.

– Ажабтовур бир туш. Биласизми, тушимда кимни кўрибман?

Рассом бир зум ҳаракатдан тўхтади:

– Хўш?

– Лев Толстойни, – деди Қодирий оҳиста. – Адоғи йўқ бир ялангликда ёлғиз ўзи ўтирган эмиш. Ям-яшил яланглик, худди Қўктеракнинг даласига ўхшайди. Эг-нида – оқ бўз қўйлақ, қовоқлари уйилган. Тўсатдан менга қараб: «Сен иккита сигир боқ, соғиб сутини ич, ҳар ой бир жуъз асар ёз», деди. Ўнгимдагидек аниқ-таниқ эшитдим. Уйғониб кетдим, хаёлим чалкашди. Ўй суриб ётиб тонгга яқин кўзим илинибди. Яна ҳалиги туш, узоқ суҳбатлашиб ўтирибмиз. Мен муттасил «Ҳожимурод» ҳақида сўраб эмишман...

Манн адибнинг илҳом ёдуси билан дафъатан ёришган ҳаяжонли чехрасидан нигоҳини узоқмай қолган эди.

– Фаройиб туш, – деди у. – Мен таъбирчи эмасман, бу хил нарсаларга андак шубҳа билан қарайман, лекин, негадир, бунинг сиз учун хайрли бўлишига ишонгим келаётир.

– Қайдам, – дея Қодирий хаёлга тўлди.

– Сиз тузук экансиз. Агар менинг тушимга Леонардо да Винчи кирганида эди, ҳозир ердаги бирорта банда билан гаплашиб ўтирмаган бўлардим, – деди Манн илжайиб.

Қодирий мийиғида кулди, хаёлчан, толғин жиддият яна дарҳол чехрасига қайтди.

– Ғарибларнинг ғарибликларини кўп адиблар етишиб бўлмас маҳорат билан тасвир этиб берганлар, – деди у ўзига-ўзи сўзлагандек. – Аммо, барчанинг назарида буткул фароват ва бахтга ботган каби кўрунувчи, жамиятнинг порлоқ гуллари саналмиш кимсаларнинг ғарибликларини ҳеч ким Толстойчалик қудратли куч, ўтли эҳтирос билан очиб берган эмас. «Уруш ва тинчлик»да бир сахна бор, қачонки ўқиб қолсам, бениҳоя мутаассир бўламан, юракларим эзилиб кетади. Ёдингиздадир, қари граф Безухов жон беролмай талвасада. Борис исмли йигит эса сипоҳий қисмга хизматга кирмоқчи-ю, бироқ от билан ҳарбий анжом сотиб олгани маблағи йўқ. Шунда кекса, қашшоқ онаси ўғлини аллақайси гулгун базмдан чақириб олиб, ўлим тўшагида ажал ғарғараси тутиб ётган қари граф ҳузурига – садақа ундиргани жўнайди. Йўл бўйи кампир аравада ўксиб-ўксиб йиғлаб боради, навқирон, баҳодир йигитга эса муштипар онасини юпатгани икки оғиз сўз қаҳат, ўзининг ҳам кўнгли бузилиб ич-ичидан қаро қисматини қарғаб йиғлайди... Кейин, ҳаяжонлари тиниб, бирдан қўрқувга тушадилар. Графнинг қабул этмаслигидан, мурувват қилмаслигидан, оқибат, Бориснинг хизматга киромай қолишидан ҳам эмас, йўқ, йўқ, бу мулоҳазалар уларнинг хаёл кўчасига ҳам келмайди, аксинча, ҳалиги йиғи товушларимизни аравакаш эшитмадимикан, деган ҳадикдан қўрқадилар. Улар тиланчилик қилгани бормоқдалар, ҳолбуки, ўзлари тиланчиларга саховат

билан хайр-эхсон улашадилар, ахир, насл-насабли, таг-тахтли одамлар эканликларини ҳар лаҳза ўзгаларга англатиб турмоклари керак, боз устига, «князь» деган оҳанжама унвонлари ҳам бор! Уларнинг бу қадар забун ва хор эканликлари ва лекин, буни ҳаммадан, ҳатто ўзларидан ҳам яширмоққа маҳкум эканликлари, одамизод фарзандининг қисмати баъзан шунчалар оғир, шунчалар аянч кечиши ҳар қандай юракда ҳам таассуф уйғотмайдими?

«Топдим! – дея хитоб қилди рассом хаёлан. – Топдим! Излаганим худди шу ҳолат эмасми? Айнан ўзи! Факат шошилмоқ керак, факат улгурсам бас!»

Мўйқалам холст узра шитоб билан ҳаракатлана бошлади.

– «Хожимурод» каби мардона, холис китобни мен ҳали ҳеч қайда ўқиганим йўқ, – дея давом этди Қодирий. – Ўлмасам, бир кун шунга ўхшаган бирор нарса ёзаман. Бу ўлкада жасорат бобида Хожимуроддан ҳаргиз қолишмайдиган не-не шери мардлар ўтган ахир! Ажалга омон бериб, лоақал Намоз ўғри тарихини ёзишга улгурсам эди!

– Намоз ўғри? – Рассом таажжубланиб бошини кўтарди.

– Йўқ, у ўғри эмас эди – эрк ўғрилари унга «ўғри» деб тавқи лаънат осдилар. Оҳ, ҳали бу эл, бу халқнинг не буюк фарзандлари тарих тўзонларига кўмилиб ётибди! Намоз ўтюррак исёнчи эди, неки мазлумга ёт бўлса, неки йўқсулнинг кўзини ёшга тўлдирса, барига аланга қўйган эди. У ҳақда тўкилган қайғули кўшиқлар ҳали-хануз юрт орасида тилдан дилга ўтиб юрадир: «Намоздайин бир зўр ўтди жаҳонда!» Эҳ-х!..

Адиб хўрсинди, кўзларини хиёл юмиб, бошини орқага ташлади, оламни унутгандек сукутга кетди.

Бир пайт қайдандир – олис-олислардан келаётгандек элас-элас товушлар қулоғига чалинди, кўзларини оҳиста очиб, рўпарасида ҳорғин жилмайиб турган рассомни кўрди.

– Чарчадингиз шекилли, бугунча бас, – деди рас-
сом.

Адиб бирдан қизариб, хижолатга тушди:

– Уэр, биродар, аслида мен сизни толиқтириб
қўйдим...

Манн бир сўз демай бош чайқади, мовий кўзлари
миннатдор боқар эди.

Рассом кундалигидан

Янгилик: мен Қодирий хонадонида яшаяпман.
Икки кун бурун у қайта-қайта уэр айтиб, агар му-
носиб кўрсам, унинг уйига кўчиб келиб, ишни шу
ерда давом эттиришимни сўради. Чамаси, менинг ҳар
куни шаҳарнинг у бошидан бу бошига ўнлаб чақирим
босиб, пиёда келиб-кетишимга ачинган. Бу гапнинг
шунчаки такаллуф эмас, балки ўзбеклар диёрига хос
оддий одамгарчилик тақозоси эканини англаганимдан
сўнг, рад этишга ботинолмай, миннатдорчилик билди-
риб, рози бўлдим. Эҳтимол, адибнинг сийрати оилавий
муҳитда янада бўртиброқ намоён бўлар?

Менга кунгай томондаги ёруғ хоналардан бирини
ажратиб бердилар. Иш, қийинчилик билан бўлса-да,
аста-секин олға силжияпти. Лекин бари бир ҳали ҳам
кўнгил тўлгудек даражада эмас.

Хонадон аъзоларининг ўзаро суҳбатларида менинг
фамилиям негадир жуда кўп зикр этилади. Деярли ҳар
икки гапнинг бирида. Дастлабки куни ниҳоятда ҳайрон
қолдим: нахотки бетўхтов мен ҳақимда сўзлашаётган
бўлсалар? Ҳайратимни сезган Қодирий кулиб изох бер-
ди: менинг фамилиям Тошкент шевасида биринчи шахс
эгалик олмошини билдирар экан...

– ...ёзганинг ўзингни йиғлатиб-кулдирмаса, ўзгани
йиғлатмас-кулдирмас...

Кузнинг сўнгги кунлари бўлса-да, чошгоҳ чоғи куёш
аёвсиз қиздирар, бироқ нақшинкор айвоннинг пастки
қавати хийлагина салқин эди.

Тўғарак стол атрофида уч киши руҳсиз ўтирарди.
Нафис чинни пиёлалардаги чой аллақачон совиб қолган.

Дастурхон устида икки букланган газета, Гоголнинг аллақайси томи, бир шингил қора райхон...

Қодирий фавкулодда ташвишманд эди, чехрасида бетоқат асабият зухур этарди.

– Мен бу гапни ижодимнинг имони деб билдим. Неки ёзган бўлсам, барчасини шу имон билан ёздим.

Тўрда хануз чурқ этмай ўтирган рангпар, кўзлари осуда чакнаган қотма киши – Қодирий уни «Дўстим, шоир», деб таништирган эди – оҳиста тилга кирди:

– Мен сизга ўзимга ишонган каби ишонаман. Кошки эди сизни билмасам! Лекин, мана бу... – У газетага ишора қилди.

– Менинг ҳақимда ким нима деса десин! – деди Қодирий титраб. – Бу гапни қўриб эмас, балки виждоним, имоним тазйиқи остида сўзлайман.

Файзсиз боғлар узра қорни соғинган қарғалар қағиллай бошлади. Этак томонда хазон шитирлади. Рассом дастурхон попугини ҳимарганча Гоголнинг тоmidан кўз узмай ўтирарди.

Даврадан аллақачон файз кетган эди. Шоир пиёладаги чойни бир хўплаб бўшатди-да, хайрлашиб ўрнидан кўзгалди. Кузатиб қўйишга чиққан Қодирий ҳаял ўтмай қайтиб кирди. У ҳарчанд ўзини тутишга уринса-да, вужудидаги паришон безовталиқ хануз аримагани сезилиб турарди.

Бун пайқаган Манн кафтини унинг билагига қўйиб, оҳиста деди:

– Кўп ташвиш қилаверманг, ҳаммаси жойида бўлади.

– А?.. Э, йўқ, – деди Қодирий, кейин, бир лаҳзадан сўнг ўртаниб шивирлади: – Лекин... алам қилади, биродар! Бойлар, уламолар, чўнтакчи хоин ва ўғрилар, умуман, Ўзбекистон тескаричиларига қарши матбуот майдонида ҳаёт-мамот жанги эълон қилиб, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар қаторлаштирган бир киши... бугун энди зиёнли, деб топилса!..

– Бу бир англашилмовчилик бўлса керак, – деди рассом.

– Ким билсин... – Қодирий кўксини тўлдириб, оғир сўлиш олди, папирос ёндирди. – Майли... Хўш, давом эттирамизми ёки?

– Менимча, бугунга кифоя қилар. Кейин, мен шаҳарга тушмоқчи эдим.

– Ҳозирми?

– Ҳа. Ташкилот бюросида озроқ ишим бор.

– Уста Мўминни кўрсангиз, салом денг. Лекин оқшом албатта қайтиб келинг, уч-тўртта меҳмон айтганман.

– Нима, бирор муносабат?..

– Йўқ, шунчаки хангома, – деди Қодирий. – Бир-икки шоир, ёзувчи ўртоқлар, йўқлаб келишмоқчи эди. Машшоқлар ҳам бўлади. Тунов куни Шарқ мусикаси ҳақида сўзлашганимизда, бир мақом тингласам, деган эдингиз.

– Ҳа, ҳа, ёдимда. Албатта келаман! – деди Манн.

Рассом, вақт ярим кечага яқинлашганда хийлаги-на сархуш, бироқ қаттиқ хижил кайфиятда қайтди. Дарвозахона йўлагидан кирган замони шоша-пиша Қодирийдан қайта-қайта узр сўрамоққа тушди:

– Жуда-а хунук иш бўлди, иқрорман... Лекин, тушунасимиз, ҳеч қўйишмади, Витька Елизаровнинг туғилган куни экан, бригадамиздаги...

– Ҳеч бокиси йўқ, – деди Қодирий кулимсираб ва уни ҳовли ўртасидаги шийпонга бошлади.

– Базў-ўр сирғалиб чиқдим. «Ваъда бериб қўйганман», десам ҳамки...

Гир атрофида раъногуллар лов-лов ёнган шийпон устунларида катта-катта фонуслар ёрқин порлаб турар, шафтолилар тагига жилдираб сув оқаётган ҳовуз бетида юлдузларнинг титроқ акси оҳиста мавж урар эди.

– Меҳмонлар ҳам кетиб бўлишгандир? – деди рас-сом энгашиб, қўлини чаяркан. – Эҳ, аттанг! – У орқасига ўгирилиб, шийпон ўртасидаги узун хонтахтага қарадию «Ие!» деб юборди ва ялт этиб Қодирийга боқди, бир лаҳза ўтгач, яна ҳовузга энгашди, сувга

чўккан юлдузлар безовта қалқиб бораётган мавжларга тикилиб, жим қолди.

Дастурхон устида – сўлқилдоқ ширмой нонлар, тиллодек товланган ҳусайни узумлар, астойдил ҳафсала билан каржланган обиноввот қовунлар, мўъжаз пиёлаларда турли-туман қиёмлар мунтазир, уларнинг бирортасига қўл теккизилмаган эди!..

Орада кечган беш-ўн дақиқа рассомга абадиятдек узун туюлди. Тунги боғлар маъюс хўрсинарди.

– Туринг, биродар, – деди Қодирий унинг тирсагидан тутиб. – Қани, юқорига марҳамат қилинг. Мана, чой ичиб туринг, мен ҳозир...

Маннинг кайфидан асар ҳам қолмади.

Кўп ўтмай, Қодирий ичкаридан чинни лаган кўтариб чикди.

– Таомга марҳамат қилсинлар, – деди у лаганни хонтахтага қўяр экан. – Жигар кабоб қилдирган эдим...

Сўнг синиққина жилмайиб кўйди.

Рассом кундалигидан

Индинга кўргазма очилади. Мен эса ҳамон устахонада, мольберттаги тугалланмаган портрет қаршисида асабий ва тунд ўтирибман.

Бўлмади.

Ҳа, афсус ва надомат билан тан олмоқ керакки, газеталарда таърифланган «моҳир мўйқалам устаси Манн» бу сафар буюртмани эплай олмади...

Қодирийнинг уйидан кўчиб келганимга уч кун бўлди. Хайрлашар чоғимиз у портретга узоқ разм солди-да, беозор табассум билан: «Ўзингизга маъкул бўлса, менинг эътирозим йўқ», деди.

Ҳамма гап ана шу «Ўзим»да-да!

Ахир, унинг сиймоси бу ожизона тасвирдан қанчалар баланд, қанчалар ёрқин!

Нега бундай бўлди? Бор имконимни сарфлаган эдим-ку?

Биламанки, Қодирийнинг назокати, шарқона андишаси менга кўнглидаги баҳони рўйи рост айтишига ҳеч қачон йўл қўймайди.

Бироқ... «ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ».

Фақат мана шунга чидаб бўлмайди.

Наҳотки, афсона кўчасидан чиқишнинг иложи йўқ?

Иқроор бўлмоғим керакки, кечган шу муддат мобайнида мен бу одамга кутилмаган бир меҳр билан қаттиқ боғланиб қолган эканман. Ундаги ботиний қудрат меннинг журъатимни чеклаб қўйган экан.

Индинга кўргазма очилади, мен эса йўқ ердаги сабаб-баҳоналар билан ўзимни алдамоқчи бўлиб ўтирибман...

Мен, Худога шукрки, ёмон рассом эмасман, лекин образ тасвирга сифмаса, нима қилай, ахир?!

...Ўшанда бари бир ихтиёримга қўйишмади: кўргазма ғоят масъулиятли руҳда ўтказилмоқда эди – Қодирийнинг мен чизган портрети ҳам намойиш этиладиган бўлди.

Жавобимни эшитган Уста Мўмин буюртмани олиб кетгани устахонага ўзи келди. «Сурат бор, сийрат йўқ», деди у портретга қараб, лекин ночор, аянчли эътирозларимга қулоқ ҳам солиб ўтирмай портретни олиб кетди.

Мен кўргазмага бормадим.

Икки ҳафтадан сўнг Москвага отландим. Жўнар эканман, кўнглимдаги ният қатъий қарорга айланиб улгурган эди: мен «афсона кўчаси»дан албатта чиқиб оламан! Қодирийнинг мукаммал портретини қачондир албатта яратаман! Оғринган нафсониятим ҳаққи, иззатгалаблик ҳаққи эмас, азбаройи бу ажойиб инсонга бўлган хурматим, ҳайратим туфайли!

Бу суратдаги ҳар бир бўёқ, ҳар бир чизги тупроқдек хоксор, қуёшдек мунаввар бу инсон руҳида гувиллаб ётган ғалаёнларни куйлаб тургусидир!

Кетар чоғи уни йўқлаб бориб, раъногуллар атрига чўмган ҳовлисидан топа олмадим – адиб сафарда экан. Кичик ўғилчасига рангли қаламлар совға қилиб қайтдим.

У пайтлар мен ёш эдим, гўр эдим, Москвага, уйга қайтар эканман, ўйлаган нарсаларимнинг барчаси рўёбга чиқади, деб ўйлар эдим.

Бирок, афсуски, олижаноб ниятларимнинг ниятли-
гича қолишини ўшанда хаёлимга ҳам келтирмаган экан-
ман.

Дастлаб менга журъат етишмади. Журъат етиш-
ганда эса, ўша ўтли иштиёқдан негадир ном-нишон
қолмаган эди.

Лекин нега энди сарғайган дафтардаги шу биргина
жумла қалбимни бу қадар безовта қилаётир? Эҳ-ҳе,
озмунча вақт ўтиб кетдимиз, ахир!

Аммо беозор ва сўнмас бир нигоҳ «афсона кўчаси»да
адашиб-улоққан чоғларимда мени ҳамиша таъқиб этиб
келди, то ҳануз у мени таъқиб этади, ўша, ўталмаган
бурч изтиробини баъзан эсимга тушганда ўзимни ўзимга
номуносиб сезаман. Ўша закий зотнинг сокин овози-
ни, мафтункор жозибасини, дилкаш суҳбатларини соғи-
наман, лоақал хаёлан ўтган кунларга қайтгим келади.

Бирок, энди умрнинг ниҳоясида турибман: бармоқларим
титрайди, манзараларнинг барчаси яқраг... Юракда эса –
фақат иштиёқ, имконсиз иштиёқ...

Балки, ҳар қалай, уриниб кўрарман?

1981

ОЙ БОТГАН ПАЛЛАДА

Ҳижрий тўққиз юз еттинчи йил¹ кеч кузида тожу тахтидан маҳрум этилган Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо кўҳна ва азим Шошнинг устки тарафида, Чир воҳасининг тоғли кентларида яқин бир ой ўттиз чоғли йигити билан сарсон-саргардон кезиб юарди.

Манглайдан мангу қор аримас Чотқол бағрида яшнаб ётган Фаркат номли сўлим, мўъжазгина бу кент Бобур Мирзонинг кўнглига хейли маъкул тушиб, икки ҳафтадан буён шу ерда хиргоҳ² тикиб, турғун бўлиб қолган эди.

* * *

...Тун бўйи шаррос қуйган ёмғир куни билан тинмади. Осмони фалакни тўлдириб юборган қора булутлар қаҳр билан тўлғаниб, савалаб жала қуярди.

Бобур елкасига чакмон ташлаб, тойғана-тойғана сой бўйига тушиб борди. Таҳорат олгач, чакиллаб сув томиб ётган хиргоҳга қайтди-да, бомдод намозидан сўнг беклар, ишончли йигитлар ва ичкиларни кенгашга чорлади. Хиргоҳга бирин-кетин энгил-бошлари шалаббо Хожа Ҳусайн, Қаро барлос, Султон Ҳусайн арғун, Кўчбек, Нўён кўкалтош, Банда Али, Қосимбек, Холдор ва энг сўнгида мўғулбашара, суяги бузуқ Миршоҳ қавчин жам бўлдилар.

– Шайбонийхон Хўжанд сувини кечиб ўтиб, Шохрухияни эгаллабдур, Пискент вилоятини қамал қилмишдир, – деди Бобур. – Биз бўлак бирор кентга кўчғали қарор бердик. Барча анжомларни тахт қилинг, ёмғир тўхтагач, дарҳол йўлга отланмоқ лозим.

Бир зумда ҳамманинг юзига ташвиш пардаси соя солди, аммо бирор нима деб эътироз билдиргучи кимса бўлмади. Фақат Қаро барлосгина хирқирок товуш билан сўради:

¹ Милодий 1501 йил.

² Хиргоҳ – чодир.

– Кайси манзилга кўчмоқни қарор қилдингиз, амирзодам?

– Бундан икки йиғоч¹ нари Сомсарак отлиғ бир кент бор. Ўшал ерга қароргоҳ қурурмиз. Йўл тадоригини кўрингиз. Сиз, Қосимбек...

Йиғилганлар тегишли амр-фармонлар олиб, олдинма-кейин тарқалишди.

Хиргоҳда алланечук тараддудланиб, Нўён кўкалтош қолди. Бобур қошини чимириб, унга юзланди:

– Сўйланғ.

– Амирзодам... Ҳали хотирдан фаромуш бўлибдур... Мулла Ҳайдарнинг ўғли Мўмин Аҳмад Қосимни, каминани ва яна баъзиларни оғизлагони чорлаб эди. Агар жаноблари ижозат берсалар...

– Мўмин ким?

– Амирзодам, ул Пискент беги Мулла Абдулман-ноннинг иниси. Биз билан Самарқандда бир тавр ошнолиғи бор эди.

Бобур бир зум ўйланиб қолди.

– Биламан, хабарим бор, мулла Ҳайдарнинг Мўмин отлиғ бир паришон ўғли Самарқандда эканимда қошимга келиб эди... Дарвоқе, у билан орангизда сўз қочган, деб эшитар эдим?

Нўён кўкалтош мийиғида қулди:

– Жилла аҳамиятли эмас, амирзодам.

Бобур Мирзо нима қилишини билмай қолди. Ҳавонинг авзойи бундай бир пайтда кўчилса, Нўён кўкалтош барча ишни ўз қўлига олиб, жонига ора кирган бўларди. Аммо ижозат этмаса, балки ранжиб, кўнгли оғринар... Ахир, ундан кўп яхшиликлар кўрган, ҳар нима тилагини ўринлатса ҳам оз. Сарипул чопқинида кўкалтош уни икки марта муқаррар ўлим зарбидан асраб қолган эди.

Бобур ўз табиатига хилофан негадир иккиланарди. Ҳар нечук, Шайбоний яқин, хатар бор. Эҳтимол... Лекин шундай жўмард йигитнинг шахдини қайтаришга нима учундир раъйи бўлмади.

¹ Йиғоч – 8 километр.

– Хўп, ёмғир тингач – ижозат. Бироқ шарт шулким, бу кун ўтиб, эрта тонгласи мен айтган манзилга етиб борурсиз. Биз тунда йўлга чикурмиз.

– Бош устига, амирзодам.

Нўён кўкалтош таъзим қилиб, ташқарига чикди. Ёмғир ҳамон шовуллар, аммо шашти бироз сусайган, кадам ташлаган сайин оёққа чилп-чилп лой ёпишар эди.

* * *

Пешиндан кейин – ҳаво чарақлаб очилиб кетди. Тўда-тўда увада булутлар орасидан куёш хижолатомуз мўралади. Қароргоҳда яна одамлар ғимирлаб қолди.

Бобур ялангоёк, ялангбош, селгий бошлаган нам ерни бир-бир босиб, майдондан ўтди. Қайрағоч тагидаги кигиз хиргоҳ ёнида севикли навкари Банда Алининг иниси – ўн тўққиз ёшлар чамасидаги, хушрўй, хушқад йигит Қўчбек икки кадам нарида қулоғини чимириб, ўт чимдиб юрган жийроннинг узилган абзалларини улаб ўтирар, паст, тиниқ бир овозда хиргойи қилар эди:

Сочининг савдоси тушди бошима бошдин яна...

Бобур таққа тўхтаб қолди. Ё Оллоҳ, ахир бу бир пайтлар ўзи битган ғазалнинг матлаи-ку!

Кўнглини маҳзун бир хушнудлик чулғади.

Ҳа, бир вақтлар, умрининг масъуд онларида, у ҳам назмга ихлос қўйиб, туркийда байт айтар эди. Девон тартиб этмак орзуси – дилига чўғ ташлаган ўт – ҳали-хануз юрагини ўртади. Тақдири азал бу тахлит тожу тахт миннатиини бўйнига ортмаганида, шубҳа йўқким, ўзини буткул ашъор ва илм заҳматига бахш этган бўларди.

Бу саргардон хилватда садоқатли навкари тилидан ўз байтини тинглар экан, вужудига титроқ тушиб, алланечук ғалати тортиб кетди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ Қўчбек унга тескари ўтирганча аста чайқалиб, иштиёқ билан астойдил берилиб куйлар эди:

Тийра бўлди рўзгорим ул қаро қошдин яна...

Бобур аста изига қайтаркан, кўзларига беихтиёр ёш келди. Ёдида, Самарқандни иккинчи бор олганида Алишербек ҳали ҳаёт эди. Хатто, бир гал журъат қилиб, туркий байт айтиб битган китобатини Хиротга, ул ҳазратга юборган эди. Мусаннафоти¹ етти иқлимга машхур ва манзур донишпаноҳ шоир аҳли фазл, аҳли ҳунарга чин мураббий, тенгсиз ҳомий эди. Муқаррар, ул зот унинг жасоратига лойиқ бир саъй-ҳаракат кўрсатган, марҳаматини дариф тутмаган бўларди. Ким билсин, эҳтимол, мавлоно унинг табъи назмини, машқ йўсин абётини муборақбод этармиди? Ёхуд, ул фурсатларда аҳён-аҳён айтиб юрган байтларини «Адо – дуруст, вале аксар суст», дея баҳолаб, қаттиққўл устоз дастхати билан мактуб йўллаган бўлармиди? Ҳар нечук, Бобур унинг бир оғиз мўътабар каломига илҳақлик ила кўз тутган эди. Таассуф, минг таассуфки, бундай бахт унга насиб этмаган экан. Тақдирида бу ёзуқлар бор экан, то жавоб келгунча мана шу балоларга мубтало бўлиб ўтирибди...

Мана энди, бугун ўз аҳволига йиғлай деса – кулгилик, кулай деса – йиғлагулик. Андижонни деб Самарқандни қўлдан берган эди. Хайр, Яратганнинг иродаси шундайдир, балким? Аммо Андижондан, киндик қони тўкилмиш, ўн икки яшарлигида тахтини тутган Андижондан, Тангри омонатини оладиган куни баҳузур узаниб, мангуга кўз юмишни ният қилиб қўйгани Андижондан тирик айрилганига сира-сира тоқат қила олмас, ҳасратга тўлган вужуди шу икки ўт орасида туну кун қоврилар эди. Кечалари гўё кинригига қадок-қадок тош осиб қўйилгандек, кўз юма олмас, қулоғи остида аллакимнинг масҳараомуз маккор товуши ўрмалар эди:

Гофил аз инжо рондо ва аз инжо монда...²

¹ *Мусаннафоти* – асарлари.

² Гофил бу ердан қувилган, у ердан айрилган (форс.).

Бундай пайтларда Бобур ўрнидан туриб кетар, сутдай ойдинда шарқираб ётган сой бўйига тушиб борар ва субҳидамгача соҳил ёқалаб гоҳ асабий, гоҳ паришон кезиб юрар эди.

Буқун ҳам, кейинги вақтларда муттасил яланг юришни одат қилиб, тоғу тошни мутлақо тафовут этмайдиган бўлиб кетган оёқлари ихтиёрсиз суратда яна хилват гўшага етаклади. Бир қизғиштус харсанг устига чиқиб, бешик уриб келаётган коп-қора, лойқа тўлкинлардан нигоҳини узмай, сувга тикилиб қолди.

Наҳот, толе ҳақиқатан ҳам ундан буткул юз ўгирган бўлса? Наҳотки, бир пайтлар унинг болалик осмонида жуда эрта балқиган шамси саодат энди шу қадар эрта ботса? Бу беш кунлик ўтар дунё учун жамъу жам бебақолиги аён, аммо ҳали унинг дунёдан умидворлиги битган эмас. Беайб – парвардигор, лекин ундан қайси бир гуноҳи азим содир бўлдики, Халлоқи олам уни бунчалар қаҳрига олмаса?!

Йўқ, бу бандан ношукрлик эмас, бу – жалойи ватан бўлиб, саргардон сарғайган кимсанинг Яратганга мунглуғ истидъоси¹, холос. Балки, бу унинг гоҳи ҳақ, гоҳи ноҳақ оқизган қонлари, кўз ёшлари баробарида муяссар бўлиб турган эҳсонларидир?..

Валиаҳд тариқасида тожу тахт, салтанатни қўлга киритганига муқим етти йил бўлибди. Бироқ шу кечган фурсат ичида бирор кун йўқки, ўзи ҳарбу зарбдан, дасти қилич бандидан бўшаган бўлсин! Ўн бир ёшидан то хануз буқунгача икки рамазон ийдини² асло бир ерда қилолган эмас. Мана, неча-неча йилларким, умри соҳибқирон аждоди Темурбекнинг таназзулга юз тутган ўлкаси Мовароуннаҳрда бир-бири билан қирпичоқ бўлиб ётган чифатой, темурий, ўзбек султонлари, беклари ва ҳокимларига қарши жангу жадал билан ўтиб бормокда.

¹ *Истидъо* – илтижо.

² *Ийд* – ҳайит.

Баъзан енгиб, баъзан енгилиб, ғанимлар устига черик¹ тортиб, кочиб-кувиб ўтқарган мутлақул-инон² кунларида, алҳақ, кўп хатолиқлар, кўп гуноҳларга йўл қўйди. Иродасига итоат этмаганларни сўзсиз қатли ом қилди, умрига муттасил қутқу солиб, ниҳоний найза санчғучи оға-ини, биродарларининг ҳолини ҳам кўп бор забун этди, шафқат тилаб, кўзда ёш билан титраб-қақшаган душманларига нисбатан «Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилгайлар?» қабилида ҳукм юритди...

Пойида сурон солиб гувуллаётган сойга маҳзун термилганча Тангри инояти билан рўзи зафар қозониб шаъну шавкатга ботиб юрган кезлари кўз ўнгидан бир-бир ўтаркан, Бобур Мирзонинг шикаста юраги тутдай тўкилар эди.

Падари бузруквори Мирзо Умаршайх вафотидан сўнг эришган ғалабалари ҳали-ҳануз уни масрур этиб келади. Самарқандни олиш учун борганида саноглик икки юз қирқ киши билан бу хатарли жасоратга қўл урган эди. Шу жасорат далдаси ва йигитларининг садоқатига таяниб, Сарипулда Шайбонийхонга қарши қўшин тортди. Шайбонийдек пуртажриба лашкарбоши шу урушда уни не-не улуг бекларидан, не-не содиқ навқиронларидан жудо қилмади? Иброҳим отлиғ ишонган уч мардона беклари – Иброҳим тархон, Иброҳим жоний, Иброҳим сору ўша жангда унинг учун жон бердилар.

Тирик қолган ўн-ўн икки йигити қанотига кириб, не машаққатлар билан Самарқанд қалъасига чекингани ҳамон кўз олдида... Бунда тўрт ой мобайнида бошига тушган қисматнинг қаро кунлари, чеккан хорлик ва азиятлари... Наҳот, шулар хотирдан кўтарилса? Очликдан ит этини, эшак этини еган фақир ва мискинлар-чи? Наҳотки, уларни ҳарғиз унута олса?

¹ Черик – қўшин.

² Мутлақул-инон – ўз эрки қўлида.

Уни толе ёрлақамади, ҳеч кимдан кўмак етмади. Ҳатто Султон Хусайн Мирзо... Шундай соҳибтажриба, улуғ подшоҳ ҳам унга мадад қилмай, Шайбонийхонга элчи юборди...

Қамал сўнгида зарурият мажбур атдиким, мағрур бошини эгиб, сулҳи муроса қилишга мажбур бўлди. Кўнглидек сим-сиёҳ бир тунда Шайхзода дарвозасидан ўғринча чиқиб кетарканлар, суюкли эгачиси Хонзода бегим ғаним кўлига тушиб қолди...

Бобур Мирзо хануз ўша мудҳиш тунни эсларкан, аъзойи бадани музлаб кетар, яраланган арслондек ўзини қаерга уришнй билмай қолар эди. Ҳозир ҳам аччиқ бир ўт кўксини тиги паррондек тилиб ўтди.

Самарқанддан қувилиб, бор дунёси қоронғи бўлиб юрганида Андижондан келган машъум хабар то сўнги дам ёдидан ўчмаса керак. Ўшанда иниси Жаҳонгир Мирзо тахт ҳокими қилиб кўтарилган эди.

Ё Раббий, нечун бу чархи гардуннинг ишлари бунчалар тескари! Бу қандай чархи кажрафторки, ини ўз оғасининг кўзига чўп солса, тоға тукқан жиянини сарсари хижрон этса, фарзанд ўз падарининг бошини узса! Буларнинг барчаси, эҳтимол, рўйи заминни зир титратган шавкатли Темурбекнинг ноаҳил сулоласига тақдирнинг тавқи лаънатиدير? Мазлумларнинг жаҳонни тутган нола-фигонлари арзи самога ҳам етган бўлса... не тонг?

Қуёш уфқни қизартириб ботиб бормокда. Ёмғирдан кейин қорайиб ётган адир этагидаги анғиздан аллаким от етаклаб ўтди. Заиф, беқарор шамол қароргоҳ тарафдан тутун иси ва намхуш тупроқ ҳидини олиб келди. Бобур сув ёқалаб ҳорғин кезишга тушди. Уни яна хаёл олиб қочди.

Бу оламда қайси бир бандага ишониб бўлади? Кимни кўнғилга маҳрами асрор этса бўлади? Қаён боқма – хиёнат, макр, найранг... Сўнги пайтларда, не боиским, бу ҳазин, нолакор байтлар тез-тез хотирига келадиган, бир зум ҳофизасини тарк этмайдиган бўлиб қолди?

*Ким кўрибтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиқ...*

Не-не мардумлар билан садоқат умидида ҳамжи-хатлик орзу қилди. Аммо уларнинг макридан ҳар вақт ғофил қолди. Али Дўст ва Қамбар Алидек улуғ беклари, Муҳаммад Дўст сингари суянган тоғлари унга панд етказдилар, шу тариқа унинг инсон фарзандига бўлган эътимодини синдирдилар.

Йўқ, қодир Худо барчасидан бохабар экан, ёмон-ларнинг жазосини ўзи берди. Ота-бола Али Дўст ва Муҳаммад Дўст унга неча бор фириб бериб, амакиси Султон Аҳмад Танбал томонига буткул ўтиб кетган эдилар. Бир-икки йилдан сўнг Али Дўстни қўлига яра чиқиб ўлди, деб эшитди. Қисиккўз, имони ҳам ҳаракатлари сингари сушт Муҳаммад Дўстни яхши хотирлайди. Бу доғули Танбални ҳам лақиллатиб, Шайбонийга ўтиб кетган эди. Асли ҳаромнамак экан, ундан ҳам қочиб, Андижон кентларида фитна-ғавғолар қилиб юрганида яна Шайбоний қўлига тушди-ю, кўзларини ўйиб олдилар.

«Кўзларини туз тутти» деган гапнинг маъниси шу эркан-да», дея кўнглидан ўтказди Бобур ва оёғи остидан муштумдек бир чағир тош олиб, сувга ирғитди. Тош шалоп этиб чўкиб кетди. Бобур яна сўнгсиз хаёлларга берилди.

Нахотки, ўзи ҳам шу тош сингари беному нишон йўқ бўлиб кетса? Юрагида қайнаб тошган интиқом, ҳали юздан бири рўёб кўрмаган ниятлари, нахот, шу гадойтопмас хилватда буткул битса? Ахир, овир кунда қора тортиб келганида тошкандлик хон додаси ҳам, тоғалари ҳам: «Ҳолинг не?» деб бир қайрилиб бокмадилар-ку... Хон дода иноят йўсинида Ўратепани ваъда қилган эдилар. Муҳаммад Ҳусайн Мирзо бермади. Ким билсин, ўзи бермадими ё юқоридан бир ишорат бўлдики, ёлғиз Оллоҳга аён...

Бобурга алам қилар эди. Бу қандай бедодликки, куни кеча бутун Мовароуннаҳрга ўзлигини танитиб,

наъра тортган амирзода бу кунга келиб, шу кимсасиз Фаркатда, тоғу тошлар орасида дарбадар юрса!..

Тортаётган бу хор-зорликлари бадалида ҳукмдор деган ном кўтариб юргунча боши оққан томонга кетгани афзал эмасми? Бу шармисордикда нимага кўз тутмоғи мумкин? Вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар пароканда...

Баъзан унинг хаёлини сарҳад сари от суриш фикри қамраб олар, шунда йўлга чорловчи товушларни эшитгандек бўлар, томирларида қон жўшиб, юраги гупуриб кетар эди.

Сарҳадга! Сарҳадга!

Эҳтимол, ўзга юртларда толе унга яна илтифот айлар? Мусофир бўлмаган мусулмон бўлмас. Балки, бегона заминда бу кунлар тушдек унутилиб кетар? Аммо Андижон...

Кўнглига шу фикр келиши билан Бобур Мирзонинг қизиган асов қони сув сепгандек бирдан совиб, ширин хаёллари чилпарчин бўлар эди.

Фурбат қайси бир кимсанинг умрини шодмон этибди? Ёт элларда жисмидан жон чиққунча аччиқ армон юрагини тош каби эзмаслигига ким қафолат бера олади?

Йўқ, ватандан айру тушган қисмат, сўзсиз, кишини тириклайин қабрга элтгай. Ахир, тирик жонга ёлғиз мазор учун тўрт газ қаро ер эмас, балки ҳамдаму ҳамнишин элу юрт керак. Ва лекин, Тангри таоло агар ризқи рўзини ўша ёқларга сочган бўлса... Унда не илож?

Аммо мамлакатдорликда гарчи баъзи ишлар зоҳиран маъқул кўринса-да, ҳар бир ишнинг заминида юз минг мулоҳаза зарур. Бир бемулоҳаза ҳукм туфайли не миқдор фитналарга дучор бўлди, энди кўзни очмоқ лозим...

Ўркач-ўркач сув узра Бобур Мирзонинг хаёллари ҳамон чайқалар эди. Ложувард осмоннинг Сўқоқ кенти устидаги бурчида само белига белбоғ тортди – турфа рангда ял-ял товланган камалак оқшомни нурга

белади. Этни жунжиктириб, захкаш шабада турди. Бобур Мирзо оёғидан зах ўтиб увушиб қолганини энди пайқади-да, аста қароргоҳига қараб йўл олди.

Тевада навкарлар шовқин-сурон билан хиргоҳларни бузиб, анжомларни йиғиштирмоққа киришдилар.

* * *

Шу кеча тун қоронғиси билан йўл босиб, кун анча ёйилиб қолганида кафтдек текис бир мавзеда ўрнашган Сомсарақ деган икки юз уйлик кичкина кентга етиб келинди. Бобур теварақни кўздан кечириб, тақир ўриб олинган бедапоё этагидаги баланд адирга қароргоҳ тикишга фармон берди.

Кечга томон бир зумда чанг-тўзон, қуюн кўтарилиб, гўё чақирилмаган меҳмонларни хушламагандек, осмон яна бурканиб, қовоғини солди. Бир неча муддат секин-секин томчилаб турган ёмғирли ҳаво ярим соатлардан сўнг кучайиб, шиддатли довулга айланди. Шамол кўз очирмай қўйди, аҳён-аҳёнда Чотқолтоғ устини бир лаҳза ёритиб чакмоқ чақар, кейин еру кўкни ваҳимали гулдурак товуши тутиб кетар эди. Жами хиргоҳлар қулаб, сув босиб кетгач, раёнинг¹ уйларида бошпана топишди...

Бўркигача ивиб кетган Бобур Мирзо кигиз тўшалган танобий хонада даричадан ташқарига хомуш тикилиб ўтирар, уйнинг ўртасида эса хуш бўй таратиб, қуруқ арча шохлари чирсиллаб ёнар эди.

«Куз оёқлаганда қалдиروқлар?! – дея ўйлар эди у. – Бу не аломат?»

Гулханнынг нариги тарафида уй хўжаси бўлмиш Абдулкарим исмли қоп-қора соқолли, бақувват йигит қўлидаги чўп билан ўтни титиб қўяркан, рўпарасидаги одамга ер остидан қизиқсиниш ва ошқора ҳадик билан боқарди. Йигитнинг ёнида ранги ҳазондек заъфарон кекса бир кампир кўзларини юмганча муштдай бўлиб жим ўтирар эди.

¹ Раё – маҳаллий аҳоли.

– Волидангизми? – дея сўради Бобур секин.

Абдулкарим бош чайқади:

– Йўқ, тақсир... Бу киши менинг бувимга ҳам волида бўладилар. Мучалим бақар¹, дер эдилар, бу йил бир юзу ўн олтига кирдилар, чоғи.

– Бир юз ўн олтига?! Оллоҳ умр берсин, кўп умр топқон табаррук аёл эканлар.

– Мундан икки ой муқаддам бунда Тошканддан чиққан мўғул черики тўхтаб эди, – деди Абдулкарим гулханга шох ташлаб. – Элни талаб, бемикдор ёмонликлар еткурдилар. Энам шу важдан таъблари паришон, маъзур тутгайсиз, тақсир.

Бобур таассуф билан сўзлади:

– Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати шул. Босса ҳам ўлжа олур, бостирса ҳам талаб-тушириб ўз элидан ўлжа олур...

Шу вақтгача сўзсиз ўтирган кампир туйқусдан қонсиз лабларини қимтиб тилга кирди.

– Ох, бўтам-а, энди менга Оллоҳдан умр тилаб нетасан... Азроилни сўрасанг-чи... «Омонатингни олиб қўя қол», деб уззукун Яратганга илтижо қиламан. Йўқ, мени ёдидан чиқариб юборганми...

Бобур бўркини оловда қурита туриб, таскин оҳангида:

– Ундоқ ношукр сўз айтманг, момо, – деди, – харна бўлса Тангри суйган банда экансиз, дам ўтганига шукр қилинг.

Кампирнинг чўпдек ингичка, буришиқ бармоқлари ориқ тиззаларига ёпиб қўйилган қора капанак² устида гўё алланарса ахтарган каби тимирскиланар эди.

– Шукр қиламан, бўтам, шукр қилмаганимда не илож? Бу дунёга келиб, икки ўлиб бир тирилмадим, холос, ундан бошқа неки кўргилик бўлса, ҳаммасини тортдим. Йигирма уч йилдан буён кўзларим ожиз... Худои таоло суйган кулига дард берар, деб ўзимни

¹ Бақар – сигир.

² Кapanак – жун чакмон.

овутдим. Оллои карим тўққиз фарзанд берди... Фарзандларим барчаси қаро тупроқда ётибди, мен бўлсам... э воҳ! – Кампир ич-ичидан тошиб келган дардли хўрсиникдан оғир энтикди.

Бир муддат тек қолдилар. Сўнгра Бобур орага чўккан нохуш сукунатни бироз кўтариш ниятида товушига атай бардам тус бериб:

– Қўйинг, момо, кўп қайғурманг, – деди. – Жаннатмакон Амир Темур давру давронидаги ишлар хотирингизда бордир? Ўшал вақтда кўрган-билганларингиздан сўйланг.

Кампирнинг бир бурда заъфарон юзи буришиб, ажинлар ружғон ўйнади.

– О-о, бўтам-а, биз ул пайтлар ёш эдик... Элас-элас хотиримда: соҳибқирон Темурбек замонасида Малик Убайдулло отлиғ бир хушсурат оғам черикка кириб эди. Нақ қарчиғайдай йигит эди. Не вақтгача бадгумон кетди. Олти йилдан сўнг Ҳиндистондами, аллақайда ўлибди, деган хабари келган эди. Ўша йили пушти паноҳ Хожа Абдурасулнинг кичик иниси ўғли билан Сўқоқда кўчки босиб...

Кимдир дарвозани жон-жаҳди билан тақ-тақ урди, шу зумда момақалди роқ гумбурлаб, атроф бир лаҳза ёришиб кетди. Абдулкарим сапчиб ўрнидан турди-да, дарвозага қараб югурди.

– Ким?

– Очинг! – деган кескин фармойиш янгради.

Устидаги энгил-боши ивиб, баданига чиппа ёпишиб қолган Аҳмад Қосим бежо аланглаб ичкари кирди.

– Не гап?

Аҳмад Қосим таъзим қилди:

– Гуноҳкор қулингизни афв этинг, амирзодам... Фалокат, фалокат рўй берди... Нўён кўкалтош мастлиқта жардан йиқилиб...

Бобурнинг борлиғи бир қалкиб тушди.

– Нима-нима?! Қачон? Қачон?.. Нечун?! Ўлдими? Сиз... сиз қайда эдингиз, ахир?

Аҳмад Қосим гуноҳкорона бош эгди:

– Икрорман, амирзодам, мендан улуг хатолик ўтди. Фафлат босиб тунда бир уйда ухлаб қолибман. Тонгласи шу хабарни еткурдилар...

– Эҳ, бад амал¹ Мўмин! Эҳ, ит эмган ваҳшзод! Самарқанддаги эски кийнани² ҳануз ёқлаб эркан-да! – Бобур аламдан лабини тишлаб, инграб юборди... – Уҳ, малъун!.. Жасад... жасадни не қилдингиз?

– Амирзодам, биз суҳбат тутқон ердан ўтгиз одим нари бир жарнинг остида кўкалтошнинг ўлигини топдик. Аъзойи бадан ва бошқа кўз тушар ерида ҳеч бир шикаст_учрамади. Тафсилини билгувчи бирор кимса бўлмай... Пискентда туфроққа топшириб келдик... Буюринг, ҳар не жазога мустаҳикман³...

Ёлғиз ўртанган юраккина идрок қила олувчи навҳа кўки⁴ вужудини зир титратган Бобур унга ғамгин назар ташлади. Бу оламда ягона садоқатли дўсти, ҳамдами муниси ёлғиз бир шу кўкалтош эди. Тақдир уни ҳам кўп кўрибди-да!.. Ў, қисмат! Нахотки, сенинг Бобур Мирзони мангу синамоқдан бўлак эрмагинг бўлмаса!

У гўё ўзига-ўзи сўзлагандек, алланечук ғалати товушда:

– Энди дардмандлиғ беҳуда! – деди секин. – Аввало, манглайи шўр экан... Макр қурбони бўлди, ғофил қолдик... Ғофил...

Кейин юз-кўзини аёвсиз савалаётган ёмғирга ҳам парво қилмай, лой-сув кечганча шахт билан юриб кетди. Аҳмад Қосим эс-ҳушидан айрилгандек, бироз ҳайрон бўлиб турди-да, сўнг соя каби изма-из эргашди. Бобур бўтана сув тошиб ётган ариқдан ўтиб, жар этагига қараб юрди. Шамолдан пана бир жойга мук тушиб, муздек ҳўл тошга юзини босган кўйи узоқ жим қотди. Аҳмад Қосим сал нарида нафасини ютиб, анча вақт шарпасиз турди, ниҳоят, хавотирланиб, ёнига келди:

¹ Бад амал – ёвуз ниятли.

² Кийна – гина, адоват.

³ Мустаҳик – лойик.

⁴ Навҳа кўки – мотам куйи.

– Амирзодам... – деди бўғиқ овозда.

Бобур Мирзо индамади...

Ялт этиб чақнаган чақмоқ ёруғида Аҳмад Қосим унинг титраётган елкаларини кўрди-ю, ботиндан бўзлаб йиғлаётганини англади.

– Кун бемаҳал бўлиб кетди, амирзодам...

Бобур бошини кўтарди. Хорғин юзини ёмғир томчиларими, кўз ёшими... алланарса ювиб тушар эди. Ўқсик товуш билан эшитилар-эшитилмас шивирлади:

– Кам кишининг вафотидан мунча мутаассир бўлиб эдим...

Унинг заиф овозини теварак-атрофни ларзага келтириб янграган гулдурак қаҳқаҳаси босиб кетди.

* * *

Бобур неча вақтлардан буён қоғоз-довотни йиғиштириб қўйган, гашлик қоплаб ётган кўнглига нафақат назми абёт, балки қил ҳам сизмас эди.

Лекин ҳозир ич-ичидан тўлқинланиб келаётган шиддатли титроқни енгишга Бобур Мирзо қодир эмасди. Бармоқлар беихтиёр қаламга югурди, қулоғи остида олис, жуда олислардан танбурнинг сўнган навоси янглиғ тиник, ҳазин бир нола янграб кетгандек бўлди-да, Мирзони бу ғира-шира дунёдан буткул суғуриб, йироқ-йироқларга, шамси талъатнинг мунаввар нурлари билан чулганган илоҳий, соҳир бир оламга олиб кетди. Оппоқ қоғоз бетида, тўфонларида унинг жони пажмонини омонсиз қалқитган ғам-андух денгизининг асов мавжлари тўлқин уриб намоён бўла бошлади:

Бир кеча хотирим мушавваш эди,

Кўзда сув, кўнглум ичра оташ эди...

Чиропоядаги сўник шам ўқтин-ўқтин лип-лип соя ташлаб қолар, бедапояда чигирткалар тинимсиз чириллар, тушовлаб қўйилган отлар гоҳ-гоҳ бошини кўтариб пишқириб қўяр, аммо хиргоҳда, ожиз шуъла

ёруғида бағрини қоғозга бериб ўтирган ўн тўққиз яшар, бодомқовоқ навқирон йигит буларнинг бирортасини на эшитар, на сезар, жисми жаҳони хиёл титраб равон йўрғалаётган мўъжазгина қаламда эди.

Ашъор мисралари билан бирга шоирнинг юрагида қайнаб тошган аччиқ-аччиқ кўз ёшлари ҳам сатрларга қуйиларди. Ёниб тугаёзган шамнинг хира нурида буюк инсоннинг буюк руссасидан воқиф бўлган оқ қоғознинг туси гўё янада оқариб-бўзариб кетгандек...

Бобур кўксини тўлдириб беомон қийнаган ҳасратларини тўкиб солмоқчидек, бор дунёни унутиб ёзар, ёзган сайин қалбида сарин бир енгиллик сезар эди.

*Гоҳ бир қулни подшоҳ қилур,
Шоҳни банда гоҳ-гоҳ қилур.*

*Гоҳ жоҳилни сарбаланд айлар,
Гоҳ оқилни пойбанд айлар.*

*Жону кўнглида жуз жаҳолат йўқ,
Ҳеч ишида анинг адолат йўқ.*

*Не вафо қилганини билса бўлур,
Не жафосига сабр қилса бўлур...*

...Хиргоҳнинг яқингинасида от бетоқат кишнаб, депсинди. Аллаким отдан сакраб тушди-да, шитоб билан хиргоҳга қараб юрди. Қизил сахтиён этиги, кўк мовут чакмони ва қош-кўзини тўрт энлик чанг босган алпкелбат, қисиккўз Қосимбек эгилиб таъзим қилди:

– Тошканддин хабар, амирзодам!

Бобур Мирзо ҳамон ўша тахлит қоғозга қадалиб ўтирар эди – англамади. Қосимбек иккинчи бор такрорлаганида, ҳуши ўзига келиб, шошиб унга тикилди:

– Не гап?

– Амирзодам, Султон Аҳмад Танбал Ўратепа устига келмиш. Бул кеча хон Тошкандин черик отланди...

Бобурнинг кўзлари чакнаб кетди. Демак, ҳали буткул имконият битмаган экан-да! Демак, ҳали ноумид васвасага берилмаслик лозим экан-да! Ким билсин, эҳтимол, худди шу сафар унга уйқудаги бахтини уйғотиш насиб бўлар? Нечун толеини яна бир бор синаб кўрмасин?

Туйқусдан томирларига қон каби қуйилиб келаётган аллақандай ғайритабиий куч-қудратни ҳис қилди-да, юраги энтикиб кетди. У илдам кийинди, белига Самарқандда ясагирган ясси қиличини тақаркан:

– Қани, юринг, Қосимбек, – деди фавқулодда ўқтам товуш билан. – Бор қўшинни жамланг, майли, хон кўрсинлар. Агар... агар черик берсалар!.. Буронғор ва жувонғорни¹... ясол ясаймиз!

Олдинма-кейин хиргоҳдан чиқдилар. Атроф сув қуйгандек жимжит. Бор тирик жонни маст сахар уйқуси таслим этган, юлдузлар ҳам мудроқ босгандек хира милтиллар, чигирткалар чарчаб, ниҳоят, тинган – ой ботган эди...

1978

¹ Буронғор ва жувонғор – қўшиннинг ўнг ва чап қанотлари.

ПАНОХ

Хижрий тўққиз юз еттинчи йилнинг қаҳратон қишида темурийзода ҳукмдор Захириддин Мухаммад Бобурнинг ишлари тараққийдан таназзулга юз тутган эди. Кеч кузакнинг ругубатли, совуқ изғиринлари эса бошлаганида у уч ойдан ортиқ давом этган қамал сўнгида – очлик, мискинлик, хор-зорлик нихоясида, ер юзининг сайқали бўлмиш Самарқандни ғаддор душмани Шайбонийхонга ташлаб чиқди...

Салтанат ва ҳарбу зарб борасида ҳали аччиқ тажрибалар орттириб улгурмаган ёш ҳукмдор омон қолган етмиш-саксон чоғли навқари билан нажот излаб ота юрти Андижонга отланди. Аммо Самарқанд сарҳадларидан чиқиб улгурмасидан Андижон томонлардан нохуш хабар етди: иниси Жаҳонгир Мирзо тожу тахтни эгаллаб, оғасини қилич яланғочлаб кутмоқда эмиш.

Киндик қони томган бу вилоят энди илгидан кетганини пайкаган Бобур Мирзо Андижон кўхпояларидан бошпана топмоқ умидида шу тарафга юрди. Бироқ бу ерларда қашқирдек изғиб юрган Султон Аҳмад Танбалнинг таъқиб-тахликаси туфайли яна ортига – Масчоҳ ва Ўратепага, ундан эса тоғ ошиб Даҳқат кентига қараб чекинмоққа мажбур бўлди.

Бобурнинг болалик осмонида бир вақтлар жуда эрта балқиган шамси саодат энди ундан буткул юз ўгиргандек эди.

* * *

– Чопар маҳтал бўлиб қолди, амирзодам!

Бобур Мирзо Қосимбекнинг ўктам овозидаги сезилар-сезилмас тоқатсизлик оҳангини пайқаб, хиргоҳ керагасидан кўзини олди. Падари бузургворининг хизматида ҳам кўп садоқатлар кўрсатган бу кекса, соҳибтажриба бекнинг тулки тумоқ остидаги дўнг қаншари асабий тиришиб турарди.

– Чопар маҳтал бўлса... ижозат беринг-да, қўйинг! – деди Бобур тўсатдан кескин товуш билан. – Арслоннинг мўйлабиға қўл чўзмоқдан не мурад ахир?!

Қосимбекнинг сийрак, сарғиш киприклари пирпиради:

– Англамадим, амирзодам?

– Нечун англамайсиз? Ер остида илон қимирласа биладиган сиздек зукко, тезфаҳм кишининг англамаслиғи... таажжуб!

– Амирзодам афв этсинлар, бироқ кулингиз ҳеч вақт тезфаҳмлиқ даъвосини қилган эмас! – деди Қосимбек юпқа лаблари гезариб.

– Чакки қилурсиз! Аркони давлатга, сиёсат дағдасига мансуб кимса тезфаҳм бўлмоғи вожиб, – деди Бобур Мирзо хиёл юмшаб. – Зеро, ҳар ишнинг заминида юз минг мулоҳаза лозим. Бир бемулоҳаза ҳукм туфайли не балоларга гирифтор бўлдик, энди кўзни очмоқ даркор.

Қосимбек андак тараддудланиб, сўради:

– Қайси ҳукмни айтаётирсиз, амирзодам?

– Қайси бирини айтай? – деди Бобур Мирзо чимирилиб. – Мен тезфаҳмлиқ хусусида бежиз сўйламадим, Қосимбек. Самарқандда эканимда ушбу ажиб воқеани эшитиб эдим: бир куни Мир Алишербек билан Султон Ҳусайн Мирзо ўртасида бир суҳбат ўтдиким, Мирзонинг тезфаҳмлиғиға ва Алишербекнинг мутаассирлиғиға далилдир. Алишербек сирли сўзларни Мирзонинг кулоғига пичирлаб айтди. Сўнг дедиким: «Сиз бу сўзларни унутинг». Мирзо шу ондаёқ дедиким: «Қайси сўзларни?» Алишербек бисёр мутаассир бўлиб кўп йиғлади... Киройи мусоҳиблар шундоқ бўлса!..

Қосимбек оғир сўлиш олиб, совут-садоғини тузатиб қўйди.

– Маъзур тутинг, амирзодам, бироқ кулингиздан бу аччиқ кинояларга лойиқ не гуноҳ ўтди – билмасман.

– Бу аччиқ киноялар эмас, Қосимбек, – деди Бобур Мирзо ўйчан, – бу бир армон, холос. Бизга ҳам уйқулиқ бахтимизни уйғотиб, муносиб бир аркони

давлат тузмок насиб бўлармикан? Ёки умримиз шу йўсин саргардонликда ўтиб кетармикан?... Сизга киноя қилмок хаёли хотиримга ҳам келган эмас. Ахир, сизга теккан калтакнинг учи, аввало, бизга тегур. Сизнинг Аҳмад Танбалдек маккор тулкининг ширин сўзларига инониб ўлтирганингиз бизни беҳад таажжубга солаётир.

– Амирзодам, фаҳми ожизимча, Аҳмад Танбалнинг истаги чин кўринадир. Ҳозир унинг ҳам аҳволи бисёр танг. Лоақал қиш оёклагунга қадар анга ҳам, бизга ҳам муросаи мадора ғоят зарур. Мана, узр сўраб учинчи бор элчи юборибдир...

– Лафзсиз кимсаларнинг узрига не эътибор! – деди Бобур ва форсчалаб қўшиб қўйди: – Узраш баттар аз гуноҳ¹. Йўқ, Қосимбек, қўнглим сезаётир, Жаҳонгир Мирзога ҳам, Танбалга ҳам инониб бўлмас. Бу нав саргардонликдин кўра Тошкандга – хон додам қошига борганим маъкул. Хон додам ҳам, тағойиларим ҳам иш кўрган, пуртажриба кишилар. Шояд Тошканддан бир нажот етса...

– Хар не амрингиз – вожиб, амирзодам, – деди Қосимбек шошиб. – Аммо, Тошканд бормоқдан, наздимда, бир маъно чиқмас. Шу чоққача ҳеч кимса мўғулдин мурувват ва яхшилик кўрган эмас. Инонинг, қулингизнинг хон додангизга ҳам, тағойиларингизга ҳам асло ғарази йўқтур. Бироқ мамлакатдорлик бошқа, кавму қариндошлиқ бошқа. Шунча йиллар бормаган хон додангиз қошига бу янглиғ ғариб аҳволда эмас, муносиб шаъну шукуҳ билан борсангиз ярашур. Сўнг эътиқодли бекларнинг барчаси Андижон сари юрмоққа тарафдордирлар. Дўст Носирбек ҳам, Қанбар Алибек ҳам... Сўзларимга шубҳа қилсалар, аларни чорлаб, кенгашиб кўрсинлар.

* * *

– Мухтасар сўз шул, беклар. Энди фикрингизни очиқ айтингиз: қаён бормоқ маъкул – Тошкандми, Андижон? Сўйланг, Дўст Носирбек?

¹ Узри гуноҳидан баттар.

– Андижон, амирзодам! Қор кетгунга қадар кўхпояларда таҳаммул қилиб турмоқ лозим.

– Сиз не дейсиз, Қанбар Алибек?

– Андижонга қайтмоқ керак, амирзодам. Саргардонлик ўбдан жонга тегди.

– Муҳаммад Ёқуббек?

– Ўзга юртда шох бўлгунча, ўз юртимизда гадо бўлайлик, амирзодам!

– Хўп! Танбалнинг сўзига инонурмисизлар?

– Инонурмиз!

– Элчиси Худонинг номини ўртага қўйиб қасам ичди-ку, амирзодам!

– Хўп! Агарчанди мен бу мунофиқнинг на ваъдасига, на қасамига инонсам-да, сизларнинг сазангизни ўлдирмайин. Йўл тадоригини кўрингизлар! Хўш, Қосимбек, тагин не дейсиз?

– Амирзодам, хаёлимга бир ғариб фикр келиб эди. Эгилган бошни қилич кесмас, дебдир машойихлар. Аҳмад Танбал сизга бошини эгиб турибди, ҳамиятга ҳамият билан жавоб қайтарсак, оқилона иш бўлур эди.

– Яъни?

– Яъниким, у сизга сулҳ таклиф қилибдир, сиз ҳам нишонаи тасдиқ этиб бирор нимарса юборсангиз, чакки бўлмас эди.

– Масалан?

– Жаҳонгир Мирзо – кичик, сиз – улугсиз, кичиклардин айб ўтганда катталардин афв лозим. Кийган либосингиздан бирини юборсангиз, оға-инилик қайта қарор топганига бир ишора бўлур эди.

– Нима юборсак манзур бўлур?

– Кийганингиз бўлса, кифоя, амирзодам.

– Сиз соҳибтажриба кишисиз, мана шу хос бўркимни юборсам, не дейсиз?

– Маъқул, амирзодам. Энди Аҳмад Танбалга ҳам...

– Нима-нима?! Йўқ, Қосимбек, у ҳаромнамакка отимизнинг тезагини ҳам ҳайф билурмен!

– Амирзодам, сиёсатдорлик ҳамиша ҳам зўру зарб билан эмас, аксар муросаи мадора билан ҳам юритиш-

ни тақозо қилур. Шу бир арзимас илтифот ила навкарнинг эминлигини таъмин этурсиз.

– Эҳ, Қосимбек!.. Майли, садқаи суханингиз... Бу бадкирдорга нима юбормоқни ҳам билмайман.

– Яроғларингиздин бирини юборсангиз, амирзодам. Орада адоват битганига, ҳамжиҳатлиқ ва иттифоққа умидворликдан тасдиқ бўлур эди..

– Хўп! Мана шу ўтук ясси қиличимни кўринг-чи. Бултур Самарқандда ўзим учун ясаттириб эдим.

– Ўбдан кескир, нафис яроғ, амирзодам. Исфакхоний пўлат. Бир замонлар менда ҳам шу сингари қилич бор эди, жаннатмакон падари бузургворингиз тортик қилиб эдилар. Ўратепадаги бир мусоҳарада олдириб эдим. Маъқул, амирзодам. Самимий тилакнинг бундан ортиқ исботи бўлмас. Тиғидаги калиманинг ўзи бир дунё! Ояти каримами? Ҳа-а, «Заҳириддин Муҳаммад баҳодир!»

– Самарқанддаги зафар хотирасига усталарга буюрилиб эдиким, қилич тиғига бир тарих битгайлар. Майли, олинг. Баттол Танбал бизнинг кимлигимизни... эслаб юрсин!

– Амирзодам, мурувват ва ҳимматингиз бундан ҳам ривож топсин, омин!

* * *

Кун бўйи гупиллатиб ёққан лайлакқор кечга бориб тинди. Хуфтондан сўнг ҳаво очилиб кетди, осмонда баланд, ёруғ юлдузлар порлади. Изғирин баттар кучайиб, юз-кўзни ўйиб-чимчилаб ола бошлади.

Работи Рўзақ кентидан икки йиғоч берида тўхтаб, хуфтон намозини ўқидилар. Бобур Мирзо намоздан кейин тагин йўлга отланмоққа буйруқ бермоқчи эди, навкарларнинг ҳорғин қиёфасини, йўл уриб ташлаган отларнинг абгор аҳволини кўриб, фикридан қайтди.

Сарсон-саргардонлик, совуқ ва очлик бир ҳафтадан буён тинка-мадорни қуритган эди, қуриб-қовжираб ётган пўпанак тол тагида ёқилган гулхан тафти бир

зумда барчани элители, уйқу оғушига чорлади. Хамма жим, чарчок тилу забонларга ҳам гўё муҳр босган, ҳеч кимсанинг гап-сўзга тоқати йўқ эди.

Пакана, мўғулбашара Соҳибқадам киши бошига бир кафтдан майиз билан яримтадан суви қочган кулча улашиб чиқди. Уч кун бурун тўқайда тасодифан отиб олинган жайрон гўшти кеча тугаган, шу сабаб бу окшом қозон сувга ташланган эди. Аҳволнинг танглиги, истиқболнинг номаълумлиги юракларида ғашлик ва қўрқув уйғотган навкарлар истар-истамас кавшаниб ўтиришарди.

Соҳибқадам беклар қурган даврага яқинлашиб, қўк чорсида қолган майиз ва кулчанинг ҳаммасини улар олдига қўйди-да, гулхан ёнида биқир-биқир қайнаб ётган қумғонни олиб келди. Бобур боядан бери уни жимгина кузатиб ўлтирар эди.

– Тўхтанг! – деди бўғик товушда. Сўнг чорсидан бир сиқим майиз билан яримта кулча олди-да, Соҳибқадамга юзланди: – Бизни ҳам бир навкар деб билинг! Барчага баробар тақсим қилинг!

* * *

Тонг қоронғисида Қанбар Алибекнинг жон ҳолатидаги қўрқинчли қичқириви янгради:

– Ёғий етти, қўпунг!

Бобур Мирзо жангу жадалларда ҳам, сайру саёҳатларда ҳам ҳамиша совут-садоғини ечмай, қиличини белидан қўймай ухлар эди, сапчиб ўрнидан турдию:

– Қоровул қани?! Қосимбек, қайдасиз?! Жангдовул қайда? – дея хиргоҳдан отилиб чиқди.

Ташқарида – бир-бирига туташ адирлар қўйнидаги қор босган ялангликда икки юз чоғли суворий ғужғон ўйнар, отларнинг кишнаши, қиличлар жаранги, ярадорлар ноласи эшитилар, сал нарида уч-тўртта мурда қорайиб кўринар эди.

– Амирзодам, отга мининг! Амирзодам! – Аллақасқдан етиб келган Соҳибқадам Бобурга зудлик билан отини рўпара қилди.

Бобур Мирзо эгарга минган захоти ўттиз одим жойда бало-қазодек устларига ёпирилиб келаётган ёғий навкарига кўзи тушди. Олдинда, зулукдек қорабайирда ваҳшат солиб келаётган чавандозни у дарҳол таниди: Аҳмад Танбал!

– Ортга буринг, амирзодам! Ортга! – деб қичқирди Соҳибқадам қилич яланғочлаб ва оти билан Бобурнинг бедовини зўр бериб четга сура бошлади.

Бобур Мирзо от жиловини қаттиқ силтаб тортиди. Бедов аччиқ кишнаб кўкка сапчиди ва шу сония душман қиличи унинг нақ қулоғи остидан шувиллаб ўтиб кетди. У отга қамчи босиб, рўпарасидаги қийғоч кўзли, гирдиғумдан келган навкарга камондан ўқ узди, аммо ғанимнинг юзтубан қулаганини кўрмади – боши узра кўтарилган қилични пайқаб, сўл томонига кескин бурилди. Шу асно кўзлари Аҳмад Танбалнинг ёвуз ўт ёнаётган қисик кўзлари билан тўқнашди, сўнг эса нақ пешонаси олдида қиличнинг совуқ тиғи ярқиради. Таниш қилични кўрган замони Бобур Мирзо аламдан қичқириб юборди:

– Ах, ит эмган Танбал! Кўппак Танбал, харомнамак экансан! – деб қичқирди у ва шу ондаёқ дубулғаси бошидан учиб кетди...

Қуршовдан омон чиққанлар қочгандан қочиб, қош қорайганда чалдевор бир қўрғонга етдилар. Кўпдан буён инсон қадами тегмаган бу вайрона қўрғонда бойкушлар совуқ хуҳулар, атрофни қоронғи зулмат босиб келар эди.

– Шунда тунаремиз! – деди Бобур тунд охангда.

Отдан тушдилар. Соҳибқадам шу захоти Бобур Мирзонинг жароҳатини синчиклаб кўздан кечирди. Хуржунидан қандайдир қўланса малҳам олиб сурди-да, шоҳи қийиқ билан аста танғиб қўйди.

– Худойим бир асрабди, амирзодам. Манглайингизни хейли ялаб ўтибди. Кўзнинг эгаси бор, деганлари рост экан, бир баҳя қолибди, – деди у бош чайқаб.

– Ўз қиличимни ўз бағримга санчдилар! – деди Бобур Мирзо уҳ тортиб. – Шундоқ хиёнатдан сўнг инсон зотиға инониб бўлурми?!

Қосимбекнинг ранги қув ўчган, сийрак мўйлаблари титраб, кўзини ердан узолмас эди.

– Умрим бино бўлиб бу каби номардликни кўрмаган эдим, амирзодам, – деди у базўр.

– Бу қилич менинг бошимни эмас, бошимдаги хом хаёлларни чопиб ташлади, – деди Бобур Мирзо кескин. – Бу қилич сизнинг Танбалдек қари тулки билан боғлағон ҳамжиҳатлиқ ришталарингизни ҳам буткул узиб ташлади, Қосимбек!

Қосимбекнинг ялпоқ юзлари бўзариб, залворли кафтини кўксига қўйди:

– Икрорман, амирзодам, сизни бу мусибатли йўлларга гумроҳ қулингиз бошлаб эди. Муртад Танбал бизни тузоққа илинтирмоқ қасдида экан, ғофил қолдим.

– Энди афсус-надоматдан зарра наф йўқтур, – деди Бобур Мирзо дубулғасини бошига кияркан. – Тангрининг иродаси. Фақат, ўшанда сўзимизга юрганингизда бу маънисиз чопқин ҳам рўй бермас, шундоқ ёвқур навкарлар ҳам жувонмарг бўлмас эди... Бу кўргилик ҳам бизга аччиқ бир сабоқ бўлғусидир. Шояд, сўкир кўзларимиз очилса!.. Хўш, беклар, энди не дейсизлар: қайдин нажот топурмиз? Фикримча, Тошканддин ўзга жойда бизга паноҳ қолмади!

Алланечук саросима ичра бўшашиб турган беклар ҳомуш бош эгиб таъзим қилдилар.

* * *

Икки ҳафтадан сўнг, чаҳоршанба куни, намозшом чоғи Бобур Мирзо юпунгина кийинган, бечораҳол қуролланган ўттизга яқин навқари билан Тошкентнинг Самарқанд дарвозаси олдига келиб тўхтади. Дарвозалар ёпилгунга қадар шаҳарга етиб олмоқ ниятида елдириб келинган отлар оппоқ кўпириб кетган, бетоқат пишкириб турар эди.

– Тўхтанг! Кимсиз?! – деб ҳайқирди минора тепасидаги соқчибоши.

– Андижондин Заҳириддин Мухаммад Бобур Мирзо ҳазратлари хон додаларининг муборак даргоҳларига ташриф буюрдилар! – деб кичкирди Қосимбек узангига оёқ тираб.

– Ўрон¹ни айтинг! – деб амр қилди соқчибоши пинак бузмай.

Қосимбек саросималаниб, ён-атрофига аланглади. Навкарлар ҳам тараддуланиб, бир-бирларига қараб олишди. Бундан хавотирга тушган соқчибоши ўқ-ёйини тўғрилаб:

– Ўронни айтинг! – деб баттар дағдаға қилди. – Ўрон!

Шу ондаёқ кўҳна, баланд девор ортида шовур-шувур бошланиб, тор шинаклардан юзлаб ўқ-ёй отлиқларга қараб ўқталди.

Бобур Мирзо қаддини ростлаб, тагидаги араби бедовни ўйнатиб уч-тўрт қадам олға чиқди-да, кўзларини хиёл қисиб соқчибошига тикилди.

– Сайрам! – деди у қатъий товуш билан. – Сайрам!

Соқчибоши бирдан бўшашиб, ўқ-ёйини пастга тушираркан, ортига ўгирилиб пўнғиллади:

– Дарвозани очинг!

Залворли, қадимий мис дарвозанинг ғийқиллаб очилишини жимгина кутиб турарканлар, Қосимбек от устидан энгашиб, Бобур Мирзога шивирлади:

– Тасанно, амирзодам! Хон додангиз ишни ўбдан пухта қилган эканлар. Аммо сиз кўпдин буён бунда бўлмагон эрсангиз, ўронни қайдин билурсиз?

– Нечун билмайин? – деб жилмайди Бобур. – Тошканд – онам Қутлуғ Нигорхонимнинг ота юрти-ку! Тошканд – менинг она шаҳрим-ку, Қосимбек!.. Қани, марҳамат!

Ҳориб-толган қувғинди суворийлар қаршисида Тошкентнинг кўҳна дарвозаси залвор билан аста очилди...

1983

¹ Ўрон – пароль.

НУҚТА

Икки ҳафтадирки, Аграда беморнинг хасратидек узун, тинимсиз ёмғир қуярди. Икки ҳафтадирки, файзу шукуhini йўқотган Боғи Нурафшонга дарчадан маҳзун бокиб ётган Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу кун ёстикдан бош қўтарган, тонг сахардан хилватхонада ёлғиз ўлтирганча Кобулга – Ҳумоюнга мактуб битмоқда.

Ўтган душанба оқшомида Ҳумоюннинг элчилари – Баёншайх Вайс Лоғарий билан Беккина деган навкар йигит хушхабар олиб келди. Бобур Мирзо бу ўқтам, соҳибтадбир йигитларни илгаритдан – Самарқандда экан чоғидан билар, уларнинг омилкорлигию улуғюраклигига ишонгани важҳидан Ҳумоюн қошида хизматга қолдирган эди.

Элчилар келтирган хабар, қакроқ қирғоққа урилган денгиз тўлқинидек, орзиққан кўнгилга қувонч берди, бироқ улар билан бафуржа сўйлашмоққа ҳам қурби етмади: мана, икки ҳафтадирки, вужуди иситма алангасида ёнади. Айниқса, совуқ тушгандан буён дард янада кучайди. Чап қулоғида пайдо бўлган, на хинди, на туркий ҳақимлар даво топа олган чидаб бўлмас бир оғриқ ҳам кун сайин зўрайиб, мислсиз азоб бера бошлади. Кун икча сартарош бўйнига махсус мато тақиб, соч-соқолини тарошлаётганида, тилло гардишли кўзгуга термилганча соқолидаги оқ толаларга нигоҳи тушди-ю, ич-ичидан хўрсиниқ келиб, кўзларини бемажол юмди. Шу ондаёқ Алишербекнинг ҳикмат тўла, дард тўла байти иқрор тиғи билан юрагини тилиб ўтди:

*Соқол оқи ўлимга пешравдир,
Тириклик сабзаси узра қиравдир.*

Тириклик сабзаси!.. Ҳа, уни ҳам умрининг кўклам фасли хазонга юз тутиб, сарғайган япроқ янглиғ тўкилиб бораётир. Падари бузургвори Умаршайх Мирзо ўттиз тўққиз ёшида қазо топган эди. У эса, қиблагоҳи ёшини аллақачон яшаб бўлди, Тангри умр берса, шу

киш қирқ беш ёшни тўлдирур. Бироқ тақдири азалда шохларга умр вафо қилган эмас — ғаним ханжаридан минг бир тадбир ила жон сақлаганларида ҳам, ажал шамширининг ногаҳоний зарбидан қутулмоқ маҳол.

Бобур Мирзо муттасил жангу жадал ичра қўрқинчли тушдек кечган умри поёнига қараб бораётганини дилдидан англар эди. Ўлим ваҳми энди юрагига қутку солмас, надомат туйғуси кўнглини ўртамасди, зеро, гоҳ қирқ беш лахзадек, гоҳ эса қирқ беш асрдек туюлган қирқ беш йиллик ҳаётида у аччиқ қисмат майини беармон сипқарди, дунё кезиб дунё орттирди, кўп яхшиёмонни бошидан ўткарди, тириклик лаззати қанчалар тотли бўлмасин, оламдаги ҳар бир нарска каби унинг-да мангу эмаслигига иқрор бўлди: фақат, қилган ишларидан қилиб улгурмаган, аммо ниҳояга етказиши шарт бўлган юмушлари ҳали кўп эканини билар, шу боис, қайтмас бўлиб кетаётган ҳар бир дақиқа, ҳар бир сонияни унсиз фарёд билан кузатар эди.

У кумуш суви юритилган жузъ қатидан Ҳумоюннинг мактубини олиб, қайта кўздан кечири бошлади. Бир зумдан сўнг таассуф ила бош чайқади: Ҳумоюн не чоғ шавкатли подшоҳ бўлмасин, ҳарбу зарб ишида нечоғлиқ порлоқ зафарлар қозонган баҳодир бўлмасин, ҳатто, мана, зурриёт кўрган бахтиёр ота бўлмасин, ҳали нақадар сабий! Йигирма ёшда ҳам хануз сабий эканига ушбу номаси яққол далолат: бошдан-оёқ такаллуф билан йўғирибди, дабдабадан холи бирор жумлани чироқ ёқиб ҳам топмоқ мушкул: *«Қуллуқ арзадошт улким.. ва султони салотин қиблагоҳимизнинг муруват ва ҳамият қуёши... шамси талъат Хут буржида эдиким, абри найсон паришон бўлиб эди...»*

Бобур Мирзо мактубга хомуш тикилиб қолди. Ҳумоюнни бир қарич чоғидан мудом ёнида олиб юрди, ўзи билган ва билмаган жамики илму ҳунарга, файзу фазилатга ўргатди, Тангри инояти бирла, иншооллох, комил бўлди, деб ҳаёл қилди, бироқ, минг афсуски, барибир нимадир хотиридан фаромуш бўлибди. Ахир мамлакатдорлик миннати бўйнига олган кишининг

хат битирда чучмал ва муғлақ алфоз билан иш тутмоғи улуғ айбдир. Аммо айб ёлғиз Ҳумоюндами? Расмий девоннинг барча номаларию фармойишлари, бепоён салтанатнинг тўрт тарафидан ҳар куни келиб тургувчи турфа мактублар, шиква-шикоятлар, аризаларнинг жами ана шу янглиғ зебу жило ила тўлиб-тошган. Уларни то кўздан кечириб чиққунига қадар юраклари хун бўлиб кетади, бироқ ҳар бирига муносиб жавоб қилмоқ учун бошдан-оёқ ўқиб битирмоқ керак, ўқиб битирмоқ учун сабр-тоқат керак, шу сабаб Яратгандан сабру тоқат тилашдан ўзга чора йўқ. Совун кўпигидек омонат, пуч сўзлар билан оқ қоғозни қора қилмоқ орифлар учун фазилат эмас. Таассуфким, буни жуда оз кимса англайди, англаган мардумнинг ҳам аксари бу андиша кўчасидан нари юрмоқни афзал билади.

Аста хўрсиниб, қалам-довотга қўл чўзаркан, хаёлидан ғариб бир фикр кечди: жавобни шундоқ мулоҳаза бирлан битмоқ керакким, токи ҳам Ҳумоюннинг кўнгли озор топмасин, ҳам, агар англаб етса, бу хат унга бир умрлик сабоқ бўлсин!..

*«Ҳумоюнга муштоқликлар била соғиниб салом де-
гач, сўз улким, душанба куни рабби ул-аввал ойининг
ўнида Беккина била Баёншайх келдилар, — дея бош-
лади у мактубини. — Хатлардан ва арзадошлардин
ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолат мушаххас ва
маълум бўлди...»*

Бирданига ўзининг набиралик бўлгани — энди бундан буён бобо эканини эслаб, иситма чанғалидаги бемадор вужудига ором югурди: Ҳумоюн Ёдгор тағойининг қизидан ўрил кўрибди... Кўнглида ажиб бир қаноат ва қудрат туйди. Шу шодумонлик таъсирида мисралар бири иккинчисини иноқ етаклаб келди:

*Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду манга дилбанде...*

Беихтиёр ўзининг ана шундай саодатли онлари, Ҳумоюн туғилганда қалбини тўлдирган ифтихор туйғулари ёдига тушди. Ўғли Кобул аркида тавал-

луд топган эди. Вилоят йўк, вилоят умидворлиги йўк, навкар пароканда, саргардон сарғайиб, Самарқанд қамалида очликдан ит этини, эшак этини еган мискинлар билан дахшатли уқубатлар чекиб, Тошканд ва Андижонда мислсиз машаққат ва ҳорликлар тортиб, ниҳоят, Кобулда бир муддат қўним ва осойиш топган кунлари эди, шикаста қўнглини қувончга тўлдириб Ҳумоюн дунёга келди. Шу вақтгача Темурбекнинг салтанат соҳиби бўлган барча авлодини «Мирзо» дер эдилар, ўша йили у ўзини бундан буён «Подшоҳ», деб аташларини амр-этди. Мавлоно Саййидий шоир валодат тарихини «Султон Ҳумоюнхон» топиб эди, бу ном ўзига ҳам, ичкиларга ҳам маъқул тушиб, уч-тўрт кундан сўнг гўдак Муҳаммад Ҳумоюн исми билан элга маълум бўлди.

Оталикнинг фарзи айни – фарзандга муносиб исм қўймоқ, дейдилар. У ҳамиша бақадри имкон бунга интилди: иккинчи ўғли туғилганда унга умрлик бахт тилаб, Комрон номини берди; учинчи ўғил дунёга келганида унга аскарлик шижоатини тилади – Мирзо Аскарӣ, деб бағрига босди; Ҳиндни олганида Ҳақ таоло тўртинчи ўғилни ато этди – шавкатли кунларимдан ёдгор, деб Ҳиндол исм қўйди; Тангри бир онадан уч кизни унга каромат қилди – гул барги монанд нозик зеболарга чаман гулларининг хуш исмларини раво кўрди – Гулрангбегим, Гулчеҳрабегим, Гулбаданбегим деб суйди. Мана, энди Яратган унга набира қувончини бахш этибди...

«Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин, ё раббил оламин, – дея давом этди у. – Отини Алҳамон қўймишсен. Тенгри муборақ қилғай. Вале бовужудким, ўзинг битибсен, мундин гофил бўлубсенким, касрати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом отта кам бўлур...»

У барқут болишга ҳорғин суянган қўйи аста ўйга толди. Бу гўдакнинг манглайига котиби қудрат неларни ёзди экан? Салтанат дағдағасиними, саркарда-

лик шавкатиними, алломалик рутбасиними, шоирлик қисматиними? Тангри танглайини қандоқ фазлу қарамлар билан кўтарди экан? Истиқболи ёруғмикан, қоронғи? Зеро, шоҳларнинг инон-ихтиёри ўзида, деғувчилар адашур. Бу оламда шоҳу шаҳзодалар муҳом ўзгаларга – ўзларидан қудратлироқ ҳукмдорга, уларнинг қош-қовоғига қарам. Шу ваҳжданким, тахт теғрасида боболару оталар, оталару болалар аксар қирпиҷоқ. Ахир, Султон Мирзо Улуғбекдек фозили замоннинг норасо фарзанди Абдуллатиф шу беш кунлик ўтар дунё учун шундоқ қари ва донишманд отасини қатл этди; Султон Ҳусайн Мирзодек соҳибтаҗриба, иш кўрган улуг подшоҳ кексайган чоғида норасида набираси Мўмин Мирзонинг беғуноҳ қонига қўлини ботирди! Ахир, падаркуш Абдуллатиф дунёга келганида, Мирзо Улуғбек ҳам худди унинг янглиғ, оламдаги ўғил кўрган барча орзуманд оталар янглиғ боши кўкка етган бўлса, не ажаб? Эвоҳ, ким билсин, кўкка етган шу азиз ва мўғтабар бошини бешиқда беозор тамшаниб ётган шу гўдақ бир кун келиб сапчадай уздириб ташлашини билганида... Ёинким, Султон Ҳусайн Мирзо, Мўмин Мирзонинг таваллудидан хабар топганида озмунча севинган, чоғир базми учун яна бир баҳона топилганига озмунча қувонганмикан?.. Оқибат эса... Ё Раб, ана шундоқ кўргиликлардан ўзинг асра!

«Тангри отини ва зотини фарҳунда ва муборақ қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарнлар Алғамонни давлат ва саодат била тута бергай...»

Ҳумоюн давлат ишларига дахлдор бир неча мулоҳазаларни баён қилиб, кенгаш тилаган эди. Мактубнинг айна ўринларига бўлакча зеҳн солиб англадики, валиаҳди кўпдан буён унинг дилидаги ўтли армон – Самарқанду Андижон орзусини амалга оширмоқ тараддудида. Бироқ Ҳумоюн бу муқаддас армон унинг дилида ёнган фарёд эканини билармикан? Ҳумоюн учун бу бир жанговарлик ҳаваси, ҳукмдорлик шаъни йўлидаги жозиб бир орзугина эмасмикан? Ахир, ўзи неча бор чоғланди, йиллаб қулай фурсат кутди, фурсат етганда

эса... журъат кутди, аммо журъат етмади – киндик қони томган юртларни, энди эслаган чоғ юраклари тутдек тўкилиб кетадиган жаннатмонанд вилоятларни қон билан суғорадими? Ота-боболари мозорини фил туёғи остида топтайдими? Бундан не топади – шон-шавкату фароғатми? Мурод топдим, дея алданиб, эл-улус ёдида сазовори лаънат бўлиб эсланмайдими?.. Йўқ, бундоғ қалтис таваккал унинг илгидан келмас. Бироқ айна навқирон чоғида кўкси жангу жадал нашъаси, зафар иштиёқи билан тўлиб-тошган баҳодир валиаҳдиннинг шижоатини қайтармоқ ҳам ақлдан бўлмас. Ким билсин, балки отага муяссар бўлмаган саодат фарзандга насиб этар?

«Яна Комронга, Кобулдаги бекларга фармон бўлдим, – дея бир муддат ўйланиб давом этди у, – бориб, санга қўшилиб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сориёким, салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгри-нинг инояти била ёғиларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилгайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур... Агар Тангри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар Тангри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, – унинг вужуди баногоҳ зирқираб кетди, – Самарқандта сен ўлтурғил...»

Оҳ, кани энди, ўша саодатли кунларга етиб бўлармикан? Асли, унда толе йўқ экан, толе йўқлиги жонига бало бўлди...

Ватандан айри тушганига яраша, шоядки, фарзандлари меҳр-мурувватли, андишали, саховатпеша бўлсинлар. Шукр, шу кунгача ўрталаридан оқибат кўтарилмади, аммо ундан сўнг бу оғалик-инилик шу йўсин давом этармикан? Ёхуд Султон Ҳусайн Мирзонинг уч нафаридан бўлак жами валадуззино ўн тўрт ўғли сингари, фарзандлари бирининг кўзига бири чўп суқармикан? Ҳарне, орада мулкгирлик тамаъси бор, балои нафс талвасасию шайтони алайҳилаъна васвасаси

бор!.. Ахир, ўзи бу борада озмунча ситам тортдими? Ота бир Жаҳонгир Мирзо отлиғ иниси бор эди, боиси мулкгирлик, у билан не кудурату нифоқларга бормади! Мудом кўзига чўп солмоққа интилди. Шайбонийхон чангалидан базўр қутулиб, дили вайрон, ота юрти Андижонга паноҳ тортиб борганида, иниси шаҳар дарвозаларини унинг юзига тақа-тақ ёпди. Йўқ, донолар бу ажиб форсий масални беҳуда айтмаганлар: «Дах дарвеш дар гиламе бихусбанд, ду подшоҳ дар икклиме нагунжанд!»¹ Хумоюнга шуни уқтирмак керакким, инилари билан ҳамиша баҳамжиҳат маош қилгай, чунки улуглардан доимо кўтаримлик, кенгфеъллик лозим.

«Яна сендин озроқ гинам бор, — дея хат бошидан ёзди у, — бу икки-уч йилдан бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдан сўнгра келди. Мундоқ бўлурми?»

Шу пайт чап қулоғида кучли бир оғриқ кўзғалиб, боши қаттиқ зирқиради, икки чаккасига буров солингандек, аъзойи бадани жунбишга келди. Қалам тутган қўли титраганча яна болишга беҳол ёнбошлади.

Табиблар даво топа олмай ҳайрон юрган, қулоғидаги бу дард боиси не экани ўзига яхши аён. Мундан йигирма йил муқаддам, Кўтали Зарринда мисли кўрилмаган қор бўронига дучор бўлди. Султон пешойи отлиғ кекса йўлбошловчи совуқдан гангибми ё азбаройи қариликми, йўлни йўқотди. Кечга бориб қор беҳад забтига олди. Қосимбекнинг зўри билан яқинроқ деб шу йўлдан юрилган эди, ориятманд одам, номусга тушиб, икки ўғлини ёнига олиб, қор кечиб йўл очганча олға бошлади. Лайлакқор лаҳза сайин тобора кучаяр, довон узра ув тортган изғирин эса юз-кўзга, қўл-оёқларга юзларча, мингларча чаёнларни келтириб ураётгандек бўлар эди. Ҳаволи Кутий деган бир жойга етганда ортиқ тоқат қилиб бўлмай қолди, шунда тунамоққа қарор берилди. Ким от устида, ким қор-тошдан баҳоли

¹ Ўн дарвеш бир гиламга сиғади, аммо икки подшоҳ бир икклимга сиғмайди (форс.).

кудрат паноҳ ясаб бошини тортган, ким изтироблар билан кўзда ёши шашқатор... У қўлига курак олиб, ёр яқинига мук тушди, икки кулоч чамаси ернинг қорини курай бошлади. Тиззагача, белигача, кўксигача куради – ҳануз ер кўринмас эди. Қор уюмидан ҳосил бўлган чуқурга тушиб, бошини ичкари тортиб ўтирди. Олам-жаҳонни буткул яксон қилмоқ қасдида қутуриб эсаётган изғириндан хийла пана бўлди, ўлим ваҳми нари чекингандек туюлди. Тишини тишига зўр бериб босган кўйи, дилда алам саратони, жисму жонида қиш қаҳратони, кўнглидек қоп-қоронғи осмонга тикилганча қимир этмай ўтираверди. Аллазамон ўтиб, беклардан икки-уч киши келди, ёрга боринг, ҳарна, жон сақласа бўлур, дедилар. У кескин бош чайқади. Ахир, қайси юз билан борсин? Барча навкарлар бунда – бўрон чанғалида титраб-қақшаб ўлтирса-ю, у иссиқ ёрда, фароғат оғушида мудраса!.. Йўқ, бу мурувват лафзига хилоф, ҳамжихатлик расмига ёт иш бўлади, у ҳам не машаққат бўлса, барча қатори бардош берур, агар вақти қазоси етган бўлса, кўпчилик билан жон таслим қилур! Шу кўйи чоҳга тушгандек жойидан қимирламай ўтираверди. Қор кучайгандан кучайди, намози хуфтон бўлганда елкасини, бошию кулоқлари устини тўрт энлик қор босган эди. Кулоғига не бало теккан бўлса, ўшанда теккан. Яна бир дафъа, худди шу сингари аёз-ли кун эди, дарё лабига етганда черик бир сесканди: у отдан илдам тушиб соҳилга борди, музни тешиб, ўн олти бор шўнғиди...

Ҳа, чархнинг у кўрмаган жабру жафоси қолдими?!

У чап кулоғига кафтини босганча, бир муддат кутди. Оғрик хиёл пасайгандек туюлгач, яна Ҳумоюннинг мактуби узра эгилди. Бу не синоатким, хатда ёлғизлик, ёлғизлик азоби хусусида бир неча ҳасратомуз сўзлар битилган эди. Бобур хайрон қолди: йигирма яшар навқирон жувонмарднинг дилида бунчалар ноладомат? Таажжуб билан бош чайқади. Ҳаҳ, болам, деди хаёлан, сенинг ёшингда мен ҳам хали ёлғизлик балоси нелигини билмасдан, аммо унинг изтироби ила чулғанмоқни хуш кўрар эдим!..

У шифтга тикилиб, фикрини жамлаб олди-да, шитоб билан ёза кетди:

«Яна хатларингда ёлғузлик, ёлғузликким, дебсен, подшоҳликта айбдур, нечукким дебтурлар:

*Агар пой банди ризо неш гир
Ва гар яксувори сари хеш гир.¹*

Хеч қайде подшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғузлик рост келмас...»

Чиндан ҳам, жаҳонгирлик ҳавоси билан ёлғизлик ҳаваси рост келганини шу пайтгача ким кўрибди? Ёлғизлик истаган киши зинҳор-базинҳор тожу тахт миннатини бўйнига олмасин. Ё бўйнига кашкул осиб қаландарлик йўлини тутсин ёинки зоҳидлик тариқатини ихтиёр этсин. Аслида, ёлғизлик не эканини сен қайдан билурсан, болам? Сен дунёга келиб не ранжу аламлар тортдингки, дилингни буңдоғ ситамлар ўртайди? Ўн икки ёшда суюкли падарингдан етим қолдингми? Отангнинг тупроғи совимасдан, ҳали кўзингнинг ёши қуримасдан сағир бошингга тож кийдирдиларми? Беғубор болалик дамларинг, покиза ўсмир чоғларинг қону қатрон ичида, дуду чопқин ичида барги хазондек чирпирак бўлиб кетдими? Ғаддор рақиб ўз қиличинг билан бошингни чопдими? Туғишган жигарларинг оқибат расмини унутиб, ғанимга қўшилиб юртингдан мосуво этдими? Мангу жудо бўлган она юртинг дарди юрагингни эздими? Ўзга вилоятлар, ўзга эллар нафрати бирла тавқи лаънатга сазовор, саргардон тентирадингми? Қирчиллама ёшингда малика Байда сенга захар тутдими? Умрингнинг гул очган кўклам фасли ғафлат билан чоғир денгизи ичра фарқ бўлиб кетдими? Нега бунча нола чекасан, ўғлим Мухаммад Хумоюн подшоҳ? Бу чексиз изтироблар боиси не?

¹ Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг, ўз бошингча бор, яъни, жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма, кета бер (форс.).

Ва шу ондаёк бу ҳадсиз-ҳисобсиз саволларга жавоб топгандек бўлди: изтироблар боиси – тирикликда, инсонликда. Фақат тирик одамгина изтироб чекмоққа, изтироблар ичра тобора тозариб, юксалиб, ҳаётнинг жамики машаққатларини енгиб бормоққа қодир. Дунёдаги, ҳатто энг улуғ ўлик ҳам изтироб чекмоқдан маҳрум, зеро, инсоний изтироб – тириклик нишонаси, барҳаёт диёнат овозидир. Демак, меҳнату тарбиятлари зое кетмабди – Ҳумоюн теграсига боқар экан, юраги дардга тўлади, дард уни безовта ҳаёл билан қадамини тафтиш этади. Демак, унинг кўксиди виждони уйғоқ, адлу инсофи тирик. Балли, ўғлим, деб шивирлади у, баракалла, баҳодирим!.. Аммо шу заҳоти кўнглини музлатиб хавотир туйғуси бостириб келди: бу юмшоқфеъллик билан Ҳумоюннинг мамлакатдорлик қилмоғи қийин, бениҳоят қийин!

Дили музтар бўлиб, ўғлининг мактубидан бир таскин-тасалли қидирди. Ҳумоюн хушхат эди, лекин мактубнинг баъзи ўринларини қийналиб, тусмоллаб маъносини чақди.

«Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур ҳаёл қилсанг эди, ўқиёлмас эдинг, – дея ташвиш билан ёза бошлади у. – Ўқиёлмагандин сўнг, албатта, тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни «алиф» била битибсен. Кулунжни «ё» била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайду. Ҳолоки хат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттандур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундан нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур, ҳам ўқугучига...»

Мактуб шу ерга етганда у тўхтаб қолди, чунки айб фақат Ҳумоюнда эмаслигини яхши билар эди. Кўп бўлди, у муқим бир қарорга келган: араби имло туркигўй эл учун хийла номувофик. Араб ўз алифбосини ўз

лисони тийнатиға монанд жорий этгандир. Бу дунёда араби имлодек машаққатли имло ҳеч қайда қўрилган эмас. Улуғ бир айби будурки, ҳар бир ҳарф, гўё мунофиқ кимса каби, тўрт ўринда тўрт хил шакл ила товланиб келади, бир ерда зикр этган маъноси ўзга ерда рост келмай, кишини иштибоҳга солади. Ахир, туркигўй элнинг ҳам ўз сўзлар йўсини, талаффузда ўз тариқи, зарофат бобида ўз йўриғи бор. Таассуфки, уларнинг бари араби имлода тўкис мужассам топмоғи маҳол. Хусусан, «зеру забар» деган чалкаш унсурлари борким, кишининг зеҳнига кишандир, ҳатто уни бир нав эгалламоқ учун ҳам чорак умр сарф бўлғусидир. Ёдида, ўзи ҳам бир бор ғалат нукта туфайли, бир бадхат кимса туфайли хўб жафо чеккан – қарийб жон таслим қилаёзган.

Улуғ жанг арафаси эди. Янгибек отлиғ ишонган мардона беги хат йўллаб маълум қилдиким, Шерғоридан махфий йўл бордир, ёғий устига қўққис бостириб борса бўлур. Тонгласи фармон бериб, Шерғори сари юрилди. Бориб, душманнинг мўр-малахдай лашкарига дуч келди, ўлган ўлиб, қочган қолиб, қўп талафот билан аранг қутулди. Дарғазаб ёниб, Янгибекни чорлаб қасди-басдига олдилар. У Тангри таолони шохид келтириб қасамёд қилдики, Шерғоридаги йўлни ўз кўзи билан кўрган эди, кечгача шунда хайрона кутган, бир кимсадан дарак бўлмаган. Хатни қайта таҳқиқ қилиб кўрдилар. «Шерғори»да бир нукта ғалат бўлган экан, Янгибек, азбаройи зеҳни сустлигиданми, фикри танбаллигиданми, ҳарчанди эътибор бермаган экан, бадхатлиги туфайли бадбахт бўлиб кетишига бир баҳя қолди... Араби имло жорий этилганига не замонлар бўлубдур, бироқ, таажжуб, наҳот шу пайтга қадар туркий тилда сўз айтган не улуғ алломалар, буюк жаҳонгиру мулкгирлар унинг номавзунлигини англамаган бўлсалар? Англагандирлар-у, аммо нозик бир андиша уларнинг журъатиға ров бўлган эса эҳтимол. Ҳеч кимса юрак ютиб ошкора изҳори арз этолмаган, боиси, Қуръони шариф аини имло бирла

нозил бўлгандир. Оллоҳнинг каломи битилган имлони ислоҳ қилмоққа даъват этгали қай баҳодирнинг юраги дов берсин? Лекин нафақат араб, балки туман-туман туркигўй эл ҳам Тангри таолога “содиқ бандадир, бас, улар ҳам Яратганига ҳамду сано битмоқ учун мукаммал бир хатга эга бўлмоқлари фарздир. Бунинглаб етмоқ учун ғафлат ва жаҳолатдан кўзни очмоқ кифоя, холос. Демакким, шу нуқтаи назардан ислоҳ табиий бир эҳтиёждирки, туркигўй элнинг тил бисоти ва лафзи унда эътиборга олинсин. Энг аввало, зеру забардан воз кечмоқ даркор, ақл кўзини тиндиргувчи барча нуқталарни бартараф этмоқ керак. Харфларнинг турлик-турлик мунофиқ мақомига чек қўймоқ лозим, токи имлонинг қатъий, барқарор бир шакли таъмин бўлсин. Ана шунда имло ажаб бир соддалик касб этади, жами мавҳумот барҳам топади. Фақат бунга бир журъат керак, холос!

У бунга журъат қилди – янги бир имло тузди. Ўзи яратган лойиҳани кўп алломаю фозиллар ҳукмига ҳавола этаркан, унинг не бир афзалликларини куйиб-куйониб уқтирди.

Таассуфки, ҳар қайда сўзларини жимгина маъқуллаб эшитардилар-у, сомелар юзидаги ташвиш кўланкаси сийратдаги хавотирни фош қилиб турар эди. Шу тариқа «Хатти Бобурий» жиддий бир рағбат кўрмади. Аммо у ортга қайтмади. Қасдма-қасд яна бир таваккал қилди: энг хушхат котибларга Қуръони шарифни «Хатти Бобурий»да кўчиртириб, китобат қилдирди-да, Маккаи мукаррамага юборди!.. Оқибат шу бўлдики, бир куни бағоят мўътабар уламою киромлар салобат ва салмоқ билан ҳузурига ташриф буюрдилар, зоҳиран эҳтиром сақлаган, бироқ ботинан жиддий таҳлика оҳанги аён бир тарзда уни «баъзи номуносиб ҳаракатлардан огоҳ бўлмоққа» даъват этдилар. Зеро, Оллоҳ бир, Расул барҳақ экан, у – Тангрининг ожиз бандаси Заҳириддин Муҳаммад ҳам бу илоҳий ҳақиқатни аздаҳидил эътироф этар экан, каломуллоҳнинг имлоси ҳам ягона ва собит эканига имон келтирмоғи лозим. Бунга иштибоҳ қилган

ҳар қандай кимсанинг эътиқоди иштибоҳ остида қолиши ҳаммадан аввал унинг ўзига маълумдир.

Уламои замонларнинг оғир, вазмин сўзларига жимгина кулоқ осди, алам билан лабларини кимтиди: орзу қилган матлаби имкон сарҳадидан наридаги сароб бўлиб чиққанини қайғу ила тан олди. Зотан, дини исломнинг саф тортган минглаб лашкарига нечоғ салоҳиятли бўлмасин, ёлғиз саркарданинг қарши бормоғи ақлга зид, мағлубияти муқаррар бир ҳол эди. Агарчи бирда-иккида кескин қарши бориб, ҳукмини ўтказган бўлса-да, бу гал чекинмоқдан ўзга чора қолмади... Уларнинг сўзларини тинглай туриб, Муҳаммад Шариф мунажжимнинг кирдикорларини эслади. Ўзига хейли бино қўйган бу зот юлдузларга қараб каромат қилар, бироқ башоратлари мудом терс чиқар эди. Шу важҳдан кейин-кейин уни хушламай қўйди. У ҳам азбаройи ҳайиққанидан, подшоҳнинг кўзига кўринмасликка тиришар эди. Бу шумнафас мунажжим, ҳукмдорга айтиш имконидан маҳрум, дуч келган кимсани четга тортиб, ваҳима билан шивирлар экан: гўё бу оқшом Миррих ғарб сари окқан эмиш, кимки шу тарафдан урушса, албатта, мағлуб бўлар эмиш. Унинг гаплари паришон навкарлар кўнглини баттар синдирар эди. Оқибат, шумнафаслигини қўймагач, даргоҳидан қувиб солмоққа мажбур бўлди. Аммо, афсуски, ҳузуридаги бу кишилар Муҳаммад Шариф мунажжим эмас – ҳар бирининг этагида минглаб мўмин намоз ўқимоққа ҳозир мўътабар шариатпешалар! Муҳаммад Шариф каби уларни ҳайдаб солмоққа, минг таассуфки, қурби-қудрати етмайди. Қурби етса эди, Ғазни кентларидаги мужовирларнинг найранги каби бемаъни даъволарини таҳдид ила манъ этган бўлур эди. Бир сафар Ғазни кентларидан бирида ғалати мазор хусусида алланечук миш-мишлар қулоғига етди. Гўёки, салавот айтилса, қабр тебранур эмиш. Ўзи бориб, узоқ разм солди, қабр тебрангандек кўринди. Ўша ерда ўтириб, бироз мулоҳаза қилди. Маълум бўлдики, мужовирлар қабр тепасига бир халқа ясабдирлар, ҳар замонда сездирмай халқани қимирлатиб қўяр эканлар.

Ҳалқа тебрангач, қабр тебрангандек кўринар экан — умрида кемага тушмаган одам, кемага киргач, худди кирғоқ тебрангандек туюлгани сингари. Шу фикрга келиб, мужовирларга ҳалқадан нарироқ туриб салавот айтишларини буюрди. Ҳарчанд зўр бериб салавот айтдилар, бироқ қабрда ҳеч қандай ҳаракат сезилмади. Кулимсираб, изига қайтаркан, ҳалқани бузиб ташлаб, қабр устига гумбаз барпо қилишни, мужовирларнинг минбаъд бундай риёкорлик ила машғул бўлмасликларини қаттиқ амр этди. Ҳа, аммо улар саёқ мужовирлар эди, уларга кучи етарди, бироқ ҳузурида савлат тўкиб ўтирган бу шариатпаноҳларга амри фармони ўтмайди!..

Шу тариқа «Хатти Бобурий» амалга ошмай қолиб кетди. Кейин ҳам бу хусусда неча бор сўз қўзғалганда, энг яқин кишиларидан ҳам хайрихоҳлик ўрнига таажжуб ва норизолик зоҳир бўлди. Лекин имони комилки, қачондир вақти-соати етиб, туркигўй элнинг фозил фарзандлари араби имлонинг ислоҳи муқаррар эканини англаб етадилар, шунда «Хатти Бобурий»ни ҳам афсус билан эслайдилар!.. Бас, шундай экан, Ҳумоюндан ранжимоғи бекор. Яхшиси, «Хатти Бобурий»нинг сархатини унга, Комрон Мирзога, Хожа Калонга бир нусхадан китобат қилдириб юборгани маъқул, қачонки зарурат бўлганда асқотғусидир.

У ҳаёлларига чек қўйгандек, мактубини хотималашга киришди. Хат сўнгида кўнгли Ҳумоюнга икки-уч оғиз насиҳат битмоқни тилади:

«Яна улуг иш устига борасен, иш кўрган, раёй ва тадбирлиқ беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилоҳлиқни бартараф қилғил. Кунда икки навбат унингни ва бекларни ихтиёрларига қўймай, қошингга чорлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўзунга қарор бергайсиз...»

У Мовароуннахр юришида фарзандларига нечоғ зафар ва нусрат тиламасин, дилининг бир бурчида андак

шубҳа ҳам пинҳон эди. Шу боис кўнгли тубига васиятдек тугиб қўйган бир ниятдан Хумоюнни ҳозирданоқ воқиф қилиб қўймоқни лозим топди:

«Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун тутубтурмен, ани холиса қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз».

Бирдан вужуди титраб кетди: Кобул унинг учун диёри ўрнига диёр, ватани ўрнига ватан бўлди. Агар тақдирда она юртга қайтмоқ насиб этмаган бўлса, хокини Кобулга, ўзи барпо этдирган сўлим боғлардан бирига қўймоқни васият қилади, токи жазирама, майин тупрокда мангу фароғат оғушида ётаркан, дарёнинг у бетидан эсган хуш насимлар қабри узра юрт нафасини уфуриб турсин!..

Беҳад мутаассир бўлиб, сўнгги жумлани шиддат билан қороз узра чекди:

«Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баёншайх соҳиби вуқуфдир, маълум бўлғусидир, деб муштоқликлар била салом. Панжшанба кунни раббиул-аввал ойининг ўн учиди битилди».

Бобур шундай деб хатга нукта қўйди.

* * *

Биз ҳам шу ўринда ҳикояга нукта қўйсак бўлар. Аммо ҳикояга сифмай қолган икки оғиз мулоҳаза борки, мухтарам китобхон бунинг учун бизни айбситмас.

Бобурдек закий зотнинг бир нукта туфайли бу қадар изтироб чеккани бежиз эмас эди — ҳаёт бунинг исботлади: тақдирнинг ғалати ўйинини қарангки, Бобур вафотидан кейин ҳам зеру забар жабрини тортади — узоқ йиллар мобайнида номи «Бобир» дея ёзиб келинади. Фақат, унинг беш юз йиллик тўйи арафасида нуктадон бир олим «Бобир эмас, Бобур!» дея бонг уриб чиқади-ю, бу борадаги «ғалати машҳур» бартараф этилади.

Бир нуктанинг тарихи, қадри ва мавқеи ана шундай. Тамом. Нукта.

Шундай деб ёзаман-у, тағин фикрга толаман. Сўнги бир аср мобайнида тўрт бора ўзгарган номукаммал имломизни ўйлаб, Бобур Мирзонинг армонини янада теран ҳис этгандек бўламан.

Йўқ, бу борада нуқта қўйишга ҳали эрта экан...

1988

МУНДАРИЖА

Китоб дегани ана шундоқ бўлса.....	3

БУГУНГИ ҲИКОЯЛАР

Дўстлар.....	12
Шляпа.....	18
Миллатчининг жазоси.....	34
Монолог.....	48

БУРУНГИ ҲИКОЯЛАР

Миркарим чол.....	64
Номус.....	69
Чайладаги тўрт эрак.....	84
Чоллар палатаси.....	96
Дунёнинг сири.....	114
Ҳаёт эртаги.....	130
Томоша.....	138
Бир окшом.....	150
Қоғоз гуллар.....	158
Умр эса ўтмоқда.....	180
Уч туп хурмо.....	224
«Ё, Жамшид!».....	248
Йўқчилик ва тўқчилик.....	266
Онамнинг юрти.....	286
Дўстим Эсонбой.....	294
Фуломгардиш.....	306
Пластинка.....	316
Олис «Артек» ҳақида хотиралар.....	324
Янги йил кечасида ёлғиз.....	335
Соат ўн бир яримда.....	343
Уч юз олтимиш тўрт кун.....	354
Бир оғиз сўз.....	359
Бадантарбия.....	370

МОЗИЙДАН ҲИКОЯЛАР

Раъно гулининг суви.....	376
Ой ботган паллада.....	398
Паноҳ.....	414
Нуқта.....	423

Султон, Хайриддин
С 96 Уч юз олтмиш тўрт кун. (Матн): Хикоялар / Х. Султон
Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ. 2019. – 440 б.

ISBN 978-9943-28-545-3

УЎК 821.512.133-3
КБК 84(5Ў)7

Адабий-бадий нашр

ХАЙРИДДИН СУЛТОН

УЧ ЮЗ ОЛТМИШ ТЎРТ КУН

Мухаррир *Н. Абдурахмонова*
Рассом дизайнер *Б. Зуфаров*
Техник муҳаррир *Б. Каримов*
Кичик муҳаррир *М. Салимова*
Мусаххихлар: *Ш. Шоабдурахимова, Д. Файбуллаева*
Компьютерда саҳифаловчи *Н. Аҳмедова*

Нашриёт лицензияси АГ № 158. 14.08.2009
Босишга 2019 йил 20 февралда рухсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}.
Офсет қоғози. «Virtec Peterburg Uz»
гарнитурасида офсет усулида босилди.
Шартли босма табоғи 23,1. Нашр табоғи 20,87.
Адади 5000 нусха. Буюртма № 19-37.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи. 100011,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20
Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.
e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz